* ॥ श्री ॥ *

तृतीयचतुर्थौ खण्डौ

भाष्यत्रयोपेतम् ।

श्रीब्रह्मसूत्रम् ।

श्री६श्रीनिम्बार्कदर्शनम्, भेदाभेदपरम्,

तच्च

बङ्गदेशस्थवर्द्धमाननगरनिवासनिरतैः श्रीमत्स्वभूदेवाचार्यचरण

कञ्जाश्रितश्री६श्रीनृहरिदेवचरणपादपीठाधिकृतैः ।

श्री६श्रीमन्मधुसूदनशरणदेवैः ।

श्रीवृन्दावनस्थ पण्डितकिशोरदासद्वारा ।

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणः श्रीदेवकीनन्दनयन्त्रागारे मुद्रा-

पयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

विवेकवैराग्ययोर्दार्ढ्यार्थं स्वप्नाद्यवस्था विचार्य्यन्ते, ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे भक्त्युद्रेकसिद्धये तद्गुणाश्च निरूप्यन्ते —

सन्ध्ये सृष्टिराह हि।

बृहदारण्यके स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दामुदः प्रमोदो भवन्ति, अथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते, न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति, अथ वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्त्ते"ति तत्र संशयः किमियं रथादिसृष्टिर्जीव-कर्तृका? उत ब्रह्मकर्तृकेति? तत्र हि यतः "सृजते सहि कर्त्ते"ति श्रुतिः रथादिकर्तृत्वेन जीवमेवाह। अतो सन्ध्ये स्वप्नस्थाने रथादिसृष्टिर्जीवकर्तृका, "तृतीयं स्वप्नस्थानमि"ति श्रुतेः॥ १॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि।

इत्थं जाग्रदवस्थायां जन्ममरणस्वर्गनरकगमनादिदुःखजातं जीवस्य विरागार्थं प्रपञ्चितम्। एतेनात्मानात्मविवेकोऽपि सिद्धः।

अथेदानीं तयोर्विवेकविरागयोर्दार्ढ्यार्थं स्वाप्नाद्यवस्था निर्णीयते, तत्र स्वप्ने सृष्टिः श्रूयते बृहदारण्यके " न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति, अथ रथान्रथ योगान्पथः सृजते, न तत्रानन्दामुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमु*दः सृजते, न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिण्यः स्रवन्त्य सृजते स हि कर्ते"ति तत्र संशयः सा सृष्टिः किं जीवकृतोत परमेश्वरकृतेति ?। जीवनिर्मितेति । कुतः ? सन्ध्ये स्वप्नस्थाने " सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमि "ति श्रुतेः हि यतः "सृजते स हि कर्ते"ति श्रुतिराह स्वप्नदृग्जीवस्यैव तत्र प्रतीयमानत्वात् ॥ १ ॥

सू० निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ ३। २। २ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

" य एषु सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण" इति स्वप्ने एके जीवं कामानां पुत्रादिरूपाणां कर्त्तारं समामनन्तीति पूर्वः पक्षः ॥ २ ॥

---

* आनन्दाः स्वरूपसुखानि, मुदो वैषयिकसुखानि, प्रमुदः प्रकृष्टविषयानुभवजानि सुखानि ।

वेदान्तकौस्तुभः ।

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ।

किञ्चैनं जीवात्मानं "य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण" इति स्वप्ने कामानां निर्मिमातारं कर्त्तारमेके शाखिनः समामनन्ति । श्रुतिगतकामपदार्थमाह—पुत्रादयश्चेति । काम्यन्ते इति कामाः पुत्रादयः कामशब्देनोच्यन्ते, नेच्छामात्रम् । "सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वे"ति प्रक्रमात् । प्रजापतिवाक्ये जीवस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिप्रसिद्धमेवातः सत्यसङ्कल्पत्वादियुक्तजीवस्य रथादिनिर्मातृत्वं युज्यते इति पूर्वः पक्षः ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ।

किञ्चैके शाखिनः स्वाप्नार्थानां निर्मातारं जीवमधीयते । य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण " इति । अत्र कामशब्देन काम्यन्ते इति कामाः पुत्रादय एवोच्यन्ते, नेच्छामात्रम् । "सर्वान्कामान् छन्दत' प्रार्थयस्व शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्वे"ति प्रक्रमात् । अतो जीवनिर्मितैव स्वप्नसृष्टिः । उपकरणाद्यभावे ऽपि तस्य प्रजापतिवाक्ये सत्यसङ्कल्पत्वश्रवणेन सृष्ट्युपपत्तेरिति प्राप्ते ॥ २ ॥

सू० मायामात्रं तु कात्स्न्यैंनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥

॥ ३ । २ । ३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तत्राभिधीयते, स्वप्ने सत्यसङ्कल्पसर्वज्ञपरमेश्वरनिर्मितमेव रथादिकार्य्यजातम् । यतो ह्याश्चर्य्यभूतं तन्न जीवकृतं, तदीयसत्यसङ्कल्पत्वादेर्बद्धावस्थायां कात्स्न्यैंनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

तत्र सिद्धान्तमाह —

मायामात्रं तु कात्स्न्यैंनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ।

तुशब्दः पक्षनिषेधार्थः । स्वाप्नं रथादिकं मायामात्रमाश्चर्यमात्रम् । अत्र मायाशब्द आश्चर्यार्थः । श्रीवासुदेवो निखिलाश्चर्यभूतसृष्टिसंहारकुशलो जीवानामत्यल्पकालस्थायिसुखादिसिद्धये दुर्विभाव्याभिः स्वशक्तिभिस्तत्तत्कर्मानुरूपं तत्त-

जीवभोग्यमाश्चर्यरूपं रथाद्यर्थजातं करोति । स्वप्नदृशो जीवस्य तूपकरणाद्यभावात्तत्कर्तृत्वं नोपपद्यते । तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिधर्माणां कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् बद्धावस्थायां तिरोधानात् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

राद्धान्तमाह —

मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनाऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ।

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। स्वाप्नसृष्टिपरमेश्वरनिर्मितेव, न जीवकृता । कुतो यतो मायामात्रं मायाशब्द आश्चर्यवाची, "जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिते" त्यत्रैवं दर्शनात् । जीवस्योपकरणाद्यभावेन तच्छक्तिशून्यत्वात् तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिधर्माणां कात्स्न्र्येनाऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वात्, बद्धावस्थायां तिरोधानादित्यर्थः । तस्मात्तत्तज्जीवकर्मानुसारेण तदेकैकजीवानुभवयोग्यमितरसकलपुरुषाननुभूयमानमाश्चर्यरूपं रथादिकं श्रीपुरुषोत्तमेनैव निर्मीयते । तस्य सर्वशक्तिसत्यसङ्कल्पत्वादिस्वाभाविकधर्मयोगात् ॥ ३ ॥

सू० सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥३।२।४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति "अथ यदा स्वप्नेषु पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ती"ति श्रुतेः स्वप्नः साध्वागमासाध्वागमयोः सूचको ऽवगम्यते, एतदेव स्वप्नफलविद आचक्षते । अतो बुद्धिपूर्वकेष्टागमसूचकस्वप्नादर्शनादेवानिष्टागमसूचकस्वप्नदर्शनाच्च परमात्मैव स्वप्नरथादिनिर्माता ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ।

इतश्च भगवत्कर्तृकत्वं स्वाप्नरथादेरवगम्यते । हि यतः स्वप्नः शुभाशुभसूचकः परकर्तृकत्वेनैवार्थवान्भवति । "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिंन्स्वप्ननिदर्शने" इति । "अथ यदा स्वप्नेषु पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति । स-

एनं हन्ती "ति च श्रुतेः शुभाशुभसूचकत्वं स्वप्नस्य स्वप्नाध्यायविदो ऽप्याचक्षते । "आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् । विष्ठानुलेपो रुदितं मृतं च स्वप्ने स्वगम्यागमनं च धन्यम् । कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णमाल्यानुलेपना । अवगूहति यं स्वप्ने तस्य मृत्युर्न संशयः" इत्यादि । यदि जीवः स्वप्नसृष्टिकर्त्ता, तर्हि स्त्र्यादिकं शुभसूचकमेव निर्माय सुखमेवानुभूयेत, न त्वात्मविनाशाय कृष्णपुरुषाद्युत्पादकत्वं तस्य घटेत । ते च शाखिनः कामानां निर्मातारं परमात्मानमाहुः । "एषु सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणस्तदेव शुक्रम् तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चन"-इति स्वाप्नसृष्टिश्रुत्युक्तलिङ्गानां परमेश्वरविषयाणां जीवे ऽन्वयासम्भवात् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ।

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियमि"ति अथ "यदा स्वप्ने पुरुषं

कृष्णां कृष्णादन्तमि"त्यादिना स्वप्नस्येष्टादिसूचकत्वश्रवणात् । तच्च जीवकर्तृकत्वे न सम्भवति । यदि जीवः सृष्टिकर्ता तर्हि शुभसूचकमेव स्वप्नं दृष्ट्वा सदा सुखमेवानुभूयेत, न कदापि दुःखी स्यात् । नहि चेतनः स्वदुःखार्थं कोऽपि यतते इति भावः । स्वाप्नाध्यायविदश्च स्वप्नं शुभाशुभयोः सूचकमाचक्षते । "आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां स्वप्ने स्वगम्यागमनं च धन्यमि"ति "खरयानतैलाभ्यञ्जनान्यधन्यानी"ति "कामं काममि"ति च परमेश्वरमेव निर्मातारमाह "य एषु सुप्तेषु जागर्ति तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चने"ति वाक्यशेषे परमात्मासाधारणधर्मश्रवणात् । तेषां च जीवे कथमप्यसम्भवात्तस्माज्जीवानामल्पतरकर्मानुसारिफलभोगाय तावन्मात्रकालीनं तदेकतमेनानुभाव्यं रथादि परमेश्वर एव सृजतीति । विशेषार्थस्तु पूर्वमेवोक्तः ॥ ४ ॥

सू० पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ३ । २ । ५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सत्यसङ्कल्पादिकं स्वाप्नपदार्थनिर्मातृत्वे जीवस्यावश्यमङ्गीकरणीयं तच्च जीवकर्मानुरूपात्परमेश्वरसङ्कल्पाद्बद्धाऽवस्थायां तिरोहितं तस्मादेव

जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः। "संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुरि"ति श्रुतेः ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभ.।

ननु बद्धावस्थायां जीवस्य सत्यसङ्कल्पादिकं कुतस्तिरोहितमित्यत आह —

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ।

उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः। ब्रह्मांशस्य अस्य जीवस्यानादिकर्मात्मिकया ऽविद्यया विमोहितस्यात एव भगवत्पराङ्मुखस्य स्वाभाविकमपि सत्यसङ्कल्पादिकं तिरोहितं बद्धावस्थायां भवति। कुतः? पराभिध्यानात्। परस्य परमपुरुषस्याभिध्यानाज्जीवकर्मानुरूपात्सङ्कल्पात्। हि अवधारणे। तत एव सङ्कल्पादस्य बन्धविपर्ययौ भवतः। "संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्ये निरुक्ते निलयने ऽभये प्रतिष्ठां विन्दते ऽथ सो ऽभयं गतो भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवती"त्यादिश्रुतिभ्यः "बन्धको-

भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः" इत्यादिस्मृति-भ्यश्च ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु जीवस्य सत्यसङ्कल्पादेर्कं कुतस्तिरोहितमिति चेत्त-त्राह —

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ।

तुशब्दः शङ्कोच्छेदकः । पराभिध्यानात् अनादितत्कर्मानुगुण-परमेश्वरसङ्कल्पादेव तिरोहितमिति ब्रूमः । ततस्तत्सङ्कल्पादेव ह्यस्य बन्धमोक्षौ श्रूयेते । "संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुरि" त्यादि-श्रुतेः "बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः" इत्यादिस्मृ-तेश्च ॥ ५ ॥

सू० देहयोगाद्वा सो ऽपि ॥

३ । १ । ६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

स च तिरोभावो ऽविद्यायोगद्वारेण भवति ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः

देहयोगाद्वा सो ऽपि ।

सो ऽपि पराभिध्यानकृतः सत्यसङ्कल्पादितिरोभावः सृष्टिवेलायां देहयोगात् प्रलयवेलायां

प्रकृतियोगाद्भवति । कार्य्यकारणरूपप्रकृतियोगद्वारेण स्वसङ्कल्पात् जीवकर्मानुसारी भगवान् सत्यसङ्कल्पादियुक्तस्य स्वांशभूतस्य जीवस्य रूपं तिरोधापयतीत्यर्थः । तस्मात्तत्तत्प्राणिकर्मानुरूपतत्तत्प्राण्यनुभाव्याल्पकालस्थायिनः स्वाप्नपदार्था भगवत्सृष्टाः, न जीवकृता इति सिद्धम् ॥ ६ ॥ इति सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

देहयोगाद्वा सो ऽपि ।

सो ऽपि तिरोभावो ऽपि देहयोगाद् वा भवति । वा विकल्पे व्यवस्थितश्च विकल्पः । सृष्टिकाले देहावस्थचिद्वस्तुसंयोगात् । प्रलये च नामरूपविभागानर्हाचिद्वस्तुसंयोगात् । अतो ऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वान्न जीवस्य स्वाप्नसृष्टिकर्तृत्वमिति सिद्धम् ॥ ६ ॥

इति सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । ३ । २ । ७ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

स्वप्नसृष्टिनिर्माता परमात्मा । सुषुप्तिरपि

नाडीपुरी तत्प्रवेशानन्तरं खलु परमात्मन्येव भवति "आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवती" ति "ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते" इति "य एषो ऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मिंच्छेते" इति च श्रवणात् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं स्वाप्नपदार्थानां स्वप्नदृग्भिन्नत्व-सृज्यत्वास्थिरत्वनिरूपणेन विवेकविरागौ दृढी-कृतौ । अथेदानीमस्यैवार्थस्य पुष्ट्यर्थं सुषुप्ति-स्थानं चिन्त्यते —

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ।

"तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति आसु तदा नाडीषु सुप्तो-भवती"ति नाडीषु सुषुप्तिः श्रूयते । "अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कश्चन वेद तदा हि ता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदया-त्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते, ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरी-तति शेते" इति पुरीततिसुषुप्तिः श्रूयते । "य-एषो ऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मिञ्छेते यत्रैतत्पुरुषः

स्वपिति नाम सता सौम्य ! तदा सम्पन्नो-भवति प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमि"त्यादिना च ब्रह्मणि सुषुप्तिः श्रूयते, तत्र संशयः, किं सुषुप्तिस्थान-विकल्पः ? आहोस्वित्तत्समुच्चयः ? इति जीवस्य तेषां त्रयाणां मध्ये यत्र कुत्रचिदपि सुषुप्ति-सम्भवात्त्रिषु युगपत्तदसम्भवाच्च विकल्प इति पूर्वपक्षे–ब्रूमः । तदभावः स्वप्नाऽभावः सुषुप्तिः । नाडीषु आत्मनि आकाशादिशब्दोदिते ब्रह्मणि चकारात्पुरीतति नाडीब्रह्मणोरन्तरालवृत्तौ स्थान-विशेषे भवति, नाडीपुरीतदात्मनां समु-च्चय एव, न हि विकल्प इत्यर्थः । कस्मात् ? तत् श्रुतेः । नाडी पुरी तदात्मनां यत्सुषुप्ति-स्थानत्वं तस्य श्रुतेः श्रवणात् । तत्र नाडी-पुरीततोः प्रासादखट्वा स्थानीययोर्गुणत्वात् शय्यास्थानीयस्य परमात्मनः प्रधानत्वात् स-एव साक्षात्सुषुप्तिस्थानमिति फलितोऽर्थः ॥ ७॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अथ सुषुप्त्यवस्था श्रूयते । "अथ यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः

स्वप्नं न विजानाति आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवती"ति छान्दोग्ये तथा "अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कश्चन वेद तदा हि ता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते"इति "य एषो ऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मिञ्छेते "इति च बृहदारण्यके । आकाशशब्दो ऽत्र ब्रह्मवाचकः । तथा "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य ! तदा सम्पन्नो भवती"ति "नाड्यः पुरी तद्ब्रह्म चे"ति त्रिविधसुषुप्तिस्थानपराः श्रुतयो दृश्यन्ते। ताः किमन्योन्यनिरपेक्षतया सुषुप्तिस्थानं विकल्पयन्ति ? उत परस्परापेक्षतयैकं सुषुप्तिस्थानं प्रतिपादयन्ति ? इति संशयः। निरपेक्षत्वेन प्रतीतेर्युगपदनेकस्थानवृत्त्यसम्भवाच्च विकल्पयन्तीति प्राप्ते—आह —

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ।

चकारः पुरीतत्समुच्चयार्थः । तदभावः स्वप्नदर्शनाभावः सुषुप्तिरिति यावत् । स नाडी पुरी तदात्मसु भवति। कुतः ? तच्छ्रुतेः। तेषां नाडी पुरी तदात्मनां सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रवणात्। तत्र नाडी पुरीततौ प्रासादखात्स्थानीयौ, ब्रह्म च पर्यङ्कस्थानीयं, अतो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानमिति ॥ ७ ॥

सू० अतः प्रबोधो ऽस्मात् ॥

३ । २ । ८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अत एव स्मात आगम्येत्यादौ श्रूयमाणं

परमेश्वरादप्युत्थानमुपपद्यते ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अतः प्रबोधा ऽस्मात् ।

परमात्मैव जीवानां सुषप्तिस्थानमतो-हेतोः अस्मात्परमात्मनः सकाशादेव तेषां प्रबोधः जाग्रत्स्थानप्राप्तिरुपपद्यते । "सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह" इत्यादि-वचनात् । परमात्मनो ऽन्यस्य जीवसुषप्ति-स्थानत्वे सत आगम्येत्यादिवाक्यं बाध्येत, अन्य-स्मिन् शयनमन्यस्मादुत्थानं च न घटेत इति भावः । अत सुषुप्तिस्थानं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥८॥

इति तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अतः प्रबोधो ऽस्मात् ।

यतो ब्रह्मैव सुषुप्तिस्थानम् । अतो ऽस्माद्ब्रह्मणो जीवस्य प्रबधो-जागरितस्थानप्राप्तिरुपपद्यते । "सत आगम्य न विदुः सत आग-च्छामह "इति ॥ ८ ॥ इति तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० स एव तु कर्मानुस्मृति-शब्दविधिभ्यः । ३।२।९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

“यः सुप्तः स एव जीव उत्तिष्ठति यस्मात्पूर्वेद्युः कर्मणोऽर्द्धं कृत्वा परेद्युरनुस्मृत्य तदर्द्धं करोति ते इह व्याघ्रो वा सिंहो-वा वृको वा वराहो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भ-वन्ति तत्तथा भवन्ती”त्यादिशब्देभ्यः “अग्निहोत्रं जुहुयादात्मानमुपासीते”त्यादिविधिभ्यः ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं सुषुप्तिस्थाने ब्रह्मणि प्रविष्टस्य दुःखालयावस्थाद्वयनिर्मुक्तस्य जीवस्योत्थानं न सङ्गच्छते इत्याशङ्क्याह —

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ।

किं यः सुप्तः स एव प्रबोधसमये उत्तिष्ठति? तदन्यो वा ? इति संशयः । तत्र ब्रह्म-सम्पन्नस्योत्थानासम्भवादन्य इति प्राप्ते—ब्रूमः । तुशब्दः पक्षनिषेधार्थः । स एव सुप्तः उत्ति-ष्ठति, नान्यः । कुतः ? कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यो-हेतुभ्यः । यद्दिनद्वयसाध्यं कर्म तदारम्भं जनः पूर्वेद्युः कृत्वा नक्तं सुप्तो भवति, पुनरुत्था-

यापरेद्युः स एव तत्समापयति । एवं भूतात्कर्मणः यः सुप्तः स एव प्रबुद्ध इति गम्यते । अनुस्मृतेः "यो नक्तं सुप्तः सोऽहं प्रत्यूषे प्रबुद्धोऽस्मी"ति प्रत्यभिज्ञानाच्च । शब्देभ्यः "इमाः सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तथा भवन्ती"त्येवमादिभ्यश्च । तथा भुक्तिमुक्तिपरेभ्यः "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो यजेत शान्त उपासीतात्मानमुपासीते"त्येवमादिभ्यो विधिवाक्येभ्यः । यदि सुप्तेतर उत्तिष्ठति तदैते हेतवो बाध्येरन्, तस्मात्सुप्त एवोत्तिष्ठती"ति सिद्धम् ॥ ९ ॥

इति कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ।

किं यः सुप्तः स एव प्रबोधसमये समुत्तिष्ठति ? तदन्यो वेति ? विषयः, नियमहेत्वभावादनियम इति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते - स एव त्विति । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । यः सुप्तः स एव प्रबोधसमये उत्तिष्ठति । कुतः ? कर्मेत्यादि । पूर्वेद्युरर्द्धं कृतं कर्मानु-

स्मृत्य परेद्युस्तत्समाप्तये प्रवृत्तिदर्शनात् । "यो ऽहमस्वाप्सं स एवाहं जागर्मी"ति प्रत्यभिज्ञानात् । "इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तथा भवन्ती"त्येवमादिशब्देभ्यश्च । "अग्निहोत्रं जुहूयादात्मानमुपासीते"त्यादिविधिभ्यश्च । अन्यथा ऽग्निहोत्रादिकर्मस्वर्द्धकृतेष्वन्यश्चेदुत्तिष्ठति, तदा ऽग्निहोत्रादिश्रवणादिभोगमोक्षसाधनविधायकाः श्रुतयो ऽनर्थकाः स्युः । कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । अहरहर्जीवानामुत्पत्तिविनाशौ च स्यातामिति भावः ॥ ९ ॥

इति कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० मुग्धे ऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥३।२।१०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

मूर्च्छिते मरणार्द्धसम्पत्तिः सुषुप्त्यादिषु मूर्च्छा नैकतमा, अतः परिशेषात् सा तदतिरिक्ता ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं मूर्च्छावस्था विचार्य्यते —

मुग्धे ऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ।

लोकप्रसिद्धा मूर्च्छावस्था किं सुषुप्त्यादावेवान्तर्भवति ? आहोस्वित्तदतिरिक्तेति ? संशये जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्युत्क्रान्तिभेदाच्चतस्रो जीवस्यावस्थाः सुप्रसिद्धास्तास्वेवान्तर्भावो युक्तः। तदतिरिक्ता मूर्च्छेत्यत्र मानाभावादिति प्राप्ते—ब्रूमः। मुग्धे ऽर्द्धसम्पत्तिर्भवति, इह दुःखातिशयेन मूर्च्छितो जनो मुग्ध इत्युच्यते, स मरणस्थानस्यार्द्धं प्राप्नोति। ताभ्यो ऽतिरिक्ता मूर्च्छावस्थेत्यर्थः। कुतः ? परिशेषात्। तथा हि न तावन्मूर्च्छा जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायां वाऽन्तर्भवति, ज्ञानाभावात्। नापि मरणे तदन्तर्भावः, प्राणोष्मणोः सत्त्वात्। नच सुषुप्तिरेव मूर्च्छेत्युच्यते, सुषुप्तेः सत्परिष्वङ्गात्सुखस्थानत्वात्। अतः परिशेषात्सुषुप्त्याद्यन्यतमा मूर्च्छावस्था नास्ति, किन्त्ववस्थान्तरमिति सिद्धम् ॥ १० ॥

इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

मुग्धे ऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ।

मुग्धो नाम मूर्च्छितः, स किमवस्थ इति चिन्त्यते। चतस्रो-

ऽवस्थास्तावज्जीवस्य प्रसिद्धाः, जागरितं स्वप्नः सुषुप्तिरुत्क्रान्तिरिति । न पञ्चमी कापि प्रसिद्धा ऽस्ति । तत्र केयं मूर्च्छा? आसामन्यतमा? उतावस्थान्तरम्? इति विषये ऽन्यतमेति पूर्वः पक्षः। अवस्थान्तरकल्पने मानाभावादिति प्राप्ते राद्धान्तः । मुग्धे मूर्च्छिते मुषलाद्यभिहते पुरुषे यातस्यावस्थासार्द्धसम्पत्तिः मरणस्थानस्यार्द्धं सम्पद्यते मुग्धः । कुतः ? परिशेषात् । जागरादावनन्तर्भावात् । तथाहि न तावत्स्वप्नजागरौ, विशेषज्ञानाभावात् । नापि मरणं, प्राणोष्मणोर्विद्यमानत्वात् । नापि सुषुप्तिस्तद्वैलक्षण्यात् । सुषुप्तस्य प्रसन्नवदनत्वनेत्रनिमीलनश्वासमुञ्चनादीनामुपलम्भात् । अतः परिशेषान्मरणार्द्धसम्पत्तिर्मूर्च्छा । मरणं च सर्वप्राणादिसम्बन्धोपरतिः । सूक्ष्मप्राणदेहसम्बन्धेनावस्थितिर्मूर्च्छेति विवेकः । यत्तूक्तं न पञ्चमी कापि प्रसिद्धा ऽस्तीति, नैष दोषः। अस्याः कादाचित्कत्वात्, लोकायुर्वेदयोरर्द्धसम्पत्त्याभ्युपगमाच्च न पञ्चमी गण्यते इति । तस्माज्जन्ममरणस्वर्गनरकादिभोगेन स्वप्नादिदुःखभोगेन च तेषु दोषं निश्चित्य, तेभ्यश्च सर्वानात्मवर्गेभ्य आत्मानं विविच्य ततः सर्वतो विरज्य श्रेयसे यतेतेति तात्पर्यार्थः । "परीक्ष्य लोकान् कर्मजितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते" इत्यादिश्रुतेः ॥ १० ॥

इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० न स्थानतो ऽपि परस्योभय लिङ्गं सर्वत्र हि ॥३।२।११॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अकर्मवश्यत्वात्सर्वान्तर्वर्त्तिनो ऽपि परमात्मनस्तत्र तत्र दोषा न सम्भवन्तीत्युपपादितमेव, स्थानतो ऽपि दोषाः परस्य न, यतः सर्वत्र ब्रह्मनिर्दोषत्वस्वाभाविकगुणात्मकत्वाभ्यां युक्तमाम्नातम् ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभः

पूर्वत्र संसाराद्वैराग्योत्पादनाय जीवस्यावस्थाविशेषाः परस्य च ब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमस्य स्वप्नसृष्टिकर्तृत्वसत्यसङ्कल्पत्वसुषुप्तिसुखहेतुत्वादयो गुणाश्च तस्मिन्ननुरागोत्पादनाय संक्षेपतो निरूपिताः । इदानीं परस्मिन्ननुरागजननाय तस्य स्वभावतो ऽपास्तसमस्तदोषत्वं समस्तकल्याणगुणैकराशित्वं च प्रतिपादयितुं भगवानिदमाह —

न स्थानतो ऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ।

किं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिषु स्थानेषु स्थितस्य जीवस्य ये तत्तत्स्थाननिबन्धना-

दोषास्ते तदन्तर्यामिणः परमात्मानो ऽपि सन्ति ? न वेति ? सन्देहे पूर्वः पक्षः । यद्यपि प्रथमाऽध्याये "सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यादि"-त्यादिषु शरीराभिमानिनः कर्मकर्तुर्जीवस्यैव ते दोषाः सन्ति, न स्वकर्मवश्यस्य परमात्मन-इत्युक्तम् । तथापि वह्निविदीप्तशरणसंसर्गात्त-त्स्वामिनो यज्ञदत्तस्येव तत्र प्रविष्टस्य तन्मित्रस्य देवदत्तस्यापि वह्नितापप्राप्तिवत्परमात्मनो ऽपि स्थानतो दोषाः सम्भवन्तीति, तत्र ब्रूमः, नेति । परस्य ब्रह्मणः स्वानन्दपूर्णस्य स्वांशभूतजीवनियमनाय कारुण्यवशात्स्वेच्छयैव जीवान्तर्यामितया तत्तत्स्थानेषु प्रविष्टस्यापि तत्तत्स्थानप्रयुक्ता दोषाः नैव सन्ति । हि यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषूभयलिङ्गं स्वभावतो ऽपास्तसमस्तदोषत्वस्वाभाविकगुणगणमन्दिरत्वलक्षणवत्परं ब्रह्म निश्चीयते । "य आत्मा ऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः, यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च"त्याद्याः

श्रुतयः । "समस्तकल्याणगुणात्मको ऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः । तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः स्ववीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ॥ परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे"इत्याद्याः स्मृतयश्च ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा

न स्थानतो ऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ।

दोषदर्शनेन वैराग्योत्पादनाय जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिताः । अथेदानीं ब्रह्मप्राप्तितृष्णोत्पादनाय ब्रह्मणः समस्तहेयसम्बन्धरहितत्वाशेषकल्याणगुणसागरत्वप्रतिपादनाय चेदमारभ्यते । तत्र जागरादिस्थानस्थितस्य जीवस्येव तदन्तर्यामितया स्थितस्य ब्रह्मणो ऽपि तत्तत्स्थानप्रयुक्ता दोषाः सम्भवन्ति ? उत नेति ? संशये सम्भवन्तीति । कुतः ? तत्र तत्र शरीरेऽन्तर्यामितया सर्वावस्थास्ववस्थानात् । अतः स्वेच्छया प्रविष्टस्याकर्मवश्यस्यापि नानाविधाशुचिदेहसम्बन्धः छन्दतो ऽपि पूयशोणितादिमज्जनं चापुरुषार्थ एवेत्यतः सम्भवन्ति सर्वे दोषा इति प्राप्ते आह न स्थानत इति । परस्य ब्रह्मणः सर्वत्र चेतनाचेतनवस्तुमात्रे शुद्धाशुद्धपदार्थे स्वेच्छया प्रविष्टस्यापि स्थानतश्चेतनाचेतनादिस्थानतश्चेतनाचेतनादिस्थानभूतैः पदार्थैर्नापुरुषार्थभूतहेयधर्मसम्बन्धगन्धः । हि यस्मात्सर्वत्र सर्वास्वपि श्रुतिस्मृतिषूभयलिङ्गं ब्रह्माम्नातम् । तत्र "य- आत्मा ऽपहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् स्वाभाविकी ज्ञान-

बलक्रिया च भीषास्माद्वातः पवते, निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्, अथात आदेशो नेति नेति अस्थूलमनण्वि"त्यादिश्रुतयः । " समस्तकल्याणगुणात्मको ऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः । तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः स्ववीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ॥ परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे । यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरं मया ऽध्यक्ष्येण प्रकृतिः, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः, सर्वज्ञः सर्वकृत्सर्वशक्तिज्ञानबलादिमान् । अन्यूनश्चाप्यवृद्धश्च स्वाधीनो नादिमान्वशी । कामतन्द्राभयक्रोधकामादिभिरसंयुतः निरवद्यः परः प्राप्तेर्निरधिष्ठो ऽक्षरक्रम " इत्यादिस्मृतयश्च समस्तहेयलेशास्पृष्टमाहात्म्यमशेषकल्याणगुणसागरं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । एतदभिप्रेत्योक्तं श्रीभगवता ऽऽद्याचार्येण वाक्यकारेण । "स्वभावतो ऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिमि"त्यादिना ॥ ११ ॥

सू० भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ ३।२।१२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

वस्तुतो ऽपहतपाप्मत्वादियुक्तस्यापि जीवस्य देहयोगेनावस्थाभेददोषाः सन्त्येव, तथा परस्यापि भवन्त्विति चेन्न, प्रत्येकमन्तर्यामिणोदोषापादकवचनाभावात् "एष ते आत्मान्तर्याम्य-

मृतः" इत्यमृतत्ववचनात् ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ।

ननु छान्दोग्यप्रसिद्धप्रजापतिवाक्यप्रतिपादितस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्युपेतस्यापि जीवस्य तत्तद्देहसम्बन्धावस्थाभेदादुक्तदोषाः सन्त्येव, तथा परस्यापि स्वतो ऽपहतपाप्मत्वाद्युपेतस्य सर्वान्तर्यामितया तत्तद्देहसम्बन्धावस्थाभेदात्ते दोषाः स्युरिति चेन्न। कुतः ? प्रत्येकमतद्वचनात् । प्रत्येकं प्रत्यवस्थं परमपुरुषदोषापादकवचनाभावात् । जीवस्याऽपहतपाप्मत्वादियुतस्यापि तत्कर्मानुसारिपराभिध्यानात्तिरोहितस्वरूपस्योक्तदोषाः सन्ति, नतु नित्याविर्भूतस्वरूपस्य परस्य । तथाहि "जागरे कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यन्ते" इत्यादिजीवदोषप्रतिपादकवचनानि सन्ति, न परविषयानि । स्वप्नमधिकृत्याथ "यदा स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ती" त्यादीनि, सुषुप्तिमधिकृत्य "सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एनं ब्रह्मलोकं न विदन्त्यनृतेन

हि भत्यूढा" इत्यादीनि च जीवविषयकानि वाक्यानि सन्ति, न परविषयकानि । एवमुत्क्रान्त्यादावप्यतद्वचनं बोध्यम् । बृहदारण्यके "यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयती" त्युपक्रम्य पृथिव्यबग्न्यन्तरिक्षादिषु त्वग्विज्ञानरेतःपर्य्यन्तेषु नियम्येषु प्रतिपर्यायम् "एष त आत्मा ऽन्तर्याम्यमृतः" इत्यन्तर्य्यामिणो निर्दोषत्वापादकामृतत्ववचनाच्च ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ।

ननु यदुक्तं ब्रह्म उभयलिङ्गत्वाच्छुद्धाशुद्धपदार्थेषु स्वेच्छया प्रविष्टस्यापि नापुरुषार्थभूतहेयधर्मसम्बन्धगन्ध इति, तन्न सम्भवति । यथा जीवस्य स्वतो ऽपहतपाप्मत्त्वादियुक्तस्यापि तत्तद्देहसम्बन्धावस्थाभेदादुक्तदोषास्तथा परस्यापि सर्वान्तर्यामितया तत्तद्देहसम्बन्धित्वावस्थाभेदात्ते दोषाः स्युरिति चेन्न । कुतः ? प्रत्येकमतद्वचनात् । "एष त आत्मा ऽन्तर्याम्यमृतः" इति प्रतिपर्यायमन्तर्यामिणो निर्दोषत्वाभिधानेन दोषासम्बन्धित्ववचनात् । जीवस्य तु बद्धावस्थायामपहतपाप्मत्त्वादिकं तिरोहितमित्युक्तं पराभिध्यानादित्यनेन । किञ्च सर्वं वस्तु परमेश्वरसङ्कल्पादेव कालभेदेन सुखदुःखात्मकं भवति । न स्वरूपत-

स्तथाऽस्ति । अन्यथा सर्वं सर्वदा सर्वस्य सुखायैव दुःखायैव वा स्यात् । तथोक्तं "नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम ! वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च । कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु दुःखात्मकं कुतः ॥ तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते । तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते । तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकमि"ति । अतः कर्मवश्यानां जीवानामेव तत्तत् कर्मानुगुण्येनेश्वरसङ्कल्पेन तत्तद्वस्तुसम्बन्धप्रयुक्तो दोषः, ब्रह्मणस्तु स्वाधीनस्य सर्वत्रान्तर्यामितया ऽवस्थितस्यापि न दोषगन्धस्पर्शः सम्भवति । अपि तु सर्वनियमनरूपलीलारसपोषक एव तत्तद्वस्तुसम्बन्ध इति ॥ १२ ॥

सू० अपि चैवमेके । ३।२।१३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अपि च "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशी"ति एके शाखिन अधीयते ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अपि चैवमेके ।

अपि च एकत्र स्थितयोरपि जीवपरमेश्वर-

योर्मध्ये कर्मवश्यस्य जीवस्यैव दोषभाक्त्वमपरस्याकर्मवश्यस्य न तथात्वमिति एके शाखिनोऽधीयते । "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो ऽभिचाकशी" ति ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अपि चैवमेके ।

अपि च जीवपरयोरेकत्र स्थितिमत्त्वेऽपि यदिदं दोषभाक्त्वाभाक्तमुक्तमेवमेवैके शाखिनो ऽधीयते "द्वासुपर्णा सयुजे" त्यादिना ॥ १३ ॥

सू० अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् । ३।२।१४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"नामरूपे व्याकरवाणी"त्यस्मिन् कार्य्येऽपि परस्य नामरूपनिर्वाहकत्वेन प्रधानत्वाद्धेतोः स्वोत्पाद्यनामरूपभोक्तृत्वाभावाद्ब्रह्मारूपवद्भवति । अतो दोषगन्धाऽनाघ्रातं ब्रह्म ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

नन्वस्तु स्थानतो ऽपि ब्रह्मणि दोषाभावः । तथापि नामरूपकर्तृत्वेन ब्रह्मणस्तद्भोक्तृत्वं प्राप्नोति, कर्तुः प्रवृत्तेस्तदभ्युदयार्थत्वात्। "नामरूपे व्याकरवाणी" ति नामरूपयोरुत्तमपुरुष-प्रयोगाद्ब्रह्मकर्तृकत्वमवगम्यते । तस्मात्परस्य ब्रह्मणः कर्मवश्यत्वसिद्धिः, कर्मवश्ये सर्वदोषाः सम्भवन्तीत्यत्राह —

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्।

रूपाणि नामसहितानि देवदेहादीनि जीव-कर्मानुसारिब्रह्मकृतानि भोग्यत्वेन न विद्यन्ते अस्य अतो ऽरूपवदेव ब्रह्म नामरूपयोर्व्याकरणे स्वभोगार्थं नैव प्रवर्त्तते इत्यर्थः। आप्तकामत्वात्। हिशब्दः प्राकृतनामरूपनिबन्धनानां सर्वेषां दोषानां ब्रह्मण्यभावं सूचयति । कुतः ? तत्प्रधानत्वात्, तस्मिन्कार्य्ये ब्रह्मणो नामरूप-निर्वहितृत्वेन प्रधानत्वात्। "आकाशो ह वै नाम रूपयोर्निर्वहिते "ति श्रुतेः जीवार्थं नामरूप-निर्वहितृत्वं परस्य जीवेनेति पदमपि सूच-

यति । पूर्वोक्तलक्षणो ब्रह्मांशो जीवपदार्थस्तत्रांशित्वेन ब्रह्मापि वर्त्तते "य आत्मनि तिष्ठन्नि"ति श्रुतेः । तत्र देवादिनामरूपोत्पादनेंऽशाप्रवृत्त्यनुपपत्त्यांशकार्य्यसिध्यर्थं प्रवृत्तेंऽशिनि ब्रह्मणि जीवशब्दप्रवृत्तिर्मुख्यैव । अतो जीवेनात्मनेति सामानाधिकरण्यम्, जीवस्य कर्मवश्यत्वात्तत्तद्रूपसम्बन्धित्वेन दोषाः सम्भवन्ति । ब्रह्मणोजीवकर्मानुरूपनामरूपकर्त्तृत्वे ऽपि तत्फलभोक्तृत्वाभावान्नोक्तदोषाः सम्भवन्ति । तस्मादुभयलिङ्गं ब्रह्म ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु यदुक्तं जीवस्य कर्मवश्यतया कर्मफलभोक्तृत्वं, ब्रह्मणस्तु तदभावान्न तद्भोक्तृत्वमिति, नैतदुपपद्यते । यतो "ऽनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति स्वात्मकजीवानुप्रवेशपूर्वकं ब्रह्मणो नामरूपव्याकरणश्रुतेस्तस्यापि तदन्तर्यामितया तदात्मभूतस्य जीववत् देवमनुष्यादिरूपवत्त्वं तन्नामभाक्त्वं चाविशिष्टम् । तथात्वे च विधिनिषेधविषयतया कर्मवश्यत्वमप्यवर्जनीयमिति चेत्तत्राह —

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ।

तत्तच्छरीरेऽन्तर्यामितया ऽनुप्रविष्टमपि तद्ब्रह्म अरूपवदेव

देवमनुष्यादिरूपरहितमेव । कुतः ? देवतिर्यग्मनुष्यादिनामरूपनिर्वोढृत्वेन प्रधानत्वात् । "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे"ति श्रुतेः। अयं भावः, जीवस्य कर्मजन्यसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्तद्रूपसम्बन्धित्वं, ब्रह्मणस्तु कर्माभावे तत्फलभोक्तृत्वाभावादरूपत्वं, विधिनिषेधशास्त्रमपि कर्मवश्यमेवाधिकुरुते। अत उभयलिङ्गमेव हि परं ब्रह्म ॥ १४ ॥

सू० प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥

॥ ३ । २ । १५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

तम अस्पृष्टं प्रकाशवदेवं भूतमुभयलिङ्गं ब्रह्म "आदित्यवर्णं " तमसः परस्तादि"त्यनेनैकेन वाक्येनाभिधीयते, वाक्यस्यावैयर्थ्यात् ॥ १५॥

वेदान्तकौस्तुभः।

उभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणो दृढयति —

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ।

प्रकाशवत् प्रकाशः धर्मलक्षणं ज्योतिरस्यातीति प्रकाशवत्। चकारात्प्रकाश्यदोषास्पृष्टं ब्रह्मोभय लिङ्गं भवति। कुतः ? तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति आदित्यवर्णं तमसः परस्तादि "त्यादिवाक्यानाम-

वैयर्थ्यात् । एकैकस्य वाक्यस्योभयलिङ्गब्रह्माभिधायित्वं द्योतयितुमिदं सूत्रम् ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु स्यादेतद्यदि ब्रह्मणः सत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वजगत्कारणत्वसर्वान्तरात्मत्वादिकं सत्यं स्यात्तत्तु शबलगततया नेति नेतीत्यादिश्रुतिप्रतिषिद्धत्वेन मिथ्याभूतमतः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यप्रकाशैकस्वरूपस्य ब्रह्मणः कथमुभयलिङ्गत्वमिति चेत्तत्राह —

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ।

यथा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिवाक्यावैयर्थ्यात्प्रकाशैकस्वरूपं ब्रह्मेत्यभ्युपगतं, तथा सत्यकामत्वादिसमस्तहेयलेशास्पृष्टमाहात्म्यत्वकल्याणगुणसागरत्वाभिधायिवाक्यावैयर्थ्यादुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मण इति ॥ १५ ॥

सू० आह च तन्मात्रम् ॥

३ । १ । १६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

वाक्यं यावान् यस्यार्थस्तावन्मात्रमाह यदा तदा तदेवावैयर्थ्यं बोध्यम् ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

वाक्यानामवैयर्थ्यं वैयर्थ्यं च यथा भवति तदाह —

आह च तन्मात्रम् ।

यस्याः श्रुतेर्यो वास्तवो ऽर्थस्तन्मात्रं सा आह यदा तदा तस्या अवैयर्थ्यं भवति । चकाराद्यदि भ्रान्तैरविषये नीयते, तदा तस्या वैयर्थ्यं भवति । (एवं सत्युभयलिङ्गवादिवाक्यानां परस्पराविरोधेन स्वार्थे प्रामाण्यमस्तीति ध्वनिः) ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

आह च तन्मात्रम् ।

"सत्यं ज्ञानमि"ति वाक्यं प्रकाशस्वरूपं ब्रह्मेत्येतावन्मात्रमाह, नतु वाक्यान्तरावगतं कल्याणगुणसागरत्वसत्यकामत्वादिकं निषेधति ॥ १६ ॥

सू० दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ३।२।१७।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"य आत्मा अपहतपाप्म[1] निष्कलं नि-

* एतच्चिन्हस्थपाठो ऽधिको दृश्यते क्वचित्पुस्तके ।

ष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं सत्यकामः सत्य-सङ्कल्प"इत्यादिवाक्यगणः उभयलिङ्गं ब्रह्म दर्शयति । अथ स्मर्य्यते ऽपि "यस्मात्क्षर-मतीतो ऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतो ऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । अहं सर्वस्य प्रभवो-मत्तः सर्वं प्रवर्तते । अथवा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्ज्जुन ! विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकां-शेन स्थितो जगदि"त्यादिना ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ।

उभयलिङ्गमेव ब्रह्म श्रुतिगणः दर्शयाति च "य आत्मा ऽपहतपाप्मा निष्कलं निष्क्रियं शातं निरवद्यं निरञ्जनं सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः यः सर्वज्ञः सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च तमीश्व-राणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः स एको ब्रह्मण आनन्दः आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्च ने"

त्यादिः । स्मर्यते ऽपि "यस्मात्क्षरमतीतो ऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतो ऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरं । न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो-जगत् ॥ मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनंजय !। अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" त्यादिना ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ।

दर्शयति च वेदान्तवाक्यगणः परस्य समस्तहेयलेशास्पृष्ट-माहात्म्यत्वं, कल्याणगुणसागरत्वम् । "य आत्मा ऽपहतपाप्मा निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं, सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः यः सर्वज्ञः सर्ववित्, परा ऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च, तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं स कारणं कारणाधिपाधिपो, न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः न तस्य कार्यं करणं च विद्यते, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इत्यादिः । अथो स्मर्यते ऽपि "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा। मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !"इत्यादिना ॥ १७ ॥

सू० अतएव चोपमा सूर्यका-दिवत् । ३।२।१८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

यतः सर्वगमपि ब्रह्मोभयलिङ्गत्वान्निर्दोषमेव। अत एव "यथा ऽऽत्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमानि"त्यादौ शास्त्रं ब्रह्मणो निर्दोषत्वं ख्यापयितुं सूर्य्यकादिवदुपमोच्यते ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ।

यतो विषमेषु स्थानेषु स्थितस्यापि ब्रह्मणः उभयलिङ्गत्वान्न स्थानप्रयुक्तदोषगन्धसम्बन्धः, अत एव कारणात् । यथा जलादौ प्रातिबिम्बितो ऽपि सूर्य्यादिस्तत्प्रयुक्तदोषैर्न स्पृश्यते, तथा चेतने ऽचेतने च स्थितमपि परं ब्रह्म तत्तद्दोषैर्न स्पृष्टमिति शास्त्रे उपमोपादीयते । शास्त्रं तु "आकाशमेकं तु यथा घटादिषु प्रथग्भवेत् । तथा ऽऽत्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्वि-

वांशुमान्। एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदि" त्यादि ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्।

यतः सर्वत्रान्तर्यामितया ऽवस्थितस्यापि परस्योभयलिङ्गवत्तया निर्लेपत्वान्न तत्तत्स्थानप्रयुक्तदोषसम्बन्धित्वमत एव शास्त्रे सूर्यकादिवत्सूर्यस्य प्रतिकृतयः सूर्यकास्तद्वत् जलसूर्यादिवदित्युपमोपादीयते। "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्। तथा ऽऽत्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान्। एक एव हि भूतात्मे"त्यादिषु। श्रुत्यर्थस्तु पूर्वमेव जीवात्मस्वरूपनिर्णये उक्तः ॥ १८ ॥

सू० अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥३।२।१९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

शङ्कते, सूर्य्यादम्बु दूरस्थं गृह्यते, तद्वद्दर्शिनः सकाशात्स्थानस्य ग्रहणाद्दृष्टान्तवैषम्यमिति ॥ १९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते —

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ।

तुशब्दः शङ्काद्योतकः । ननु तथात्वं ब्रह्मणः प्रतिबिम्बितसूर्य्यादितुल्यत्वं नास्ति । कुतः ? अम्बुवदग्रहणात् । सूर्य्यादेः सकाशादम्बु दूरस्थं गृह्यते, तत्र प्रतिबिम्बितोऽपि सूर्य्यादिस्तत्प्रयुक्तैर्दोषैर्न स्पृश्यते । स्वरूपस्य बिम्बस्य दूरस्थत्वात् । ब्रह्मणः सकाशात्तु चेतनाचेतनस्य सर्वस्याम्बुवत् दूरतोऽग्रहणात् । "यः पृथिव्यां तिष्ठन् योऽप्सु तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् यस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे" इत्यादिश्रुतिभ्यः । "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति । मयि सर्वमिदं प्रोतमि"त्यादिस्मृतिभ्यश्च । तस्मात्प्रकृतस्य परमपुरुषस्य न प्रतिबिम्बितसूर्य्यादितुल्यतेति ॥ १९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नन्वम्बुन्यनवस्थित एव सूर्यो भ्रान्त्या तत्रस्थ इव गृह्यते, परमात्मा तु "यः पृथिव्यां तिष्ठन् योऽप्सु तिष्ठन् य आत्मनि

तिष्ठन्ति''त्येवमादिश्रुत्या परमार्थत एव स्थितो गृह्यते, अतो न सूर्यादिदृष्टान्तो ब्रह्मणि सम्भवतीति दार्ष्टान्तवैधर्म्यादित्याक्षिपति —

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ।

अम्बुवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः, अम्बुनीव सूर्यस्य ब्रह्मणोऽग्रहणान्न तथात्वं, सूर्यस्येव तत्प्रयुक्तदोषगन्धाभाववत्त्वं नेति ॥ १९ ॥

सू० वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावा-दुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥

॥ ३ । २ । २० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तत्राह, स्थानिनः स्थानान्तर्भावात्तत्प्रयुक्तवृद्धिह्रासभाक्त्वं दृष्टान्तेन निराक्रियते. उभयसामञ्जस्यादेवं विवक्षितांशमात्रं गृह्यते ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

तत्रोत्तरमाह —

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ।

नेति वर्त्तते । ब्रह्मणः परस्य स्थानिनः

"यः पथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्नि "त्यादिश्रुतेः स्थानान्तर्भावात्प्राप्तमपि स्थानप्रयुक्तवृद्धिह्रासभाक्त्वं नेति सूर्यादिदृष्टान्तेन निवार्यते। उभयसामञ्जस्यादेवम्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोः सामञ्जस्याद्विवक्षितांशमात्रं गृह्यते इत्यर्थः। तत्र यथा आकाशः घटशरावादिषु वस्तुतः प्रविष्टो ऽपि वृद्धिह्रासादिदोषभाग् न भवति, प्रतिघटमास्मिन् घटान्तराले जलमन्यस्मिन् शर्करेत्येवं भेदेन व्यवह्रियते ऽपि तथाप्येक एवास्ति, यथा च जलाधारेषु विषमेषु प्रतिबिम्बितोंऽशुमान् तदीयवृद्धिह्रासादिदोषभाग्न भवति, प्रत्युत जलभाजनजातं प्रकाशयति। तथा परं ब्रह्म चेतनाचेतनवस्तुषु एकमेव तत्तदन्तर्यामितया बहुधा वर्त्तते, न तत्तद्दोषैः संस्पृश्यते। न तत्तद्भेदैर्भिद्यते च। न वृद्धिह्रासभाग्भवतीत्युभयसामञ्जस्यादेवं खलु विवक्षितांशमात्रं गृह्यते। अन्यथा तयोरसामञ्जस्यं स्यात्। येन दृष्टान्तेन दार्ष्टान्ते वैगुण्यं स्यान्न तयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तभाव इति फलितो ऽर्थः। सूर्य्यादिदृष्टान्तद्वयसामञ्जस्यादिति वा ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तत्परिहरति —

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ।

नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तसाधर्म्यं विवक्षितमसम्भवादपि तु विवक्षितांश एव । तथा च सूर्यादिदृष्टान्तेन ब्रह्मणो निर्लेपत्वमात्रे तात्पर्यं, कथमिदमवगम्यते ? उभयस्य दृष्टान्तद्वयस्य सामञ्जस्यादेवं निश्चीयते । तथाहि यथा सूर्यः शुद्धाशुद्धेषु जलाधारेषु स्वकरनिकरव्याप्तया ऽवस्थितो वस्तुनो ऽनवस्थितस्तत्तद्गुणदोषैर्वृद्धिह्रासादिभिर्न स्पृश्यते, यथा चाकाशो वृद्धिह्रासभाक्षु घटकर्कर्यादिषु विषमेषु वस्तुतोऽवस्थितोऽपि तद्गतवृद्धिह्रासादिदोषैर्न लिप्यते । एवं परं ब्रह्मापि अन्तर्भावात् तत्तदन्तरात्मत्वात्तत्र तत्रावस्थितमपि तत्तद्गतवृद्धिह्रासादिदोषैर्न लिप्यत इति वृद्धिह्रासभाक्त्वमात्रं दृष्टान्तद्वयेन निवर्त्यते ॥ २० ॥

मू० दर्शनाच्च ॥ ३।२।२१।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सिंह इव माणवक इति लोके दर्शनाच्चैवम् ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

दर्शनाच्च ।

सिंह इव माणवक इति लोके प्रयागदर्श-

नात्रैवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितां-
शमात्रेण ग्राह्यम् । तस्मादुभयलिङ्गं ब्रह्मेति
सिद्धम् ॥ २१ ॥ इत्युभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

दर्शनाच्च ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वात्मना साम्याभावे ऽपि व्याघ्र इव पुरुष इत्यादिषु दृष्टान्तोपादानदर्शनादप्येवमवगम्यते, ॥ २१ ॥

इत्युभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रति-षेधति ततो ब्रवीति च भूयः।

३ । २ । २२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

किं "नेति नेती"ति वाक्यं "द्वे वाव ब्रह्मणो-रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तं चे"त्यादिना प्रकृतं मूर्त्ता-मूर्त्तादिरूपं प्रतिषेधत्यथवा प्रकृतरूपयोगात्प्राप्तं ब्रह्मण एतावत्त्वमिति ? सन्देहे रूपं प्रतिषेधतीति प्राप्ते उच्यते—प्रकृतैतावत्त्वमेव प्रतिषेधति

ततो भूयो न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीत्यादिवाक्यशेषो ब्रवीति ॥ २२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वत्रोभयलिङ्गं ब्रह्मेत्युक्तमिदानीं ब्रह्मरूपत्वेन प्रमाणान्तराऽनवगतं श्रुतिवेद्यं ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मणो रूपं नेदं ब्रह्मणो रूपमित्येवं श्रुत्यप्रतिषेध्यं चिदचिदात्मकं जगत्सत्यमस्ति तद्योगात्प्राप्तं परिच्छिन्नत्वं चानन्ताचिन्त्यकल्याणगुणशक्तिमतस्तद्रूपवतो ब्रह्मणो निवार्य्यते —

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ।

बृहदारण्यके "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तं च" इत्युपक्रम्य "तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजतामि" इत्यादिना महारजतादीनि रूपविशेषाणि च दर्शयित्वा ऽऽम्नायते, "अथात आदेशो नेति नेती" ति तत्र मूर्त्तं तेजोऽबन्नात्मकं भूतत्रयममूर्तं च वाय्वाकाशात्मकं भूतद्वयं महारजतादीनि रूपविशेषाणि* च प्रकृ-

* जीववासनाभूतानि ।

तानि, तत्र संशयः । किं नेति नेतीति श्रुतिः प्रकृतं ब्रह्मणो मूर्त्तामूर्त्तादिरूपजातं प्रतिषेधति ? किं वा प्रकृतं यद्ब्रह्मणो मूर्त्तामूर्त्तादिरूपजातं तद्वत्त्वेन प्राप्तं ब्रह्मणो यदेतावत्त्वं तन्निषेधतीति ? तत्र मूर्त्तामूर्त्तादिरूपजातं प्रतिषेधतीति प्राप्ते, उच्यते प्रकृतं यद्यन्मूर्त्तामूर्त्तादिकं ब्रह्मणोरूपं तत्तद्रूपयोगात्प्राप्तं यद्यदेतावत्त्वं तत्तन्नेति नेतीति श्रुतिः प्रतिषेधति । हिशब्दः " द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तञ्च, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मेतदि "त्यादिश्रुतिशतसिद्धं चिदचिदात्मकं सर्वं ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मणो रूपं प्रतिषेधानर्हमिति दर्शयति, इयत्तानवच्छिन्नत्वं परस्य ब्रह्मणो दर्शयति । " ततो ब्रवीति च भूयः " इति । ततः एतावत्त्वनिषेधानन्तरं भूयः पुनः इयत्तानवच्छिन्नं ब्रह्म वाक्यशेषो ब्रवीति । यद्वा पूर्वोक्तान्मूर्त्तामूर्त्तादिकाद्रूपाद्भूयो भूयस्त्वं वाक्यशेषो ब्रवीति, न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति । " अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वाव सत्यं तेषा-

मेष सत्यमि"ति, अस्यार्थः एतस्मात्पूर्वोक्तादन्यद्ब्रह्मस्वरूपं न हीति न वाच्यम् । एतस्मात्परमुत्कृष्टमियत्तानवच्छिन्नं समानातिशयशून्यं ब्रह्मास्ति, तस्य सर्वोत्कृष्टस्य ब्रह्मणो नामधेयमप्यास्ति, तदेवाह—सत्यस्य सत्यमिति । ननु कस्य सत्यस्य सत्यमित्याकाङ्क्षायामाह—प्राणा वाव सत्यं तेषां सत्यमिति प्राणाः प्राणवन्तो जीवास्ते वियदादिवत्स्वरूपान्यथाभावं सृष्टिवेलायां न प्राप्नुवन्त्यतस्ते सत्यं, ब्रह्मणो हि सर्वकारणत्वाद्वेदा यथा नित्यास्तथा ऽपि सुप्तोत्थितन्यायेन यत उत्पद्यन्ते । तथा जीवा अप्यनादिकर्मवशाद्देहयोगेन जन्मभाजः ज्ञानसङ्कोचविकाशरूपविकारवन्त एतत्परस्य ब्रह्मणो नास्त्यतस्तदंशित्वाच्च तेषामपि सत्यमित्यर्थः । अत एवाह श्रुतिः "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति ॥ २२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ।

पूर्वं ब्रह्मणश्चेतनाचेतनवस्त्वन्तरात्मत्वे ऽपि यथा जीवस्य तत्र तत्रावस्थितस्य तत्तद्दोषयोग उक्तो, न तथा परस्य । यतः

श्रुतिस्मृतिषु स्वभावतो ऽपास्तसमस्तदोषत्वमनन्तकल्याणगुणगणाकरत्वं चोच्यते, अत उभयलिङ्गमिति निरूपितम्। इदानीं प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्दुर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो ज्ञानाय स्थूलादिरूपोपदेशेन प्राप्तेयत्तानिषेधपूर्वकं सत्यज्ञानाद्यनन्तकल्याणगुणाश्रयमपरिच्छिन्नस्वरूपं मीमांस्यते बृहदारण्यके। तत्र स्थूलदृष्टीनां ज्ञानाय "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तं चे"त्यादिना तेजोऽबन्नात्मकं वाय्वाकाशात्मकं चेति पञ्चभूतात्मकस्थूलरूपमुपदिश्य, महारज*नादीनि रूपाणि चोपदिश्य, पठ्यते "अथात आदेशो नेति नेति" न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति, "अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि"त्यत्र संशयः । नेति नेतीति श्रुतिः किं पूर्वोपदिष्टं मूर्त्तामूर्तादिरूपमात्रं प्रतिषेधति ? उत प्राप्तं ब्रह्मण एतावत्त्वं प्रतिषेधतीति ? किं तावत्प्राप्तं, ब्रह्मणो रूपादिमात्रं प्रतिषिध्यते श्रुत्येति सामान्यनिषेधश्रवणात्। अतो मूर्त्तामूर्तादिनामरूपं प्रतिषिध्य, नीरूपं नित्यशुद्धबुद्धं मुक्तस्वभावमद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादयतीदं वाक्यं, तस्य सत्त्वे च ब्रह्मणो ऽद्वितीयत्वादि विरुद्ध्येतेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह-प्रकृतैतावत्त्वमिति। हिरवधारणे, अन्ययोगव्यवच्छेदार्थके। प्रकृतैतावत्त्वमेव ब्रह्मणः प्रतिषेधति। प्रकृतं यन्मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चमेतावदेव ब्रह्म न भवतीति "अथात आदेशो नेति नेती"त्यत्र प्रतिपाद्यते, नतु प्रपञ्चस्वरूपं निषिध्यते, अतत्परत्वाद्वाक्यस्य। द्वौ नञौ द्वित्वसङ्ख्यावच्छिन्नरूपमेतावत्त्वं प्रतिषेधतः । "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मेतादि"-त्यन्यत्रापि त्रिरूपत्वप्रतिपादनात् । तदेवाह-ततो ब्रवीति च भूयः । ततः पूर्वोक्तान्मूर्त्तामूर्त्तरूपद्वयाद्भूयस्त्वं ब्रवीति च वाक्य-

* महारजनी दिव्या हरिद्रा, तया रक्तं वस्त्रं महारजनम् ।

शेषः । न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति एतस्मात्पूर्वोक्तादन्यत् ब्रह्मस्वरूपं न हीति न वक्तव्यं, अन्यत्परमस्तीति । एतस्मात्परमुत्कृष्टमिन्द्रियाग्राह्यमेतन्नियन्तृपुरुषोत्तमाख्यमन्यत्स्वरूपमस्तीत्यर्थः। "यस्मात् क्षरमतीतो ऽहमक्षरादपि चोत्तमः" इति वाक्यात्। यद्वा एवमक्षरयोजना, प्रकृते यत् स्थूलसूक्ष्मादिधर्मवद्वस्तुजडाजडवर्गः ब्रह्मगतं चैतावत्त्वमिदमित्थमियदिति परत्र वृत्तिपरिमितत्वं नेति नेतीतिश्रुतिर्निषेधति । नतु ब्रह्मण उभयप्रकारत्वं, ह्यस्पृष्टाखिलदोषत्वमचिन्त्यापरिमितसार्वज्ञ्यादिधर्मवत्त्वं चेति । कुतः ? ततो ऽनन्तरं भूयो ऽपरिमितं ब्रह्मण उभयगुणादीन्ब्रवीति प्रतिपादयतीति । एवं नेति नेतीति नञ्भ्यां प्राकृतस्थूलसूक्ष्मादिधर्मवज्जडवस्तु तदवच्छिन्नजीववस्तुविलक्षणं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यत इत्यन्यत्समानम् । किं तदित्यपेक्षायामाह। "अथ नाम धेयं सत्यस्य सत्यमि"ति तस्य निर्वचनं "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि"ति प्राणशब्देन प्राणवन्तो जीवा उच्यन्ते, ते हि वियदादिवदनुत्पाद्याः, अतस्तेषां सत्यशब्दवाच्यत्वं, परन्तु ते ऽप्यनादिकर्मवशाद्देहयोगेन जन्मभाजः ज्ञानसङ्कोचविकाशरूपविकारवन्तश्च, एतत्परमात्मनो नास्तीति तेषामेष सत्यमिति । यद्वा, "यदासीत्तदधीनमासीदि"ति श्रुत्यनुसारात्प्राणास्तदुपलक्षिता चेतनजातं तत्सम्बन्धिनश्चेतनाश्च परतन्त्रसत्ताश्रयास्तेषामपि सत्यं स्वतन्त्रसत्ताश्रयं चेतनादिवर्गादियत्तावच्छेदेन निर्दिष्टादत्यन्तविलक्षणं परं ब्रह्म निखिलहेयगन्धाघ्रातमाहात्म्यं समस्तकल्याणगुणैकार्णवमित्यर्थः । "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः । अक्षरात्परतः परः" इत्यादिश्रुतिभ्यः । एतदभिप्रायमादाय पूर्वाचार्य्यैरप्युक्तं "नेति नेति च निषेधिताश्रयस्तद्विशेषविषयो ऽपि सम्मतः" इत्यादिना ॥ तथैवाह भगवान्

सनत्सुजातः "तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव ! निर्दिश्य सम्यक्प्रचरन्ति वेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ती"ति विश्ववैरूप्यं स्थौल्यादिधर्मवतो विश्वस्माद्विलक्षणमित्यर्थः। नाप्युक्ताद्वितीयत्वविरोधः साम्याधिकशून्यत्वस्यैवाद्वितीयत्वस्य श्रुतिसम्मतत्वात्। केचित्तु "नेति नेती"ति किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयं प्रतिषेधति ? आहोस्विदेकतरं ? यदाप्येकतरं तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति ? रूपे परिशिनष्टि ? आहोस्विद्रूपे मूर्त्तामूर्तें प्रतिषेधति ? ब्रह्म परिशिनष्टीति ? सन्देहं कृत्वा वाङ्मनसातीतमविषयान्तःपातिप्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति, तस्माद्ब्रह्मणो रूपं प्रपञ्चं प्रतिषेधति, परिशिनष्टि च ब्रह्मेत्यभ्युपगन्तव्यमिति स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तम् "अथातः आदेशो नेति नेती"ति तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते, तदास्पदं हीदं समस्तं कार्यं नेति नेतीति प्रतिषिद्धं युक्त च कार्यस्य वाचारम्भणशब्दादिभ्यो ऽसत्त्वमिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं नतु ब्रह्मणः, सर्वकल्पनामूलत्वात् इति सिद्धान्तयन्ति, तदसत्। नतावदुक्तसन्देहो युक्तः ब्रह्मणः प्रतिषेधप्राप्तेरभावात्, प्रपञ्चस्यापि स्वरूपनिषेधपरत्वाभावाद्वाक्यस्य। नहि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वा पुनः स्वस्यमेव प्रतिषेधति, "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमि"ति न्यायात्। ननु नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वय निर्दिशति, लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृश्यते प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपावेदनाय चेति चेन्न, तस्य कल्पकाभावेन कल्पितत्वासम्भवात्। तथा हि को वा तस्य कल्पक- इति विवेचनीयं, ब्रह्मैव वा ? जीवो वा ? इति। नाद्यः, शुद्धस्य निर्विशेषस्य कल्पनाश्रयत्वायोगात्। अन्यथा शुद्धत्वहानेः। न द्वितीय, भवन्मते तस्यापि कल्पितत्वेन कल्पकत्वासम्भवात्।

नहि प्रतिबिम्बः कल्पनाश्रयो दृष्टः श्रुतः सम्भवति वा, जड-त्वात्। वास्तवश्चेतनान्तराङ्गीकारे ऽद्वैतभङ्गः, कल्पितत्वानुपपत्ति-श्चेत्यादिना पूर्वैर्विस्तृतत्वादलमस्माभिरत्र। नापि वाचारम्भण-शब्दः प्रपञ्चासत्त्वपरः, पूर्वमेवारम्भणाधिकरणे निरस्तत्वात्। किञ्च यदि प्रपञ्चासत्त्वमेवाभिप्रेतं तर्हि "तदनन्यत्वमारम्भ-णशब्दादिभ्य" इत्यस्मिन्नधिकरणे ऽसत्कार्यवादं निरस्य किमर्थं सत्कार्य्यवादसमर्थनम्। तस्मात्तत्रोक्तप्रतिज्ञादृष्टान्तविरोधादधिक-रणविरोधः। स्ववाक्यविरोधश्चानिवार्यः। अपि च वाङ्मनसा-तीतमविषयान्तःपातीत्युक्त्वा पुनः शुद्धब्रह्मस्वरूपावेदनायेत्यपि स्वोक्तिविरोधः, सर्वप्रमाणाविषयस्यावेदनासम्भवात्। विषयत्वा-ङ्गीकारे च मिथ्यात्वप्रसङ्गादित्यलं विस्तरेण। तस्मान्नेति नेतीति शब्दो ब्रह्मणः प्राप्तमूर्त्तामूर्त्तरूपेयत्तामेव प्रतिषेधति, वाक्यशेषश्चोक्ताद्भूयस्त्वं तद्वैलक्षण्येन स्वरूपतः सत्यत्वोपलक्षि-तसार्वज्ञ्याद्यनन्तगुणतश्चानन्तत्वं प्रतिपादयतीति सूत्रकार-तात्पर्यार्थः। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यः सर्वज्ञः सर्वविदि" त्यादिश्रुतिभ्यः॥ २२॥

सू० तदव्यक्तमाह हि।३।२।२३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचे" त्यादिशास्त्रं ब्रह्माव्यक्तमाह॥ २३॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं भूतं ब्रह्म मूर्त्तादिरूपवदपि ततो-भूयस्त्वेन रूपेण वर्त्तमानं सत्साधारणैः करणै-र्न गृह्यते इत्याह —

तदव्यक्तमाह हि ।

तद्ब्रह्माव्यक्तमग्राह्यं हि शास्त्रमाह "न सं-दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च-नैनं, न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यै-र्देवैस्तपसा कर्मणा वे"त्यादि ॥ २३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

यद्येवं तर्हि कथं न गृह्यते इत्याशङ्क्याह —

तदव्यक्तमाह हि ।

हि यस्मात्तद्ब्रह्माव्यक्तं तस्मान्न गृह्यते इति शास्त्रमाह, "न चक्षुषा गृह्यते, नापि वाचा, नान्यैर्देवैर्मनसा कर्मणा वे"त्यादि ॥ २३ ॥

सू० अपि संराधने प्रत्यक्षा-नुमानाभ्याम् ॥ ३।२।२४ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

भक्तियोगे ध्याने तु व्यज्यते "ब्रह्मज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यामानः, भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधो ऽर्जुन!। ज्ञातुं द्रष्टुं तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे" त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्याम् ॥ २४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

ननु तर्हि "आत्मा वा अरे! द्रष्टव्यः" इत्यादिवाक्यव्याकोपः स्यादित्याशङ्क्य शास्त्रानुसारिभिर्दर्शनेप्सुभिर्महानुभावैः कृते यत्ने तु व्यक्तो भवतीत्याह —

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्।

अपि शब्दः सम्भावनायाम्। संराधने सम्यगाराधने निदिध्यासनलक्षणे भक्तियोगे ब्रह्म व्यक्तं भवति। एतच्च प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां गम्यते। "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वां ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्याय-

मानः" इत्यादिश्रुतेः । "भक्त्या त्वनन्यया शक्य-अहमेवं विधो ऽर्जुन ! । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! । यं विनिद्रा जितस्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जा-नास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनमि"त्यादिस्मृतेश्च ॥ २४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवमात्मा वा ऽरे ! द्रष्टव्यः मनसैवानुद्रष्टव्यः "इत्यादिश्रुतीनां निर्विषयत्वेन व्याकोपः । दर्शनाभावे ऽनिर्मोक्षप्रसङ्गो दुर्वारः इति चेत्तत्राह —

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।

संराधने सम्यग्भक्तियोगे ध्याने परं ब्रह्म व्यक्तं भवति प्रकाशते, ध्यानेन प्रीतः परमात्मा तस्मै मुमुक्षवे स्वयमात्मानं दर्शयतीत्यर्थः । कुतः इदमवगम्यते ? इत्यत आह— प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः " इत्यादिश्रुतेः । "यं विनिद्रा जितस्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः। ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनमि"त्यादिस्मृतेश्च ॥ २४ ॥

सू० प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ ३ २ । २५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सूर्याग्न्यादीनां यथा तदर्थिकृतसाधनाभ्यासादाविर्भावस्तद्वद्ब्रह्मणो ऽप्यवैशेष्यं ब्रह्मप्रकाशोभवति, संराधनलक्षणादुपायाद्ब्रह्मदर्शनं भवतीत्यर्थः॥ २५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

नन्विदमसङ्गतं संराधने हि व्यक्तं भवति ब्रह्मेति । सर्वात्मभूतं सर्वगं ब्रह्म सर्वे ऽविशेषेण कुतो न पश्यन्त्यत आह —

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ।

यथा सर्वसाधारणस्यापि सूर्य्यलक्षणस्य प्रकाशस्य कुन्तीयुधिष्ठिरादीनां कर्मण्यभ्यासात् मन्त्रजपाद्यभ्यासात् प्रकाश आविर्भावः । यथा च सर्वसाधारणस्याग्नेर्द्विजानां कर्माणि मन्थनादौ

अभ्यासात् प्रकाशः । यथा च सुवर्णकारस्य सुवर्णप्राप्तिसाधनभूते कर्मण्यभ्यासात् सुवर्णप्रकाशः । एवं खलु प्रकाशादिवत् सूर्य्यादीनामिव ब्रह्मणो ऽप्यवैशेष्यम् । सर्वसाधारणमपि ब्रह्म मुमुक्षूणां संराधनाभ्यासादाविर्भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

किमात्मना ब्रह्म प्रकाशते इत्यपेक्षायामाह —

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ।

प्रकाशादिवदिति सूर्यवाय्वादिवत् । यथा सूर्यः तमःसीतादिदोषरहितः प्रभासङ्गत्वादिगुणयुक्तश्च, यथा वा वायुः नीचोत्तमादिसङ्गदोषरहितो ऽपि शब्दस्पर्शादिगुणवांश्चेति लोके शास्त्रे च सुप्रसिद्धम्। तद्वद्ब्रह्मणो ऽप्यवैशेष्यं, विशेषो मायिकधर्मस्तत्सम्बन्धराहित्यं, चकाराद्वैशेष्यं च सार्वज्ञ्याद्यनन्तकल्याणविशेषधर्माश्रयत्वं च शास्त्रे प्रसिद्धम् । "य आत्मा ऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरि"त्यादि "यः सर्वज्ञः सर्ववित् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे"त्यादिश्रुतिभ्यः । तस्य प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् । कर्मणि संराधने सम्यग्भक्तियोगे अभ्यासादसकृदावर्त्तमानान्निदिध्यासनाद्भवति, नतु सकृद्ध्यानेनेत्यर्थः । "आवृत्तिरसकृदुपदेशादि"ति वक्ष्यमाणसूत्रात् । "आत्मा वा ऽरे! द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य"इत्यादिश्रुतेः । "तस्मात्सर्वेषु

कालेषु मामनुस्मरे"ति भगवदुक्तेश्च। "आलोच्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनरि"ति सूत्रकारवाक्याच्च ॥ २५ ॥

सू० अतो ऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ ३।२।२६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

ब्रह्मसाक्षात्काराद्धेतोस्तेन सह साम्यं याति। "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती" ति ज्ञापकात् ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

प्रसङ्गाद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य फलमाह —

अतः अनन्तेन तथा हि लिङ्गम्।

अतः प्रकाशात् ब्रह्मसाक्षात्काराद्धेतोः अनन्तेन ब्रह्मणा श्रीपुरुषोत्तमेन सह साम्यं गच्छति, तथाहि लिङ्गम्, एतदर्थज्ञापकं वाक्यमस्ति हि। "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्

पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्य-मुपैतीति ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

प्रसङ्गात्तत्फलमाह —

अतो ऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ।

अतो ऽस्माद्ब्रह्मप्रकाशात्साक्षात्काराद्धेतोः अनन्तेन स्वरूप-गुणशक्त्यादिभिरपरिच्छिन्नेन परब्रह्मणा श्रीपुरुषोत्तमेन सह साम्यं गच्छतीति शेषः । तत्र प्रमाणमाह–तथा हि लिङ्गमिति । एतदर्थगमकं श्रौतवाक्यमित्यर्थः । हि निश्चये । "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्पुण्य-पापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"ति । के*चित्तु ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युगमात्परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य नेत्युच्यते । यथा सौरप्रकाश आकाशो वाङ्गुल्याद्युपाधौ कर्मणि भिन्न इव वक्र इव भाति । वस्तुतस्त्वेकस्वरूप एव, तद्वत्प्र-काश आत्मा ऽपि ध्यानज्ञानादौ कर्मण्युपाधौ भिन्न इव भाति । वस्तुतस्त्ववैशेष्यमेकरूपत्वमेवात्मनः । कुतः ? अभ्यासात् । "तत्त्व-मसी"त्याद्यभेदश्रुत्यभ्यासात् । अतो भेदस्यौपाधिकत्वाद्विद्यया भेदं निरस्य जीवो ऽनन्तेन परमात्मनैकतां गच्छति । तथाहि लिङ्गमपूर्वार्थज्ञापकं "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती"त्यादि । इत्याहुस्त-दसङ्गतं, ब्रह्मण्युपाधिसम्बन्धासम्भवात् । तथाहि उपाधिः शुद्धे-ऽभ्युपगतः ? ईश्वरे वा ? । नाद्यः, उपाधिसम्बन्धस्यैवाशुद्धत्वहेतु-

---

* मायावादिनः ।

त्वेन शुद्धत्वहानेः । न द्वितीयः, ईश्वरस्याविद्यासम्बन्धोत्तरभावित्वात्, औपाधिकनिरूप्य उपाधिस्तन्निरूप्य औपाधिकश्चेत्यन्यो ऽन्याश्रयात् । प्रतिविम्बावच्छेदवादयोस्तत्र तत्र विस्तरशो निरस्तत्वाच्च । किञ्च न तावत् " तत्त्वमसी "त्यभ्यासो भेदनिरासे हेतुः " एष ते आत्मा ऽन्तर्यामी"ति ततो ऽप्याधिक्येन भेदाभ्यासस्यापि सत्त्वात् । सिद्धान्ते भेदाभेदवाक्ययोस्तुल्यबलत्वात् । अन्यथा परस्परं बाध्यबाधकभावाभ्युपगमे उभयोरपि प्रामाण्याभावप्रसङ्गेन सर्ववेदान्तो दत्ततिलाञ्जलिः स्यात् । तस्मादभ्यासशब्द उक्तार्थक एव, तस्यैव प्रकरणात् । यदप्युक्तं विद्यया भेदं निरस्य, जीवो ऽनन्तेन परमात्मनैकतां गच्छतीति । तदप्यप्रमाणं, स्वरूपभेदस्य स्वाभाविकत्वात्स्वाभाविकस्यापि नाशाङ्गीकारे स्वरूपनाशस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्स्वरूपनाश एव मुक्तिः स्यात् । नापि " ब्रह्मैव सन्नि "ति श्रुतेरत्यन्ताभेदे लिङ्गत्वं, तत्राप्युभयभानस्य सत्त्वात् । ब्रह्मैव सन्निति बृहद्गुणयोगाद्ब्रह्मत्वस्यापि तत्र सत्त्वेनाभेदप्रत्ययः । "ब्रह्माप्येती"ति प्राप्तृप्राप्यभावश्रवणेन भेदस्यापि भानात्सर्वं समञ्जसं, नैकस्यापि विरोध इत्यलं विस्तरेण ॥ २६ ॥

सू० उभयव्यपदेशात्त्वहि- कुण्डलवत् ।३।२।२७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

मूर्त्तामूर्त्तस्याप्रतिषेध्यत्वं दृढयति, मूर्त्तामूर्त्ता-

दिकं विश्वं ब्रह्मणि स्वकारणे भिन्नाभिन्नसम्बन्धेन स्थातुमर्हति, भेदाभेदव्यपदेशादहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

मूर्त्तामूर्त्तादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यतया ब्रह्मरूपत्वेन श्रुत्युक्तस्य नेति नेतीति निषेधानर्हत्वं ब्रह्मणस्ततो भूयस्त्वेन निर्दोषत्वं चोक्तमेतद्दार्ढ्यार्थं प्रपञ्चस्य कार्यस्य कारणेन ब्रह्मणा सह भेदाभेदसम्बन्धं सर्वश्रुत्यर्थनिर्वाहकं स्वकीयं सिद्धान्तं भगवान्सूत्रकार आह —

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ।

मूर्त्तामूर्त्तादिसर्वकार्यजातस्य ब्रह्मभिन्नत्वेऽपि तदभिन्नत्वम् । कुतः ? उभयव्यपदेशात् । भेदाभेदव्यपदेशात् । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिभेदव्यपदेशात् । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"त्याद्यभेदव्यपदेशात् । तत्र दृष्टान्तमाह—अहिकुण्डलवदिति । सर्वत्र विवक्षितांशमात्रेण दृष्टान्ता उपादीयन्ते ।

कुण्डलोपादानभूतो रज्ज्वाकारः अहिः कारणं, तत्स्थानीयं सर्वशक्त्युपेतं जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणं ब्रह्म वलयाकारं कार्यभूतं कुण्डलं तत्स्थानीयं कार्य्यभूतं मूर्त्तामूर्त्तादिकं विश्वम्, तत्र कुण्डलं परतन्त्रं व्याप्यं कार्य्यं च, अहिः तदपेक्षया स्वतन्त्रो व्यापकः कारणं च, अतस्तयोर्भेदः। अहिव्यतिरेकेन कुण्डलस्य स्थितिप्रवृत्त्यभावात्ततो ऽभेदश्च। एवं प्रपञ्चस्यापि चिदचिच्छक्तिमद्ब्रह्मकार्य्यस्य कारणेन ब्रह्मणा सह स्वाभाविकौ भेदाभेदौ भवतः। सूत्रानुरूपः श्रुतिपूगः "द्वा सुपर्णा सयुजा पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मैवेदं सर्वमि" त्यादिः। ब्रह्मात्मकत्वान्मूर्त्तामूर्त्तादिकस्य प्रतिषेधत्वं नेति भावः॥ २७॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

एवं ब्रह्मणो मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चैतावत्त्वं रूपं प्रतिषिध्य, ततो भूयस्त्वमनन्तकल्याणविशेषवत्त्वं च निरूप्य, तत्प्रकाशप्रकारं च प्रतिपाद्य, ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्ध्यर्थं चिदाचिद्रूपप्रपञ्चस्य तेन भेदाभेदप्रकारं निर्धारयति सूत्राभ्याम्। तत्र तावदचेतनस्य ब्रह्मणा

भेदाभेदः सूपपन्न इत्याह —

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ।

अचिद्वस्तुनो ब्रह्मणा भेदाभेद एव सम्बन्धः । कुतः ? उभयव्यपदेशात् । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मैवेदं सर्वमि"त्यभेदव्यपदेशात् "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मा ऽन्तर्याम्यमृत" इत्यादिना । "भेदव्यपदेशाच्चे" त्युभयविधशास्त्राविरोधात्स्वाभाविकभेदाभेद एव सिध्यति । अन्यथा चैकतरस्य शास्त्रस्यावश्यं बाधप्रसङ्गात् । ननु भेदाभेदयोरितरेतरविरोधात्कथमेकत्रावस्थानमित्याशङ्क्य तत्साधकदृष्टान्तमाह--अहिकुण्डलवदिति । यथा ऽहिकुण्डयोरहित्वेन कुण्डलत्वेन च भेदः, अह्यात्मकत्वादिना च कुण्डलस्याभेदः । तथा च कुण्डलावस्थापन्नस्याहेः कुण्डलस्य व्यक्तत्वात्प्रत्यक्षप्रमाणगोचरत्वेन भेदः स्वाभाविकः । सर्पात्मकत्वतदाधेयत्वतद्व्याप्यत्वादिना तदपृथक्सिद्धत्वादभेदो ऽपि स्वाभाविकः । लम्बायमानावस्थायां तु सर्वदा सर्पायत्तत्वावच्छिन्नस्वरूपस्य कुण्डलस्य सूक्ष्मरूपेण तत्र सत्त्वे ऽपि अव्यक्तनामरूपतया प्रत्यक्षाग्राह्यत्वमित्युभयोरपि स्थूलसूक्ष्मावस्थयोरनुगतत्वाद्भिन्नाभिन्नत्वम् । अन्यथा तस्य तत्राभावे पुनराविर्भावो न स्यात् । तथा स्थूलावस्थापन्नस्य कार्यस्य कारणापृथक्सिद्धपरतन्त्रसत्तावच्छिन्नस्वरूपेण व्यक्तनामरूपत्वाद्भेदः श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धः, तदात्मकत्वादिना चाभेदः । अव्याकृतावस्थायां तु बीजे-ऽङ्कुरस्येव कार्यस्य कारणे सूक्ष्मरूपेण सद्भावे ऽप्यव्यक्तनामरूप-

न्वात्प्रत्यक्षाग्राह्यत्वमित्युभयावस्थायामपि तदात्मकत्वतदाधेयत्वतदायत्तसत्ताकत्वादिना तदपृथक्सिद्धत्वेनाभिन्नत्वेऽपि परतन्त्रसत्तावच्छिन्नतदात्मीयस्वरूपेण नामरूपविभागेन च भिन्नत्वमपीति स्वाभाविकभिन्नाभिन्नत्वमेवेति संक्षेपः । के*चित्तु इदं सूत्रं जीवात्मभेदाभेदपरत्वेन व्याख्याय "अहिकुण्डलवदि"ति पक्षे जीवस्यावस्थारूपस्यानित्यत्वप्रसक्तिरित्यनित्यत्वं प्रतिपादयन्तो दूषयन्ति । तत्तुच्छतरं, तस्योक्तरीत्या जीवभेदाभेदपरत्वाभावात् । अचेतनस्यावस्थापत्तिरूपानित्यत्वं सर्वसंमतत्वादस्माकमपीष्टमेवेति ॥ २७ ॥

सू० प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् । ३।२।२८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

जीवपुरुषोत्तमयोरपि तथा सम्बन्धो ज्ञेयः । उभयव्यपदेशात् प्रभातद्वतोरिव । अतो ऽनन्तेनान्ययेन केवलभेदो न शङ्क्य इति भावः ॥ २८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु भवत्वचेतनवर्गस्य ब्रह्मणा सह भेदाभेदसम्बन्धः । जीवस्य तु तेन सह भेदाभेदसम्बन्धो न सङ्गच्छते । "अतो ऽनन्तेन तथाहि लिङ्ग-

* औपाधिकभेदवादिनः ।

मि"त्यत्र जीवो ऽनन्तेन सह साम्यं प्राप्नोतीति तयोरत्यन्तभेदप्रतीतेरित्यत आह —

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ।

उभयव्यपदेशादित्यनुवर्त्तते । वाशब्दश्चोद्यनिवृत्त्यर्थः । नास्ति तयोरत्यन्तभेदः "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः ब्रह्मविदाप्नोति परं परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं, अज्ञोजन्तुरनीशश्च यः सर्वज्ञः सर्ववित्, अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः, एष आत्मा ऽपहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः य आत्मनि तिष्ठन्नि"त्यादिस्वाभाविकभेदव्यपदेशात् । "तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादि स्वाभाविकाभेददर्शनाच्च जीवस्य ब्रह्मणा सह भेदाभेदः सम्बन्धः । दृष्टान्तमाह —प्रकाशाश्रयवदिति । प्रकाशः सूर्य्यादिप्रभारूप॰ आश्रयः सूर्यादिः । तत्र हि प्रकाशस्य आश्रयेण सह स्वाभाविकौ भेदाभेदौ भवतः । तस्य तं विना पृथगवस्थानाभावात् । नन्वत्यन्तभिन्नयोस्तयोरभेदे को ऽयं निर्बन्धः? तत्र

हेत्वन्तरमाह—तेजस्त्वादिति । प्रकाशाश्रययोस्तेजस्त्वादप्यभेदस्तद्वदंशभूतस्य जीवस्यांशिना सह स्वाभाविकौ भेदाभेदौ*भवत इत्यर्थः । "अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापी" त्यत्रोभयश्रुतिविरोधपरिहाराय जीवपुरुषोत्तमयोः सम्बन्ध उक्तः। इह तु तार्किकादिपक्षवदत्यन्तभेदनिषेधाय पुनरुक्त इति विवेकः ॥ २८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवमचेतनस्य ब्रह्मभिन्नाभिन्नत्वप्रकारं निरूप्य चेतनस्य तत्त्वं पतिपादयति —

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ।

वाशब्दो ऽतिदेशार्थः । पूर्वोक्ताचेतनवच्चेतनस्यापि ब्रह्मणा भिन्नाभिन्नत्वं दर्शयति । कुतः ? उभयव्यपदेशादित्यनुवर्त्तते। "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति ध्यातृध्येयत्वेन द्रष्टृदृश्यत्वेन च "ब्रह्मविदाप्नोति परं परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमि"ति प्राप्तृप्राप्यत्वेन च "य आत्मानमन्तरो यमयती"ति नियन्तृनियम्यत्वेन च स्वाभाविकस्य भेदस्य व्यपदेशात्। "तत्त्वमस्यहं ब्रह्मा ऽस्मि, अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिना च स्वाभाविकाभेदस्य च व्यपदेशाद्भिन्नाभिन्नत्वमिति । अधिकशङ्का तु यदि पूर्वदृष्टान्तेन चेतनस्य भिन्नाभिन्नत्वं, तर्ह्यचेतनवदवस्थाभाक्त्वमङ्गी-

---

* पुस्तकान्तरे भेदाभेदो भवतीत्यपि पाठो भाति ।

कृते स्यादिति तन्निरासयन्दृष्टान्तान्तरमाह-प्रकाशाश्रयवादिति। यथा सूर्यमणिदीपादिप्रकाशस्तत्प्रभारूपः स्वाश्रयात्सूर्यादेर्भिन्नतया प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, स्वाभाविकभेदवत्त्वात् । सूर्यदीपादेर्दृष्ट्यगोचरत्वेऽपि दूरस्थत्वेऽपि सूर्यप्रभेयं दीपप्रकाशोऽयमिति भेदप्रतीतेः सर्वजनप्रसिद्धत्वात्। तथा तदाधेयत्वतदात्मकत्वादिभिश्च हेतुभिस्तदविनाभावादभिन्नत्वमपि प्रत्यक्षादिमानसिद्धमेव। अतोऽभेदस्यापि स्वाभाविकत्वमिति । तद्वत्प्रत्यगात्मनामपि परतन्त्रसत्तावच्छिन्नब्रह्मात्मीयस्वरूपत्वाणुपरिमाणकत्वाल्पज्ञत्वादिहेतुभिः स्वभावाद्भिन्नत्वेऽपि ब्रह्मात्मकत्वतदाधेयत्वतद्व्याप्यत्वतदधीनस्थित्तिप्रवृत्तिकत्वादिभिर्हेतुभिस्तदविनाभावादभिन्नत्वमपि स्वाभाविकमेव इति न केनापि वाक्येन विरोधलेशस्य सम्भावनेति। तत्र हेतुमाह-तेजस्त्वादिति। उभयोरपि तेजोरूपत्वाद्गुणतोऽप्यभेदः सम्भवतीत्यर्थः। केचित्तु सवितृप्रकाशपक्षेऽप्याधाराधेयभावः "प्रत्यहमुदयास्तमयौ च भवतः" इत्याहुस्तत्तुच्छम्, आधाराधेयभावस्य शास्त्रप्रमाणसिद्धत्वेनेष्टापन्नत्वात्। यस्मिल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चन यस्मिन्द्यौश्च पृथिवीचान्तरिक्षमोत मनः सह प्राणैश्च सर्वैः" इत्यादिश्रुतेः। "मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवे"ति स्मृतेश्च "द्युभ्वाद्यायतनमि"त्युक्तसूत्राच्च नाप्युदयास्तमयौ दोषौ वक्तुं शक्यो, तयोर्नित्यसम्बन्धात् । नहि सूर्याद्विच्छिद्य प्रकाशस्योदयास्तमयौ भवतो दृष्टश्रुतागोचरत्वात्। नाप्युभयोः सप्रकाशस्य सूर्यस्य लोकान्तरगमनागमनव्यवहारैणैवोदयास्तमयत्वव्यवहार औपचारिकः, न मुख्यः। किन्तु तस्य लोकान्तरे सप्रकाशस्य सत्त्वेऽपि मनुष्यादेः स्वदृष्ट्यावरणान्न स दृश्यते । तत्रत्यैरनावृतचक्षुभिर्दृश्यते। एवं जीवपरमात्मनोरपि प्रकाशाश्रयवत्सर्वदा वर्त्तमानत्वेऽपि "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" इति प्रमाणादज्ञानावृत-

धर्माणां न दर्शनम्। भगवत्प्रसादेन भग्नावरणानां दिव्यदृष्टीनां तद्दर्शनं शास्त्रसिद्धम्। "नतु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा। दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरमि"ति भगवद्वचनात्॥ २८॥

सू० पूर्ववद्वा ॥३।२।२९।

वेदान्तपारिजातसौरभः।

कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषाभावश्च पूर्ववद्बोध्यः ॥ २९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

ननु अहेः कुण्डलवद्ब्रह्मणोऽवस्थाविशेष एव प्रपञ्चश्चेत्तर्हि कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवशब्दव्याकोपादिदोषपूगश्च प्राप्नोतीत्यत आह —

पूर्ववद्वा।

वाशब्दश्चोद्यनिषेधार्थः। न कश्चिद्दोषः पूर्ववत्। "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादि" त्यादिवन्निरस्तो वेदितव्यः ॥ २९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

ननु ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थाने भेदश्रुतयो ब्रह्मणो-

ऽपरिणामित्ववादिन्यो ऽपि बाधिता भवेयुरित्याशङ्कायां समाधत्ते —

पूर्ववद्वा ।

वाशब्द आक्षेपनिरासार्थः । पूर्ववत् । यथापूर्वं "कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवशब्दव्याकोपो वे"त्यनेन ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं न सम्भवतीत्याक्षेपे प्राप्ते समाधत्तं "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादि"ति । तथात्रापि बोध्यम् । तथाहि अनन्तगुणशक्तिमतो ब्रह्मणः परिणामिस्वभावाऽचिच्छक्तेः स्थूलावस्थायां सत्यां तदन्तरात्मत्वेन तत्रावस्थाने ऽपि परिणामस्य शक्तिगतत्वात् स्वरूपे परिणामाभावात् कुण्डलदृष्टान्तो न दोषावहः, अपृथक्सिद्धत्वेनाभेदेऽपि भेदज्ञापनार्थः । उपसंहृतशक्तित्वेन प्रपञ्चस्याविभक्तनामरूपत्वात्कारणैकत्वापत्त्या "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि"त्यादिश्रुतिभिरेकत्वप्रतिपादनादहिदृष्टान्तोक्तिरपि सम्भवतीति निरवद्यम् । भेदश्रुतयोऽपि कार्यकारणयोः स्वरूपस्वभावविवेचनपराः, नात्यन्तभेदपराः, अनेकतादात्म्यप्रतिपादकवाक्यविरोधात् ॥ २९ ॥

सू० प्रतिषेधाच्च ॥३।२।३०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

न लिप्यते लोकदुःखेने" त्यादिप्रतिषेधाच्च न प्रकृतस्य ब्रह्मणो दोषयोगः ॥ ३० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

प्रतिषेधाच्च ।

किञ्च सर्वान्तःस्थत्वेन सर्वकारणत्वेन च ब्रह्मणः सर्वरूपत्वे ऽपि न दोषयोगः । "सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः । वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च" त्यादिश्रुतिप्रसिद्धाद्दोषप्रतिषेधाच्च, इति सर्वरूपस्य ब्रह्मणः सर्वदोषास्पृष्टत्वं कल्याणगुणगणानिलयत्वं सर्वतोभूयस्त्वं च सिद्धम् ॥ ३० ॥

इति प्रकृतैतावदधिकरणम् ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु दोषवदन्तःस्थत्वे कज्जलागारे इव कथं दोषस्पर्शाभाव इति चेत्तत्राह —

प्रतिषेधाच्च ।

सर्वान्तःस्थत्वेन सर्वरूपत्वेऽपि दोषास्पृष्टस्वभावत्वेन दोषस्पर्शस्य प्रतिषेधात् श्रुत्येति शेषः । "सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः । वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्चे"त्यादिश्रुतिभिः । केचित्तु "अहिकुण्डलवत्प्रकाशाश्रयवद्वे"त्युभयसूत्राभ्यां परमतत्वेन भेदाभेदमुपन्यस्य "पूर्ववद्वे"त्यनेन यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं "प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमि"ति तथैव भवितुमर्हति । तथा ह्यविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते इति सिद्धान्तं कृत्वा, यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माहिकुण्डलन्यायेन परस्यात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन वा एकदेशभूतो ऽभ्युपगम्येत, ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्त्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत । न चात्रोभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति, अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति, भेदं तु पूर्वप्रकानुवदत्यर्थान्तरविवक्षयेति दूषयन्ति । तत्तुच्छमसम्भवात् । तथाहि यदुक्तं "प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमि"ति पूर्वमुपन्यस्त एव सिद्धान्त इति, तन्न, तदसम्भवस्य तत्रैव निर्णीतत्वात् । यच्चोक्तमविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते इति, तत्सत्यमस्माकमभ्यङ्गीकारात् । अविद्याशब्दस्यानादिकर्मपरत्वात् । "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया ऽमृतमश्नुते । अविद्या कर्मसंज्ञा ऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते"इति श्रुतिस्मृतिभ्यः अनादिपुण्यापुण्यात्मककर्मणैव बन्धः । "तस्य च "तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते पुण्यपापे विधूय क्षीयन्ते चास्य कर्मणी"त्यादिशास्त्रात् ध्वंसेन मोक्षस्य सम्भवात् । यत्तु पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्त्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्ज्येतेत्युक्तं, तद्दुराग्रहमात्रम् । "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि"ति श्रुतिबलादेव कर्मनिमित्तकसत्यस्यैव प्रकृतिसम्बन्धतत्कार्यलिङ्गशरीरादेर्निवृत्तिसम्भवात् न कश्चिद्दोष-

स्पर्शावकाशः, सत्यस्य वस्तुनो निवृत्तिर्नास्तीति नियमाभावस्य पूर्वमेव विस्तरश उक्तत्वात् । लोकेऽपि सत्यस्यैव राजकारागृहे पुरुषाणामयोमय शृङ्खलकाष्ठादिबन्धस्य राजाज्ञया निवृत्तिः । सत्यस्यैव पुरुषाङ्गे लिप्तस्य चन्दनपङ्कामेध्यादेर्जलप्रक्षालनादिना निवृत्तिः । सत्यस्यैव भूषणवस्त्रगवादेर्दानेन निवृत्तिर्दृष्टचरा सर्वजनप्रसिद्धा च, तेषां च तत्र सत्त्वदर्शनात् । बन्धस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमे च न कश्चिद्वस्तुतो बद्धः मोक्ष्यते वा भवतामित्यङ्गीकृतं स्यादिष्टमेवेति चेत्तर्हि शास्त्रारम्भो व्यर्थ एव स्यात्प्रयोजनाभावात् । तथाहि शुद्धस्य बन्धो नासीन्नास्ति न भविष्यति । यो बद्धः, स तु मिथ्या, तस्य मोक्षार्थं बुद्धिमन्तो न यतन्ते । सूर्याकाशादीनां जलघटाद्युपाधिषु प्रतिबिम्बत्वेनावच्छिन्नत्वेन च सत्त्वेऽपि क्षत्यभावदर्शनात्, तन्मुक्तये तेषां प्रयत्नस्य चादर्शनात् । एवं भवन्मते ब्रह्मणोऽपि शुद्धबुद्धनित्यमुक्तस्य कल्पिताविद्यारूपोपाधौ प्रतिबिम्बितत्वे ऽवच्छिन्नत्वे वा दोषास्पृष्टत्वेन क्षत्यभावात्तस्य मोक्षाय प्रयत्नस्यासम्भव एव, सर्वदा स्वरूपस्फुरणात् । न चाविद्यासम्बन्धात्स्वरूपास्फुरणमिति वाच्यं, तर्हि द्वितीयस्य तन्मोचकस्य स्वप्रकाशस्याभावान्न कदापि कथमपि तत्सम्बन्धो नंक्ष्यति । अविद्यालक्षणप्रमाणप्रयोजकाद्यभावस्य पूर्वैर्विस्तृतत्वादत्रोपरम्यते । नापि प्रतिबिम्बस्य स्वमोक्षार्थं प्रयत्नः सम्भवति, स्वरूपनाशप्रसङ्गात् । नहि स्वरूपनाशाय कश्चिद्यतते । अपि तु स्वरूपापत्त्यै एवेति । किञ्च तस्य जडत्वेन कृत्याश्रयत्वासम्भवात् । अन्यथा घटादिष्वतिप्रसङ्गात् । प्रतिबिम्बो जडः ज्ञातृत्वकर्तृत्वादिचेतनधर्मानाश्रयत्वात्सूर्यमनुष्यादिप्रतिबिम्बवत् । तस्माद्बन्धस्य मिथ्यात्वे मोक्षस्यापि तत्त्वं, तस्य मिथ्यात्वे तत्साधनजातस्य

वैयर्थ्यं, तथात्वे तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य सुतरां वैयर्थ्यम् । एवं च मोक्षशास्त्रस्य सुतमां वैयर्थ्यमिति तव श्रीमुखेनैव सिद्धम् । अपि च सर्वज्ञा व्यासादयः शास्त्रकाराश्च बन्धोमिथ्या, तत्सापेक्षो मोक्षोऽपि मिथ्या, न कश्चिद्बद्धो वा मुक्त इत्येव ब्रूयुः, किमिति बहुशास्त्रविस्तारेणान्यथा ऽयथार्थोपदेशे तेषां वञ्चकत्वं स्यात् । तथात्वे च बौद्धमतस्वीकारः स्यात् । किञ्च चेतनस्यास्माभिरहेः कुण्डलावस्थावदवस्थात्वं न ह्यङ्गीकृतं, येन त्वदुक्तदोषप्रसङ्गः स्यात् । अपि तु प्रकाशाश्रयन्यायेन तस्य त्वाधाराधेयभाव एव स्पष्टं ज्ञायते, नत्वेकदेशत्वं जीवस्य । तथात्वे च पूर्वोक्तप्रकारेण निर्दोषत्वस्योक्तत्वात् । नापि नचात्रोभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति । अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति । भेदं तु पूर्वसिद्धमेवानुवदत्यर्थान्तरविवक्षयेति वक्तुं शक्यं, प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावाद्भेदाप्रत्यक्षत्वेन तस्यानुवादत्वायोगात् । प्रतियोगिनोर्जीवेशयोरप्रत्यक्षत्वं प्रसिद्धमेव । ननु जगदचेतनं तु प्रत्यक्षमेवानुभूयते तदंशेनानुवादत्वमिति चेन्न, ब्रह्मणस्तु प्रत्यक्षाभावात् । नह्येकस्य प्रत्यक्षेण भेदप्रत्यक्षो जायते, अपि तूभयप्रत्यक्षेणैव । तस्मात्प्रत्यक्षादिग्राह्येऽचेतने परिणामादिस्वभावे प्रकाशानन्दापरिच्छिन्नस्वरूपस्यानन्तकल्याणगुणाश्रयस्य ब्रह्मणः श्रुतिज्ञापितो भेदो ऽनुभूयते । यादृशं ब्रह्म श्रुत्याभिधीयते नेदं जगत्तादृशं दृश्यते, अतो भेदो ऽस्तीति ज्ञायते । तस्माच्चिदचिद्ब्रह्मभेदस्य श्रुतिप्रमितत्वमेव नानुवादार्हत्वमिति सिद्धम् । प्रत्युताभेदवाक्यानामेव भवन्मते ऽनुवादपरत्वापातात् । तथाहि भवतां सिद्धान्ते घटः सन्पटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षस्य सन्मात्रानुभूतिग्राहित्वेनाभिन्ननिर्विशेषसन्मात्रानुभूतेः प्रत्यक्षप्राप्तत्वादभेदवाक्यानां तदनुवाद-

परत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अभेदवाक्यानि न स्वार्थपराणि, प्रत्यक्षप्राप्तानुभूतिपरत्वेनानुवादपरत्वादग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिवाक्यवदिति पूर्वमेवोक्तत्वात् । ननु "नान्योऽतो ऽस्ति द्रष्टे"त्यादिश्रुत्या परमात्मनो ऽन्यस्य चेतनस्य "नेति नेती"त्यादिवाक्यैः प्रपञ्चस्य प्रतिषेधादुक्तार्थासिद्धेरद्वैतमेव सिद्धान्तः इति चेन्न, उक्तवाक्यानां त्वदुक्तार्थपरत्वाभावात् । तथाहि "नान्योऽतो ऽस्ति द्रष्टे"त्यस्य स्वतन्त्रद्रष्ट्रन्तरनिषेधपरत्वस्योक्तत्वात् न सामान्यद्रष्टृनिषेधपरत्वं तस्य । अन्यथा "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इत्यादिद्रष्टृत्वप्रतिपादकशास्त्रव्याकोपात् । "नेति नेती"त्यादेरपि ब्रह्मण इयत्तानिषेधपरत्वेन प्रपञ्चस्वरूपनिषेधपरत्वाभावस्योक्तत्वादित्यलं विस्तरेण । अन्ये तु ब्रह्मणः संस्थानविशेषा एवाचिद्वस्तुनीति सूत्रं व्याख्याय एकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषयोगे ऽपि ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्द्रव्यस्वरूपत्वादुक्तदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्गः । अथ प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मणोर्ब्रह्मत्वजातियोगमात्रविवक्षितम् । एवं तर्ह्यश्वत्वगोत्ववद्ब्रह्मापीश्वरे चिदचिद्वस्तुनोश्चानुवर्तमानं सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोधः । तस्माद् "अंशो नानाव्यपदेशात्प्रकाशादिवत्तु नैवं परः" इति जीववत् पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वं विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाभेदव्यवहारो मुख्यः, विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदेन च भेदव्यवहारो मुख्यः, ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च रक्षितं तदेवं प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुण्यात्मनः प्रति अपृथक्सिद्धलक्षणाविशेषणविशेष्यतया यथांशत्वं तथेह जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्मप्रत्यंशत्वमित्याहुस्तत्प्रामादिकम् । एकस्यैवानन्तविचित्रशक्तिकस्य ब्रह्मणः अवस्थाविशेषयोगे तत्तद्रूपत्वेनावस्थाने

ऽपि दोषाभावात् । तथा हि सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मात्मकत्वेन तदाधेयत्वेन तद्व्याप्यत्वेन तन्नियम्यत्वेन तत्तन्त्रत्वेन च तदविनाभावनियमात् । ब्रह्मणश्च वस्तुजातस्यात्मत्वादिना सर्वनामत्वे ऽपि च दोषास्पृष्टस्वभावत्वात्, स्वरूपे परिणमानङ्गीकाराच्च सर्वमनवद्यम् । "ब्रह्मैवेदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स्वयमात्मानमकुरुत सच्च त्यच्चाभवत् नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वलिङ्गः" इत्याद्याः श्रुतयः । "अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः । अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ! वासुदेवः सर्वमि"ति "इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । सर्वं समाप्नोषि ततो ऽसि सर्वः । कटकमुकुटकर्णिकादिभेदैः कनकमभेदमपीष्यते यथैकम् । सुरपशुमनुजादिकल्पनाभिर्हरिरखिलाभिरुदीर्य्यते तथैकः । न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् । योऽयं तवागतो देव ! समीपे देवतागणः । स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान्" इत्याद्याः स्मृतयश्च चिदचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वे तदपृथक्सिद्धत्वे ब्रह्मणश्च सर्वरूपत्वे प्रमाणम् । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः असङ्गो ह्ययं पुरुषः, अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमच्छायमि"त्यादि । अन्यत्र धर्म्मादन्यत्राधर्मादन्यस्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदे "त्याद्याः श्रुतयः । "परस्तस्मात्तु भावो ऽन्यो व्यक्तो व्यक्तात् सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतो स्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । स सर्वभूतः प्रकृतिं विकारान् गुणांश्च दोषांश्च मुने ! व्यतीतः

अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनाश्रितं यत् भुवनान्तराले" इत्याद्याः स्मृतयश्च ब्रह्मणो निर्लेपत्वे प्रमाणम् । तस्माद्-हिकुण्डलदृष्टान्तेन भेदाभेदाङ्गीकारेऽपि परिणामादिदोषस्याकि-ञ्चित्करत्वेन परब्रह्मणो निर्दोषत्वात् उक्तशङ्काया उन्मत्तप्रला-पत्वं सिद्ध्यति । अन्यथा "प्रकृतिश्चे"ति "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दा-दिभ्यः" इत्यधिकरणयोरुदाहृतश्रुतिस्मृतिसमुदायस्य च व्याको-पात् । किञ्च भवद्भिरपि "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि"-त्यस्य सूत्रस्य भाष्ये प्रतिज्ञादृष्टान्ताभ्यां निमित्तमात्रकारणत्वं निरस्य ब्रह्मण एवोपादानत्वे उपादानभूतमृत्पिण्डलोहमणिनख-कृन्तनविज्ञानेन घटमणिकटकमुकुटपरश्वधवाश्यादितत्कार्यवि-ज्ञानवत् निखिलजगदेककारणभूते ब्रह्मणि विज्ञाते तत्कार्यं जगद्विज्ञातमेव स्यात् । कारणमेवावस्थान्तरमापन्नं न द्रव्यान्तर-मिति कार्यकारणरूपेणावस्थितमृद्विकारादिनिदर्शनेन प्रतिज्ञा-समर्थनादिति सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वात्मभूतं परं ब्रह्म कदाचिद्विभक्तनामरूपं, कदाचिच्चाविभक्तनामरूपं, यदा विभक्तनामरूपं तदा तदेव बहुत्वेन कार्यत्वेन चोच्यते । यदा चाविभक्तनामरूपं तदैकमद्वितीयं कारणमिति च । एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मणो विभक्तनामरूपा याऽवस्था, सा "गौरनाद्यन्तवती विकारजननीमजामेकामि"त्यादिभिरभिधी-यते, इति च "आत्मकृतेः परिणामादि"त्यस्य भाष्ये अविभक्त-नामरूप आत्मा कर्त्ता, स एव विभक्तनामरूपः कार्यमिति कर्तृत्वकर्मत्वयोर्न विरोध इत्युक्तम् । तथा च परमात्मन एव सर्वावस्थावत्तया स्थूलादिसर्वकार्यस्वरूपत्वाङ्गीकारात्त्वत्प्रयुक्त-दोषरूपवज्रं त्वदुपर्य्येवापतितम् । ननु परमात्मनश्चिदचि-त्सङ्घातरूपजगदाकारपरिणामे परमात्मशरीरभूतचिदचिद्भागस्य

सर्वं एवापुरुषार्थाः, तथा भूताचिदंशगताश्च सर्वे विकाराः परमात्मनि कार्य्यत्वेनावस्थयोः तयोः शरीरभूतयोर्नियन्तृतयाऽऽत्मभूतः परमात्मा तद्गतापुरुषार्थैर्विकारैश्च न स्पृश्यते, इत्युक्तत्वान्न विरोध इति चेत्तर्हि आगतोऽसि नो-मार्गे, अस्माभिरपि दोषाणां सर्वेषां परमात्मीयशक्तिभूतयोश्चिदचितोरेवाङ्गीकारात्स्वरूपे परिणामानङ्गीकारात् । "यत्रोभयोः समो दोषः परिहारो ऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे" यच्चोक्तमथ प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मणोर्ब्रह्मत्वजातियोगमात्रं विवक्षितम् । एवं तर्ह्यश्वत्वगोत्ववद्ब्रह्मापीश्वरे चिदचिद्वस्तुनोश्चानुवर्त्तमानं सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहाराविरोध इति, तत्स्ववाग्विलासमात्रं, भ्रान्तिकल्पितं वा, एतत्सूत्रस्य तत्परत्वाभावात् । अचिद्ब्रह्मणोः प्रकाशाश्रयदृष्टान्तासम्भवात् । अचेतनस्य प्रभादृष्टान्तत्वं भवतामेवानुभूतं, नान्येषाम् । किञ्च ब्रह्मत्वजातेः केनाप्यङ्गीकाराभावात् "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवे"ति श्रुत्या ब्रह्मण एकत्वावधारणादेकत्वस्य च जातिबाधकत्वात् । यदप्युक्तं तस्माद् "अंशो नाने"त्यारभ्य; ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च रक्षितमित्यन्तं, तदप्यसम्यक् । व्यावर्त्याभावेन चिदचितोर्विशेषणत्वस्य पूर्वमेवान्यग्रन्थेष्वपि विस्तरशो निरस्तत्वात् । यत्पुनरुक्तं विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाभेदव्यवहारो मुख्यः, विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदेन च भेदव्यवहारो मुख्य इति, तदपि दुराग्रहमात्रम्, भेदाभेदव्यवहारस्यैव मुख्यत्वेन भेदाभेदयोश्च स्वाभाविकतया ऽभ्युपगम्य, भूयो विशिष्टत्वाङ्गीकारस्य गौरवमात्रत्वात् । लाघवाद्भेदाभेदस्यैव वक्तुं सुशक्यत्वाच्च । यच्चाप्युक्तं प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुण्यात्मनः प्रत्यपृथक्सिद्धलक्षणविशेषणविशेष्यतया यथांशत्वं, तथेह जीवस्या-

चिद्वस्तुनश्च ब्रह्मप्रत्यंशत्वमिति, तदप्ययुक्तं, प्रकाशमण्यादि-दृष्टान्तेषु विशेषणविशेष्यभावे सत्यपि अंशांशित्वव्यवहारादर्श-नात्। नच शरीरशरीरिणोर्विशेषणविशेष्यत्वाङ्गीकारे चिदचि-तोरपि ब्रह्मशरीरत्वप्रतिपादनात्तद्वैशिष्ट्यं किमिति नाङ्गीक्रियते, इति वाच्यं, शरीरशरीरिभावे विशेषणविशेष्यभाव इति नियमाभावाच्चिदचितोर्ब्रह्मशरीरत्वे ऽपि विशेषणत्वासम्भवात् । किन्तु व्यावर्त्तकत्वं विशेषणत्वं यत्र व्यावर्त्त्ये सत्येव शरीर-शरीरिभावस्तत्रैव शरीरस्य विशेषणत्वं, नान्यत्रेति नियमात् । प्रकृते तदभावान्न विशेषणत्वमिति सिद्धम् । ननु शक्ति-शक्तिमतोरप्यंशांशिभावाप्रसिद्धेः सिद्धान्ते कथमंशांशिभावाङ्गी-कार इति चेन्न, "अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामि"-ति शक्तित्वमभिधाय पुनः "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति तस्यैवांशत्वोक्तेः । तत्रापि चेतनशक्तेरेवांशत्वोक्ति-र्नाचेतनस्यानभिधानादिति निश्चीयते । एतेन जीववत्पृथक्स्थित्य-नर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वमित्युक्तं निरस्तम्। किञ्च चिद-चितोर्ब्रह्मविशेषणत्वस्य श्रुतिस्मृतिसूत्रेषु क्वाप्यश्रवणादपि सर्वथा विशेषणत्वासिद्धेरेवेति संक्षेपः । तस्माद्ब्रह्मणश्चेतनाचेतनयो-श्चाहिकुण्डलदृष्टान्तेन प्रकाशाश्रयदृष्टान्तेन च स्वाभाविक-भेदाभेद एव सम्बन्धः शास्त्रप्रतिपाद्य इति सिद्धम्। "एकः सन् बहुधा विचचार एको देवो बहुधा सन्निविष्टः त्वमेको ऽसि बहुधा बहून् प्रविष्टः"इत्याद्याः श्रुतयः। "एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता। अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुम-र्हती"ति भगवान्मनुः। "एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखमि" ति भगवद्वाक्यं, हरिवंशे घण्टाकर्णः "केचिद्बहुत्वेन वदन्ति

द्वैतमेकात्मना केचिदिमं पुरातनम् । वेदान्तसंस्थापितसत्त्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्म ॥ अनेकमेकं बहुधा वदन्ति श्रुतिस्मृतिन्यायनिविष्टचित्ताः । आहुर्यमात्मानमजं पुराणं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मे"त्याद्याः स्मृतयश्च प्रमाणत्वेनानुसन्धेयाः । अलं विस्तरेण ॥ ३० ॥ इति प्रकृतैतावदधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३।२।३१ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

पूर्वपक्षयति । अतः प्रकृताद्ब्रह्मणः परमपि किञ्चित्तत्त्वमस्ति "अथ य आत्मा सेतुरि" ति सम्बन्धव्यपदेशात् । "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयमि"ति भेदव्यपदेशाच्च ॥ ३१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वत्र सर्वकारणं सर्वशक्ति सर्वदा सर्वदोषास्पृष्टं नित्यानन्तकल्याणगुणगणमन्दिरमियत्तानवच्छिन्नं सर्वाभिन्नाभिन्नं ब्रह्मेत्युक्तमि-

दानीं तदियत्तानवच्छिन्नत्वपोषकं तन्निरतिशयत्वं प्रतिपाद्यते । तत्र ब्रह्म सातिशयम् ? उत निरतिशयमिति ? संशये पूर्वपक्षमाह —

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ।

अतो ब्रह्मणः सर्वशक्तिनो जगत्कारणात्परमपि किंचित्तत्वमस्ति । तस्मात्सातिशयं ब्रह्म । कुतः ? सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । तथाहि । "अथ य आत्मा स सेतुरि" ति परस्य ब्रह्मणः सेतुत्वव्यपदेशात् । अनेन व्यपदेशेन सेतुस्थानीयाद्ब्रह्मणः द्वीपान्तरस्थदुर्लभवस्तुस्थानीयं परं गम्यं वस्त्वस्तीति गम्यते । किञ्च "एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवती"ति वाक्येनापि ब्रह्मणस्तरितव्यत्वमात्रं सेतोरिव निश्चीयते । प्राप्यं त्वन्यदेवेति गम्यते "चतुष्पाद् ब्रह्म षोडशकलमि"त्युन्मानव्यपदेशाच्च । परब्रह्मणः एतावदिदमित्युन्मितत्वव्यपदेशात् । अनेन व्यपदेशेन सेतुना प्राप्यस्यानुन्मितस्यास्तित्वं द्योत्यते । "अमृतस्यैष सेतुरि"ति

सम्बन्धव्यपदेशाच्च ब्रह्मणः परमस्तीति गम्यते। "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमनामयमि"ति च भेदव्यपदेशात्। पुरुषशब्दवाच्याद्ब्रह्मणः यदुत्तरतरमिति तत्त्वान्तरस्य निरूपणादित्यर्थः। एभ्यो हेतुभ्यः परस्माद्ब्रह्मणोऽपि परं तत्त्वमस्तीति निश्चीयते इति पूर्वः पक्षः॥ ३१॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः।

"यतो वा इमानी"त्यादिना जगज्जन्मादिकारणतया निर्दिष्टात्सत्यज्ञानानन्दात्मकान्निर्धारितयाथातथ्यात्परब्रह्मणः परमप्यन्यत्तत्त्वमस्ति? न वेति? संशये तावदस्तीति पूर्वपक्षयति, कुतः? "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरि"ति सेतुत्वश्रवणात्सेतोश्च प्राप्यान्तरप्रापकत्वदर्शनेन ब्रह्मणोऽपि प्राप्यान्तरप्रापकतैव प्रतीयते, न तु स्वयं प्राप्यता। किञ्च "एतं सेतुं तीर्त्वे"ति तरितव्यत्वाभिधानेनैतस्य प्राप्यत्वाभावाविष्करणात्, उन्मानव्यपदेशाच्च। "चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्मे"त्युन्मितं परिच्छिन्नमुच्यते, उन्मानव्यपदेशेन च सेतुप्राप्यस्यानुन्मितस्यास्तित्वं द्योत्यते। किञ्च "अमृतस्य परं सेतुम्, अमृतस्यैष सेतुरि"त्यमृतस्य वस्त्वन्तरस्य प्राप्यप्रापकलक्षणः सम्बन्धः प्रतीयते। किञ्च "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि"ति प्रतिपादितपुरुषादपि "ततो यदुत्तरतर

तद्रूपमनामयमि"त्यधिकस्य निर्देशात्परस्मादपि ब्रह्मणः परमन्यदुपदिश्यते । अत एभ्यो हेतुभ्यः परस्मादपि ब्रह्मणोऽन्यत्परमभ्युपगन्तव्यम् ॥ ३१ ॥

सू० सामान्यात्तु ३।२।३२।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सिद्धान्तमाह । तुशब्दः पक्षनिषेधार्थः । जगत्कारणात्सर्वेश्वरात्परं न किञ्चिदस्ति, सेतुव्यपदेशस्ताद्विधारणसारूप्यात् ॥ ३२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

सिद्धान्तमाह —

सामान्यात्तु ।

तुशब्दः पूर्वपक्षनिषेधार्थः । परमत इति नैव शक्यते वक्तुम् । कुतः ? एतेभ्यो हेतुभ्यः । सेतुत्वव्यपदेशस्तावत् सामान्यात् लोकप्रसिद्धसेतुसादृश्यात् । लोके यथा सेतुर्जलस्य व्यवस्थापकः, परमात्माऽपि तथा जगन्मर्यादाव्यवस्थापकतया सेतुर्भवतीत्यर्थः । "एषां लोकानामसम्भेदाये" ति वाक्यशेषात् । "एतं सेतुं तीर्त्वे"

ति तरतिस्त्वत्र वेदान्तं तरतीति वत् प्राप्ति-वचनः ॥३२॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इति प्राप्त उच्यते —

सामान्यात्तु ।

तुशब्दः पूर्वपक्षं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत्परमस्ति । सेतु-व्यपदेशस्तावत् "एषां लोकानामसम्भेदाये"ति वाक्य-शेषश्रुतासङ्करकारित्वलक्षणधर्मसामान्यनिबन्धनः । "एतं सेतुं तीर्त्वे"त्यत्र तरतिश्च प्राप्तिवचनो, व्याकरणं तरतीति वत् नोल्लङ्घनवचनः ॥ ३२ ॥

सू० बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥३।२।३३।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

उन्मानव्यपदेश उपासनार्थः "मनो ब्रह्मे-त्युपासीतेत्यध्यात्मं तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक् पाद" इत्यादिपादव्यपदेशात् ॥ ३३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ।

उन्मानव्यपदेशोऽपि बुद्ध्यर्थः । बुद्धिरुपा

सना, तदर्थः । पादवत् मन आदिपादव्यपदेश-वत् । तथा हि यथा " मनो ब्रह्मेत्युपासीते-त्याध्यात्मं तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक् पादः प्राण-पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद" इत्यत्र ब्रह्मप्रतीक-भूतमनसो वागादिपादव्यपदेशः । यथा चाका-शस्याग्न्यादिपादव्यपदेशश्चोपासनार्थः, न तु परिमाणविशेषद्योतनार्थः । तथा "सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्मे"त्यादावपरिमितत्वेन निश्चितस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणोऽपि "चतुष्पाद्ब्रह्मे" ति व्यपदेशो बुद्ध्यर्थ एव, न तून्मितत्वद्योतक-इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

यदुक्तमुन्मानव्यपदेशादस्य परिमितत्वं प्रतीयते तत्राह —

बुद्ध्यर्थः पादवत् ।

बुद्धिरुपासना, तदर्थ उन्मानोपदेशः । यथा "मनो ब्रह्मेत्यु-पासीतेत्यध्यात्मं तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक्पादप्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद "इत्यध्यात्ममित्यत्र ब्रह्मप्रतीकभूतमनआदौ वागादिपादत्वव्यपदेश उपासनार्थौ, नतु तात्त्विकः । मनसो-वागादिपादत्वासम्भवात् । एवमपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः "प्राची-दिक्कला प्रतीचीदिक्कला दक्षिणादिक्कला उदीचीदिक्कला एष वै

सौम्य ! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशमान्नामे''त्युक्तदिगादि-लक्षणचतुष्कलपादसम्बन्धासम्भवादुपासनार्थं एव ॥ ३३ ॥

सू० स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ।३।२।३४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अपरिमितस्य परिमितत्वेन चिन्तनं स्थानविशेषात् प्रकाशादिवदुपपद्यते ॥ ३४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

नन्वपरिच्छिन्नस्योपासनार्थमपि परिमितत्वं कथं सम्भवतीत्यत्राह —

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ।

स्वयमपरिमितस्यापि ब्रह्मणः स्थानविशेषात्परिमितत्वसम्भावना सम्भवति खलु, प्रकाशादिवत् । यथा प्रकाशाकाशादे*रपरिमितस्यापि परिमितत्वं वातायनघटादिस्थानयोगात्प्रतीयते ॥ ३४ ॥

---

* प्रकाशाकाशादेरपरिमितत्वमित्यपि पाठो भाति ।

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु स्वयमनुम्मितस्य कथमुपासनार्थतयाऽप्युन्मानप्रतीति-स्तत्राह —

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ।

यथा प्रकाशाकाशादेरपरिच्छिन्नस्यापि वातायनघटाद्युपाधि-वशेन परिच्छिन्नत्वानुसन्धानमेवमिहाप्यभिव्यक्तस्थानभूतप्राणा-द्युपाधिवशेनोन्मितत्वानुसन्धानमुपपद्यते ॥ ३४ ॥

सू० उपपत्तेः ।३।२।३५।।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

स्वस्य स्वप्रापकतया सम्बन्धव्यपदेशोप-पत्तेश्च तत्त्वान्तराभावः ॥ ३५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

यत्तु "अमृतस्यैष सेतुरि"ति प्राप्यप्रापक-सम्बन्धव्यपदेशात्परमतो ऽस्तीत्युक्तं तत्राह —

उपपत्तेश्च ।

परमपुरुषः प्राप्यभूतस्वात्मप्रापकः । इत्थं प्राप्य-प्रापकव्यपदेशोपपत्तेश्च परमतोऽस्तीति नोपप-द्यते । "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया

न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामि"ति श्रुतेः । "मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियो ऽसि मे" इति श्रीपुरुषोत्तमवचनाच्च ॥ ३५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

यदुक्तम् " अमृतस्य परं सेतुरि "ति प्राप्यप्रापकसम्बन्धव्यपदेशेनामृताद्भेदोऽवगम्यते इति तत्राह —

उपपत्तेश्च ।

"यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इति स्वप्राप्तेः स्वयमेव साधनतया जोघुष्यमाणे ब्रह्मणि स्वेनैव प्राप्यप्रापकत्वलक्षणसम्बन्धव्यपदेशस्यापि नानुपपत्तिः ॥ ३५ ॥

सू० तथान्यप्रतिषेधात् ३।२।३६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तथा "ततो यदुत्तरतरामि" ति भेदव्यपदेशाद्ब्रह्मेतरं तत्त्वमस्तीत्यपि न वाच्यं, "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदि "ति प्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

यच्चोक्तं "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरं तद्रूपनामयामि"ति भेदव्यपदेशात्परमतो ऽस्ती"ति तत्राह —

तथा ऽन्यप्रतिषेधात्

यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यः ब्रह्मणो ऽसमानातिशयत्वं तथाऽन्ययोः समानाधिकयोः प्रतिषेधादपि तस्यासमानातिशयत्वसिद्धिः । "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदि"त्यादिश्रुतेः परमुत्कृष्टमपरं सममित्यर्थः । "मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जये"त्यादिस्मृतेश्च प्रकृतपुरुषपरत्वात्प्रकरणस्य ततो यदुत्तरतरमित्यनेन तत्त्वान्तरं न प्रतिपाद्यते । किन्तु "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चिद्वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि"ति ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्यासमानातिशयत्वं सर्वगत्वमस्ति, ततो हेतोर्यत्पुरुषाख्यं ब्रह्म तदुत्तरतरमित्युच्यते ॥ ३६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

यदुक्तं ततो यदुत्तरतरमित्यधिकं वस्तु प्रतिपाद्यते इति तत्राह —

तथा ऽन्यप्रतिषेधात् ।

“यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदि”ति तत्रैव तदतिरिक्तो-त्कृष्टवस्तुनो निषेधेन तद्विरुद्धतया ततो यदुत्तरतरमिति वाक्ये तदधिकवस्तूपक्षेपासम्भवात् । एतच्च एतन्मन्त्रव्याख्याने श्वेता-श्वतरप्रकाशिकायां स्पष्टीकृतमस्माभिः ॥ ३६ ॥

सू० अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३।२।३७ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अनेन परब्रह्मणः सर्वगतत्वं दृढीकृतम् । “तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमि”त्यादिशब्देभ्यः ॥ ३७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ।

अनेन समानातिशयशून्यत्ववाद्यधिकरणेन प्रकृतस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वं दृढीकृतमस्ति

सति समाने ऽधिके च सर्वगतत्वाभावः प्रसज्येत । तत्र प्रमाणमाह—आयामशब्दादिभ्यः । आयामशब्दोऽत्र सर्वगतत्ववाचकः । "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन्दृश्यते श्रूयते ऽपि वा अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्ममि" त्यादिः । आदिना सर्वगतत्वपोषकभूतसर्वकारणत्वसर्वात्मत्ववाचकाः शब्दाः गृह्यन्ते । "स कारणं कारणाधिपाधिपः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मैवेदं सर्वमि" त्यादयः । अतः समानातिशयशून्यं जगत्कारणं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ।

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणान्यप्रतिषेधरूपेणान्तरोक्तन्यायेन ब्रह्मणः सर्वगतत्वं सर्वस्मिन् जगति व्याप्तत्वं सिद्धं भवति । तच्चास्य "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन्दृश्यते श्रूयतेऽपि वा अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । नित्यं

विभुं सर्वगतमि"त्याद्यायामशब्देभ्यो व्याप्तिवचनशब्देभ्यो विज्ञायते। आदिशब्देन "ब्रह्मैवेदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म आत्मैवेदं सर्वमि"त्यादयो गृह्यन्ते। अतो न ब्रह्मणो ऽन्यत्प्राप्यमस्तीति ॥३७॥

इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० फलमत उपपत्तेः ३।२।३८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अतो ब्रह्मण एव तदधिकारिणां तदनुरूपं फलं भवत्यस्यैव तद्दातृत्वोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवमपहतपाप्मत्वनित्यानन्तकल्याणगुणाकरत्वसाम्यातिशयशून्यत्वादयो गुणा भजनीयस्य ब्रह्मण उक्ताः। इदानीं फलदातृत्वं गुणविशेषं परस्य ब्रह्मण आह —

फलमत उपपत्तेः ।

तत्तदधिकारिणां तत्तदनुरूपं फलं भोगलक्षणं मोक्षलक्षणं च अतः परस्मादेव भवितुमर्हति। कुतः ? उपपत्तेः । श्रीपुरुषोत्तमस्यैव

सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सर्वनियन्तुः फलदातृत्वोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

फलमत उपपत्तेः ।

सर्वेषां जीवानां भोगापवर्गरूपं फलं किं कर्त्तव्यतया श्रूयमाणं कर्मैवापूर्वद्वारेण ददाति ? आहोस्वित्तत्तदाराधितः परमात्मैव ? इति विषये ऽग्रे पूर्वपक्षं निराकरिष्यन्प्रथमं सिद्धान्तमाह—फलमत इति । शास्त्रीयमैहिकामुष्मिकं सर्वं फलमतः परमात्मनः एव भवितुमर्हति । कुतः ? उपपत्तेः । कर्मणां हि क्षणिकत्वात्कालान्तरभाविफलं दातुमसमर्थत्वात्सर्वाध्यक्षात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेर्महोदारात्तत्तत्कर्मभिराराधितात्परमात्मन एवैहिकामुष्मिकभोगजातस्य स्वात्मभावापत्तिरूपमोक्षस्य चोपपन्नत्वात् । नचापूर्वमेव कर्मजन्यं कालान्तरे फलं दातुं समर्थमिति वाच्यम्, तस्याप्यचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनाप्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । स्वातन्त्र्येण फलदातृत्वे प्रमाणाभावाच्च । नचार्थापत्तेः प्रामाण्यमिति वाच्यम्, ईश्वरसिद्धेस्तस्याः क्षयात् ॥ ३८ ॥

सू० श्रुतत्वाच्च ।३ ।२ ३९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"स वा एष महानज आत्मा ऽन्नादो-

वसुदान एष ह्येवानन्दयती''ति तत्फलदत्वस्य श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

श्रुतत्वाच्च ।

"स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः एष ह्येवानन्दयती''ति परमात्मफलदातृत्वस्य श्रुतत्वाच्च अस्मादेव फलं भवितुमर्हति ॥ ३९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

श्रुतत्वाच्च ।

इतश्च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान" इति परमात्मन्येव भोगापवर्गरूपफलप्रदातृत्वश्रवणात् ॥ ३९ ॥

सू० धर्मं जैमिनिरत एव ॥

३ । ३ । ४० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

धर्मं फलहेतुं जैमिनिर्मन्यते, कृष्यादिवत्तस्यैव तद्धेतुत्वोपपत्तेः । "यजेत स्वर्गकामः."

इति तद्धेतुत्वश्रवणाच्च ॥ ४० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

धर्मं जैमिनिरत एव ।

सिद्धान्ते उपपत्तेः श्रुतत्वाच्च परस्मात्फलं भवतीत्युक्तमत एव हेतुद्वयादेव कृष्यादिवत् कर्मण एव फलहेतुत्वोपपत्तेः । "यजेत स्वर्गकाम" इत्यादिविधिविषयस्य यागादेः कर्मणः फलहेतुत्वस्य श्रुतत्वाच्च जैमिनिराचार्य्यैः कर्मापरपर्य्यायं धर्ममेवापूर्वाख्यव्यापारद्वारा फलहेतुं मन्यते । यागस्योत्तरावस्थाविशेषो ऽपूर्वाख्यो व्यापार इत्युच्यते ॥ ४० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पक्षान्तरमुच्यते —

धर्मं जैमिनिरत एव ।

जैमिनिराचार्यो धर्मं कर्मफलप्रदं मन्यते । कुतः ? अत एव श्रुतेरुपपत्तेश्च । लोके हि कृष्यादेर्मर्दनादेश्च कर्मण एव साक्षात्परम्परया वा फलप्रदत्वदर्शनात् । तथा वेदे ऽपि "यजेत स्वर्गकाम आत्मानमेव लोकमुपासीते"त्यादिना बुभुक्षुमुमुक्ष्वोः कर्त्तव्यतया श्रूयमाणं कर्मैव तत्तत्फलसाधनरूपतया ऽवगम्यते ।

क्षणिकमप्यपूर्वद्वारेण सर्वफलप्रदमितरथा कर्मोपदेशो निरर्थकः स्यात् ॥ ४० ॥

सू० पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥३।२।४१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तुशब्दः पक्षनिरासार्थः । फलदं पूर्वोक्तं परमात्मानं वेदाचार्य्यो मन्यते । "पुण्येन पुण्यं लोकं नयती"ति "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य "इति च परस्य तद्धेतुत्वव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदान्तपारिजातसौरभे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ।

तुशब्देन जैमिनिपक्षस्य बालभाषितत्वं

द्योत्यते । न हि कृष्यादिकर्मस्वातन्त्र्येण काल-त्रये ऽपि कर्षकाय फलं प्रयच्छति, किन्तु पर-मेश्वर एव तत्फलं ददाति । तद्वद्वैदिकं कर्मापि स्वपरस्वरूपानभिज्ञं जगच्चक्रार्दितपरतन्त्रपुरुष-कर्तृकं नैव स्वातन्त्र्येण फलं दातुं शक्नोति । "यजेत स्वर्गकामः" इत्यादावपि न केनाप्यंशेन-कर्मणः स्वातन्त्र्येण फलदत्वं प्रतीयते । अपि तु स्वर्गमुद्दिश्यधात्वर्थवशाद्देवताराधनल-क्षणे कर्मणि पुरुषः प्रवर्त्यते । भोगापवर्ग-रूपफलदं तु पूर्वं पूर्वोक्तं सर्वात्मानं सर्वज्ञं परमात्मानं बादरायणो मन्यते । कुतः ? हेतु-व्यपदेशात् । परमात्मन एव कर्मकारयितृ-त्वेन तत्फलदत्वेन च हेतुत्वस्य व्यपदेशात् । " एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो-लोकेभ्य उन्निनीषते पुण्येन पुण्यं लोकं नयति यमेवैष वृणुते तेन लभ्य " इत्यादिश्रुति-कदम्बेन, "लभते च ततः कामान्मयैव विहिता-न्हितान् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामु-पयान्ति ते" इत्यादिस्मृतिपूगेन च । तस्मात्फल-

मत इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तकाचार्यश्रीमन्निम्बार्कपादपद्मान्तेवासिना श्रीश्रीनिवासाचार्येण विरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमति वेदान्तकौस्तुभे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ।

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । पूर्वं पूर्वोक्तं परमात्मानमेव फलहेतुं भगवान्बादरायणो मन्यते । कुतः ? हेतुव्यपदेशात् । ईश्वरस्यैव पुण्यापुण्यकारयितृत्वेन फलदातृत्वेन च हेतुत्वं व्यपदिश्यते । "पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम्, एष ह्येव साधु कर्म कारयती"त्यादिना । न च यज्ञादिकर्मणो देवतार्चनत्वात्तदर्चिता देवा एव फलं ददती"ति कथमीश्वर एव फलद इति वाच्यं, देवादीनां स्वतन्त्रतया फलदत्वाभावात्तत्तदन्तर्यामीश्वर एव फलप्रदः । "यो वायौ तिष्ठन् यो ऽग्नौ तिष्ठन् य आदित्ये तिष्ठन्नि"त्यादिश्रुतेः । "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धया ऽऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः

कामान्मयैव विहितान्हितान् । अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चे''त्यादिस्मरणाच्च प्रभुफलप्रद इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति पराधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्य श्रीश्रीनिम्बार्कमतानुयायि-
श्रीमन्मुकुन्दचरणारुणपद्ममकरन्दभृङ्गेण जगद्विजयि श्रीश्री-
केशवकाश्मीरिभट्टेन सङ्गृहीतायां श्रीवेदान्तकौस्तुभ-
प्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्याय-
द्वितीयपादविवरणम् ॥ २ ॥

शान्तिकान्तिगुणमन्दिरं हरिं स्थेमसृष्टिलयमोक्षकारणम् ॥
व्यापिनं परं सत्यमशिनं नौमि नन्दगृहचान्दिनं प्रभुम् ॥ १ ॥

श्रीमते निम्बार्काय नमः ।

अथ

तृतीयाऽध्याये तृतीयपादारम्भः ।

सू० सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ।३।३।१ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अनेकत्र प्रोक्तमुपासनमेकचोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं खलु परमात्मभावापत्तिसाधनभूते तदुपासने मुमुक्षुं प्रवर्त्तयितुं परमात्मगुणा उक्ताः । अथेदानीं ज्ञानस्य परमात्मभावापत्तिसाधनत्वेऽपि मन्त्रो गुर्वादिश्च सुज्ञातोऽपि यथोपासित एव फलदो भवति, तथा सुज्ञातो ऽपि परमात्मोपासित एव फलदो भवतीत्येवं भूतस्य परस्य ब्रह्मण उपासनास्तासु गुणोपसंहारविकल्प-

निर्णयाय विद्याभेदाभेदविचारश्च प्रारभ्यते —

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ।

उद्गीथविद्याशाण्डिल्यविद्यापुरुषविद्यादहरविद्यावैश्वानरविद्याद्याः एकैका अनेकशाखासु पठितास्तासु चेतरेतरगुणानामुपसंहारं कृत्वोपासनीयमिति स्फुटीभविष्यत्यग्रे । सूत्रात्तरयोजना तु एकाविद्या ऽनेकेषु वेदान्तेषु श्रूयते, सा भिद्यते ? उत एकैवानेकत्र श्रूयते ? इति संशये अविशेषेण पुनः पुनः श्रूयमाणत्वात्प्रकरणवशाच्च भिद्यते । अत एव खलु "तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमि" ति शिरोव्रतिनामाथर्वणिकानां विद्योपदेशनियमोपपत्तिः । इतरथा विद्याङ्गस्य शिरोवृतस्यान्यशाखिनामपि प्राप्तत्वादाथर्वणिकानामेवेति नियमानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षे ऽभिधीयते—सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति । सर्वैरनेकैर्वेदान्तैः प्रत्ययं प्रतीयमानमुपासनमेकमेव ज्ञेयम् । कुतः ? चोदनाद्यविशेषात् । तत्र चोदना विद्यादुपासीत"त्येवं रूपो विधिः । आदिशब्देन यथा

खल्वनेकशाखास्वग्निहोत्रं जुहोती"ति चोदनाद्यविशेषान्नित्याग्निहोत्रमेकमित्येवं पूर्वतन्त्रे कर्माभेदहेतुत्वेन "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्यविशेषादि"ति शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्ताः संयोगरूपसमाख्याः गृह्यन्ते । तेषां चोदनासंयोगरूपसमाख्यानामविशेषादित्यर्थः यथा वैश्वानरविद्या छान्दोग्ये वाजसनेयके च श्रूयते, तत्र "वैश्वानरमुपास्ते" इति चोदनारूपसमाख्यानां ब्रह्मप्राप्तिरूपसंयोगस्य चाविशेषाद्विद्यैक्यम् । तत्रासेर्धातोः प्रयोगाच्चोदनाऽविशिष्टाकर्मत्वेन निर्दिष्टं वैश्वानरात्मकं रूपमविशिष्टम् । समाख्या च वैश्वानरविद्येत्यविशिष्टेति विवेकः ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ।

तदेवं जन्ममरणादिदुःखनिलयत्वरूपप्रपञ्चदोषोक्त्या ब्रह्मणोऽहेयसम्बन्धरहितत्वकल्याणगुणसागरत्वनिरूपणेन तस्यैव सर्वफलदायित्वनिरूपणेन च तत्तृष्णैव तदितरवितृष्णापूर्विका तत्प्राप्तिकारणमिति पादद्वयेन दर्शितमिदानीं ब्रह्मोपासनासु तासु गुणोपसंहारविकल्पनिर्णयाय विद्याभेदाभेदविचारश्च प्रारभ्यते । ताश्च त्रिविधाः, प्रतीकरूपाङ्गाश्रितरूपाहंग्रहरूपभेदात् ।

तत्र प्रतीकत्वं नाम तदितरस्मिंस्तद्दृष्टिमत्त्वम्। यथा "पुरुषो वाव गौतमाग्निरि"त्यत्राग्निभिन्ने पुरुषादौ ह्यग्निदृष्टिरिति। एवमादि-प्रतीकोपासनोदाहरणं बोध्यम्। अङ्गाश्रिताः कर्माङ्गेषूद्गीथादिष्वा-श्रिताः। अहङ्ग्रहत्वं नाम तत्तदुपदेशानुकूले ब्रह्मणि तादात्म्य-सम्बन्धानुसन्धानम्। यथा सत्यविद्यादयः "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसी"त्यादिश्रुतेः। ताश्चोद्गीथविद्याशा-ण्डिल्यविद्यापुरुषविद्यादहरविद्यादय एकैका अनेकशाखासु पठि-तास्तासु चेतरेतरं गुणानामुपसंहारं कृत्वोपासनीयम्। तत्र गुणो-पसंहारो नाम एकस्यामनेकशाखासु पठितायां विद्यायां तत्र तत्र पठितानां गुणानां न्यूनाधिकानामितरेतरं निष्कृष्य संयो-जनम्। यथा वाजसनेयके ऽग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्या श्रूयते "सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुष" इत्यारभ्य "आत्मा-नमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मा-नमि"ति तथा बृहदारण्यके ऽपि शाण्डिल्यविद्या श्रूयते "मनो-मयः पुरुषो भाः सत्यं तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो-वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्व-मिदं प्रशास्ती"ति उभयत्र वेद्याभेदाद्विद्यैक्यं निश्चित्य सत्यसङ्कल्पत्वादीनां सर्ववशित्वादीनां चोभयत्रेतरेतरोप-संहरणमेवमन्यत्रापि बोध्यम्। किं चानन्दादीनामपहतपाप्म-त्वादीनामस्थूलत्वादीनां च सर्वास्वपि विद्यासूपसंहारः, सर्व-त्रोभयविधस्य ब्रह्मणो वेद्यस्याभेदादिति स्पष्टयिष्यते ऽग्रे। तत्र तावत्सर्ववेदान्तेषु दहरादिविद्या श्रूयते, सा किमेका? उत विद्या-भेदः? इति संशये अविशेषेण पुनः श्रवणस्य प्रकरणान्तरस्य च विद्याभेदकत्वाद्विद्यान्तरमिति। अत एव शिरोव्रतिनामाथ-र्वणिकानां विद्योपदेशनियमोपपत्तिः। अन्यथा विद्याङ्गस्य शिरो-

प्रतस्यान्यशाखिनामपि प्राप्तत्वादाथर्वणिकानामेवेति नियमानुपपत्तिरिति प्राप्ते ऽभिधीयते—सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति । सर्वैर्वेदान्तैः प्रतीयते इति सर्ववेदान्तप्रत्ययं, सर्ववेदान्तविहितमेकमुपासनम् । कुतः ? चोदनाद्यविशेषात् । विद्यादुपासीतेत्येवं रूपो धात्वर्थविशेषो विधिश्चोदना । आदिना पूर्वतन्त्रे शाखान्तराधिकरणसिद्धान्त*सूत्रोक्ताः संयोग×रूपाख्या इहाकृष्यन्ते । चोदनादीनामविशेषात्प्रतिपत्तृभेदेन पुनः श्रवणोपपत्तेस्तत एव प्रकरणान्तरत्वाभावाच्च सैवेयं विद्येति शाखान्तरे ऽपि विद्यैक्यं प्रत्यभिज्ञायते ॥ १ ॥

सू० भेदान्नेति चेदेकस्यामपि

३ । ३ । २ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विद्यायां पुनः श्रुत्या वेद्यभेदान्न विद्यैक्यमिति चेत् क्वचित्प्रतिपत्तृभेदात् क्वचित्प्रकरणशुद्ध्यर्थमेवास्यामपि विद्यायां पुनुरुक्त्याद्युपपत्तेः ॥ २ ॥

---

* "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादि" ति सूत्रोक्ताः ।

× संयोगः फलसंयोगः ।

वेदान्तकौस्तुभः ।

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ।

नन्वविशेषेण पुनरुक्त्या प्रकरणान्तराच्च वेद्यभेदान्न विद्यैक्यं सम्भवतीति चेत् (तत्रोच्यते) एकस्यामपि विद्यायां प्रयोजनवशात्पुनरुक्तिः प्रकरणान्तरं च सङ्गच्छते। यस्याः शाखाया-अन्येऽध्येतारस्तेषां प्रतिपत्त्यर्थं सैव विद्या पुनरविशेषेण श्राव्यते । कस्मिंश्चिदंशे विशेषे सति गुणोपसंहारन्याय आश्रणीयः । एकस्यां शाखायां तु प्रतिपत्तुरभेदे प्रतिप्रकरणं विद्या-भेदो वाक्यानां परस्परं निराकाङ्क्षत्वात् ॥२॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ।

अविशेषेण पुनरुक्तेः प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदप्रतीतेर्न विद्यैक्यमिति चेत्तत्रोच्यते- स्यादेकस्यामपि विद्यायां प्रति-पत्तृभेदात्पुनरुक्तिः। प्रकरणान्तरं च यस्याः शाखाया अन्ये-ऽध्येतारस्तेषां प्रतिपत्त्यर्थं सैव विद्या पुनः श्राव्यते। एकस्यां तु शाखायां प्रतिपत्तुरभेदे प्रतिप्रकरणं विद्याभेदो वाक्यानां परस्परं निराकांक्षत्वात् । यथा शाण्डिल्यविद्योपकोशलविद्या-सद्विद्याभूमविद्यादहरविद्येति ॥ २ ॥

सू० स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥३।३।३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

यच्चाथर्वणे "तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमि"ति शिरोव्रतं तदपि विद्याभेदकं न, यतः स्वाध्यायाध्ययनाङ्गतया शिरोव्रतं विधीयते। तस्याध्ययनाङ्गत्वे सति आथर्वणिकेतराग्राह्यतया तन्नियमोऽस्ति। यतः समाचाराख्ये ग्रन्थे ऽपि वेदव्रतत्वेन शिरोव्रतमामनन्ति "नैतदचीर्णव्रतो अधीते" इति वचनाच्च सौर्य्यादिहोमवच्च तन्नियमः सङ्गत एव ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ।

"तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं

विधिवद्यैस्तु चीर्णमि"त्याथर्वणे कर्त्तव्यत्वेनोपदिष्टस्य शिरस्यङ्गारपात्रधारणरूपस्य व्रतस्य विद्योपदेशाङ्गत्वे सति विद्याभेदकत्वं प्रसज्येत । तत्तु विद्याङ्गत्वाभावात् नास्ति । हिर्हेतौ । यतः स्वाध्यायस्यैव शिरोव्रताख्यो धर्मो ऽङ्गं, न तदुक्तविद्यायाः । तथात्वे शिरोव्रतस्य स्वाध्यायाध्ययनद्वारा तदङ्गत्वे तन्नियमः व्रतोपदेशनियमः, आथर्वणिकेन शिरोव्रताख्यो धर्मो-ऽनुष्ठेयो, नेतरेणेति । एतत्कुतः अवगम्यते ? समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे आथर्वणिकाः शिरोव्रतस्य वेदव्रतत्वेनामनन्ति, तस्मादवगम्यते इत्यर्थः । अधिकाराच्च ; "नैतदचीर्णव्रतो ऽधीत"-इत्येतच्छब्दात, अधिकृतमुण्डकग्रन्थजातपरात्, अधीते इत्यध्ययनशब्दाच्च । तस्य शिरोव्रताख्यस्य धर्मस्य वेदाध्ययने नियमः इत्यत्र दृष्टान्तमाह— सववच्चेति । यथा खलु सवा सप्तहोमाः सौर्य्यादयः शतौदनान्ताः शाखान्तरोक्तत्रेताग्निसम्बन्धाभावादथर्वणोक्तैकाग्निसम्बन्धाच्चैकाग्निभिराथर्वणिकैरेवानुष्ठीयन्ते । तथा शिरोव्रताख्यो ऽध्ययनाङ्गभूतो धर्मस्तेषा-

मेव, (नान्येषाम्)। " ब्रह्मविद्यां वदेते "त्यत्र ब्रह्मशब्दस्तु शब्दब्रह्मवाचकः ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

यदप्याथर्वणे शिरोव्रतं " तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णमि"ति तदपि न विद्याभेदकमित्याह—

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ।

शिरोव्रतस्य विद्योपदेशाङ्गत्वनियमदर्शनं विद्याभेदं द्योतयतीति, नैतदस्ति । तस्य विद्याङ्गत्वाभावात् । अपि तु स्वाध्यायस्य वेदस्य हि यतस्तथात्वे ऽध्ययनाङ्गत्वे तन्नियमशिरोव्रतोपदेशनियमः, निमित्ते सप्तमी तदङ्गतया शिरोव्रतं विधीयते, न विद्याङ्गतयेत्यर्थः । कुत एतदवगम्यते ? "नैतदचीर्णव्रतोऽधीयते"ति तस्याध्ययनसम्बन्धात्समाचारेऽधिकाराच्च समा*चाराख्ये ग्रन्थे इदमपि+ वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमिति हि प×ठ्यते, तत्र ब्रह्मविद्यां वेदविद्यामित्यर्थः । सववच्चेति । यथाहि " सवा होमाः सप्तसौर्य्यादयः शतौदनपर्यन्ता आथर्वणिकानामेवैकाग्नौ हूयन्ते, नान्येषाम् । तथाध्ययनधर्मस्तेषामेव ॥ ३ ॥

सू० दर्शयति च ॥ ३।३।४ ॥

---

* वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे । + शिरोव्रतमपि ।

× आथर्वणिकैः ।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"ति श्रुतिर्दर्शयति च विद्यैक्यम् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

दर्शयति च ।

विद्यैक्यं श्रुतिर्दर्शयति । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"ति "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति स्मृतिश्च ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

दर्शयति च ।

दर्शयति च श्रुतिरुपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं, "सर्वे वेदा-यपदमामनन्ती"ति । तथा च छान्दोग्ये "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमि"त्युक्त्वा "किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यमि"ति प्रश्नपूर्वकमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टस्य परमात्मान उपासनमुक्तम् ॥ ४ ॥

सू० उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ३।३।५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विद्यैक्ये सति गुणोपसंहारः कर्त्तव्यः, प्रयोजनाभेदात् । अग्निहोत्रादिविधिशेषवत् ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इत्थं निर्णीते विद्यैकत्वे तत्प्रयोजनमाह —

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ।

समाने चोपासने सति उपसंहारः गुणोपसंहारः कर्त्तव्यः । एकस्मिन्वेदान्ते दृष्टा गुणा अपरस्मिन्नपि योजनीया इत्यर्थः । अर्थाभेदात्प्रयोजनैक्यात्, विधिशेषवत् । यथाग्निहोत्रादिविधिशेषस्य खलु सर्वत्रोपसंहारस्तद्वत् । तस्माच्चोदनाद्यविशेषाद्विद्यैक्यं, तत्र गुणोपसंहारश्चेति सिद्धम् ॥ ५ ॥

इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तैत्तिरीयके तु केवलं "तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यमि" त्येवोक्तम् । तदुभयत्र गुणोपसंहारादेव विद्यैक्यं सम्भवति, तदेवं विद्यासु गुणोपसंहारादिचिन्तार्थं शाखान्तराधिकरणोक्तन्यायस्तत्फलं विद्यैक्यं स्थिरीकृतं तत्प्रयोजनमाह—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ।

चशब्दोऽवधारणे । सर्ववेदान्तेषु दहराद्युपासने समाने सति एकस्यां शाखायामुक्तस्य गुणास्यान्यत्राप्युपसंहारः कर्त्तव्यः । कुतः ? विधिशेषवदर्थाभेदात् । अर्थः प्रयोजनं, यथा प्रयोजनाभेदादग्निहोत्रादिविधिशेषस्य सर्वत्रोपसंहारस्तद्वदिहापि ॥ ५ ॥　　इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

मू० अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ३।३।६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गाये" ति "तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायती" ति वाजसनेयके श्रूयते "अथ ह य एवायं मुख्यप्राणस्तमुपासां चक्रिरे" इति छान्दोग्ये च श्रूयते । किमत्र विद्यैक्यमुत तद्भेदः ? इति संशये विद्यैक्यमिति । ननु प्राणस्य वाजसनेयके "त्वं न उद्गाये" ति कर्तृकत्वं, छान्दोग्ये च "तमुद्गीथमि" ति कर्मत्वमधीयते, अतो विद्यानानात्वमिति

चेन्न, उपक्रमे ऽविशेषात् । "उद्गीथेनात्ययाम उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिहनिष्याम" उद्गीथस्यै-वोपास्यत्वप्रतीतेः । तस्मादुभयत्र विद्यैक्यमिति प्राप्तम् ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वत्रानेकत्र पठिताया अपि विद्याया अभेद-श्चोदनाद्यविशेषादुक्तस्तत्र गुणोपसंहारश्च दर्शितः इदानीं कतिपयविद्याभेदविवक्षुः पूर्वपक्षयति —

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ।

"प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चे"त्युपक्रम्य "ते ह वा देवा ऊचुः हन्तासुरान् यज्ञे उद्गीथे-नात्ययामे"ति देवप्रतिज्ञामभिधाय वागादिद्वारा कृतप्रयत्नानामप्यसुरविध्वंसलक्षणकार्याभावमुक्त्वा "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गाये"ति तथेति "तेभ्य एष प्राण उदगायदि"त्यादिनोद्गी-थविद्यया ऽसुरपराभवमात्मना परस्य द्विष-न्भ्रातृव्यो भवति । य एवं वेदेत्युद्गीथविद्या-फलं च वाजसनेयिनः समामनन्ति । "तद्ध

देवा उद्गीथमाजन्हुरनेनैनानभिभविष्याम" इत्युपक्रम्य पूर्ववदेव कृतयत्नानामपि कार्य्याभावं दर्शयित्वा "अथ ह य एवायं प्राणस्तमुद्गीथमुपासां चक्रिरे" इत्यादिनोद्गीथविद्यया परिभवं "एवमेव स विध्वंसते य एवं विदि पापं कामयते" इति विद्याफलं च छन्दोगा अप्यामनन्ति । किमत्र विद्यैक्यम् ? उत विद्याभेदः ? इति संशये उच्यते— विद्यैक्यमस्त्विति । कुतः ? चोदनाद्यविशेषात् । तथाहि चोदना तावद्विदिधात्वर्थगताऽविशिष्टा, फलसंयोगोऽपि शत्रुपराभवरूपोऽविशिष्टः, रूपमपि प्राणदृष्ट्योद्गीथाख्योपास्यैक्यादविशिष्टम् । आख्या चोद्गीथविद्येत्यविशिष्टा । ननु चान्यथात्वं विद्यैक्यात्स्वीकृतादन्यथात्वं तन्नानात्वमस्ति ? कस्मात् ? प्राणस्य "त्वं न उद्गाय एष प्राण उद्गायदि"ति प्रथमान्तशब्देन वाजिभिरुद्गीथकर्त्तृत्वं छन्दोगैस्तु तमुद्गीथमिति द्वितीयान्तशब्देनोद्गीथरूपकर्मत्वं निर्द्दिश्यते । एवं भूताच्छब्दादिति चेन्न, कुतः ? "अथ विशेषतः "उद्गीथेनात्ययाम उद्गीथमाजन्हुरनेनैनानभिह-

निष्याम" इत्युद्गीथस्यैवोपास्यत्वप्रतीतेः । न खलु विभक्तिकृताद्विशेषाद्विद्याभेदो वक्तुं शक्यः, बहुतरस्यांशस्याविशिष्टत्वात् । "त्वं न उद्गाय-एष प्राण उद्गायदि"ति कर्मण्येवोद्गीथे कर्त्तृत्व-मुपचर्यते इति ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अन्यथात्व शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ।

"अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गाये"ति "तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायदि"ति वाजसनेयिनः समामनन्ति । छन्दोगाः "पुनरथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासां चक्रिरे" इति । तत्र संशयः, किमत्र विद्यैक्यम् ? उत विद्याभेदः ? इति तत्र तावत् प्राप्तं विद्यैक्यमिति । कुतः ? उभयत्रोद्गीथस्यैव प्राणदृष्ट्योपास्यत्वश्रवणेन चोदनाद्यविशेषात् । तथाहि चोदना तावद्विद्धात्वर्थगता ऽविशिष्टा, फलसंयोगो ऽपि शत्रुपरि-भवरूपो ऽविशिष्टः, रूपमपि प्राणदृष्ट्योद्गीथाख्योपास्यैक्याद-विशिष्टम् । आख्या चोद्गीथविद्येत्यविशिष्टा पूर्वपक्षी सिद्धान्त-च्छायया परिचोद्य परिहरति । ननु चान्यथात्वं नानात्वं विद्यायाः । कुतः ? शब्दात् । "त्व न उद्गाये"ति कर्त्तृत्वं प्राणस्य वाजिभिर्निर्दिश्यते । अन्यत्र कर्मत्वं तमुद्गीथमिति, एवं चैकत्र कर्तरि प्राणदृष्टिशब्दादन्यत्र कर्मणि प्राणदृष्टिशब्दाच्च रूप-भेदः । रूपभेदे च विधेयभेदस्तत्र सति केवलचोदनाद्यविशेषो-ऽकिञ्चित्कर इति विद्याभेद इति चेत्तन्न, न रूपभेद इत्यर्थः ।

कुतः ? अविशेषात् । उपक्रमे हि "अविशेषेण उद्गीथेनात्ययाम उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिहनिष्याम "इति उद्गीथस्यैवोपास्यत्वप्रतीतेः । "त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष उदगायदि"ति कर्मण्येवोद्गीथे कर्त्तृत्वमुपचर्यते इति युक्तमन्यथोपक्रमविरोधः स्यादतो विद्यैक्यम् ॥ ६ ॥

सू० न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ३।३।७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तत्रोच्यते, न विद्यैक्यम्, "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्युद्गीथे प्रणवमुपास्यं प्रक्रम्योद्गीथमाजह्रुरिति वचनात् तदवयवभूतः प्रणवः प्राणदृष्टेर्विषयः छान्दोग्ये विहितः । वाजसनेयके तु "अविशेषेण उद्गीथेनात्ययाम" इत्युपक्रमात्कृत्स्नोद्गीथः प्राणदृष्टेर्विषयः । इत्थं प्रक्रमभेदाद्विद्याभेद एव सिद्ध्यति । यथोद्गीथावयवे प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानाविशेषे ऽपि हिरण्यमयपुरुषदृष्टिविधानात्परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टविधानमन्यत् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

परिहरति —

न वा प्रकरणभेदात्परो वरीयस्त्वादिवत् ।

न वेति पक्षस्य व्यावृत्तिः । नोद्गीथ-विद्याया एकत्वम् । कुतः ? प्रकरणभेदात् । प्रकरणशब्दोऽत्रोपक्रमवाचकः । उपक्रमभेदात् । तथाहि छान्दोग्ये । "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ-मुपासीते"त्युद्गातृकर्मभूतोद्गीथावयवं प्रणवमुपास्यं प्रक्रम्योद्गीथमाजह्नुरिति वचनादुद्गीथावयवभूतः प्रणवः प्राणदृष्टेर्विषय उक्तः । वाजसनेयके तु "अविशेषेणोद्गीथेनात्ययाम" इत्युपक्रमात्कृत्स्नो-द्गीथः प्राणदृष्टेर्विषयः । अतः प्रक्रमभेदाद्विधेय-भेदः, विधेयभेदे च रूपभेदस्तस्माच्चानयोर्विद्ययो-र्भेदः । परो वरीयस्त्वादिवत् । यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथावयवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टि-विधानसाम्येऽपि हिरण्मयपुरुषदृष्टिविधानात्परो-वरीयस्त्वादिगुणविशिष्टविधानमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

———

वेदान्तकौस्तुभः।

इति प्राप्ते आह —

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्।

न वेति पक्षव्यावृत्त्यर्थः। न वै तदस्ति, यद्रूपैक्याद्विध्यैक्यमिति। कुतः? प्रकरणभेदात् प्रक्रमभेदादित्यर्थः। तथाहि छान्दोग्ये तावद् "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्युद्गीथावयवं प्रणवमुपास्यं प्रक्रम्य "उद्गीथमाजऌहुरि"ति वचनादुद्गीथावयवभूतः प्रणवः प्राणदृष्टेर्विषयः उक्तः। वाजसनेयकेतु "अविशेषेणोद्गीथेनात्ययाम"-इत्युपक्रमात्कृत्स्नोद्गीथः प्राणदृष्टेर्विषयः। अतः प्रक्रमभेदाद्विधेय-भेदः। विधेयभेदे च रूपभेदस्तस्माच्च विद्याभेद इति। नच वाक्यच्छायासमाननामात्रेणैकविद्यात्वं, यथा निर्देशसाम्ये ऽप्य-भ्युदयेष्टिपशुकामेष्ट्योर्भेदः प्रक्रमभेदात्। तथा प्रकृते ऽपि निर्देश-साम्यं न विध्यैक्यप्रयोजकमिति परोवरीयस्त्वादिवत्, परस्मात्परो-वराच्च वरीयानुद्गीथस्तस्य भावस्तत्त्वं, तदादि वत्। यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथावयवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानसाम्ये ऽपि हिरण्मयपुरुषदृष्टिविधानात्परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टविधानमर्था-न्तरमिति रूपभेदः, तद्वदत्रापि॥ ७॥

सू॰ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि॥ ३।३।८॥

[११८]

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

संज्ञातो विद्यैक्यमिति चेत्तस्याः दुर्बलत्वं "न वा प्रकरणभेदादि"त्यनेनोक्तं, संज्ञैकत्वं तु विधेयभेदेऽप्यस्ति । यथाग्निहोत्रसंज्ञा नित्या ऽग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ।

ननु संज्ञातः उद्गीथविद्येति संज्ञैक्यादुद्गीथे विद्यैक्यमिति चेत्तत्रोत्तरं "न वा प्रकरणभेदादि"त्यनेनोक्तम् । प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदे सिद्धे संज्ञाया न विद्यैक्यसम्पादकत्वमित्यर्थः । किञ्च तदपि संज्ञैकत्वमपि विधेययोर्भिन्नयोरप्यस्ति । यथाग्निहोत्रसंज्ञा नित्याग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च, यथा च द्वादशाहे गवामयने च प्रथममहः प्रापणीयम् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ।

उद्गीथविद्येति संज्ञैकत्वात्तद्विद्यैक्यमिति चेदुक्तं, तदपि "न

वा प्रकरणभेदादि"त्यनेन प्रकरणभेदात्संज्ञाया दुर्बलत्वात् । अपि चैतत्संज्ञैकत्वं विधेयभेदे ऽप्यस्त्येव । यथा ऽग्निहोत्रसंज्ञा नित्याऽग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च, यथा च छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठकोदितासु बह्वीषु विद्यासूद्गीथविद्येति संज्ञैक्यम् ॥ ८ ॥

सू० व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥

३ । ३ । ९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

छान्दोग्ये सर्वासूद्गीथविद्यासु प्रथमं प्रस्तुतस्य प्रणवस्योपास्यत्वेन व्याप्तेः "उद्गीथमाजह्रुरि"ति मध्यगतस्योद्गीथशब्दस्यापि प्रणवविषयत्वं समञ्जसम् । छान्दोग्ये उद्गीथावयवः प्रणवः, वाजसनेयके कृत्स्नोद्गीथः प्राणदृष्ट्योपास्य इति विद्याभेदः ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ।

छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके नानोद्गीथविद्या उक्तास्तासु "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्युद्गीथावयवत्वेनोपास्यतयोपक्रान्तस्य प्रणवस्य

व्याप्तेश्च, व्यापित्वाच्च । "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरि"त्युद्गीथशब्दस्य मध्यगतस्यापि प्रणवविषयत्वं समञ्जसम् । अवयवे ऽपि पटैकदेशे दग्धे पटो दग्ध इत्यादाववयविशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यते । एवं सति छान्दोग्ये उद्गीथशब्दव्यपदिष्ट उद्गीथावयवभूतः प्रणव एव प्राणदृष्ट्योपास्यः । वाजसनेयके तूद्गीथशब्देनोद्गातृकर्मभूतः कृत्स्नोद्गीथः ग्राह्यः । स एव प्राणदृष्ट्योपास्य इत्यर्थः । तस्माच्छान्दोग्योक्तोद्गीथविद्या ऽन्या, वाजसनेयकोक्तोद्गीथविद्या ऽन्येति सिद्धम् ॥ ९ ॥

इत्यन्यथात्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ।

छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके उपास्यत्वेन प्रथमं प्रस्तुतस्योद्गीथावयवस्य प्रणवस्योत्तरास्वप्युद्गीथविद्यासूपास्यत्वेन व्याप्तेश्च मध्यगतस्य "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरि" त्युद्गीथशब्दस्यापि प्रणवविषयत्वं समञ्जसम् । अवयवे हि समुदायशब्दो ग्रामो दग्धः, पटो दग्धः, इत्यादौ दृश्यते । एवं च छान्दोग्ये उद्गीथशब्दनिर्दिष्ट उद्गीथावयवभूतः प्रणव एवोपास्यत्वेन प्रतिपत्तव्यः । वाजसनेयके तूद्गीथशब्दः कृत्स्नोदीथविषय इति कृत्स्नोद्गीथप्राणदृष्ट्योपास्य इति सिद्धो विद्याभेदः ॥ ९ ॥

इत्यन्यथात्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥

३ । ३ । १० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

छांदोग्ये वाजसनेयके च प्राणसम्बादे ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणोपेतः प्राण उपास्यतया वागादयो वसिष्ठत्वादिगुणका उक्ताः । ते च गुणाः प्राणे समर्पिताः । कौषीतकीप्राणसम्वादे तु वागादीनां गुणा उक्ताः, नतु प्राणे समर्पिताः । तत्रोच्यते । अन्यत्र कौषीतकीप्राणसम्बादेऽपि प्राणसम्बान्धित्वेन ते उपादेयाः, ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यनिमित्तस्य वागादीनां प्राणायत्तत्वादेः सर्वत्रैक्यात् ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

उद्गीथशब्दस्यैकत्र कृत्स्नार्थपरत्वेऽपीतरत्र स्वार्थैकदेशपरत्वेन कृत्स्नस्वार्थपरत्वाभावादुद्गीथोपासना भिद्यते, तथा प्राणस्य क्वचिद्वसिष्ठत्वादिगुणान्वितत्वात्क्वचिच्च तदभावात्प्राणो--

पासनाऽपि भिद्यते, इति शङ्कामिदानीं गुणोपसंहारबलेन निराकरोति —

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ।

प्राणसम्वादे छन्दोगा वाजसनेयिनश्च जैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणान्वितमुपास्यतया प्राणं "यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च स्वानां भवति, प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चे"त्यादिना प्रतिपादयन्ति । वागादीनां च वसिष्ठत्वादीन् गुणान्प्रतिपादयन्ति । "एता-ह वै देवता अहं श्रेयसे विवादिरे" इत्या-दिना "अहं श्रेयसे विवदमाना" इत्यादिना च वागादीनां देहस्य च प्राणाधीनस्थितिमत्त्वेन प्राणाधीनकार्य्यकरत्वेन च प्राणस्य श्रैष्ठ्यमुपपादयन्ति । "अथ हैनं वागुवाच यद्वा ऽहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसी" त्यादिना वागादीनां गुणान् वसिष्ठत्वादीन् ज्येष्ठे श्रेष्ठे प्राणे प्रत्यर्पयन्ति। एवं खलु वागाद्युपकारकतया ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यवसिष्ठत्वादिगुणान्वितं

प्राणं ते उपास्यमामनन्ति । कौषीतक्यादिशाखागतप्राणसम्वादेषु तु प्राणस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादितं, वागादिसम्बन्धिनो गुणास्तु प्राणे न प्रत्यर्पिताः । गुणास्तु वाक्चक्षुःश्रोत्रमनसां वसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसम्पत्त्यायतनत्वाख्याः । "यो ह वै वसिष्ठं वेद वाग्वाव वसिष्ठा यो ह वै प्रतिष्ठां वेदे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा यो ह वै सम्पद्वेद श्रोत्रं सम्पत् यो ह वा आयतनं वेद आयतनं स्वानां भवति मनो ह वा आयतनमि" त्यादिवाक्यादवगन्तव्याः । तत्र कौषीतकिप्राणविद्यायां प्राणे एते गुणा उपसंहर्त्तव्याः? उत नेति? संशये प्राणसम्बन्धित्वेनाश्रुतत्वादनुपसंहार इति पूर्वपक्षः, तत्राभिधीयते छान्दोग्याद्यन्यत्र कौषीतकिप्राणविद्यायामपीमे वागादिसम्बन्धिनो वसिष्ठत्वादयो गुणाः प्राणसम्बन्धित्वेनोपादेयाः। कुतः ? सर्वाभेदात् उपास्यभूतप्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यनिमित्तस्य सर्वत्रैक्यात् । यथा छान्दोग्यादिप्राणविद्यायां प्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यसम्पादनाय वागादीनां देहस्य च प्राणाधीनत्वं वासिष्ठत्वादिगुणानां प्राणसंम्बन्धित्वं

चोक्तं, तथा कौषीतकिप्राणविद्यायामपि उपास्य-भूतप्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यसम्पादनायैव वागादिषु वसिष्ठत्वादयो गुणा उक्ताः । "अथ हेमा देवताः प्रजापतिं पितरमेत्याब्रुवन् को वै नः श्रेष्ठ" इति "सहोवाच प्रजापतिर्यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ" इति "साह वागुच्चक्रामादि"त्यादिना वागादीनां तद्गतगुणानां देहस्य च प्राणायत्तत्वं प्रतिपादितं, तत्र वागादिभिः स्वगुणाः वासिष्ठत्वादयः प्राणे न प्रत्यर्पितास्तस्मात्ते प्राणे उपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥ १० ॥

इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ।

छन्दोगानां वाजसनेयिनां च प्राणसम्वादे "ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्य-गुणान्वितं प्राणमुपास्यतया प्रतिपाद्य वागादीनामपि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणानुक्त्वा वागादीनां देहस्य च प्राणाधीनस्थिति-तया प्राणाधीनकार्यतया च प्राणस्य श्रेष्ठत्वमुक्त्वा वागादिगुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः । यद्वा "अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वासिष्ठोऽसी"त्यादिना । एवं च तत्र ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणको वसिष्ठत्वादि-

गुणकश्च प्राण उपास्यतया प्रतिपाद्यते । कौषीतकिप्रभृतीनां तु प्राणसम्वादे वसिष्ठत्वादयो गुणा उक्ताः वागादीनां न पुनः प्राणे समर्पिताः । तत्र संशयः किं कौषीतकिप्राणविद्यायां प्राणे वसिष्ठत्वादयो गुणा उपसंहर्त्तव्या ? उत नेति ? किं प्राप्तं, तत्रानुपसंहारो ऽश्रुतत्वादिति प्राप्ते उच्यते--सर्वेति । अन्यत्र कौषीतकिप्राणविद्यायामपि इमे वसिष्ठत्वादयो गुणाः प्राणे उपादेयाः । कुतः ? सर्वाभेदात् । प्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादनं वागादीनां स्थितेस्तत्कार्यस्य च प्राणाधीनतयेत्येतत् सर्वत्राप्यविशिष्टमेव । अन्यथा वागादिगतवसिष्ठत्वादेरपि प्राणहेतुकत्वानुसन्धानमन्तरा प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यानुसन्धानं नोपपद्यते । किञ्च कौषीतकिप्राणविद्यायामपि प्राणज्यैष्ठ्यादिप्रतिपादनायैव वागादिषु वसिष्ठत्वादय उक्ताः । "अथ हेमा देवताः प्रजापतिं पितरमेत्याब्रूवन् को वै नः श्रेष्ठ" इति "सहोवाच प्रजापतिर्यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ" इत्यादिना वागादयस्तद्गतगुणाश्च देहश्च प्राणाधीना इति ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं च प्राणस्योपपादितम् । यतो वागादिवसिष्ठत्वादिहेतुत्वरूपेणैव प्राणे वसिष्ठत्वादिगुणयोगित्वमित्यतः प्राणे ऽपि ते उपसंहर्तव्या एवेति ॥ १० ॥

सू० आनन्दादयः प्रधानस्य ॥

३।३।११॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सर्वत्र गुणिनो ऽभेदानन्दादयो गुणाः पर-

विद्यासूपसंहर्त्तव्याः ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं ब्रह्मस्वरूपगुणानामुपसंहारश्चिन्त्यते —

आनन्दादयः प्रधानस्य

अभेदादिति वर्त्तते। आनदान्दीनां ब्रह्मगुणानां सर्वासु ब्रह्मविद्यासूपसंहारो ऽस्ति ? न वेति ? संशये प्रतिवेदान्तं वाक्यानां निराकाङ्क्षत्वादप्रकरणपठितानामुपसंहारे नियामकाभावाच्च । यत्र ये पठितास्तत्प्रकरणाद्धि ध्यातॄणां तादृक् ब्रह्मज्ञानादेव प्रयोजनसिद्धेश्चेति प्राप्ते--ऽभिधीयते, प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणः सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वैक्यात्तद्गुणा आनन्दादयः सर्वत्रोपसंहर्त्तव्याः । एकान्ततो वाक्यानां निराकाङ्क्षत्वस्यासम्भवादप्रकरणपठितानामपि प्रकरणान्तराद्ध्यात्रुपकारायोपसंहारो न्याय्यः ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ।

आनन्दत्वसर्वज्ञत्वसर्वात्मत्वज्ञानान्तत्वरूपा ब्रह्मस्वरूपगुणा-

ब्रह्मस्वरूपपरासु श्रुतिषु श्रूयन्ते । तत्र संशयः, किं तेषां सर्वासु ब्रह्मोपासनासूपसंहारोऽस्ति ? उत नेति ? तत्र प्रकरणपठितानामेवोपसंहारदर्शनादप्रकरणपठितानामुपसंहारे प्रमाणाभावात् । किञ्च तेषामसङ्ख्येयत्वेनोपसंहाराशक्तेश्च नोपसंहर्तव्या इति प्राप्ते आह--आनन्दादय इति । सर्वाभेदादित्यनुवर्त्तते । प्रधानस्य ब्रह्मणः सर्वत्राभेदात् गुण्यव्यतिरेकाद्गुणानां सर्वत्रानन्दादयस्तद्गुणा उपसंहर्तव्याः । यत्र प्रधानं तत्रैव तैर्भवितव्यतामिति भावः ॥ ११ ॥

सू० प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥

३।३।१२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

परस्वरूपगुणप्राप्तौ प्रियशिरस्त्वदीनां प्राप्तिस्तु नेष्यते, शिर आद्यवयवभेदे सति ब्रह्मण्युपचयापचयप्रसङ्गात् ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

ननु तर्हि ब्रह्मा ऽभेदादानन्दादीनां स्वरूपगुणानामिव तैत्तिरीयकपठितानां "तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः

पक्ष आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्ये"षामपि सर्वत्र प्राप्तिः स्यादित्यत आह —

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे

प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मस्वरूपगुणपरिग्रहेऽप्यप्राप्तिस्तेषां ब्रह्मस्वरूपधर्मत्वाऽभावात्। इतरथा शिरःपक्षाद्यवयवभेदे सति ब्रह्मण उपचयापचयौ स्याताम्। एवं सति "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादि विरुध्येत ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नन्वेवं गुण्यव्यतिरेकादेवानन्दादिवत् प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रसज्येरन्। ते हि तैत्तिरीयके आनन्दमयप्रक्रमे श्रूयन्ते। "तस्य प्रियमेव शिरः मोदः दक्षिणः पक्षः प्रमोदः उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"त्यत उत्तरमाह —

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे

आनन्दादिवत्प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिस्ते हि न ब्रह्मस्वरूपगुणाः, किन्तु ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणमात्रेऽन्तर्गताः। कुतः? यतो ब्रह्मणः शिरःपक्षपुच्छाद्यवयवभेदे सत्युपचयापचयौ स्याताम्। ततश्च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अनन्तोऽजर" इत्यादिविरुध्येत ॥ १२ ॥

सू० इतरेत्वर्थसामान्यात् ।३।३।१३।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

आनन्दादयस्तु गुणा गुणिन सर्वत्रैक्या-द्दुपसंह्रियन्ते ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इतरे त्वर्थसामान्यात्

प्रियशिरस्त्वाद्यपेक्षयेतरे तु आनन्दादयस्तु सर्वत्रानुवर्त्तन्ते, अर्थसामान्यात् । अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य गुणिनो ब्रह्मणः सामान्यात्सर्वत्रैकत्वात् । सर्वत्र तत्पुरुषविधत्वनिरूपणाभावात्संयोजितास्तेऽनर्थकाः स्युः । ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थमानन्दादयो-ब्रह्मस्वरूपसम्बन्धित्वेन सर्वत्रोपसंह्रियन्ते। आनन्दादीनां सर्वत्रोपसंहारे हेतुप्रदर्शनार्थ--मितरेषां, सर्वत्रोपसंहारे आनर्थक्यसूचनार्थं चेदं सूत्रम् ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तेभ्य आनन्दादीनां विशेषमाह —

इतरे त्वर्थसामान्यात्

इतरेत्वानन्दादयः सर्वत्र स्युः । कुत. ? अर्थसामान्यात्, ब्रह्म-स्वरूपसमानत्वात् । ब्रह्मस्वरूपववत्सर्वत्रोपसंहार्याः । आनन्दाद्य-पहतपाप्मत्त्वाद्यस्थूलस्त्वादिसत्यज्ञानामलत्वानन्तत्वादयो हि ब्रह्मस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेन ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यनुबन्धित्वात् ब्रह्म-स्वरूपसमानाः । ये तु वात्सल्य कारुण्यौदार्यैश्वर्यगाम्भीर्यादयस्तेषां गुण्यव्यतिरेकत्वे ऽपि ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यनुबन्धित्वाभावात् यत्र श्रुतास्तत्रैवोपसंहर्तव्या इति प्रथमसूत्रे हेत्वप्रदर्शनादनेन प्रिय-शिरस्त्वादिवैषम्यार्थं हेतुकथनं प्रकृतामिति न पुनरुक्तता ॥ १३ ॥

सू० आध्यानाय प्रयोजना-भावात् ॥३।३।१४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"तस्य प्रियमेव शिरः" इत्याद्यभिधानं तु अनुचिन्तनार्थमितरप्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

तर्हि प्रियशिरस्त्वाद्युपदेशवैयर्थ्यमित्यत्राह —

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ।

"तस्य प्रियमेव शिरः" इत्यादिना ब्रह्मणः

पुरुषविधत्वनिरूपणोपदेशस्तु आध्यानाय सुखेनानुचिन्तनाय, प्रयोजनान्तराभावादिदमेव तदभिधानप्रयोजनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मस्वरूपनिरूपणधर्मत्वाभावान्न ते ब्रह्मगुणा भवन्ति चेत्तर्हि तदभिधाने प्रयोजनं वक्तव्यं तत्राह —

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ।

आध्यानायानुचिन्तनार्थमुपासनार्थं तेषामभिधानं; कुतः ? प्रयोजनान्तराभावात् । अयमर्थः "ब्रह्मविदाप्नोति परमि" त्यत्र वेदितव्यतयोपदिष्टमेकं ब्रह्मानन्दमयं सुखप्रतिपत्तये प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपक्षादिभावेन रूपयित्वा बुद्धावारोह्यते । यथा ह्यन्नमयः प्राणमयमनोमयाविज्ञानमयाश्चास्य देहस्य शिरःपक्षादिरूपकेण प्राणाद्यवयवरूपेकेण च बुद्धावारोह्यन्ते, तस्येदमेव शिर इत्यादिना, तस्य प्राण एव शिर इत्यादिभिश्च । तथैतेभ्यो ऽर्थान्तरभूततदन्तरात्माऽऽनन्दमयपुरुषस्यापि सम्यग्ध्यानाय प्रियमोदादिरूपकेण बुद्धावारोहणमित्यतः प्रियाशिरस्त्वादीनामानन्दमयोपलक्षणार्थत्वान्न ते ब्रह्मस्वरूपप्रतीतावुपसंहार्या इति ॥ १४ ॥

सू० आत्मशब्दाच्च । ३।३।१५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"अन्योऽन्तर आत्मे"त्यात्मनः शिरःपक्षाद्यसम्भवात् तदनुध्यानाय तदभिधानम् ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

आत्मशब्दाच्च ।

आनन्दमयप्रक्रमे "तस्य प्रियमेव शिर" इत्यादेः आध्यानार्थं पुरुषविधत्वनिरूपणमात्रार्थपरत्वमात्मशब्दाच्च निश्चीयते । तथाहि "अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इत्यात्मशब्दवाच्यस्य वस्तुनः प्रियमोदप्रमोदादिविलक्षणस्वरूपस्य प्रियादिरूपशिरःपक्षाद्यसम्भवादात्मन एव चिन्तनाय प्रिय इत्यादिना पुरुषविधत्वमभिधीयते इत्यात्मशब्दादपि गम्यते ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

आत्मशब्दात् ।

"अन्यो ऽन्तर आत्मा ऽऽनन्दमय"इत्यात्मशब्देन निर्देशाच्च प्रियशिरस्त्वादयो न ब्रह्मस्वरूपधर्माः, आत्मनः पक्षिवत् शिरःपक्षपुच्छाद्यसम्भवादतस्तस्य सुखबोधाय रूपकतामात्रं तदिति गम्यते ॥ १५ ॥

सू० आत्मगृहीतिरितरवदुत्त-रात् ॥ ३।३।१६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"अन्योऽन्तर आत्मे" त्येवात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणं, यथा "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यत्रात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्, तद्वत् "सोऽकामयत बहु स्यामि" त्यानन्दमयविषयादुत्तरवाक्यादपि तद्ग्रहणम् ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु "पूर्वमन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय" इत्यात्मशब्दस्यानात्मपरत्वावगमाद् "अन्यो ऽन्तर-आत्माऽऽनन्दमय" इत्यात्मशब्दस्यात्मपरत्वं न शक्यते वक्तुमित्यत आह —

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्

"अन्यो ऽन्तर आत्मे" त्यात्मशब्देन आत्म-गृहीतिः आत्मनः परमात्मन एव ग्रहणम्, इतरवत्। "अन्यो ऽन्तर आत्मा ऽऽनन्दमय" इति

वाक्यापेक्षया इतरत्र "आत्मा वा इदमेक एवाग्र-आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकानु-सृजा स इमाँल्लोकानसृजते" त्यैतरेयकवाक्ये यथा आत्मशब्देन जगद्धेत्तोरात्मनो ग्रहणं, तद्वत्। "सो ऽकामयत बहु स्यामि" त्यानन्दमयात्म-विषयादुत्तरवाक्यादप्येतन्निश्चीयते ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ।

"अन्यो ऽन्तर आत्मे" त्यात्मशब्देन परमात्मैव गृह्यते, इतरवत्। "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदि" त्यादिषु ऐतरेयकवाक्येषु यथात्मशब्दः परमात्मानमेव गृह्णाति, तद्वत्। कथमवगम्यते ? उत्तरात् तदैक्यार्थात् "सोऽकामयत बहु स्यामि" त्यानन्दमयात्मविषयादुत्तराद्वाक्यात् । ॥१६॥

सू० अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥३।३।१७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

पूर्वत्रानात्मनि प्राणदावात्मशब्दान्वयदर्श-

नाद् "आत्मा ऽऽनन्दमय" इत्यात्मशब्देन परमात्मनोऽपरिग्रह इति चेत्स्यादेव तेन शब्देन तत्परिग्रहः, पूर्वत्रापि परमात्मबुद्ध्यैवानात्मनि प्राणादावात्मशब्दान्वयनिश्चयात् ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ।

ननु पूर्वत्र "अन्योऽन्तर आत्मा-प्राणमय" इत्यादावात्मशब्दस्यानात्मन्यन्वयात् "अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय" इत्यत्राप्यात्मशब्देन परमात्मनोऽग्रहणमिति चेत्? परमात्मन आत्मशब्देन परिग्रहः स्यादेव । कुतः? अवधारणात् । पूर्वत्रापि "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति प्रकृतं परमात्मनं बुद्धौ निधाय तत्स्वरूपगुणनिर्णयार्थं प्राणमयादौ परमात्मबुद्ध्यैवात्मशब्दान्वयस्यावधारितत्वात् । तस्मादानन्दादीनां गुणानामेव गुणिस्वरूपनिरूपणस्थ उपसंहारः, न प्रियशिरस्त्वादीनामतद्गुणानामिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

इत्यानन्दाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु पूर्वेषु "अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय" इत्यादिवाक्योक्तप्राणमयाद्यनात्मस्वप्यात्मशब्दान्वयदर्शनान्नोत्तरवाक्यादपि परमात्मा निश्चेतुं शक्यते इत्याशङ्क्याह —

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ।

पूर्वेष्वनात्मस्वप्यात्मशब्दान्वयान्नोत्तरवाक्यगतात्मशब्देन परमात्मनिर्णय इति चेत्स्यादेव निर्णयः। कुतः? अवधारणात्। "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत" इति प्रकृतस्यात्मन एव प्राणमयादिष्वानन्दमयपर्यन्तेषु आत्मशब्देन निश्चितत्वात् ॥ १७ ॥ इत्यानन्दाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० कार्य्याख्यानादपूर्वम् ॥

३ । ३ । १८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"अशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते" त्यादिना ऽपां प्राणवासस्त्वध्यानमप्राप्तं विधीयते, स्मृत्याचारप्राप्तस्याचमनस्य तु तत्रानुवादमात्रत्वात् ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं पूर्वोक्तप्राणविद्याङ्गविशेषश्चिन्त्यते —

कार्याख्यानादपूर्वम् ।

वाजसनेयके किं मेन्नं किं मे वास " इति प्राणो वागादीन्प्रपच्छ ते प्रत्यूचुः "यदिदं किञ्चाश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्यो ऽन्नं तत्तेऽन्नमापो वास" इति तदन्तरञ्च " तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा चाचामन्ति एतमेव तदन्नमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुत " इति श्रूयते। तथैव छान्दोग्ये ऽपि " स होवाच्च किं मेवासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधाति लम्बुको ह वासो भवत्यनग्नो भवती"ति तत्र संशयः, किं तत्राचमनं विधीयते? अथवा ऽऽचमनमनूद्यापां प्राणवासस्त्वध्यानमिति? तत्रैतमेव तदनमनग्नं कुरुतेत्यपां प्राणवासस्त्वध्याने विधिप्रत्ययाश्रवणात्, अशिष्यन्नाचामेदित्याचमने विधि-

प्रत्ययश्रवणाच्चाचमनं विधीयते। आचमनस्तुत्यर्थं चापां प्राणवासस्त्वं व्यपदिश्यत इति प्राप्ते--उच्यते अपूर्वप्राप्तमपां प्राणवासस्त्वध्यानमेव विधीयते। अत एवाद्भिः परिदधतीति छान्दोग्ये परिधानस्यैवोक्तिः। आश्वभ्य इत्यादिप्राणविद्याङ्गभूतश्वादिमर्यादान्न ध्यानसाहचर्य्याच्च वासस्त्वध्यानस्यैव विधेयत्वं गम्यते। नत्वाचमनं विधेयम्। कुतः? कार्याख्यानात्। कार्यस्य प्रत्यनुष्ठानमन्वहं कर्त्तव्यस्य स्मृत्याचारप्राप्तस्य प्राणविद्यायामपि प्राणपरिधानविधानार्थं कृतानुवादस्याख्यानात्, कथनात्। तस्मादाचमनमनूद्याचमनीयास्वप्सु प्राणवासस्त्वध्यानं प्राणविद्याङ्गत्वेन विधीयते इति सिद्धम्॥ १८॥

इति कार्याख्यानाधिकरणम्॥ ५॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

कार्याख्यानादपूर्वम्।

छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्ज्येष्ठंश्रेष्ठञ्च प्राणमुपास्यमुक्त्वा तस्यैवश्वादिमर्यादमन्नमाम्नायापोवासस्त्वेनाम्नायन्ते "सहोवाच किं मेवासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशि-

श्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्बुको ह वासो- भवत्यनग्नो भवती"ति छन्दोगाः । वाजसनेयिनस्तु "किं मेवास" इति प्राणेन चोदिता वागादय ऊचु"रापो वास" इति तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवं विद् शिष्यन्नाचामेदशि- त्वा चाचामेद् तमेव तदनमनग्नं कुरुते" इत्यामनन्ति । तत्र संशयः, किमत्राचमनमपां प्राणवासस्त्वानुसन्धानं चोभयं विधीयते ? उताचमनं ? किं वाचमनमनूद्यापां प्राणवासस्त्वा- नुसन्धानमिति ? किं तावत्प्राप्तम्, उभयं विधीयते इति । कुतः ? उभयस्याप्यत्र श्रूयमाणत्वादपूर्वत्वाच्च विध्यर्हत्वम् । "किं वाऽशिष्यन्नाचामेदशित्वाचाचामेदित्याचमने विधिश्रवणादेतमेव तदनमनग्नं कुरुते" इत्यपां प्राणवासस्त्वानुसन्धाने विधिवि- भक्त्यश्रवणादाचमनस्यैव स्तुत्यर्थमनग्नतासङ्कीर्तनमिति भोज- नाङ्गस्याचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तत्वेन विधिविभक्तिबलात्तदेव प्राणविद्याङ्गत्वेनोपदिश्यते इति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु यदपू- र्वमप्राप्तं स्मृतितस्तदाचमनीयास्वप्सु वासो दर्शनं विधीयते, नत्वाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते । कुतः ? कार्याख्यानात् । अह- रहः कर्त्तव्याचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तस्य सङ्कीर्तनात् । शास्त्रस्य चाप्राप्ताख्यानस्वरूपत्वादाचमनमनूद्याचमनीयास्वप्सु प्राणवास- स्त्वानुसन्धानं विधीयते इत्यर्थः । नचैकार्थविधाने सम्भवति प्रायत्यार्थता परिधानार्थता चेत्यर्थद्वयविधानं कल्पयितुं युक्त- माचमनस्य क्रियान्तरत्वाङ्गीकारात् । आचमनं हि क्रियान्तर- मेव पुरूषस्य प्राय* त्यार्थमङ्गीक्रियते आचमनीयास्वप्सु वासः

---

* प्रयतस्य प्रयतवतो भावः प्रायत्यं शुद्धिस्तदर्थमित्यर्थः ।

कल्पनमपि क्रियान्तरमेव प्राणस्य परिधानार्थमङ्गीक्रियत-इति तदनमनग्नं कुरुत इति चोपसंहारात्प्राणविद्याप्रकरणा-र्थपरिधानविधानमेव युक्तम् । अत एव छान्दोग्ये ऽद्भिः परिदध-तीति परिधानमेवोक्तम् , न त्वाचमनम् । अपि च "यदिदं किञ्चा-श्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्यस्तत्ते ऽन्नमि "त्यत्र तावद्दृ×ष्टि-विधानं, नहि समस्तप्राणिभक्षणमुपासकेन कर्तुं शक्यते, प्रति-षेधातिक्रमात्तत्साहचर्यादाचमने ऽपि दृ॰ष्टिविधानमिति ॥ १८ ॥

सू०समान एवं चाभेदात् ॥

३ । ३ । १९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

वाजसनेयिशाखायां" सत्यं ब्रह्मेत्युपासी ते"त्यारभ्य "आत्मानमुपासीत मनोमयामि" त्यादि ।अग्निरहस्ये "मनोमयोऽयं पुरुष"इत्यादि बृहदारण्यके च शाण्डिल्यविद्याऽऽम्नाता, सा

× सर्वं प्राणस्यान्नमित्यन्नदृष्टिविधानम् ।

॰ आपो वास इत्यत्रापि नापामाचमनं विधीयते प्रसिद्धा-स्वेवाचमनीयास्वप्सु परिधानदृष्टिर्विधीयते ।

च यथाऽनेकशाखासु वेद्यैक्याद्विद्यैक्यं, तथैकस्यामप्येकैव विद्यैक्याद्गुणोपसंहारः ॥ १९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

इदानीं शाण्डिल्यदृष्टविद्याऽभेदमाह —

समान एवं चाभेदात्।

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्या श्रुता "सत्यं ब्रह्मेत्युपासीताथ खलु क्रतुमयो ऽयं पुरुषः स यावत् क्रतुरयमस्माँल्लोकात् प्रैति एवं क्रतुर्भूत्वा ऽमुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मानमि"ति तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके सा विद्या पुनः पठ्यते। "मनोमयं पुरुषो भाः सत्यं तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्चे"ति। तत्राग्निरहस्यबृहदारण्यकप्रोक्तयोर्विद्ययोर्भेदः? किं वा ऽभेदः? इति संशयः। तत्र विद्याभेदो ऽभ्यासात्। यथा पञ्च-

कृत्वोऽभ्यासात् प्रयाजभेदस्तद्वदिहापीति प्राप्ते उच्यते, यथा खलु भिन्नासु शाखासु विद्यैक्यं तन्निबन्धनो गुणोपसंहारश्चास्ति । एवं समाने शाखैकत्वे विद्यैक्यं, ततो गुणोपसंहारश्च भवति । कुतः ? अभेदात् । वेद्यस्य मनोमयत्वादिगुणोपेतस्योभयत्राभेदात् । ननु स्यादुभयत्र विद्यैक्यं, सर्वेशानत्वादिगुणोपसंहारश्च, मनोमयत्वादीनां पुनर्विधानं तु नोपपद्यते । अविदितानां गुणानामेकत्र विधाने सत्यन्यत्र तदुपसंहारेणैवेष्टसिद्धेरिति चेन्न, कतिपयविहितगुणसङ्कीर्त्तनात्प्रत्यभिज्ञानसिद्धेः । तस्मादुभयत्र विद्यैक्यमिति सिद्धम् ॥ १९ ॥ इति सामानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

समान एवं चाभेदात् ।

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्या श्रूयते, "सत्यं ब्रह्मेत्युपासीते"त्यारभ्य "स आत्मानमुपासीत मनोमयमि"त्यादिः । तथा तत्रैव बृहदारण्यके पुनरपि सैव श्रूयते "मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यमि"त्यादिः तत्र सन्दिह्यते, किमत्र विद्याभेदः ? उताभेदः ? इति, किन्तावत्प्राप्तं, विद्याभेदो ऽभ्यासात् । यथा पञ्चकृत्वोऽभ्यासात् प्रयाजभेद स्तथा ऽत्रापीति प्राप्ते,

उच्यते, विद्याऽभेदः। कुतः ? समान इति। समाने शाखैकत्वे वेद्यस्याभेदात्। एवं च गुणोपसंहारः। यथा भिन्नशाखासु विद्यैक्यं गुणोपसंहारश्च भवत्येवमेकस्यामपि भवितुमर्हति वेद्याभेदात्। न च मनोमयादीनां पुनः श्रवणमनर्थकमविदितानामेव गुणानां विधानस्य युक्तत्वादिति वाच्यं, कतिपयविहितगुणसङ्कीर्तनस्य विद्याप्रत्यभिज्ञानसिद्ध्यर्थत्वात्॥ १९॥

इति समानाधिकरणम्॥ ६॥

सू० सम्बन्धादेवमन्यत्रापि॥

३। ३। २०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

यथा शाण्डिल्यविद्यैकं तत्सम्बन्धाद्गुणोपसंहार एवं "सत्यं ब्रह्मे"त्युपक्रमादेकविद्यात्वसम्बन्धात् "तस्योपनिषदहमि"त्यधिदैवतं "तस्योपनिषदहमित्यध्यात्ममिति" श्रुत्युक्ते द्वे नामनी उपसंह्रियेते इति पूर्वः पक्षः॥ २०॥

वेदान्तकौस्तुभः।

इदानीं शाण्डिल्यविद्यायां यथा वेद्यैक्याद्गुणोपसंहारस्तथा सत्यब्रह्मणो व्याहृतिशरीर-

स्योपासनायामपि नाम्नोरुपसंहार इत्येकेन पूर्वपक्षं प्रदर्श्य समाधत्ते सूत्रद्वयेन —

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ।

बृहदारण्यके "सत्यं ब्रह्मे"त्युपक्रम्य "तद्य-त्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्म-ण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष"-इत्यादि श्रूयते, तत्र सत्यस्य ब्रह्मणो भूरिति शिरः भुव इति बाहू स्वरिति प्रतिष्ठेति व्या-हृतिशरीरत्वेनादित्यमण्डलेऽक्षिणि चोपास्य-त्वमुक्त्वा द्वे उपनिषदौ रहस्यनामनी उपा-सनशेषतया श्रूयेते । तत्र तस्योपनिषदहरित्य-धिदैवतं तस्योपनिषदहमित्यध्यात्ममिति क्रमे-णादित्याधारस्याक्ष्याधारस्य च सत्यब्रह्मणोऽह-र्नामत्वमहंनामत्वं चोक्तम्, तत्र संशयः । किमुक्तनाम्नोर्यथास्थानं ध्यानं कर्त्तव्यमुतोप-संहारपूर्वकमुभयत्रेति ? यथा शाण्डिल्यविद्यायां विद्यैक्यसम्बन्धाद्गुणोपसंहार एवमन्यत्रापि आ-दित्यमण्डले ऽक्षिणि च विद्यैक्यसम्बन्धात्

उभे नामनी उभयत्रोपसंह्रियेते इति पूर्वपक्ष-सूत्रार्थः ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

×सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ।

बृहदारण्यके इदमाम्नायते "सत्यं ब्रह्मे"त्युपक्रम्य "तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे ऽक्षन् पुरुष " इत्यादि, तत्र सत्यब्रह्मणो व्याहृतिशरीरतयाऽऽदित्यमण्डले ऽक्षिणि चोपास्यत्वमुक्त्वा "द्वे उपनिषदौ रहस्य नामनी उपासनशेषतया दिश्येते, "तस्योपनिषदहरित्याधिदैवतं तस्योपनिषदहमित्यध्यात्ममि"ति तत्र सन्दिह्यते, ते किं यत्र श्रुते तत्रैव नियमेन व्यवस्थिते ? उतोभयत्रोभे अनियमेनेति ? तत्रोभयोः स्थानयोर्व्याहृतिशरीरस्य सत्यब्रह्मणः एकरूपस्यैवोपास्यतया रूपाभेदात्संयोगचोदनाद्यभेदाच्च विद्यैक्यमित्यनियते नामनी इति पूर्वपक्षयति--सम्बन्धादेवमिति । यथा शाण्डिल्यविद्यायां मनोमयत्वादिगुणविशिष्टस्यैवोपास्यत्वेनोभयत्र रूपाभेदाद्विद्यैक्यमेवमन्यात्रापि मण्डलेऽक्षिणि चैकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानद्वयसम्बन्धान्न रूपभेद इति विद्यैक्यात् । "द्वे नामनी अनि*यते "इति प्राप्ते ॥ २० ॥

सू० न वा विशेषात् ॥ ३।३।२१॥

× पूर्वपक्षेऽदः सूत्रम् ।

* उभयत्रोपसंह्रियेते ।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सिद्धान्तस्तु स्थानभेदादुपसंहारो नोपपद्यते इति ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

समाधानमाह —

न वा विशेषात् ।

नहि नामनी उपसंह्रीयेते । कुतः ? विशेषात् स्थानभेदात् । यथा चार्यस्यासीनस्योक्तो धर्मो गच्छतो न भवत्येवमेव सत्यब्रह्मण एकस्यैव तत्तत्स्थानसम्बन्धित्वेन रूपभेदाद्विद्याभेदे अनुपसंहारः । तथाहि सत्यस्यैकत्रादित्यस्थानसम्बन्धितयोपास्यत्वं तत्र तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतमिति नामयुक्तम्, नैवंविधस्य नाम्नः अक्षिस्थाने उपसंहारसम्भवो ऽन्यत्राक्षिस्थानसम्बन्धितयोपास्यत्वं, तत्र तु तस्योपनिषदहमित्यध्यात्ममिति नामयुक्तम्, नचास्याऽऽदित्यस्थाने उपसंहार इति । शाण्डिल्यविद्यायां तु स्थानभेदो नास्ति, उपास्यस्यो-

भयत्र हृदयस्थत्वात् ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

प्रतिविधीयते —

न वा विशेषात्।

न वेति पक्षव्यावृत्तिः। न वोभयोरुभयत्रोपसंहारः। कुतः? विशेषात् उपास्यस्थानभेदात्। यथाचार्यस्यासीनस्योक्तो धर्मो गच्छतो न भवत्येवं ब्रह्मण एकत्वे ऽप्येकत्रादित्यस्थानसम्बन्धितयोपास्यत्वमितरत्राक्षिस्थानसम्बन्धितयोपास्यत्वमिति स्थानसम्बन्धित्वभेदेनोपास्यरूपभेदाद्विद्याभेद इति नियते नामनी शाण्डिल्यविद्यायां तूभयत्र हृदयाधारतयोपास्यत्वान्नोपास्यस्थानं भिद्यते॥ २१ ॥

सू० दर्शयति च ॥३।३।२२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्यरूपमि"ति श्रुतिश्चाक्षिस्थादित्यस्थयोर्गुणोपसंहाराभावं दर्शयति ॥ २२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

दर्शयति च।

अन्यत्र चातिदेशश्रुतिराक्षिस्थादित्यस्थयो-

गुणोपसंहाराभावं दर्शयति । तथाहि "तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमि"त्यतिदेशश्रुतिः आदित्यस्थपुरुषरूपमक्षिस्थपुरुषे ऽतिदिशति । सा च तादृशस्थले गुणोपसंहाराभावं द्योतयति । सति गुणोपसंहारे ऽतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मान्नाम्नोरुपसंहारो नेति सिद्धम् ॥२२॥

इति सम्बन्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

दर्शयति च ।

दर्शयति च श्रुतिरेवञ्जातीयकधर्मस्य विद्याभेदेनानुपसंहारं "तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामे"त्यादिना अक्ष्यादित्यस्थानभेदादादित्यपुरुषगतं रूपादिकमक्षिपुरुषे स्वतो ऽप्राप्तमतिदेशेन प्रापयति-तस्माद्व्यवतिष्ठेते एवैते नामनी इति निर्णयः ॥ २२ ॥

इति सम्बन्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥

३ । ३ । २३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"ब्रह्मज्येष्ठा वीर्य्याः सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं

दिवमाततान”त्यादिना तैत्तिरीयकविहितानां सम्भृतिज्येष्ठा वीर्य्या सम्भृतानि च द्युव्याप्तिप्रभृतीनां गुणानामपि स्थानभेदादेव विद्यान्तरेणोपसंहारः ॥ २३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं पूर्वोक्तन्यायमतिदिशति —

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः

“ब्रह्मज्येष्ठा वीर्य्याः सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्मभूतानां प्रथमं नु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्म स्पर्द्धितुं क” इति तैत्तिरीयके राणायनीयानां खिलेषु वीर्य्यसम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतिब्रह्मगुणजातमाम्नातम् । वीर्य्याः वीर्य्याणि ब्रह्मश्रेष्ठास्तत्प्रधानानि तद्गुणभूतानीत्यर्थः, सम्भृतानि गुणिना धृतानीति वीर्यसम्भृतिरुक्ता । तच्च ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे दिवमाततानेति द्युव्याप्तिरुक्ता, तत्र संशयः, किं ते ब्रह्मगुणास्तदीयोपनिषद्विहितासु शाण्डिल्यादिब्रह्मविद्यासूपसंह्रियन्ते ? उत नोपसंह्रियन्ते ? अपि तु तद्गुणयुक्तोपासनान्तरं

विधीयते ? इति तत्रोपसंह्रियन्ते इति प्राप्ते--उच्यते, यथा नाम्नी नोपसंह्रियेते तद्वदास्भृत्यादिगुणजातमपि नोपसंह्रियते । कुतः ? अतो विशेषादेव शाण्डिल्यादिविद्यासु ब्रह्मणोऽल्पमायातनम् "एष मे आत्माऽन्तर्हृदये" इत्यादिषु वाक्येषु श्रूयते, न तथा ऽत्र द्युव्याप्तेस्तावदनल्पस्थानगुणत्वं तत्साहचर्य्यात्संम्भृत्यादयोऽप्यनल्पस्थानगुणाः, इत्येवं विशेषात्स्थानभेदात् तस्माद्वीर्य्यसम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतिगुणविशिष्टमुपासनान्तरमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

इति सम्भृत्यधिकरणम ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ।

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्मभूतानां प्रथमं नु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं क" इति तैत्तिरीयके राणायनीयानां खि*लेषु च वीर्यसम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतिब्रह्मगुणजातमाम्नायते, तेषामेवोपनिषदि शाण्डिल्यविद्याद्या ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते, तत्र संशयः, तेषां किं तासु सर्वासु विद्यासूपसंहारः ? उत स्थानविशेषोपासनेषु नियमः ? इति । तत्र तेषामुपासनविशेषमप्रकृ×त्याधीतानामपि विद्याभेदादुपसंहार इति

* खिलेषु विधिनिषेधशून्येषु वाक्येषु । + अनारभ्य ।

प्राप्ते, उच्यते-सम्भृतिद्युव्यातीति । सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्चेति समाहार एकवद्भावः । सम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतिगुणजातं न सर्वासु विद्यासूपसंहार्यं, कुतः? अत एव स्थानभेदादेव शाण्डिल्यविद्यायां ब्रह्मणो हृदयमायतनमुक्तम् । "एष मे आत्मा ऽन्तर्हृदय" इति दहरविद्यायामपि तदेवोक्तम्, "दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाश" इति उपकोशलविद्यायां तु "अक्ष्यायतनं "य एषो ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति द्युव्याप्तेर्हि हृदयाद्यल्पस्थानेषूपसंहारायोगात् तत्साहचर्यात्सम्भृत्यादयो ऽप्यल्पस्थानविषयासु विद्यासु नोपसंहार्या इति । श्रुत्यर्थस्तु वीर्येति वीर्याणि परमात्मपराक्रमविशेषरूपाणि खादीनि, "सुपांसुलुगि"-त्यनेन जस आः, कीदृशानि ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षकारणं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि, अत्रापि जस आत्वं, तानि च वीर्याणि कारणेन ब्रह्मणा सम्भृतानि धृतानि पुष्टानि च "वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मन" इत्युक्तेः । "तच्च ज्येष्ठं ब्रह्म अग्रे देवादि जन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्नुवत्सदा सर्वव्यापकमित्यर्थः । कथमेतदवगतं? तत्राह, भूतानां चतुर्मुखादिप्राणिनां प्रथमं नु पूर्ववर्ति सत् जज्ञे प्रादुर्बभूव तेन सर्वकारणेन प्राक्सिद्धेन ब्रह्मणा सह स्पर्द्धितुं स्पर्द्धां कर्त्तुं को ऽवरजन्मा जीवो ऽर्हति योग्यो भवति, सर्वस्य तन्नियम्यत्वात्तद्व्याप्यत्वात्तदाधेयत्वाच्च तदेव सर्वोपजीव्यं सर्वपूज्यं चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति सम्भृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । ३।३।२४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः

"पुरुषो वाव यज्ञ" इत्यादिना छान्दोग्ये "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्ये"त्यादिना तैत्तिरीयके च श्रूयमाणायां पुरुषविद्यायामपि एकत्रोक्तानां "तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातः सवनमि"त्यादीनां प्रकाराणामन्यत्रानाम्नानात् विद्याभेदः ॥ २४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

पूर्वत्र विशेषादिति हेतुमाश्रित्य शाण्डिल्यादिब्रह्मविद्याभ्यः सम्भृत्यादिगुणयुक्तं विद्यान्तरमित्युपपादितमिदानीं पुरुषविद्याभेदं दर्शयन् पुरुषविद्यायां समाख्याद्यविशेषाद्विद्यैक्यमस्त्वित्याशङ्कां निराकरोति —

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात्।

छान्दोग्ये ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्याऽऽम्नायते "पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातः सवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्मा-

ध्यन्दिनं सवनमथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनमि"त्यादिका । तैत्तिरीयके ऽपि पुरुषविद्याऽस्ति "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिरि"त्येवमाद्यनुवाके । तत्र संशयः, किमुभयत्राम्नातयोर्विद्ययोर्भेदः ? अथवा विद्यैक्यमिति ? समाख्याद्यविशेषाद्विद्यैक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—पुरुषविद्यायामपीति । पुरुषविद्या भिद्यते । कुतः ? छान्दोग्यतैत्तिरीयकयोः पुरुषविद्यात्वाविशेषेणाम्नातायां पुरुषविद्यायामपि परस्परापेक्षयेतरेषां गुणानामन्यत्रान्यत्रानाम्नानादनुक्तत्वात् । तथाहि ः छान्दोग्ये षोडशाधिकशतवर्षपरिमितस्य त्रेधाविभक्तस्य पुरुषायुषः सवनत्वेन कल्पनम् । तैत्तिरीयके तु यत्सायं प्रातर्मध्यन्दिनं च तानि सवनानीत्येवं सवनत्रयकल्पनम् । छान्दोग्ये इत्थं सवनत्रयकल्पनं न कृतम्, किञ्च छान्दोग्ये आशिषादीनां दीक्षादित्वेन कल्पनम् । तत्तैत्तिरीयके न कृतम् । छान्दोग्ये "पुरुषो वाव यज्ञ" इति पुरुषो यज्ञत्वेन कल्पितस्तस्यात्मादिषु यजमानादिकल्पनं न कृतम् । तैत्तिरी-

यके तु "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी" त्यादिना पुरुषस्यात्मादिषु यजमानत्वादिकल्पन कृतम् । अत उभयत्र रूपभेदः, सर्वत्र प्रकारभेदो ह्युपासानाभेदे बीजम् । फलसम्बन्धभेदोऽप्युभयत्रास्ति । छान्दोग्ये तावत्पुरुषविद्यायाः आयुः प्राप्तिः फलम्, तैत्तिरीयके तु ब्रह्मप्राप्तिः पुरुषविद्यायाः फलम् । तथा हि पूर्वस्मिन्ननुवाके "ब्रह्मणो त्वामहसे ओमित्यात्मानं युञ्जीते" ति ब्रह्मविद्यामुपन्यस्य ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलमुक्त्वा "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्ये" ति पुरुषविद्यायां तच्छब्देन ब्रह्मवित्परामर्षात् सन्निधिपाठाच्च पुरुषविद्यायाः ब्रह्मविद्याङ्गत्वं, फलान्तरानपेक्षत्वं चेति गम्यते । एवं सति ब्रह्मविद्याङ्गभूतायाः पुरुषविद्यायाः ब्रह्मप्राप्तिरेव फलमिति गम्यते । तस्मादुभयत्र पुरुषविद्येति समाख्यामात्राविशेषस्याकिञ्चित्करत्वाद्विद्याभेदस्तथात्वे सति गुणानामनुपसंहार इति सिद्धम् ॥ २४ ॥

इति पुरुषविद्याऽधिकरणम् ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात्।

छान्दोग्ये ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या श्रूयते "पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातः सवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनमथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीय सवनमि"त्यादिः। तत्र पुरुषो यज्ञत्वेन कल्पितः तदीयमायुश्च प्रसिद्धयज्ञसाम्यार्थं सवनत्रयत्वेन कल्पितम्। अशिशिषादिकं तु दीक्षादित्वेन कल्पितमित्यादि तत्रैव स्पष्टं, तैत्तिरीयके ऽपि सा श्रूयते "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिरि"त्येवमाद्यनुवाके। तत्र सन्दिह्यते, किमत्र विद्याभेदः? उत नेति? तत्र पुरुषविद्येति समाख्याऽविशेषात्पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येन रूपाभेदात्। तैत्तिरीयके फलसम्बन्धाम्नानात्। छान्दोग्यगतेन "सह षोडशं वर्षशतं जीवती" त्यनेनैकफलत्वाच्च विद्यैक्यमिति प्राप्ते, राद्धान्तमाह–पुरुषविद्यायामिति। पुरुषविद्यायामप्युभयत्र रूपभेदाद्विद्याभेदः। कुतः? इतरेषामनाम्नानात्। इतरशाखोदितानामितरशाखास्वनाम्नानात्। पुरुषविद्यायामिवेति पाठे यथैकेषां शाखिनां ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायां यज्ञावयवा आम्नाताः, नैवमितरेषां तैत्तिरीयाणां पुरुषविद्यायाम्। यथा वा तैत्तिरीयपुरुषविद्यायां यजमानपत्न्यादिसवनत्रयं चाम्नातं, नैवमितरेषां ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायामित्यर्थः। तथाहि छान्दोग्ये त्रेधाविभक्तस्य पुरुषायुषः सवनत्वेन कल्पनं, तैत्तिरीयके च यत्सायं प्रातर्मध्यन्दिनं च तानि सवनानी"त्येवं सवनत्रयकल्पनम्। छान्दोग्ये ह्यशिशिषादीनां

दीक्षात्रयत्वकल्पनं तत्तैत्तिरीयके न कृतम् । "आत्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी"ति यजमानादिकल्पनं च कृतम्, तच्छान्दोग्ये न कृतम् । फलसम्बन्धभेदो ऽपि छान्दोग्ये ह्यायुःप्राप्तिफला पुरुषविद्या । तैत्तिरीयके तु पूर्वानुवाकगतस्य "ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती"ति ब्रह्मविद्याफलस्यैव सन्निधानादफलस्यास्यानुवाकस्य ब्रह्मविद्याङ्गतया ब्रह्मप्राप्तिरेव फलम्, अतः सवनत्रयकल्पनप्रकारभेदेन यजमानपत्न्यादिकल्पनप्रकारभेदेन च रूपभेदात् फलसम्बन्धभेदाच्च विद्याभेद इति नैकत्रोक्तानां धर्माणामितरत्रोपसंहारः ॥२४॥

इति पुरुषविद्याऽधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० वेधाद्यर्थभेदात् । ३।३।२५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्ये"त्यादिमन्त्राणां "देवा ह वै सत्रं निषेदुरि"त्यादिनोक्तानां यागादिकर्मणां च न विद्यायामुपसंहारः । कुतः? वेधादीनामर्थानां विद्याभिन्नत्वात् ॥ २५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं यथा सन्निधिपाठात् पुरुषविद्याया ब्रह्मविद्याङ्गत्वं तथा वक्ष्यमाणमन्त्राणां कर्मणां

च ब्रह्मविद्यासन्निधिपाठात्तदङ्गत्वेन तत्रोपसंहारोऽस्ति ? न वेति ? विचार्यते —

*वेधाद्यर्थभेदात् ।

आथर्वणिकाः उपनिषदारम्भे "सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधाविपृक्त" इत्यादीन्मन्त्रानधीयते । हे देवते मद्रिपोः सर्वमङ्गं प्रविध्य विदारय तत्र हृदयं प्रविध्य १धमनीः २प्रवृज्य शिरो ३ऽभिप्रवृज्येत्थं मद्रिपुंस्त्रिधा विपृक्तो विश्लिष्टो भवतु । ताण्डिनः सामगा अपि रहस्यब्राह्मणारम्भे देव ४सवितः ५प्रसूव यज्ञं प्रसूवे"त्यधीयते । शाट्यायनिनः ६श्वेताऽश्वो हरितनीलो ऽसी"त्यामनन्ति । कठास्तैत्तिरीयकाश्च "शं नो मित्रः शं वरुणः" इत्यादिकमामनन्ति ऐत्तरेयिणोऽपि "इन्द्रो वै वृत्रं

---

* सर्वं प्रविध्येत्यादिवेधनं विदारणम् ।

१ शिराः । २ त्रोटय । ३ अभितो नाशय ।

४ हे देव सवितः । ५ निर्वर्त्तय ।

६ श्वेतोऽश्वो यस्येन्द्रस्य स त्वं हरितमणिवन्नीलोऽसि ।

हत्वा महानभवदि"त्यादिमहाव्रतब्राह्मणमधीयते। कौषीतकिनो ऽपि "प्रजापतिर्वै सम्वत्सरस्तस्यैष-आत्मा यन्महाव्रत" इति महाव्रतब्राह्मणमधीयते। वाजसनेयिनस्तूपनिषदारम्भे "देवा ह वै सत्रं निषेदुरि"त्यादिप्रवर्ग्यब्राह्मणमधीयते। तत्र संशयः, किं तत्र तत्र पठिताः मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि तत्तदुक्तविद्यासु तत्तद्विद्याङ्गतयोपसंह्रियेरन् ? उत नेति ? मन्त्राणां कर्मणां च विद्याङ्गत्वेनोपसंहारो युक्तः, सन्निधिपाठादिति प्राप्ते, उच्यते—उपसंहारो नास्ति। कस्मात् ? वेधाद्यर्थभेदात् वेधाद्यर्थानां विद्याभिन्नाऽभिचाराद्युपयोगित्वेन विद्यातो भिन्नत्वात् तत्तद्वाक्यप्रकाशिता वेधाद्यर्था विद्यायां नोपयुज्यन्ते इत्यर्थः। तथा च मन्त्राणां सन्निधेः प्रबलेन स्वार्थप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणलिङ्गेन चाभिचाराध्ययनादिकर्माङ्गत्वं गम्यते। प्रवर्ग्यादिकर्मणां च सन्निधेर्बलीयसा श्रुत्यादिना ज्योतिष्टोमादौ विनियोगो गम्यते, नतु विद्याङ्गत्वेन तेषां तत्रोपसंहार इति सिद्धम् ॥ २५ ॥

इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

वेधाद्यर्थभेदात् ।

स्वशाखोक्तगुणविशिष्टस्य ब्रह्मण उपास्यत्वमुक्तमथ तत्रान्येऽपि मन्त्राः कर्माणि च श्रूयन्ते। तेषामपि ब्रह्मोपासनाङ्गत्वमस्ति? न वेति? मीमांस्यते। तथाह्याथर्वणिकैरुपनिषदारम्भे मन्त्रा आम्नायन्ते। "अग्ने त्वं यातुधानस्य भिन्धि तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य मर्मेति सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृञ्ज शिरोऽभिप्रवृञ्ज त्रिधा विपृक्त" इत्यादयः। ताण्डिभिः सामगैरपि रहस्यब्राह्मणारम्भे "*देव सवित. प्रसुव यज्ञं प्रसुवे"त्यादिराम्नायते। शाठ्यायनिभिश्च "श्वेताऽश्वो हरितनीलोऽसी" त्यादिः। कठैस्तैत्तिरीयकैश्च "शन्नो मित्रः शं वरुणः" इत्यादिः। ऐत्तरेयिभिश्च "महाव्रतब्राह्मणं पठ्यते 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महानभवदि"त्यादि। कौषीतकिभिरपि तदेव पठ्यते "प्रजापतिर्वै सम्वत्सरस्तस्यैष आत्मा यन्महाव्रतमि"त्यादि। वाजसनेयिभिस्तूपनिषदारम्भे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते "देवाह वै सत्रं निषेदुरि"त्यादि। तत्र सन्दिह्यते, किमिमे उपनिषदारम्भे पठिताः मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि उपासनासु तदङ्गतयोपसंह्रियेरन्? उत नेति?। किन्तावत्प्राप्तं, विद्याङ्गतयोपसंह्रियेरन्निति। कुतः? विद्याप्रधानोपनिषद्ग्रन्थानां सन्निधौ पाठादिति प्राप्ते उच्यते–नैषामुपासनासूपसंहारः। कुतः? वेधाद्यर्थभेदात्। भिन्ना हीमेऽर्था वेधादयो न विद्यायामुपयुज्यन्ते मन्त्रलिङ्गे, न त्वभिचारकर्मणि विनियुज्यन्ते एव। शन्नो मित्रः शं वरुण" इत्यादिमन्त्रस्यापि "ऋतं वदि-

---

* देव सवित इत्यस्य यज्ञकर्मणि विनियोगः।

ष्यामि सत्यं वदिष्यामि तेजस्विना ऽवधीतमस्त्वि"त्यादिमन्त्र-लिङ्गेनाध्ययने विनियोगान्न विद्याङ्गत्वम्, नच मन्त्राणामन्य-थार्थकल्पना युक्ता, समाख्यानात्, सन्निधेश्च लिङ्गस्य बली-यस्त्वं श्रुत्यादिषूत्तरोत्तरस्य दौर्बल्योक्तेः । प्रवर्ग्यं चाग्निष्टोमे विनि-युक्तम्, अग्निष्टोमं प्रवृणक्तीति वाक्येन अग्निष्टोमः स्वर्गफलार्थं नि-त्यार्थं च विनियुक्तः । "स्वर्गकामो यजेत वसन्ते वसन्त" इति स-न्निधिपाठस्तु अरण्येऽनुवचनादिधर्मसामान्यकृतः ॥ २५ ॥

इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० हानौ तूपायनशब्दशेष-त्वात्कुशाछन्दस्तुत्युपगानवत्त-दुक्तम् ॥ ३।३।२६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः

"तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूये"त्यादिश्रुति-प्रोक्तायां पुण्यपापविमोचनात्मिकायां हानौ "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामि"ति विद्वत्त्यक्तपुण्यपापग्रहणभूतमुपाय-नमुपसंह्रियते । कुतः ? शाखान्तरीयोपायन-

शब्दस्य हानिशब्दशेषत्वात् । यथा "कुशा-वानस्पत्या"इति कुशानां वानस्पत्यत्वप्रकाशक-वाक्ये शेषतामौदुम्बरा इति वाक्यं भजते । यथा च "छन्दोभिः स्तुवीते"ति वाक्यशेषतां "देवछन्दांसि पूर्वाणी"ति वाक्यं भजते । यथा च "हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोती"ति वाक्यशेषतां "समयाध्युषिते सूर्य्ये" इति वाक्यं गच्छति । यथा च "ऋत्विज उपगायती"ति अस्य "नाध्वर्युरुपगायती"ति शेषतामापद्यते । "अपि वाक्यशेषत्वादन्याय्यत्वात् विकल्पस्ये"त्या-द्युक्तं जैमिनिना ऽपि ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं यत्र यस्यार्थस्य योगस्तस्य शाखा-न्तरस्थत्वे ऽप्युपसंहारो युक्त इत्याह —

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाछन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ।

ताण्डिनां रहस्ये "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरम+कृतं✻कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भ-

+ कूटस्थं ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि ।

✻ कृतात्मा निर्मलीकृतचित्तः ।

वामीति श्रूयते, तथाऽथर्वणेऽपि श्रूयते, "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति शाट्यायनिनः "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामि" ति पठन्ति। कौषीतकिनस्तु "तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतमि"ति पठन्ति। तत्र ताण्डिनां रहस्ये आथर्वणे च पुण्यपापयोर्हानिः श्रूयते। शाट्यायनिश्रुतौ पुण्यपापयोः प्रियाप्रियेषु प्राप्तिः श्रूयते। कौषीतकिवाक्ये तूभयं श्रूयते। एवं सति यत्रोभयं त्यागमुपादानं च श्रूयते तत्र न काचित् शङ्का। यत्रोपादानमात्रं श्रूयते तत्र त्यागोऽप्याक्षिप्यते। त्यागं विनोपादानासम्भवात्। यत्र तु हानिरेव श्रूयते तत्रेदं विचार्यते। किं त्यक्तयोः पुण्यपापयोरितरत्र श्रूयमाणमुपायनं ताण्डिनां रहस्ये आथर्वणवाक्ये चोपसंह्रियते? उत नेति? संशयः। नोपसंह्रियते, पृथक् पठनसामर्थ्यात्। अन्यथोपसंहारफलस्योभयानुसंन्धानस्य ताण्ड्यथर्ववाक्यद्वये कौषीतकिवाक्यात्तदुपसंहारेण सिद्धौ वाक्यद्वये हानि-

पठनं व्यर्थमेव स्यादिति प्राप्ते,उच्यते—हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादिति । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । हानौ केवलायां श्रुतायामुपायनमुपसंहर्त्तव्यम् । कस्मात् ? उपायनशब्दशेषत्वात्, उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् । कौषीतकिरहस्ये सुकृतदुष्कृतत्यागवादिवाक्यशेषत्वेन सुकृतदुष्कृतग्रहणवादिवाक्यं श्रूयते । तथेहापि विदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोरन्येन ग्रहणमावश्यकमित्यर्थः । शाखान्तरस्थवाक्यस्य शाखान्तरस्थवाक्यशेषत्वे दृष्टान्तपूगमाह—कुशाछन्दस्तुत्युपगानवदिति । तत्र यथा कौषीतकिश्रुतौ "कुशा*वानस्पत्याः स्थ ता मा पातेति"ति सामान्यतो हि कुशानां वानस्पत्यत्वे ऽवगते सात शाट्यायनिनामौदुम्बरा इति विशेषवचनादौदुम्बर्य्यः कुशा गृह्यन्ते । एवं सति कौषीतकिवाक्यशेषतां शाट्यायनिवाक्यमापद्यते । हे कुशाः यूयं वानस्पत्याः स्थ मां यजमानं पात रक्षतेत्यन्वयः ।

---

* कुशा उद्गातॄणां स्तोत्रगणनार्थाः शलाका दारुमय्यः ।

यथा च "छन्दोभिः स्तुवीत" इत्यत्राविशेषेण देवासुरपौर्वापर्यप्रसङ्गे "देवछन्दांसि पूर्वाणी"ति पैङ्गीवाक्येन क्रमविशेषो गृह्यते। इत्थं तद्वाक्यशेषतां पैङ्गिवाक्यमापद्यते। यथा च पात्रविशेषस्य षोडश्याख्यस्य ग्रहणे अङ्गभूतस्तोत्रकालाकांक्षायां "हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोती"ति कालाविशेषेण प्राप्ते "समयाध्युषिते सूर्य्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोती"ति तत्कालविशेषवाचि तैत्तिरीयकवाक्यं तद्वाक्यशेषतामापद्यते। यथा च "ऋत्विज उपगायन्ती"ति शाखान्तरीयस्याविशेषविषयस्य वाक्यस्य "नाध्वर्युरुपगायती"ति शाखान्तरीयं तत्पर्युदासरूपं वाक्यशेषतां गच्छति। एवं प्रकृते ऽपि हान्याख्ये ऽर्थे उपायनाख्यस्यार्थस्यान्वयः,। सामान्यवाक्यस्य विशेषसापेक्षत्वे आचार्य्यान्तरसम्मतिं दर्शयति—तदुक्तमिति। जैमिनिनेति शेषः। "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्यायत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादि"ति, तत्र तत्रोभयानुसन्धानसमर्थनं तु तत्तत्प्रतिपत्रुप-

कारार्थमितिज्ञेयम् । अतो हानावुपायनं संह्रियते इति सिद्धम् ॥ २६ ॥

इति हान्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाछन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ।

"तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती" त्याथर्वणिकैः, "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी"ति छन्दोगैश्च विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापयोर्विमोचनं पठ्यते । "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामि"ति शाठ्यायनिभिश्च विमुक्तयोः पुण्यपापयोरन्यत्र प्रवेशः पठ्यते । तथा कौषीतकिभिस्तु "तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रियाः ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतमि"त्युभयं पठ्यते । तद्यत्रोभयं हानमुपायनं च पठ्यते, तत्र न किञ्चिद्वक्तव्यम् । यत्रोपायनमेव पठ्यते तत्र हानिस्त्वर्थादाक्षिप्यते, अन्यथा तदनुपपत्तेः । उपायनं हि ग्रहहणं तस्य च त्यागपूर्वकत्वादत्यक्तस्य ग्रहणायोगाच्च । यत्र तु केवलहानिः श्रूयतेस्तत्रास्ति विचिकित्सा, किं यत्र विद्यायां केवलं हानं श्रूयते तत्राप्युपायनमुपसंह्रियते ? उत नेति ? किं तावत्प्राप्तं, नोपसंह्रियत इति । कुतः ? पृथक् पठनसामर्थ्यात् । उपसंहारे हि सर्वथोभयानुसन्धानं भवेत्, तस्य च कौषीतकिवाक्येनैव सिद्धत्वादन्यत्राम्नानस्यानर्थकत्वापत्तेरिति प्राप्ते, तत्रोच्यते – हानाविति । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । हानौ केवलायां

श्रुतायामुपायनमुपसंह्रियते । कुतः ? उपायनशब्दशेषत्वात्, उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् । विदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानवाचित्वादुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वं, कौषीतकिरहस्ये तथाऽवगमात् । शाखान्तराम्नातवाक्यस्य शाखान्तराम्नातवाक्यशेषत्वे दृष्टान्तानाह- कुशेति । तद्यथा कौषीतक्याम्नाये "कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पाते"ति सामान्यतो वानस्पत्यत्वे ऽवगते सति शाट्यायनिनाम् "औदुम्बरा" इति विशेषवाक्यं "औदुम्बर्य्यः कुशा" इति प्रतिपादयत्तद्वाक्यशेषतां गच्छति । यथा च "देवासुराणां छन्दोभिरि"त्यादिना ऽविशेषेण देवासुरच्छन्दसां पौर्वापर्यप्रसङ्गे "देवच्छन्दांसि पूर्वाणी"ति पैङ्गिवाक्यं क्रमविशेषं ग्राहयत्तद्वाक्यशेषत्वं भजते । यथा च "हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोती"ति शाखान्तरस्थस्य तत्कालविशेषवाचि "समयाऽध्युषिते सूर्ये" इति शाखान्तरस्थं तच्छेषतां गच्छति । यथा च "ऋत्विज उपगायन्ती"ति शाखान्तरस्थस्य "नाध्वर्युरुपगायती"ति तत्पर्युदासरूपं शाखान्तरस्थमेवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषतया गतिसम्भवे हान्युपायनयोरितरेतरसमुच्चयः कार्यः, उभयोऽरन्योन्यसापेक्षत्वनियमान्न तु विकल्पो युक्तः । तदुक्तं द्वादशलक्षण्याम् "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादि"ति ॥ २६ ॥

इति हान्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

मू०साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ ३ । ३ । २७

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

शरी[illegible] निःशेषतया पापपुण्यहानिः । कुतः ? शरीरवियोगात् पश्चात्ताभ्यां तर्त्तव्यभोगाभावात् । एवमेवान्ये ऽधीयन्ते "अशरीरं वाव सन्तन्न प्रियाप्रिये स्पृशत एष सम्प्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादि । एवं सति देहवियोगसमये जाते एव कर्मक्षयो—"विरजां नदीं तां मनसाऽत्ये "ति "तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते" इति नदीतरणानन्तरं पठ्यते ॥ २७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वत्र विद्वत् पापहानोपायनानुसन्धानमुक्तमिदानीं पुण्यपापयोर्हानस्य कालश्चिन्त्यते —

साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ।

किं विदुषः पुण्यपापयोः काश्चिदशाश्चरमशरीरवियोगवेलायां काश्चिदंशाश्च तत्परित्यज्य परब्रह्मलोकं व्रजतो ऽध्वनि क्षीयते ? अथवा तादृ-

योगकाले एव तद्धानमिति ? संशयः । तत्र पूर्वः पक्षः "स एनं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छती"त्युपक्रम्य "स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसाऽत्येति यत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते" इत्यामनन्ति कौषीतकिनस्तत्र नदीतरणानन्तरमध्वनि तद्धानप्रतीतेः "अश्व इव रोमाणि विधूय पापमि"ति ताण्डिनां रहस्ये शरीरवियोगकाले तद्धानिप्रतीतेश्च अन्त्यशरीरवियोगवेलायां सुकृतदुष्कृतयोः किञ्चिद्धानिः, किञ्चिदध्वनि चोभयवाक्यबलादिति, तत्रोच्यते साम्पराये इति । साम्पराये परलोकगमने शरीरादुत्सर्पणकाले एव विद्वत्पुण्यपापहानिः । कुतः ? तर्त्तव्याभावात् । पुण्येनेष्टस्य पापेनानिष्टस्य च तर्त्तव्यस्य निर्वर्त्त्यस्य फलस्य शरीरत्यागादूर्द्ध्वमविद्यमानत्वात् । तत ऊर्द्ध्वं विद्याफलस्यैव ब्रह्मभावापत्तिलक्षणस्य सत्त्वात् । तथाऽन्येऽपि शाखिनो विदुषः शरीरपातात्पश्चाद्ब्रह्मभावप्राप्तिव्यतिरिक्तस्य कर्मफलस्याभावमामनन्ति । "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरी-

रात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इति शरीरादुत्सर्पणकाले जात एव कर्मक्षयः । "विरजां नदीं तां मनसाऽत्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते " इति कौषीतकिवाक्ये विरजातरणानन्तरं पठ्यते इति बोध्यम् । यतस्ताण्ड्यादयः शरीरादुत्सर्पणकाल एव हानमामनन्ति " अश्व इव रोमाणी " त्यादिना ॥ २७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ।

ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यापुण्यप्रहाणस्यावश्यं भावित्वात्प्रहाणविषयत्वाच्चोपायनस्येति द्वयस्य सर्वविद्यासु चिन्तनमुक्तम् । तत्र पुण्यापुण्यप्रहाणचिन्तनेऽस्ति विचिकित्सा । किं देहवियोगकाले एकदेशस्तयोः क्षीयते देहादुत्क्रान्तस्याध्वनि च शिष्टमित्युभयत्र चिन्तनम् ? उत देहवियोगकाले एव सर्वं क्षीयते ? इति तत्र "स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छती" त्युपक्रम्य "स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसाऽत्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते" इति कौषीतकिवाक्ये ऽध्वनि पुण्यपापहानिः श्रूयते । "अश्व इव रोमाणि विधूये" ति कौण्डिनां वाक्ये तु देहवियोगकाल एवेति, किंयुक्तम् ? उभयत्र श्रुतेर्देवयानेन पथा गमनान्यथानुपपत्तेश्चोभय-

ऽति प्राप्ते पठति – साम्पराये इति । साम्पराये परलोकगमने देहादुत्सर्पणसमय एव विदुषः पुण्यपापे निरवशेषं क्षीयेते । कुतः ? तर्त्तव्याभावात् । देहवियोगादूर्द्धं विद्याफलभूतब्रह्मप्राप्ति-व्यतिरेकेण तर्त्तव्यस्य पुण्यापुण्यफलस्य सुखदुःखभोगस्याभा-वात् । तथा ह्यन्ये ऽपि शाखिनो ऽधीयन्ते "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य" इति "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः एष सम्प्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत"इत्यादिः । एवं चाध्वन्याम्नातमपि "सुकृतदुष्कृते विधुनुते" इति वाक्यं देहवि-योगसमय एव सङ्क्रमयितव्यमर्थानुपपत्तिबलात् । तथा च सुकृत-दुष्कृते उत्क्रान्तिसमये विधुनुते, ततश्च देवयानं पन्थानमासाद्या-ग्निलोकमागच्छतीत्यन्वयः । सर्वकर्मक्षये ऽपि विद्यासामर्थ्यादेव देवयानेन पथा गमनमुपपद्यते, विद्या हि स्वसामर्थ्यादेव स्व-फलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादनाय सुखदुःखोपभोगसाधनस्य स्थूल-शरीरस्य सर्वकर्मणां च निरवशेषं क्षये ऽप्येनं देवयानेन पथा गमयितुं सूक्ष्मशरीरं स्थापयति ॥ २७ ॥

सू० छन्दत उभयाविरोधात् ॥

३ । ३ । २८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विदुषः पुण्यं पापं क्रमात्सुहृद्दुर्हृच्च छन्दतः प्राप्नोत्येवमुभयाविरोधो भवति ॥ २८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

छन्दत उभयाविरोधात् ।

अन्येन विदुषा कृतयोः पुण्यपापयोरन्यस्मिन् छन्दतः सङ्कल्पतः सङ्क्रमणमस्ति, उभयाविरोधात् । निर्निमित्तो ऽन्यत्र विभागेन कृतत्यागः समदर्शिनि विदुषि विरुद्धः अन्यकृतयोः पुण्यपापयोरन्येन निर्निमित्तं ग्रहणं च विरुद्धमेव भवति । "यदा हि यः कश्चित्सुकृतिर्विदुषः शुभं सङ्कल्पयति स हि तेनैव निमित्तेन विदुषः पुण्यमादत्ते । यस्तु कश्चिद्दुष्कृतिर्विदुषोऽहितं सङ्कल्पयति, स हि तेनैव निमित्तेन विदुषः पापमादत्ते" इत्थं छन्दतः सुकृतदुष्कृतयोः संक्रमणे त्यागग्रहणयोरविरोधो भवति । तथा च स्मृतिः "शप्यमानस्य यत्पापं शपमानं हि गच्छती"ति भगवता मनुना ऽप्युक्तम्, "प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् । विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्योति सनातनमि"ति ॥ २८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

छन्दत उभयाविरोधात् ।

ननु "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ती"ति परकीययोः परत्र संक्रान्तिः श्रुता, सा विरुद्धा, तथात्वादर्शनादिति चेत्तत्राह छन्दत इति । परसङ्कल्पात्तथात्वोपपत्तेः । यो हि विदुषां शुभं वाञ्छति तस्य सुकृतापत्तिर्यस्तु द्वेषादहितं सङ्कल्पयति तस्य दुष्कृतापत्तिरिति शास्त्रादेवावगतम् । तथाह भगवान्मनुः "प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् । विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्म याति सनातनमि"ति "शप्यमानस्य यत्पापं शपमानं नियच्छती"ति स्मृत्यन्तरात् । एवमुभयोः कौशीतकिशाठ्यायनिश्रुत्योरविरोधः ॥ २८ ॥

सू० गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथा हि विरोधः ॥३।३।२९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः

सुकृतदुष्कृतयोरविशेषतया निवृत्त्या गतेरर्थवत्त्वं, यदि सुकृतमनुवर्त्तेत तदा तत्फलभोगानन्तरमावृत्तिः स्यात् । एवं सत्यनावृत्तिश्रुतिविरोधो भवेत् ॥ २९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु सुकृतहानिर्देहवियोगकाले नोपपद्यते, अनिष्टत्वादित्याशङ्क्याह —

गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथा हि विरोधः ।

देहवियोगकाले दुष्कृतनिवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या चेत्युभयथा गतेरर्थवत्त्वं देहपातानन्तरमेव प्राप्तविषयत्वं भवति । अन्यथा दुष्कृतमात्रहान्यङ्गीकारे ऽवशिष्टस्य सुकृतस्य तत्फलभोगेन क्षयाङ्गीकारे च "तस्य सुहृदः साधुकृत्यामि"ति श्रुतिविरोधः गतेश्चरोधः स्यादित्यर्थः । भोगावसाने पुनरावृत्तौ सत्यां "एतेन मार्गेण प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते" इत्यनावृत्तिश्रुतिविरोधश्च स्यात् । न च वाच्यं तेन स न गच्छती"ति मार्गान्तरेण विदुषोगमनस्याश्रुतत्वात् विद्याफलं स्थिरं भविष्यतीति चेत् फले विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अत्र चोदयति —

गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथा हि विरोधः ।

देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वं देहादुत्क्रान्तिसमये ऽध्वनि चेत्युभयथा कर्मक्षये सत्येव । अन्यथा देहत्यागकाल एव सर्वकर्मक्षयाङ्गीकारे सूक्ष्मशरीरारम्भकनाशेन तस्य स्थित्यनुपपत्तेः केवलात्मनो गतिर्नोपपद्यत इति देवयानगतिश्रुतिर्विरुध्यते ॥ २९ ॥

सू० उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३। ३ ।३०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

ब्रह्मोपासकस्य शरीरवियोगकाले सर्वकर्मक्षयेऽपि पन्था उपपन्नः । कुतः ? "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्य्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः" इत्यादिषु देहादिसम्बन्धलक्षणार्थोपलब्धेः । यथा भूपसेवकस्य भौमार्थसिद्धिस्तद्वत् । स स्थूलशरीरसर्वकर्मक्षयेऽपि विद्याप्रभावाद्विशिष्टस्थानगमनार्थं सूक्ष्मशरीरमनुवर्त्तते तद्वियोगानन्तरं युक्तं श्रुतिप्रोक्तं रूपं विद्वान् प्राप्य

ब्रह्मभावापन्नो भवतीति भावः ॥ ३० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु स्थूलशरीरत्यागकाले सर्वकर्मक्षयाङ्गीकारे सूक्ष्मशरीरस्यापि नाशस्तदैव स्यादेवं सति देवयानलक्षणः पन्था अनुपपन्न इत्यत्राह —

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ।

विदुषां शरीरत्यागकाले सर्वकर्मक्षयेऽपि देवयानः पन्था उपपन्नः । कुतः ? तल्लक्षणार्थोपलब्धेः । प्रक्षीणसुकृतदुष्कृतस्यापि विदुषः आविर्भूतस्वरूपस्याकर्मजन्यदेहादिसम्बन्धलक्षणार्थोपलब्धेः । उपलभ्यते हि अकर्मजन्यदेहादिसम्बन्धलक्षणार्थः "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्यैति जक्षन् क्रीडन्रममाणः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स एकधा भवति त्रिधा भवती "त्यादिषु । यथालोके स्वकर्मणा सम्पाद-

यितुमशक्यमप्यर्थं राजसेवकः तदनुग्रहाल्लभते, तद्वत्परमपुरुषानुग्रहात् विद्वानकर्मजन्यं परमाद्भुतं देहादिकं सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । अयमभिप्रायः, यदा क्षीणकर्मणो विदुषो विद्याप्रभावादकर्मजन्यात्यद्भुतदेहादिप्राप्तिर्भवति तदा विद्या खलु स्वसामर्थ्यात्स्वफलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रदानाय सुखदुःखोपभोगसाधनस्य स्थूलशरीरस्य सर्वकर्मणां च निरवशेषं क्षयेऽप्येनं देवयानेन पथा गमयितुं सूक्ष्मशरीरं किं नोपस्थापयतीति । अयमर्थः, लिङ्गशरीरं विरजानदीप्राप्तिपर्यन्तमनुवर्त्तते, तदनन्तरं कारणे समवलीयते । वक्ष्यति च "तानि परे तथा ह्याह"ति तस्माच्चरमशरीरवियोगकाले सर्वकर्मक्षय- इति सिद्धम् ॥ ३० ॥

इति साम्परायाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अत्रोत्तरयति —

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ।

परमात्मानमुपासीनानां देहत्यागकाल एव सर्वकर्मक्षये-

ऽभ्युपपन्नो देवयानः पन्थाः । कुतः ? तल्लक्षणार्थोपलब्धेः । तल्लक्षणस्य तत्सजातीयस्याकर्मलभ्यस्यार्थस्योपलब्धेः । उपलभ्यते ह्यकर्मलभ्यो ऽर्थः परं ब्रह्मोपासीनानाम् "स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन्रममाणः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादिषु । लोकवत् यथा लोके राजानमुपासीनानां प्राकृतपुरुषासाधारणातिरमणीयानेकार्थसिद्धिस्तद्वत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यसङ्कल्पं महोदारं परं ब्रह्मोपासकानां सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३० ॥　　इति साम्पराधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू० अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥३।३।३१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः

उपकोशलविद्यापञ्चाग्निविद्यादिषु श्रूयमाणागतिस्तद्विद्यावतामेवेति नियमो न । किन्तु स ब्रह्मोपासीनानां सर्वेषां या हि गतेः सर्वसाधारणत्वे सति " य एवमेतद्विदुर्ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्ति । "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः"
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः ॥ ३१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

पूर्वत्र स्थूलदेहक्षयकाले सुकृतनिवृत्त्या दुष्कृतनिवृत्त्या च गतेरर्थवत्त्वमुक्तमिदानीमेवं भूतात्युत्कृष्टा गतिः सर्वेषां ब्रह्मविद्यावताम् ? उत येषां विद्याप्रकरणे पठिता तेषामेवेति ? विचार्यते —

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ।

कासुचिदुपकोशलविद्यापञ्चाग्निविद्यादहरविद्यादिष्वर्चिरादिमार्गः श्रूयते, मधुविद्याशाण्डिल्यविद्यावैश्वानरविद्यादिषु च न श्रूयते । तत्र किमुपकोशलादिविद्यावतामेव मार्गोऽस्ति ? किं वा सर्वेषां ब्रह्मविद्यावतामिति ? संशयः । तत्र यासु ब्रह्मविद्यासु मार्गः श्रुतस्तद्विद्यावतामेव प्रकरणबलात् स उचितो नेतरेषामिति नियम इति पूर्वपक्षः । तत्रोच्यते—अनियम इति । येषां विद्याप्रकरणे मार्गः पठ्यते,

तेषामेवायामिति नियमो नास्ति, किन्तु सर्वेषां ब्रह्मविद्यावतामयं मार्गः। नन्वेवं सति प्रकरणेन विरोधः। अत्रोच्यते—अविरोध इति। वाक्येन प्रकरणस्य बाध्यत्वात्। कुतो ऽवगम्यते? शब्दानुमानाभ्याम्, श्रुतिस्मृतिभ्याम्। तथाहि "य एवमेतद्विदुर्ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्ती"त्यादि—श्रुतिभ्यः। "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्। तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना"इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। तत्र "ये एतद्द्युलोकादिकमेवमग्नित्वेन विदुस्ते पञ्चाग्निनिष्ठा अर्चिषमभिसम्भवन्ती"त्यभिधाय "ये चेमे ऽरण्ये"इत्यादिना श्रद्धापूर्वकं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धं सत्यं ब्रह्मोपासते ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति श्रुत्योच्यते। इत्थं खलु पञ्चाग्निविद्यावतामिव सर्वेषां ब्रह्मोपासीनानाम् (मार्गप्राप्तिरतः) अर्चिरादिगतिवादिवाक्येन बलीयसा प्रकरणं बाधितमिति निश्चीयते। एवं सर्वेषां ब्रह्मोपासीनानामनेनैव मार्गेण गमनं स्मृत्याऽपि प्रतिपाद्यते। तस्मा-

त्सर्वासु विद्यासु प्राप्त एवार्चिरादिमार्गो-ऽनूद्यत इति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ।

कासुचिदुपकोशलविद्यापञ्चाग्निविद्यादहरविद्यादिष्वर्चिरादिका गतिः पठ्यते, नान्यासु मधुविद्याशाण्डिल्यादिविद्यासु । तत्र संशयः, किमुपकोशलादिविद्यावतामेव गतिरुपपद्यते? उत सर्वेषां ब्रह्मविद्यावताम्? इति, यत्र श्रूयते तद्वतामेवेति प्राप्ते उच्यते, अनियम इति । सर्वेषां सर्वब्रह्मविद्यावतां तयैव गमनसम्भवात् । उपकोशलादिविद्यावतामेवेति नियमो नास्ति । अत एव शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः । अन्यथा विरोध एव स्यात् । श्रुतिस्तावच्छान्दोग्ये वाजसनेयके च पञ्चाग्निविद्यायामर्चिरादिना सर्वब्रह्मनिष्ठानां गमनमाह "य एवमेतद्विदुर्ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्ती"ति वाजसनेयके "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमे श्रद्धां तप इत्युपासते ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्ती"ति छान्दोग्ये "तत्र य इत्थं विदुरि"ति पञ्चाग्निविद्यानिष्ठान् "ये चेमे ऽरण्ये" इति श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासकांश्चोद्दिश्यार्चिरादिगतिरुपदिष्टा । "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यं सत्यं ज्ञानमि"त्यत्र सत्यशब्दो ब्रह्मपरः, तपः शब्दो ऽपि तेनैकार्थतस्तत्पर एवेत्यर्थः । स्मृतिरपि "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणमि"त्यादिका अनेनैव मार्गेण सर्वेषां ब्रह्मोपासकानां गमनमाह । एवं चोपकोशलादिविद्यासु सर्वविद्या-

साधारण्यायं गतिः प्राप्तैवानूद्यते ॥ ३१ ॥

इत्यानियमाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू० यावदधिकारमवस्थिति-राधिकारिकाणाम् ॥३।३।३२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

वशिष्ठादीनां त्वधिकारफलकर्मवशाद्यावदधिकारमवस्थितिः ॥ ३२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु यदुक्तं विदुषां विद्याप्रभावाद्देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयो ऽर्चिरादिमार्गेण विशिष्टपदप्राप्तिरिति तन्नोपपद्यते, विद्यावतां महामुनीनां वशिष्ठादीनामपि पुनर्जन्मसुखदुःखानुभवदर्शनात् । वशिष्ठस्य पुनर्जन्म कुम्भे प्रसिद्धः एव । तस्य दुःखानुभवः स्मर्यते । "शतान् छुक्त्यवरान्पुत्रान् वशिष्ठस्य महात्मनः। भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ वशिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान् सुतान् ।

धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम् ॥ चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः । न त्वेव कौशिकोच्छेदं मेने मतिमताम्वरः ॥ स मेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः । गिरेस्तस्य शिलायां तु तूलराशाविवापतत् ॥ न ममार च पातेन स यदा तेन पाण्डव ! । तदाऽग्निमिद्धं भगवान्सम्विवेश महावने ॥ तं तदा सुसमिद्धो ऽपि न ददाह हुताशनः । स समुद्रमभिप्रेक्ष्य शोकाविष्टो महामुनिः ॥ बध्वा कण्ठे शिलां गुर्वीं निपपात तदम्भसि । स समुद्रोर्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः ॥ जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति" इत्यादिना हर्षानुभवश्च स्मर्यते। अदृश्यन्त्याख्यया बध्वा चाश्रमे ऽनुसृतो ऽभवत् । अथ शुश्राव सङ्गत्या वेदाध्ययननिःस्वनम् ॥ पृष्ठतः परिपूर्णार्थं षड्भिरङ्गैरलङ्कृतम् । अनुव्रजति को ह्येष मामित्येवाथ सो ऽब्रवीत् । अहमित्यदृश्यन्तीमं सा स्नुषा प्रत्यभाषत । शक्तेर्भार्या महाभागा तपोयुक्ता तपस्विनी । पुत्रि ! कस्यैष साङ्गस्य वेदस्याध्ययनस्वनः

पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मयाश्रुतः । अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते । समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यस्यतो मुने ! । एवमुक्तस्तया हृष्टो वशिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः । अस्ति सन्तानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ ! न्यवर्त्तत" त्यादि । इत्याशङ्कामिदानीं निराकरोति —

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ।

आधिकारिकाणां वशिष्ठादीनां कर्मविशेषेण वेदप्रवर्त्तनादिष्वधिकारेषु वर्त्तमानानां यावदधिकारमवस्थितिः, अधिकारप्रदस्य प्रारब्धकर्म्मणो ऽनिवृत्तत्वात् । तस्मात्तेषामप्यधिकारप्रदप्रारब्धकर्मणः भोगेन क्षये सति अधिकारसमाप्तौ चरमदेहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयोऽर्चिरादिमार्गप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति यावदधिकाराधिकरणम् ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ।

ननु यदुक्तं विदुषामुत्क्रमणकाल एव सुकृतदुष्कृतनाशो-

अर्चिरादिका गतिश्चेति, तदयुक्तं वशिष्ठादीनां ब्रह्मविदामपि दुःखादियोगस्य देहान्तरप्राप्तेश्च शास्त्रसिद्धत्वादित्यत उत्तरमाह यावदिति । नहि ज्ञानिमात्रस्य देहवियोगसमये सर्वकर्मक्षयो विवक्षितः । अपि तु येषां देहपातानन्तरमेवार्चिरादिगत्या ब्रह्मप्राप्तिस्तेषामेव । वशिष्ठादीनां तु प्रारब्धस्याधिकारस्यासमाप्तत्वात् कर्मविशेषेणाधिकारविशेषं प्राप्तानां तेषां यावदधिकारसमाप्तितद्धेतुभूतकर्मक्षयो न भवति, तावत्तद्भोगायावस्थितिरविरुद्धेति ॥ ३२ ॥

इति यावदधिकाराधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू० अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३ । ३ । ३३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"एतद्वै तदक्षरं गार्गि ! ब्राह्मणा अभिवदन्ति, अस्थूलमनण्वह्रस्वमि"त्यक्षरसम्बन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां ब्रह्मविद्यासु सर्वासु परिग्रहः । कुतः ? सर्वत्राक्षरस्य ब्रह्मणः प्रधानस्य समानत्वाद्गुणानां चास्थूलत्वादीनां तत्स्व-

रूपानुसन्धानान्तर्भावाच्च । यथा "जामदग्न्ये-ऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु सामवेदपठितस्य मन्त्रस्याग्नेर्वेहोत्रमि"त्यादेर्याजुर्वैदिकेन स्वरेण-प्रयोगः क्रियते, तदुक्तं "गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् मुख्येन वेदसंयोग" इति ॥ ३३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विदुषामप्यधिकारसमाप्तिपर्य्यन्तास्थितिकथ-नेन तेषामपि चेतनाचेतनात्मकात् प्रपञ्चादु-त्क्रमणं प्रपञ्चविलक्षणपुरुषोत्तमाधीनमेवेति सूचितम् । इदानीं तस्यैव जगज्जन्मादिहेतोः सर्वचेतनाचेतननियन्तुः सर्वस्मात्स्थूलत्वादि-नोपलभ्यमानादचेतनवर्गात् अणुत्वादिना श्रूय-माणाच्च चेतनवर्गाद्विलक्षणस्वरूपस्य स्वाभा-विकनित्यानन्तगुणगणनिधेः श्रीपुरुषोत्तमस्य गुणाः अस्थूलत्वानणुत्वादयो विद्वद्भिः सर्वासु तद्विषयकासु विद्यासु चिन्तनीया इत्याह —

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्त-द्धुक्तम् ।

बृहदारण्यके गार्गीं प्रति याज्ञवल्क्यस्योत्तरं

श्रूयते "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ! ब्राह्मणा अभिवदन्ति, अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन एतस्य वा ऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति । एवमाथर्वणे "अपि "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यक्षरं ब्रह्मोपक्रम्य श्रूयते "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादमि"ति । तत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टस्य ब्रह्मणो जडाजडविलक्षणत्वापादका अस्थूलत्वानणुत्वाद्रेश्यत्वाग्राह्यत्वादयो गुणा बृहदारण्यकाथर्वणपठिताः सर्वासु ब्रह्मविद्यासूपसंहर्त्तव्याः ? उत नेति ? संशयः, नोपसंहर्त्तव्याः प्रयोजनाभावादिति प्राप्ते – अस्ति प्रयोजनं तास्वपि ब्रह्मविद्यासु प्रतिपत्तृभिश्चिदचिद्विलक्षणं ब्रह्मप्रतिपत्तव्यमित्याह – अक्षरं धियां त्ववरोध इति । अक्षरं ब्रह्म तत्सम्बन्धिन्यश्चिदचिद्विलक्षणतत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थाः अस्थूलत्वानणुत्वादिबुद्धयस्तासामपि सर्वासु ब्रह्म-

विद्यास्ववरोधः परिग्रहः । आनन्दादीनां स्वरूपगुणानामुपसंहारः "आनन्दादयः प्रधानस्ये"-त्यत्रोक्तः। तद्वदस्थूलत्वानणुत्वादिगुणानां तदितरानन्दसादृश्यभ्रान्तिशान्तये सर्वत्रोपसंहारो न्यायः इत्यर्थः । कस्मात्? सामान्यतद्भावाभ्याम् । चिदचिद्विलक्षणस्योपास्यस्वरूपस्य प्रतिपत्तव्यस्य सर्वासु ब्रह्मविद्यासु समानत्वात् तेषामस्थूलत्वानणुत्वादीनां गुणानां प्रधानस्वरूपानुसन्धानान्तर्भावाच्च तेषां तदनुवर्त्तित्वादित्यर्थः । गुणानां प्रधानानुवर्त्तित्वे दृष्टान्तः । औपसदवदिति । यथा जमदग्निः पुष्टिकामश्चतूरात्रेणायजते"ति *जामदग्न्ये ऽहीने ×पुरोडाशिनीषूपसत्सु पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्तीत्युपदिष्टासु सामवेदपठिताः "*अग्नेर्वेहोत्रमि"त्येवमादयो मन्त्राः

---

* जमदग्निना कृतो जामदग्न्य अहीनश्चतुरात्रः क्रतुस्तस्मिन् ।

× क्रतौ पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्तीति पुरोडाशसाध्या-इष्टयस्तासु ।

* वेर्देवगणस्य होत्रम् अध्वरं च कर्माग्नेस्त्वत्त एवेत्यग्न्या-मन्त्रणमन्त्रार्थः ।

प्राधानानुवर्त्तितया अध्वर्युणोपांशुत्वेन याजुर्वेदिकेन स्वरेण प्रयुज्यन्ते । तदुक्तं जैमिनिनेति शेषः । "*गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग" इति ॥ ३३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ।

"एतद्वै तदक्षरं गार्गि ! ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनणवह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चने" ति बृहदारण्यके वाजसनेयिभिराम्नायते । "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादमि" ति चाथर्वणे तत्र सन्दिह्यते ? किमिमेऽक्षरब्रह्मसम्बन्धित्वेन श्रुता अस्थूलत्वादयो गुणाः सर्वासु विद्यासूपसंह्रियेरन् ? उत यत्र श्रुतास्तत्रैव ? इति । किं तावद्युक्तं, तत्र विद्याविशेषरूपतया श्रुतानां तेषां सर्वविद्यासाधारणत्वाभावात् प्रतिषेधरूपतया ऽऽनन्दादिवत्स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्च यत्र श्रुतास्तत्रैव नियता इति प्राप्ते ब्रूते--अक्षरधियान्त्विवति । अक्षरधियाम् अक्षरसम्बन्धिनीनामस्थूलत्वादिबुद्धीनामप्यानन्दादिवत्सर्वब्रह्मविद्यास्व

---

* गुणमुख्ययोर्व्यतिक्रमे विरोधे सति मुख्येन बलीयसा मन्त्रात्मवेदस्य अध्वर्युणा सम्प्रयोग उत्पत्तेर्विनियोगार्थत्वादिति जैमिनिसूत्रार्थः ।

वरोधः परिग्रह उपसंहार इत्यर्थः । कुत.? सामान्यतद्भावाभ्याम् । सर्वासु विद्यासूपास्यस्याक्षरब्रह्मणः समानत्वात् । अस्थूलत्वादिगुणबुद्धीनां ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानान्तर्भावाच्च । न केवलमानन्दादिभिर्ब्रह्मणो ऽसाधारण स्वरूपमुपस्थाप्यते, जीवात्मन्यपि तेषां विद्यमानत्वात् । अस्थूलत्वादिभिर्विशेषितं त्वानन्दादि-ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनो व्यावर्त्तकं, प्रत्यगात्मनस्तु स्वभावतः स्थूलत्वाद्यचेतनधर्मासम्बन्धित्वे ऽपि तत्सम्बन्धार्हता ऽस्त्येव । तदर्हतया हि पूर्वं तत्सम्बन्धः सञ्जातः । अतो ब्रह्मणस्तदनर्हस्वरूपानुसन्धानतया ऽस्थूलत्वादीनामानन्दादिवद्ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वात्सर्वासु विद्यासूपसंहारः । एवं चास्थूलत्वादिविशेषितविज्ञानानन्दादिस्वरूपं ब्रह्मसर्वविद्यास्वनुसन्धेयमिति गुणानां प्रधानवशवर्त्तित्वे दृष्टान्तः । *औपसदवदिति । यथा-जामदग्न्ये ऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु सामवेदपठिताः "+अग्नेर्वेहोत्रं वेरध्वरमि"त्येवमादयो मन्त्राः सामवेदपठितत्वेन सामवेदस्वरानियता अपि प्रधानभूतोपसद्वशवर्त्तित्वात् याजुर्वैदिकत्वाच्चोपसदो याजुर्वैदिकोपांशुस्वरसम्बधिनस्तद्वदक्षर-विद्यासम्बन्धितया ऽधीतत्वेन तद्विद्यानियता अप्यस्थूलत्वादयः प्रधानवशवर्त्तित्वस्वभावात्सर्वविद्यासम्बन्धिनः । तदुक्तं प्रथम-

---

*उपसदामिमे औपसदा मन्त्रास्तद्वत् ।

× अहीनश्चतुरात्रः क्रतुः ।

काण्डे *"गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग" इति ॥ ३३ ॥

सू० इयदामननात् ॥३।३।३४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अस्थूलत्वादिविशेषितैरानन्दादिभिः सर्वोत्कृष्टब्रह्मचिन्तनाद्धेतोरियदा(नन्दा)दिकं सर्वत्रानुवर्त्तनीयं, प्रधानानुवर्त्तिनो ऽपि सर्वकर्मत्वादयः यत्रोक्तास्तत्रानुसन्धेयाः ॥ ३४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्यादिश्रुत्युक्तानां गुणानामपि प्रधानानुवर्त्तित्वेन सर्वत्रोपसंहार उक्तन्यायेन प्राप्नोतीत्यत्राह —

---

*उत्पत्तिविधिर्गुणः फलसापेक्षत्वादुत्पन्नस्य फले विनियोगविधिर्मुख्यः सफलत्वात्तथा च मन्त्राणामुद्गात् वेदोत्पन्नत्वादुद्गात्रा प्रयोगः विनियोगविधिना ऽध्वर्युणा प्रयोग इति गुणमुख्ययोर्व्यतिक्रिमे विरोधे सति मुख्येन बलीयसा मन्त्रात्मकवेदस्याध्वर्युणा संयोगः उत्पत्तेर्विनियोगार्थत्वादिति जैमिनिसूत्रार्थः ।

इयदामननात् ।

इयत् अस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दादिकं सर्वासु ब्रह्मविद्यासु प्राप्नोति। कुतः? आमननात् । अस्थूलत्वादिविशेषितेनानन्दादिगुणजातेनेतरव्यावृत्तिपूर्वकं चिदचिद्विलक्षणब्रह्मामननमाभिमुख्येन तच्चिन्तनं भवति, तस्माद्धेतोरित्यर्थः। सर्वकर्मत्वादीनां प्रधानानुवर्त्तित्वेऽपि सर्वत्रोपसंहारे प्रयोजनविशेषाभावाद्यत्र पाठस्तत्रैवोपयोगः। तस्मादक्षरधियामेवावरोध इति सिद्धम्॥३४॥

इत्यक्षरध्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नन्वेवं "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरस" इत्यादीनामपि सर्वेषां ब्रह्मगुणत्वेन प्रतिविद्यं चिन्तनीयतया व्यवस्थितानामपि व्यवस्थानं स्यात्सर्वविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वाद्गुणानां च प्रधानतन्त्रत्वादिति चेत्तत्राह —

इयदामननात् ।

इयदस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दाद्येव सर्वत्रानुसन्धेयम्। कुतः? आमननाद्धेतोः। आमननं ह्याभिमुख्येन मननं परब्रह्मस्वरूपानुचिन्तनं, तच्च येन विना नोपपद्यते तदेवानन्दादिगुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयम् । सर्वकर्मत्वादिकं तु तत्र तत्र व्यवस्थितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इत्यक्षरध्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

सू० अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥
३ । ३ । ३५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

ननु बृहदारण्यके "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व" इत्युषस्तप्रश्ने "यः प्राणेन प्राणिति स ते आत्मा सर्वान्तर" (इत्यादिप्रतिवचनं तत्र अन्तरा स ते आत्मा सर्वान्तर) इति देहाद्यन्तरत्वेन प्रत्यगात्मसम्बन्ध्युपदेशः । तस्यैव प्राणापानादिहेतुत्वात् । तथैव "तत्र यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्वे"ति कहोलप्रश्ने योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती"त्यादिप्रतिवचनं, तत्र तु परमात्मविषय उपदेश इति विद्याभेदः । इतरथा प्रतिवचनभेदानुपपत्तिरिति चेन्न, उभयत्र मुख्यस्यैव सर्वान्तर्यामिनः प्रश्नप्रतिवचनयोर्विषयत्वात् । यथा

सत्यविद्यायां सतः परमात्मनस्तत्तद्गुणप्रतिपादनाय "भगवांस्त्वेवमेतद्ब्रवीतु भूय एव मां भगवान्विज्ञापयत्वि"ति प्रश्नस्य "एषो ऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमि"ति प्रतिवचनस्य चावृत्तिर्दृश्यते । तद्वदत्रापि वेद्यस्याशनाद्यतीतत्वप्रतिपादनाय प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिरुपपद्यते ॥ ३५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अस्थूलत्वादिगुणोपसंहारार्थके पूर्वाधिकरणे तत्त्वान्तरविलक्षणत्वं वेद्यस्य दर्शितम् । तद्दार्ढ्यार्थमिदानीं वक्ष्यमाणवाक्यद्वये विद्यैक्यं दर्शयन्नेकस्मिन्नपि वेद्ये तत्त्वद्वयभ्रान्तिं निराकरोति —

अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनो ऽन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ।

बृहदारण्यके "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्वे"त्युषस्तो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ । "तत्र यः प्राणेन प्राणिति स ते आत्मा सर्वान्तरो यो ऽपानेन पानिति स ते आत्मा

सर्वान्तर" इत्यादिप्रतिवचनम् । एवमेतदनन्तरब्राह्मणे "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्वे"ति कहोलप्रश्ने "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरामृत्युमत्येति एवं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्चेत्याद्यतो ऽन्यदार्त्तमि" त्यन्तं प्रतिवचनम् । तत्र संशयः, किमुभयत्र प्रश्नप्रतिवचनयोर्विद्याद्वयपरत्वम्? उत विद्यैक्यपरत्वमिति । तत्र पूर्वपक्षमुपन्यस्य दूषयति, अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नेति "य आत्मा सर्वान्तर" इत्युषस्तप्रश्ने "यः प्राणेन प्राणिति स ते आत्मा सर्वान्तर" इति अन्तरा सर्वात्मत्वेन प्रतिवचनं भूतग्रामवतः स्वात्मनः प्रत्यगात्मनोऽभ्युपगन्तव्यम् । जीवस्य प्राणनादिहेतुत्वात्सर्वस्य देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादेरन्तरात्मत्वेन सर्वान्तरत्वोपपत्तेश्च । परिशेषात्कहोलप्रश्नोत्तरं मुख्यान्तरात्मभूतपरमात्मविषयं, परमात्मन एव अशनादिराहितत्वात् । एवं रूपभेदाद्विद्याद्वयपरत्वं प्रश्नप्रतिवचनयोः । अन्यथोभयत्र प्रश्न-

प्रतिवचनयोः
वचनभेदानुपपत्तिः,
नास्तीत्यर्थः । प्रश्नश्च
मात्मपरत्वात् । तथाहि
द्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्त
उषस्तप्रश्नस्तावत्परमात्मपर एव
वल्क्य ! यद्ब्रह्म तन्मे व्याचक्ष्व सर
योगादेवात्मशक्तिभूतं ब्रह्म न
शयेनाह । "अपरोक्षाद्ब्रह्माचक्ष्व य आत
प्रत्यगात्माऽपि धर्मभूतज्ञानात्मकगुणयोगाद्ब्र
तल्लक्षणं ब्रह्म न पृच्छामीत्याशयेनाह "साक्षाद्ब्रह्म व्याचक्ष्व य आत्मा सर्वान्तर" इति । एवं भूतं तु ब्रह्मोक्तलक्षणं जगत्कारणं पुरुषोत्तमाख्य-मेवेति प्रश्नस्य परब्रह्मपरत्वमवगम्यते । "प्रधान-क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः. एष ते आत्माऽन्तर्यामी अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरः यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वस्य

श्रुतिस्मृतिभ्यश्च ।
त आत्मा सर्वान्तर ”
पि श्रीपुरुषोत्तमपरमेव,
कर्त्तृत्वात् । “ को ह्येवा-
यदेष आकाश आनन्दो न
तः । उत्तरप्रश्नप्रतिवचनयोः पर-
ङ्गीकृतमेव पूर्वपक्षेऽपि सर्वप्राणि-
पुरुषोत्तमस्य अशनादिरहितत्वप्रति-
ाय प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिः । तत्र दृष्टान्त-
ह । उपदेशान्तरवदिति । यथा खलु एक-
स्यामेव सद्विद्यायां “ स्तब्धोऽस्युत तमादेश-
मप्राक्ष्य ” इति प्रक्रान्तायां “ भगवांस्त्वेवमे-
तद्ब्रवीतु भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु ” इति
प्रश्नावृत्तिः “एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य-
मि”ति प्रतिवचनावृत्तिश्चैकस्यैव वेद्यस्य तत्र
तत्र गुणविशेषप्रतिपादनाय दृश्यते, तद्वत् ॥३५॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशा-
न्तरवत् ।

बृहदारण्यके उषस्तप्रश्न एवमामनन्ति वाजसनेयिनः “यत्सा-

क्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्वे"ति तत्र प्रतिवचनं "यः प्राणेन प्राणिति सत आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तर" इत्यादि । असन्तोषात् पुनस्तेन पृष्टो याज्ञवल्क्य आह "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्त्तमि"ति। ततः कहोलप्रश्ने चैवं श्रूयते "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्वे"ति । तत्र प्रतिवचनं च "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्चेत्याद्यतो ऽन्यदार्त्तमि"त्यक्तं, तत्र विचिकित्स्यते । किमत्र विद्याभेदः ? उत न ? इति। भेदः इति । कुतः ? प्रतिबचनभेदेन रूपभेदात् । पूर्वत्र प्राणनादिहेतुः प्रत्यगात्मा सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते, उत्तरत्राशनायाद्यतीतः परमात्मेत्युपास्यभेदाद्रूपं भिद्यते इत्येवमाशङ्क्य परिहरति "अन्तरा य आत्मा सर्वान्तर उषस्तप्रश्नो भूतग्रामवतः ह्यात्मनः प्रत्यगात्मन इत्यभ्युपगन्तव्यः, सर्वस्य देहादेरन्तरात्मत्वेन तस्य सर्वान्तरत्वोपपत्तेः । अन्यथा प्रश्नस्य मुख्यान्तरात्मपरमात्मपरत्वे प्रतिवचनभेदानुपपत्तिः परमात्मनश्चाशनायादिरहितत्वात्प्राणितृत्वापानितृत्वाद्यसम्भवेन प्रतिवचनस्य तत्परत्वासम्भवादिति चेन्नेति, न प्रश्नद्वयं प्रतिवचनद्वयं च भिद्यते, तयोरुभयत्र परमात्मद्विषयत्वात् । तथा हि प्रथमप्रश्नः परमात्मविषय एव । तत्र ब्रह्मशब्दस्य क्वचिज्जीवादिष्वपि गौण्यावृत्ताप्रयोगो दृश्यते, तद्व्यावृत्त्यर्थं यत्साक्षादिति विशेषणम् । अपरोक्षत्वमपि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यनन्तत्वेनावगतस्य परमात्मन एव सर्वदेशकालसम्बन्धित्वेनोपपद्यते । सर्वान्तर-

त्वमपि सर्वान्तर्यामिणः परमात्मन एवान्तर्यामिब्राह्मणादवगतम्। तथैव प्रतिवचनमपि तद्विषयमेव। मुख्यप्राणनकर्तृत्वं हि परमात्मन एव। जीवस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादिकं प्रति कर्त्तृत्वादर्शनात्। एवमजानतोषस्तेन प्रतिवचनस्य प्रत्यगात्मसाधारणत्वं मन्वानेनासन्तोषात्पुनः पृष्टस्तं प्रति तद्व्यावृत्तं मुख्यं सर्वप्राणिप्राणनादिकर्त्तारं परमात्मानमाह "न दृष्टेर्द्रष्टारमि"त्यादिना करणाधीनदर्शनश्रवणादिकर्त्ता प्रत्यगात्मा प्राणनादिकर्त्तृत्वेनोक्त इति न मन्वीथाः, सुषुप्त्यादौ तस्य तदभावात्। "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि"ति परमात्मन्येव तच्छ्रवणात्। एवमुत्तरत्र प्रश्नप्रतिवचने अपि परमात्मविषये अशनायाद्यतिक्रमणस्य तदसाधारणत्वात्। तत्र दृष्टान्तः—उपदेशान्तरवदिति। "यथा स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्य"इतिप्रक्रान्तायामेकस्यामेव सद्विद्यायां "भगवांस्त्वेवमे तद्ब्रवीतु भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु" इति प्रश्नावृत्तिः प्रतिवचनभेदश्च वेद्यस्य माहात्म्यविशेषप्रतिपादनपरतया दृश्यते। तद्वदिहापि वेद्यस्याशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनाय प्रश्नप्रतिवचनयोर्द्विराम्नातम्। अत एकस्यैव सर्वान्तर्यामिणो निखिलप्राणिप्राणनकारणत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन रूपाभेदाद्विद्यैक्यम्॥ ३५॥

सू० व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्॥ ३। ३। ३६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

सर्वप्राणिप्राणनादिहेतुत्वेन जीवाद्व्यावृत्तस्य परस्यानुसन्धानमुषस्तवत्कहोलेनापि कार्य्यं, तथा ऽशनाद्यतीतत्वेन जीवाद्व्यावृत्तस्य कहोलवदुषस्तेनापि कार्यमेवमन्योऽन्यमनुसन्धानव्यत्ययः। एवं सति जीवाद्ब्रह्मव्यावृत्तं भवति। यतो याज्ञवल्क्यप्रतिवचनान्युभयत्रैकं सर्वात्मानमुपास्यं विशिषन्ति। यथा सद्विद्यायामेकमेव सद्ब्रह्म सर्वाणि प्रतिवचनानि शिषन्ति॥ ३६॥

वेदान्तकौस्तुभः।

ननूभयत्र प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य च मुख्यसर्वान्तरात्मविषयत्वमस्तु। तथापि विद्यैक्यं न भवति, पूर्वब्राह्मणे सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वगुणविशिष्टस्य मुख्यान्तरात्मनः उषस्तप्रतिपत्तव्यतयाभिन्नरूपत्वेन उत्तरब्राह्मणे ऽशनाद्यतीत्वगुणविशिष्टस्य मुख्यान्तरात्मनः कहोलप्रतिपत्तव्यतया भिन्नरूपत्वेन च विद्याभेदसम्भवादित्यत्राह —

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ।

सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनातीतत्वयोर्गुणयो-र्व्यतिहारो व्यत्ययोऽस्ति । उषस्तेनापि गुणद्वयेन व्यावर्त्तकेन चेतनात् व्यावृत्तं सर्वान्तरात्मभूत-मेकं परं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमेवं कहोलेनापि हि यतोऽल्पदेशस्थत्वादिगुणयुक्तात् क्षेत्रज्ञात् श्रीमत्पु-रुषोत्तमं सर्वान्तरात्मनामुपास्यं व्यावृत्तमवगम-यितुं सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनाद्यतीतत्वादि-गुणनिरूपणेन याज्ञवल्क्यप्रतिवचनानि विशिं-षन्ति । क्षेत्रज्ञात् व्यावृत्तं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, इतरवत् । इतरत्र सद्विद्यायां यथा भूयो-भूयः प्रतिवचनैर्नानागुणप्रतिपादकैः एकमेव वेद्यतया ब्रह्म व्यवच्छिद्यते, नतु गुणभेदेन तत्र तत्रोपास्यतया भिद्यते, तद्वत् ॥ ३६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नन्वेवमप्युपास्यगुणस्य प्राणितृत्वाशनायाद्यतीतत्वस्य भेदेन रूपभेदात्प्रष्टृभेदाच्च विद्याभेदो ऽवर्जनीय इत्याशङ्क्याह —

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ।

द्वयोः पृष्ट्रोः प्रश्नस्यैकरूपत्वेन सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मैक-

विषयत्वे निश्चिते सत्येकस्मिन्नेवोपास्ये ब्रह्मण्युषस्तकहोलयोरितरेतरं बुद्धेर्व्यतिहारो व्यत्ययः कार्यः, उषस्तस्य या सर्वान्तरस्य ब्रह्मण प्राणनादिहेतुत्वविषयाबुद्धिः सा कहोलेनापि कार्या। तथा ऽशनायाद्यतीतत्वविषयाबुद्धिरुषस्तेनापीति। एवं सति ब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिर्निश्चिता भवति। विशिषन्ति ह्युभयत्र याज्ञवल्क्यप्रतिवचनान्येकं सर्वान्तरात्मानमेवोपास्यम्। इतरवत्। यथेतरत्र सद्विद्यायां सर्वाणि प्रतिवचनान्यकेमव सच्छब्दवाच्यं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, तद्वत्॥ ३६॥

सू० सैव हि सत्यादयः॥३।३।३७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

सैव सत्यशब्दाभिहिता "सेयं देवतैक्षत तेजः परस्यां देवतायामि"ति प्रकृतैव खलु यथा सौम्य! "मधुमधुकृतो निस्तिष्ठन्ति" इत्यादिपर्यायेष्वनुवर्त्तते "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमि"ति प्रथमपर्य्याये पठिता एव सत्यादयः सर्वेषु पर्य्यायेषूपसंह्रियन्ते॥ ३७॥

वेदान्तकौस्तुभः।

ननु सद्विद्यायामपि प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिसत्त्वे कुतो निश्चीयते उपास्यमेकमेवेत्यत्राह —

सैव हि सत्यादयः ।

सैव हि सच्छब्दनिर्दिष्टा परा देवतैव खलु "सेयं देवतैक्षत तेजः परस्यां देवतायामि"ति "प्रकृता सर्वेषु यथा सौम्य ! मधुमधुकृतो निस्तिष्ठन्ती"त्यादिषु पर्य्यायेषु अनुवर्त्तते । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे"ति प्रथमपर्य्याये पठिता एव सत्यादयः सर्वेषु पर्य्यायेषूपसंह्रियन्ते ऽतः सद्विद्यायामुपास्यमेकमेव । तस्मादुभयत्र प्रश्नप्रतिवचनयोर्विद्यैक्यपरत्वमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इत्यन्तरत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिसत्त्वे सद्विद्यायामप्युपास्यैक्यं कथमवगम्यते ? इति चेत्तत्राह —

सैव हि सत्यादयः ।

सैव हि सच्छब्दाभिहिता "सेयं देवतैक्षत तेजः परस्यां देवतायामि"ति प्रकृता परा देवतैव यथा सौम्य ! मधुमधुकृतो निस्तिष्ठन्ती" त्यादिसर्वपर्यायेष्वनुवर्त्तते "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे" ति प्रथमपर्यायेे पठिता एव सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषूपसंह्रियन्ते । केचित्त्वेतत्सूत्रद्वयमधिकरणद्वयं

मन्यन्ते, तत्र पूर्वेण "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसी"ति "तद्यो ऽहं सो ऽसौ (यो सौ सो) हमि" ति च वाक्ये जीवपरयोर्व्यतिहारोयमाध्यानायाऽऽम्नायते इत्याहुस्तद्नादरणीयं, तस्य "सर्वं खल्विदं ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसी" त्यादिना ब्रह्मणि प्राप्तसर्वात्मत्वविषयत्वान्नात्रापूर्वं किञ्चित्प्रतिपादनीयमस्ति । वक्ष्यति च "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे" ति उत्तरसूत्रेण । "स यो हैतमेवं महद्यक्ष्यं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मे" त्यादिवाक्ये "तद्यत्तत्सत्यमसौ स-आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः यश्चायं दक्षिणे ऽक्षिन्पुरुष" इत्यादिवाक्ये च सत्यविद्यैकैवेत्याहुस्तदप्यसम्यक्, उत्तरवाक्ये ऽक्ष्यादिस्थानभेदादुपास्यरूपभेदेन फलसंयोगादिभेदेन च विद्याभेदस्य पूर्वमेव "न वा विशेषादि" त्यनेन प्रतिपादितत्वात् ॥ ३७ ॥ इत्यन्तरत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सू० कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३।३।३८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरो ऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमि "ति उपक्रम्य " एष

आत्मा अपहतपाप्मा "त्यादिना सत्यकामत्वादिगुणवतः छान्दोग्ये " स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु एषोऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मिंच्छेते, सर्वस्य वशी सर्वस्येशान " इति वशित्वादिगुणवतः परमात्मन उपास्यत्वं वाजसनेयके च श्रूयते। इहोभयत्र विद्यैक्यं यतः सत्यकामत्वादिवाजसनेयके वशित्वादि च छान्दोग्ये गृहीतव्यम्। कुतः? आयतनाद्यविशेषात् ॥ ३८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

एकत्र पठितेन ब्राह्मणद्वयेन प्रतिपादिता विद्या रूपाभेदान्न भिद्यत इति किमु वक्तव्यं, रूपाभेदात्पृथक् ग्रन्थे ऽपि श्रूयमाणा विद्या न भिद्यत इतीदानीमाह —

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ।

"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्म पुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मदहरो ऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यामि"त्याकाशशब्देन पर-

मात्मानमुक्त्वा तस्य गुणाष्टकवैशिष्ट्यं छन्दोगैः पठ्यते । "एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इति वाजसनेयिभिश्च "स वा एष महानज आत्मा यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते" इत्युक्त्वा "सर्वस्य वशी सर्वस्येशान" इत्यादिना वशित्वादिगुणवैशिष्ट्यं परमात्मनः पठ्यते । तत्र संशयः, किं छन्दोगानां वाजसनेयिनां च विद्या भिद्यते ? किं वा विद्यैक्यमिति ? एकत्राकाशशब्दवाच्यस्यापहतपाप्मत्वादिगुणवतः परमात्मन उपास्यत्वमितरत्राकाशविशेषान्तर्गतस्य वशित्वादिगुणवतः उपास्यत्वमेवं सति रूपभेदेन वेद्यभेदः प्राप्नोति तस्माद्विद्या भिद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । विद्यैक्यमिति । रूपाद्यभेदात्तथाह—कामादीति । कामादिसत्यकामत्वादि छान्दोग्यश्रुत्या "ऽपहतपाप्मे"त्यादिनोक्तं गुणजातमितरत्र वाजसनेयके योजनीयम् । तत्र च छान्दोग्ये च वाजसनेयकश्रुत्युक्तं वशित्वादिगुणजातं योजनीयम् । एवं

सति रूपं न भिद्यते, तथात्वे वेद्यैक्याद्विद्यैक्यम् । अन्योऽन्यगुणयोगे हेतूनाह—आयतनादिभ्यः । हृदयाख्यस्यायतनस्य वेद्यस्य ब्रह्मणः सेतुव्यपदेशस्य "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, अभयं वै ब्रह्म भवती"ति ब्रह्मप्राप्तिरूपस्य फलसंयोगस्य चोभयत्राविशेषात् ॥ ३८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ।

"अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमि"त्युपक्रम्य छन्दोगैराम्नायते "एष आत्माऽपहतपाप्मे"त्यादि । वाजसनेयिभिश्च "स वा एष महानज आत्मा यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशान" इत्यादि । तत्र किमनयोर्विद्याभेदः ? उत नेति ? संशये एकत्रापहतपाप्मत्त्वादिविशिष्टस्योपास्यत्वमितरत्राकाशे शयानस्य वशित्वादिगुणविशिष्टस्योपास्यत्वमिति रूपभेदाद्विद्या भिद्यत इति प्राप्ते, इदमुच्यते—कामादीति । छान्दोग्ये श्रुतं सत्यकामत्वादिगुणजातमितरत्र वाजसनेयके संग्रहीतव्यं, वशित्वादयश्च तत्र छान्दोग्ये सङ्ग्रहीतव्याः । कुतः ? आयतनादिभ्यः । समानं ह्युभयत्र हृदयमायतनं सेतुत्वविधारणत्वादि च । "परं ज्योतिरुपसम्पद्ये"ति "अभयं वै ब्रह्म भवती"ति च ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलं चैकम् , अतो

रूपैक्यात्स्थानाद्यैक्यात् फलैक्याच्च न विद्याभेदः । एवं च छान्दोग्ये श्रुत आकाशशब्दो ब्रह्मवाचीति "दहर उत्तरेभ्य" इत्यत्रोक्तम् । "आकाशे शेते" इत्यत्र त्वाकाशशब्दो हृदयपुण्डरीकवर्त्त्यवका-शवाचीति ॥ ३८ ॥

मू० आदरादलोपः ॥ ३।३।३९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

आदरादाम्नातानां सत्यकामत्वादीनां प्रति-षेधो नास्ति "नेह नाने"ति प्रतिषेधस्या-ब्रह्मात्मकपदार्थपरत्वात् ॥ ३९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु यदुक्तं वाजसनेयके पठितं वशि-त्वादिगुणजातं छान्दोग्ये योजनीयमिति, तन्नो-पपद्यते । "मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति एकधैवानुद्रष्टव्यम् एतदप्रमेयामि"ति प्रकृतवाक्यात् "स एष नेति नेत्यात्मे"त्युपरि-तनाद्वाक्याच्च निर्विशेषत्वं परस्य प्राप्नोत्यतः स्थूलत्वाणुत्वादिवद्वशित्वादिगुणजातं निषेध-

विषयमित्यवगम्यते ऽतश्छान्दोग्ये ऽपि सत्य-कामत्वादिगुणजातं प्रतिषेध्यं बोध्यमेवं सत्येवं-जातीयकगुणाभावो मोक्षार्थासूपासनासु प्राप्नो-तीत्यत्राह —

आदरादलोपः ।

"तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् एष आत्मा-ऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजि-घत्सो ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः तद्य-इह आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्का-मान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति, अथ य इह आत्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति सर्वस्य वशी सर्वस्येशान एष सर्वेश्वरः एष सर्वभूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण-एषां लोकानामसम्भेदाये"त्यादिना ऽपूर्वत्वे-नादरादुपदिष्टानां प्रतिषेधानर्हाणां सत्यकामत्वा-दीनां वशीत्वादीनां च परब्रह्मगुणानामलोपो ऽप्रति-षेधः। अपि तूपसंहारः कर्त्तव्यः, प्रतिषेधे प्रमाणा-भावात् । " नेह नानाऽस्ति किञ्चने "त्यादि-

श्रुतिस्तु चिदचिद्भिन्नाभिन्ने पूर्वोक्तलक्षणे ब्रह्मणि जगत्कारणे नानातन्निरपेक्षस्थितिप्रवृत्ति-मत्तयेतरेतरसत्ताश्रयं वस्तुजातं किञ्चन नास्ति, सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्तत्राब्रह्मात्मकतया नानेव यः पश्यति स मृत्योर्मृत्युमाप्नोति, एकधै-वानुद्रष्टव्यं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वादब्रह्मात्मक-तत्त्वान्तराभावादिति वदति, नतु पारमा-र्थिकानां ब्रह्मगुणानां लोपं प्रतिपादयति ॥ ३९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

ननु यदुक्तमुभयत्रापि सत्यकामत्वादिवशित्वादिगुणजातं सङ्ग्रहीतव्यमिति, तदनुपपन्नं, "मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति एक-धैवानुद्रष्टव्यमि" ति प्रकृतवाक्यात्, " स एष नेति नेत्यात्मे"त्युप-रितन (वक्ष्यमाण) वाक्याच्च प्रतीतस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो न सत्यकामत्वादयो वशित्वादयश्च पारमार्थिकाः गुणाः। अतस्तेषां मोक्षफलासु विद्यासु लोप इति चेत्त-त्राह —

आदरादलोपः।

प्रमाणान्तराऽप्रतिपन्नस्य श्रुत्येकसमाधिगम्यस्य सत्यकामत्वादे-र्ब्रह्मगुणतया ऽऽदरेण प्रतिपादनादलोपः अप्रतिषेधः। अपि तूपसंहार एव कर्त्तव्यः। अन्यथा ब्रह्मगुणतया ऽऽदरेण प्रति-

पाद्य, भूयः स्वयमेव तन्निषेधे प्रवृत्तस्य शास्त्रस्यौन्मत्त्यप्रतारकत्वादिदोषापत्तिरिति । " नेह नाने "त्यादिश्रुत्यर्थस्तु पूर्वमेवोक्तः ॥ ३९ ॥

सू० उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥

३ । ३ । ४० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

उक्तलक्षणया ब्रह्मोपासनया ब्रह्मोपसम्पन्ने सर्वलोकेषु कामचारो भवति । ननु तत्तल्लोकप्राप्तिसङ्कल्पपूर्वकं तत्तत्साधनानुष्ठानं विना कुतः सर्वत्र कामचारः ? तत्रोच्यते । (अतः) उपसम्पत्तेरेव हेतोः "परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति वचनात् ॥ ४० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु " तद्य इह आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स यदि पितृलोककामो भवती "त्यादिषु सत्यकामत्वादिगुणवत्प्रकृतब्रह्मविदां

मुमुक्षूणामपि बुभुक्षुसाधारणलोकप्राप्तिः श्रूयते। एवं सति कर्मनिष्ठातो ज्ञाननिष्ठायाः को विशेष इत्यत्राह —

उपस्थिते ऽतस्तद्वचनात् ।

उपस्थिते परब्रह्मभावमापन्ने कार्य्यकारणप्रकृतिसम्बन्धविनिर्मुक्ते विदुषि सति सर्वलोकेषु कामचारो भवति। कुतः ? अत एव। ब्रह्मभावप्राप्तेरेव हेतोः। अयमर्थः यथा साम्राज्यकामः पुरुषः सर्वजनसाधारणान् भोग्यपदार्थान् तत्साधनान्यतिहाय साम्राज्यं तदुपायेन प्राप्नोति। तत एव हेतोः पश्चादनीप्सितेष्वपि सर्वजनसाधारणेषु भोग्येषु तद्दुर्लभेषु च कामचारस्तस्य भवति। तथा विद्वान् सर्वानैहिकानामुष्मिकान् भोगान् तत्तल्लोकसाधनानि च विहाय भगवच्छ्रवणमननध्यानाराधनादिना तद्भावं प्राप्नोति, तद्भावप्राप्तेरेव सर्वत्र कामचारो भवति। कुतो ऽवगम्यते ? इत्यत्राह— तद्वचनादिति। तद्वचनात्सर्वत्र कामचारविषयकवचनात्। "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूप-

णाभिनिष्पद्यते । स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्य्येति जक्षन्क्रीडन् रममाणस्त्रीभिर्वा— यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स स्वराड् भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति "या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाऽऽप्नोति नरो नारायणाश्रयः" इत्यादेः। इति सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मज्ञाननिष्ठायाः कर्मनिष्ठातो महद्वैलक्षण्यमस्ति । तस्माच्छन्दोगानां वाजसनेयिनां च सत्यकामत्वादेर्वशित्वादेश्चेतरेतरोपसंहारेण ब्रह्मविद्यैकैवेति सिद्धम् ॥ ४० ॥

इति कामाधिकरणम् ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नन्वेवमपि सगुणोपासने "स यदि पितृलोककामो भवति" त्यादि ना पितृलोकादिप्राप्तिश्रवणात् तस्याश्च सांसारिकफलत्वेन न मोक्षफलत्वम् । अतो न सगुणं ब्रह्म मुमुक्षोरुपास्यमिति न सत्यकामत्वादयो ब्रह्मप्रेप्सुनोपसंहार्या इत्याशङ्कयाह —

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ।

उपस्थितिरुपस्थानं ब्रह्मोपसम्पत्तिः । उपस्थिते ब्रह्मोपसम्पन्ने निवृत्तसर्वाविद्ये स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्ने प्रत्यगात्मनि

अतो ब्रह्मसम्पत्तेरेव हेतोः तद्वचनात् पितृलोकप्राप्तिवचनात् न तत्सांसारिकं फलम् । अपि तु संसारान्मुक्तस्य सर्वबन्धविनिर्मुक्तस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्यैव "स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्नममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"त्याद्युच्यते, अतः सर्वलोकेषु कामचारस्य मुक्तोपभोग्यफलत्वादुपसंहार्या मुमुक्षुणाऽपि सत्यकामत्वादयो गुणाः ॥ ४० ॥

इति कामाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सू० तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥

३।३।४१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्यादिकर्माङ्गाश्रयोपासनस्य कर्मस्वनियमः । कुतः ? "तेनोभौ कुरुते यश्चैतदेवं वेद यश्च नैवं वेदे"ति श्रुतौ तस्यानियमस्य दर्शनात् । अनुपासकस्यापि प्रणवेन कर्माङ्गभूतेन कर्माणि

कर्त्तृत्वश्रवणादुपासनकर्मस्वनियतत्वं निश्ची-यते। यतश्च कर्मफलादुपास्यस्य पृथक्फलं "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवती"त्युपलभ्यते ॥ ४१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

कर्मणः सकाशाद्विद्यायाः सर्वलोकेषु विद्वत् कामचारपरमपदहेतुतया महद्वैलक्षण्यं पूर्वा-धिकरणान्ते दर्शितमिदानीं साङ्गस्यापि कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलात् कर्माङ्गाश्रितायाः विद्यायाः फलस्य श्रेष्ठत्वात्कर्मणो विद्यायाः श्रैष्ठ्यं दर्शयति —

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्।

सन्ति खलु कर्माङ्गभूतोद्गीथाद्याश्रयाण्यु-पासनानि, "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्या-दीनि। तत्र किं तानि कर्मसु पर्णमयीत्वादिवन्नि-यमेनोपसंहर्त्तव्यानि? उत गोदोहनादिवदनिय-मेनेति? संशयः। तत्र पूर्वः पक्षः। "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरमि"

त्याद्युद्गीथाद्युपासनाविषयकनिर्देशस्य " यस्य पर्ण-मयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती "ति पर्णमयीत्वादिसम्बन्ध्यपापश्लोकश्रवणवत् पृथक् फलत्वाभावात् कर्माङ्गाश्रयाण्युपासनानि कर्मा-ङ्गभूतोद्गीतादिद्वारा जुह्वादिद्वारा पर्णतादिवत् कर्माङ्गतया नियमेनोपसंहर्त्तव्यानीति। तत्र ब्रूमः तन्निर्द्धारणानियम इत्यादि, मनसो निरवशेषतया धारणं निर्द्धारणमुपासनमित्यर्थः। तत्तस्य कर्मा-ङ्गाश्रयस्य निर्धारणास्योद्गीथाद्युपासनस्यानियमः, क्रतुषु तदङ्गतया नियमेनोद्गीथाद्युपासनं नोप-संहार्य्यमित्यर्थः। कुतः ? तद्दृष्टेः। तस्यानियमस्य दृष्टिः श्रुतौ दर्शन तस्मादित्यर्थः। तथाहि "तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदे"ति श्रुतौ अविदुषो ऽपि कर्त्तृत्वकथनेन कर्मा-ङ्गभूतोद्गीथाश्रया विद्या कर्माङ्गतया कर्मणि नियमेनोपसंहार्य्येति नियमाभावो निश्चीयते। कर्मफलात्पृथग्भूतस्योपासनाविधिफलस्य सत्वा-दपि तन्निर्धारणानियम इत्याह। पृथग्धीति। हि यतः कर्मफलात्पृथक् अप्रातिबन्धः अप्रातिबन्धरूपमुपा-सनविधेः फलं श्रूयते, प्रलबकर्मान्तरफलेन कर्म-

फलं प्रतिबध्यते, तद्विपरीतमुपासनाविधेः फलमित्यर्थः । "तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवती"ति तेनोङ्कारेणोभौ खलु कर्म कुरुतः । य एतदोङ्काराख्यमक्षरमेवं रसतमत्वादिगुणकं वेद, यश्च न वेद, कर्त्तृत्वेन तयोः समत्वेऽपि विद्याऽविद्याभ्यां फले विकल्प इत्याह । तत्र ज्ञानं विद्या सा ऽविद्यापेक्षया नाना भिन्ना तया यत्कर्म विद्यया श्रद्धया उपनिषदा रहस्यदेवताध्यानेन करोति तद्वीर्य्यवत्तरं भवतीत्यर्थः । तस्माद्यथा गोदोहनेन पशुकामस्यापः प्रणयेदित्यत्राप्प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनफलं (पशुं) साधयति प्रणयति । शब्दोपादानसामर्थ्यान्न तत्र गोदोहनस्य कर्माङ्गत्वं, तद्वत् कर्मसु कर्माङ्गाश्रयाण्युपासनान्यनियमेनोपसंहार्य्याणीति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति तन्निर्द्धारणाऽनियमाधिकरणम् ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्।

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते" त्याद्याः कर्माङ्गाश्रया विद्याः श्रूयन्ते। तत्र संशयः, ताः किं कर्मसु पर्णमयीत्वादिवन्नियमेनोपादेया? उत गोदोहनादिवदनियमेनेति? तत्र नियमेनोपादेया इति। यतो "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती" त्युद्गीथादिविद्यासम्बन्धिनो वर्त्तमाननिर्देशस्य पर्णमयीत्वादिसम्बन्ध्यपापश्लोकश्रवणवत्पृथक्फलत्वप्रतिपादनायोगात्। यत्त्वासां स्ववाक्येषु फलं श्रूयते "आपयिता ह वै कामानां भवती" त्यादि, तदप्यर्थवादमात्रमपापश्लोकश्रवणादिवत् न फलप्रधानं, तस्माद् "यथा यस्यपर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती" त्येवमादीनामनारभ्याधीतानामपि जुह्वादीमुखेन कर्मसु प्रवेशादारभ्याधीतवन्नियमेनोपादेयत्वं, तथाऽऽसामपि कर्माङ्गभूतोद्गीथादिमुखेन कर्मसु प्रवेशात्क्रत्वङ्गतया नियमेनोपसंहार्यत्वमिति प्राप्ते, ब्रूमः। तन्निर्धारणानियम इति। निर्धारणं निश्चयेन मनसो धारणमुपासनमित्यर्थः। तस्योद्गीथाद्युपासनस्य कर्मस्वनियमः। कुतः? तद्दृष्टेः "तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद" इत्युद्गीथोपासनरहितस्याविदुषोऽपि क्रत्वनुष्ठानवचनेनोपासनानुष्ठानस्यानियमदर्शनात्। उपासनस्य कर्माङ्गत्वे तु तदनुपपत्तेः, साङ्गक्रतुफलात्स्वर्गादेः पृथग् भूतवीर्य्यवत्तरत्वं ह्यस्योपासनस्य फलं, तच्चाप्रतिबन्धरूपं, प्रतिबध्यते हि कर्मफलं प्रबलकर्मान्तरफलेन, अस्य तु तदभावः। श्रुत्यर्थस्तु यदेव कर्मविद्ययोद्गीथाद्युपास्त्या श्रद्धया ऽऽस्तिक्यबुद्ध्योपनिषदा रहस्यदेवताध्यानेन करोति, तदेव कर्म वीर्यवत्तरं फलातिशयवद्भवतीति कर्मणो वीर्यवत्त्वं नाम फलवत्त्वं, तद्विद्याहीनस्यापि

गम्यमानं विद्याया अनङ्गत्वं सूचयति । अतः कर्माङ्गाश्रयाणामप्युद्गीथादिविद्यानां पृथक् फलत्वाद्गोदोहनादिवत्कर्मस्वनियमेनोपादेयत्वम् ॥ ४१ ॥ इति तन्निर्द्धारणाऽनियमाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सू० प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥

३।३।४२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

दहरस्य गुणिनस्तद्गुणविशिष्टतया गुणचिन्तने ऽपि चिन्तनमावर्त्तनीयम् । "इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायाधिराजाय स्वराज्ञ" इति पुरोडाशप्रदानवत्तदुक्तम् "नाना वा देवतापृथक्ज्ञानादिति ॥ ४२॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वत्र कर्माङ्गाश्रयमुपासनं कर्मसु नियमेन नोपसंहार्यमित्युक्तम् । तत्राङ्गाश्रयमुपासनमङ्गिनिरपेक्ष्यं यथा तथा गुणोपासनं गुणिनिरपेक्ष्यमित्याशङ्क्येदानीमिदमुच्यते —

प्रदानवदेव तदुक्तम् ।

"तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्ती"ति दहरविद्यायां दहराकाशमात्मानं गुणिनं पूर्वमु-

पास्यमुक्त्वा पुनः " एतांश्च सत्यान्कामानि "त्य-
पहतपाप्मत्त्वादिगुणानामप्युपासनं पृथगेवाभि-
धीयते । तत्र किं गुणवेदने दहराकाशस्य
गुणिनस्तत्तद्गुणवत्त्वेन वेद्यत्वमस्ति ? न
वेति ? संशयः । सदैव दहराकाशस्यापहतपाप्म-
त्वादिगुणविशिष्टत्वेन चिन्तयितुं शक्यत्वा-
द्गुणोपासने तत्तद्गुणविशिष्टतया तस्य चिन्तनं
नावर्त्तनीयमिति प्राप्ते, प्रचक्ष्महे । प्रदानवद्द-
हराकाशस्य गुणिनस्तेषां गुणानां चिन्तने
तत्तद्गुणविशिष्टत्वेन चिन्तनमावर्त्तनीयम् । अय-
मर्थः, यद्यपि तेषां गुणानामपहतपाप्मत्त्वादी-
नामेक एव दहराकाशो गुणी, तथापि तत्त-
द्गुणविशिष्टाकारविवक्षयाऽपहतपाप्मा विजरः
इत्यादौ नानात्वेन चिन्तनीय इति "यथेन्द्राय
राज्ञे पुरोडाशमेकादश कपालं निर्वपेदिन्द्रा-
याधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे" इत्यस्यां त्रिपुरोडाशि-
न्यामिष्टाविन्द्रस्यैव राजत्वादिगुणविशिष्टत्वे-
ऽपि राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन तत्तद्गुणविशिष्ट-
देवताभेदात्पुरोडाशानां प्रदानस्य प्रक्षेपस्या-
वृत्तिः, तद्वत् । तदुक्तं देवताकाण्डे " नाना वा

देवता पृथक्ज्ञानादि"ति । तस्माद्गुणचिन्तनेऽपि दहराकाशस्य तत्तद्गुणविशिष्टतया तत्तदाकारेण चिन्तनमावर्त्तनीयमिति सिद्धम् ॥४२॥

इति प्रदानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ।

दहरविद्यायां दहराकाशमुपास्यत्वेनोक्त्वा "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामानि" त्यपहतपाप्मत्त्वादिगुणानामपि गुणिस्वरूपोपासनवत्पृथगुपासनमुक्तं, तत्र किं गुणचिन्तने गुणिनोऽनुचिन्तनमावर्त्तनीयम् ? उत नेति ? संशयः, दहराकाशस्य परमात्मन एकस्यैव सर्वगुणानां गुणित्वेन सकृदेव तच्चिन्तनोपपत्तेर्नावर्त्तनीयमिति प्राप्ते, आह । प्रदानवदिति । "यथेन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे" इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टाविन्द्रस्यैकत्वेऽपि राजत्वादिविशिष्टाकारभेदाद्देवताभेद इति प्रदानावृत्तिस्तद्वद्गुणिस्वरूपैक्ये ऽपि तत्तद्गुणविशिष्टाकारभेदादावर्त्तनीयमेवेति । तदुक्तं* सङ्कर्षे "नाना वा देवता पृथग्ज्ञानादि"ति ॥ ४२ ॥

इति प्रदानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सू० लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि । ३।३।४३ ।

---

* सङ्कर्षो देवताकाण्डः ।

वेदान्तपारिजातसौरभः।

मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः कर्मचितोऽग्निचित" इत्याद्यग्नयः यत्किञ्चेमानि मनसा सकल्पयन्ति तेषामेव साकृतिरिति "तान्हैतानेवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपते" इत्येवमादिलिङ्गानां बाहुल्याद्विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एव। लिङ्गं हि प्रकरणाद्बलीयस्तदपि शेषलक्षणे उक्तं "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि"ति ॥ ४३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

इदानीं वक्ष्यमाणा अग्नयो ऽपि कर्माङ्गाश्रयोपासनवत्कर्माङ्गतया न गृहीतव्या– इत्याह —

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ।

"नैव वा इदमग्रे सदासीन्नाप्यसादि"त्युपक्रम्य मनस आविर्भावमभिधाय "तन्मन आत्मनोऽन्नीनपश्यादि "ति मनोऽधिकृत्य

“ षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्का-न्मनोमयान्मनाश्चितस्ते मनसैवाधीयन्त मनसा चीयन्त मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त मनसा स्तुवन्तः मनसा शंसन् यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते ” इत्यादि, एवमेव “ वाक्चितः चक्षुश्चितः कर्मचितोऽग्निचित ” इति च साङ्कल्पिकान्मनश्चिदादीनग्नीन् वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये आमनन्ति । “पुरुषायुश्शतं वर्षाणि तत्र षट्त्रिंशत्सहस्राण्यहोरात्राणि भवन्ति, तत्रैकस्मिन्नहोरात्रे बह्व्यो मनोवृत्तय उत्पद्यन्ते । तासामेकाहोरात्रजन्यत्वेनैकत्वं गृह्यते । इत्थं षट्त्रिंशत्सहस्राहोरात्रावच्छिन्ना मनोवृत्तयः खलु षट्त्रिंशत् सहस्राणि भवन्ति, ताश्च क्रत्वङ्गभूतेष्टकात्वेन तथाभूताग्नित्वेन च षट्त्रिंशत् सहस्राणीत्यादिना प्रतिपाद्यन्ते । “तत्र मनसा चीयन्ते सम्पाद्यन्ते” इति मनश्चितः एवं प्राणचित इत्यादिश्रुत्यर्थः यथायथं बोध्यः । तत्र संशयः, एतेऽग्नयः मनश्चिदादयः कर्मप्रकरणपठितत्वात् किं क्रियामयक्रत्वङ्गभूताः ? आहोस्विद्विद्यामयक्रत्वङ्गभूताः ? इति । तत्र तावत्सिद्धा-

न्तमुपक्रमते । लिङ्गभूयस्त्वादिति । विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एव । कस्मात् ? लिङ्गभूयस्त्वात् । "यत्किञ्चेमानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिरिति तान्हैतानेवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते" इत्यादीनां लिङ्गानां भूयस्त्वात् बाहुल्यात् । तद्धि लिङ्गं हि प्रकरणाद्बलीयः, तदपि बलीयस्त्वमपि देवताकाण्डे उक्तम् । "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि"ति ॥ ४३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ।

वाजसनेयिनो ऽग्निरहस्ये "मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितो ऽग्निचिदि"त्यादिना मनश्चिदादीनग्नीन्साम्पादिकान्*पठन्ति । तत्र संशयः, किमेते क्रियामयक्रत्वङ्गभूताः ? उत प्राधान्यज्ञापकलिङ्गभूयस्त्वाद्विद्यामयक्रत्वङ्गभूताः ? इति, तत्र सिद्धान्तं तावदाह — लिङ्गभूयस्त्वादिति । लिङ्गं सामर्थ्यं "तद्यत्किञ्चेमानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेव साकृतिरिति "तान्हैतानेवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते" इत्येवमादिलिङ्गानां भूयस्त्वात् बाहुल्यात् विद्यारूपा एवैते । तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयस्तदप्युक्तं शेष-

* साङ्कल्पिकानित्यर्थः ।

लक्षणे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पार-दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि"ति समवाये समानविषयत्वेन द्वयोर्वि-रोधे परस्य दौर्बल्यम् । कुतः ? अर्थविप्रकर्षात् स्वार्थबोधने परस्य पूर्वव्यवधाने न प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

सू० पूर्वविकल्पः प्रकरणा-त्स्यात्क्रियामानसवत् ।३।३।४४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अथ पूर्वः पक्षः "इष्टकाभिरग्निं चिनुत" इति विहितस्य क्रियामयस्य पूर्वस्यैवायं विकल्पः प्रकरणात् स्यात् । लिङ्गस्यात्रार्थ-वादस्थत्वेन बलीयस्त्वाभावात् उक्ता अग्नयः क्रियारूपा एव, मनो ग्रहं गृह्णातीति वत् ॥४४॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अथ पूर्वपक्षयति* —

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रियामानसवत् ॥

"इष्टकाभिरग्निं चिनुत" इति विहितस्य

*द्वाभ्यां सूत्राभ्याम् ।

पूर्वस्यैवाग्नेरयं विकल्पः प्रकारः स्यात् । कुतः ? प्रकरणात् । "असद्वा इदमग्र आसीदि"त्यादिना पूर्वत्रेष्टकाचितस्याग्नेः प्रकृतत्वात् । ननु प्रकरणस्य लिङ्गाद्दौर्बल्यमुक्तमिति चेन्न, उक्तलिङ्गस्यार्थवादस्थत्वेन प्रकृतसाङ्कल्पिकाग्निस्तुतिपरत्वेन विध्येकवाक्यतया स्वार्थपरत्वाभावात् । तस्मात्तेषां विद्यामयक्रत्वङ्गता प्रकरणेन बाध्यते, तस्मादेते विद्यारूपा अप्यग्नयः क्रियारूपा एव, मानसवत्, यथा द्वादशाहस्य दशमे ऽहनि "अनया त्वापात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनो ग्रहं गृह्णाती"ति मानसग्रहस्य विद्यारूपस्यापि क्रियामयक्रत्वङ्गत्वेन क्रियारूपत्वम्, तद्वत् ॥ ४४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अथ पूर्वः पक्षः —

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रियामानसवत् ।

"पूर्वस्यैव क्रियामयस्येष्टकाभिरग्निं चिन्वुत" इति विहितस्येष्टकाचितस्याग्नेरयं विकल्पः स्यात्तत्प्रकार इत्यर्थः । यथा ऽसौ क्रत्वङ्गस्तथायमपीत्यर्थः । कुतः ? प्रकरणात् । "असद्वा इदमग्र आसीदि" त्यादिना पूर्वत्रेष्टकाचितस्याग्नेः प्रकृतत्वात्तस्य च

क्रियामयक्रत्वव्यभिचारित्वेन तत्र क्रतुसन्निधानात्तत्प्रकरणपठिता मनश्चिदादयो ऽपि तद्विकल्परूपत्वेन क्रिया रूपा एव स्युः । ननु प्रकरणस्य लिङ्गाद्दौर्बल्यमुक्तमिति चेत्सत्यं विधिवाक्यस्थस्यैव लिङ्गस्य प्रकरणाद्बलीयस्त्वं, नत्वर्थवादस्थस्येति गृहाण विद्यारूपा अप्येते क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपतां लभन्ते, मानसवत् । "यथा द्वादशाहस्य दशमे ऽहन्यनया त्वापात्रेण समुद्रं रसया *प्राजापत्यं मनो ग्रहं गृह्णाती"ति मानसीक्रियाक्रत्वङ्गमेवमत्रापीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सू० अतिदेशाच्च ॥ ३।३।४५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः" इति पूर्वस्याग्नेर्वीर्यं तेष्वतिदिश्यते अतस्ते क्रियारूपा एव ॥ ४५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अतिदेशाच्च ।

त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक --

---

* अनया रसया पृथिव्या पात्रेण समुद्रं त्वां प्रजापतिदेवता कं मनो गृहं गृह्यते इति गृहः सोमरसः मनसा रसत्वेन भावितमध्वर्युर्गृह्णातीत्यर्थः ।

एव तावान् यावानसौ पूर्वः" इति पूर्वस्ये-
ष्टकाचितस्याग्नेर्वीर्यं तेष्वतिदिश्यते । एवं
भूतादतिदेशाच्च मनश्चिदादयो ऽग्नयः क्रिया-
रूपा एव ॥ ४५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अतिदेशाच्च ।

इतश्चैषां क्रियारूपत्वं, "षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषा-
मेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्व" इतिपूर्वस्येष्टकचितस्याग्नेः
कार्यं तेष्वतिदिश्यते। ततश्चेष्टकचितवत् तेषामपि क्रतुनिर्वर्त्त-
कत्वेन क्रत्वङ्गभूता एते क्रियारूपा एव ॥ ४५ ॥

सू० विद्यैव तु निर्धारणात् दर्शनाच्च ॥ ३।३।४६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सैद्धान्ते विद्यात्मका एव ते । कुतः?
"ते हैते विद्याचित एवे"ति निर्द्धारणात् ।
अत्र "येषामङ्गिनो, विद्यामयक्रतोस्ते मनसा-
ऽधीयन्त मनसा चीयन्त मनसैषु ग्रहा अगृ-

ह्यन्त मनसा स्तुवन्त मनसा शंसन् यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते " इत्यादौ तदङ्गभूतविद्यामयक्रतुप्रतीतेश्च ॥ ४६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

सिद्धान्तमाह — (सिद्धान्तयति) ।

विद्यैव तु निर्द्धारणाद्दर्शनाच्च ।

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । एवकारो ऽवधारणे । मनश्चिदादयो ऽग्नयः क्रियारूपा न भवन्ति । किन्तु विद्यैव, विद्यात्मका एव, विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एवेत्यर्थः । कुतः ? निर्द्धारणदर्शनाच्च निर्द्धारणात् दर्शनाच्च । "तत्र ते हैते विद्याचित एवे"ति निर्धारणात् । "ते मनसैवाधीयन्त मनसा चीयन्त मनसैषु ग्रहाः अगृह्यन्त मनसा स्तुवन्तः मनसा शंसन् यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमेवाक्रियते" इत्यादौ तेषामङ्गी विद्यामयः क्रतुरत्रैव प्रतीयते, इत्येवं दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इति प्राप्ते आह —

विद्यैव तु निर्द्धारणाद्दर्शनाच्च ।

तुशब्दात्पक्षव्यावृत्तिरेवकारो ऽवधारणे । मनश्चितादयो विद्यैव, विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एवेत्यर्थः । कुतः ? निर्धारणात् । तेषां साम्पादिकाग्नित्वेन विद्यारूपत्वे प्रसिद्धे ऽपि "ते हते विद्याचित एव "विद्यया हैवैत एवं विदश्चिता भवन्ती" ति च निर्धारणं विद्यामयक्रत्वङ्गतयैषां विद्यारूपत्वं ख्यापयति । दर्शनाच्च दृश्यते चात्रैवैषामङ्गी विद्यामयक्रतुः " ते ×मनसैवाधीयन्त मनसा ऽचीयन्त मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त मनसास्तुवन्तः मनसा ऽशंसन् यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमेवाक्रियत" इत्यादौ ॥ ४६ ॥

सू० श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥३।३।४७॥

×ते अग्नयः अधीयन्त तेषामाधानं मनसैव कुर्यात्, अचीयन्त इष्टकाश्चेतव्या इत्यर्थः, ग्रहाः पात्राणिः अस्तुवन्नुद्गातारः अशंसन् होतारः यत्किञ्च यज्ञे कर्म आरादुपकारकं यज्ञीयं यज्ञस्वरूपोत्पादकञ्च तत्सर्वं मनोमयं कुर्यात् इति श्रुत्यर्थः ।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्ते"त्यादिभ्यः स्तोत्रशस्त्रादिभ्योऽनुबन्धेभ्यः श्रुत्यादिभ्यश्च विद्यामयः क्रतुः पृथगेव, शाण्डिल्यादिविद्यान्तरपृथग्वत्। तथा सति विधिः परिकल्प्यते। दृष्टश्चानुवादसरूपे "यदेव विद्यया करोती"त्यादौ कल्प्यमानो विधिः "वचनानि त्वपूर्वत्वादि"त्युक्तं च ॥ ४८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

यच्चोक्तं "मनसैवाधीयन्ते" त्यादौ विधिपदाश्रवणात्फलसम्बन्धाप्रतीतेश्च न तेषां विद्यामयक्रत्वङ्गता युक्तेति तत्राह —

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टश्च तदुक्तम् ।

विद्यामयक्रतुः क्रियामयात्क्रतोः पृथगेव तदङ्गतैषां युक्तैव । कुतः ? अनुबन्धादिभ्यः, अनुबन्धातिदेशश्रुत्यादिभ्यः । तत्रानुबन्धाः "मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्ते"त्यादिनोक्ताः क्रियामयक्रतोस्त्वङ्गानां प्रत्यक्षासिद्धत्वात्(तत)पृथग्विद्यामयक्रत्वभावे वृथैव स्युः । यच्चानुबन्धिनो ग्रहाः स्तोत्रशस्त्रादयः "तेषामेकैक एतावान् यावान् असौ पूर्वः"

इत्यतिदेशः पूर्वोक्तः । अयमतिदेशो ऽभेदेनोपपद्यते, श्रुत्यादयः प्राक्प्रदर्शिताः । तत्र दृष्टान्तः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति । प्रज्ञान्तराणां शाण्डिल्यादिविद्यानां तत्तदसाधारणैरनुबन्धादिभिः क्रियामयात्क्रतो(यथापृथक्त्वं)र्विद्यान्तरेभ्यश्च पृथक्त्वं,तद्वदत्रापि। एवं सति विधिः परिकल्प्यते। दृष्टश्चानुवादसरूपे "यदेव विद्यया करोती"त्यादौ कल्प्यमानो विधिः। तदुक्तम् "वचनानि त्वपूर्वत्वादि"ति फलसम्बन्धो ऽपि तेषामेकैक एव, "तावान्यावानसौ पूर्व" इत्यतिदेशादवगन्तव्यः ॥ ४८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

यच्चोक्तं "ते मनसैवाधीयन्ते" त्यादौ विधिपदाश्रवणात् फलसम्बन्धाप्रतीतेश्च न तेषां विद्यामयक्रत्वङ्गता सम्भवतीति तत्राह —

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टश्च तदुक्तम् ।

इष्टकचितसम्बन्धिक्रियामयक्रतोर्विद्यामयो ऽयं क्रतुः पृथक्त्वेनावगम्यते । कुतः ? अनुबन्धादिभ्यः । अनुबन्धा "मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्ते"त्यादिनोक्ता यज्ञानुबन्धिनो ग्रहस्तोत्रशस्त्रादयस्तेभ्यः । आदिशब्दात्पूर्वोक्तातिदेशश्रुत्यादिग्रहः । तत्र दृष्टान्तः प्रज्ञेति । यथा प्रज्ञान्तराणि शाण्डिविद्याप्रभृतीनि स्वस्वानुबन्धा-

दिहेतुभिः क्रियामयात्क्रतोर्विद्यान्तरेभ्यश्च पृथगवतिष्ठन्ते, एव-मयमपि। एवं चानुबन्धैः श्रुत्यादिना च पृथक्विद्यामयक्रतु-निश्चये विधिः परिकल्प्यते, दृष्टश्चानुवादस्वरूपे "यदेव विद्यया करोती"त्यादौ कल्प्यमानो विधिः। तदुक्तं "वचनानि त्वपूर्वत्वा-दि"ति इष्टकचिताग्नेः स्वक्रतुद्वारेण यत्फलं तदेव तेषामपि स्वक्रतुद्वारेण फलं तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्व"इत्य-तिदेशात् ॥ ४८ ॥

सू० न सामान्यादप्युपलब्धे-र्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः॥

३ । ३ । ४९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

मानसग्रहसामान्यादप्येषां न क्रियामयक्र-त्वङ्गत्वम्, विद्यारूपत्वोपलब्धेः । "स एष एवं मृत्युर्यएष तस्मिन् मण्डले पुरुषः अग्निर्वै मृत्युरि"-त्यग्न्यादित्यपुरुषयोर्मनःसादृश्येन वैषम्यापगमः, नहि "लोको गौतमाग्निरि"त्यग्नेर्लोकापत्तिः ॥४९॥

वेदान्तकौस्तुभः।

यच्चोक्तं मानसवन्मनश्चिदादीनामग्नीनां

क्रियामयक्रत्वङ्गत्वमिति तद्दूषयति —

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः।

"अनया त्वापात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनोगृहं गृह्णामी"ति मानसेन ग्रहेण मनश्चिदादीनां मानसिकत्वसामान्यादपि क्रियामयक्रत्वङ्गत्वं न कल्प्यम्। कुतः? तेषां श्रुत्यादिभ्यो विद्यामयक्रत्वङ्गतोपलब्धेः। किञ्चित्सादृश्यस्य महद्वैषम्यबाधकत्वाभावादिति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह। मृत्युवत्, यथा "स एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष" इति "अग्निर्वै मृत्युरि"ति वाऽऽदित्यपुरुषस्याग्नेश्च मृत्युशब्दनिर्दिष्टत्वसाम्येऽपि परस्परवैषम्यम्। यथा वा "असौ वाव लोको गौतमाग्निरि"ति नहि लोकस्याग्न्यापत्तिः, तद्वत् मनोग्रहस्य मनश्चिदादीनामग्नीनां च मानसिकत्वसाम्ये ऽपि परस्परवैषम्यम्॥ ४९॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

यत्तूक्तं मानसवदिति तत्राह —

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः।

न मानसग्रहसामान्यात्तुल्यत्वादपि मनश्चितादीनां क्रियामयक्र-

त्वङ्गत्वं कल्प्यम् । कुतः ? उपलब्धेः पूर्वोक्तश्रुत्यादिहेतुभ्यो विद्यारूपत्वोपलब्धेः । न हि किञ्चित्साद्दश्यं कस्यचित्केनचिन्नास्ति, नच तावता वैषम्यनिवृत्तिः मृत्युवत् यथा पूर्वस्मिन्मण्डलब्राह्मणसमाप्तौ "स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष" इति "अग्निर्वै मृत्युरि"ति चाग्न्यादित्यपुरुषयोर्न साद्दश्यादेकतापत्तिः । यथा च "असौ वाव लोको गौतमाग्निरि"ति न ह्यग्नेर्लोकापत्तिर्लोकस्य वाऽग्न्यापत्तिस्तथाऽत्रापि क्रियारूपत्वविद्यारूपत्ववैषम्येऽपि मानसत्वसामान्यं न विरुध्यते, विषमयोरपि साम्यदर्शनात् ॥ ४९ ॥

सू० परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥

३।३।५०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"अयं वाव लोक एषो ऽग्निचित" इत्यनन्तरेण चास्य शब्दस्य मनश्चिदाद्यग्निविषयस्यताद्विध्यं मनश्चिदादिषूपादेयानामग्न्यङ्गानां भूयस्त्वाद्बहुत्वात्तेषां क्रियाऽग्निसन्निधावनु--- बन्धः ॥ ५० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ।

मनश्चिदाद्यग्निब्राह्मणात्परेण "अयं वाव लोक एषो ऽग्निचित" इत्यनेन लोकपूर्णब्राह्मणेन चकारात् "यदेतन्मण्डलं तपती"त्यनेन पूर्वेण ब्राह्मणेनास्यापि (शब्दस्य) तन्मध्यस्थस्य ब्रह्मणस्य ताद्विध्यं विद्याविधि(वत्)त्वम् । विद्याप्रधानपूर्वोत्तरब्राह्मणमध्यस्थत्वात्*इहारदत्रापि विद्यायाः प्राधान्यमिति यावत् । नन्वस्मिन्ब्राह्मणे विद्यायाः प्राधान्यं चेत्तर्हि क्रियोपक्रमस्य किं प्रयोजनमित्यत्राह । भूयस्त्वादिति । क्रियाऽग्न्यङ्गानां विद्याग्निषु सम्पादनीयानां भूयस्त्वाद्बहुत्वात् विद्याग्नीनां क्रियाऽग्न्युपक्रमेणानुबन्धः प्रतिपादनम् । तस्मान्मनश्चिदादयो ऽग्नयो विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एवेति सिद्धम् ॥ ५० ॥ इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥२०॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

किञ्च पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः केवलविद्याविधानात्तन्मध्यस्थस्या-

---

* साहचर्य्यादस्यापि विद्यापरत्वम् ।

स्यापि ब्राह्मणस्य केवलविद्याविधिपरत्वमित्याह —

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ।

परेण "चायं वाव लोक एषो ऽग्निश्चित "इत्यनन्तरेण लोकपूर्णब्राह्मणेनास्य मनश्चिताद्यभिधायिनः शब्दस्य ताद्विध्यं तद्विधत्वं विद्यामयत्वं प्रतिपादितमवगम्यते । "तेन हि विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणायन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन "इति केवलकर्मनिन्दापूर्वकं विद्यां प्रशंसता विद्यैव विधीयते, अतो ऽग्निरहस्ये क्रिया एव विधीयन्ते इति नियमो नास्ति । एवं तर्हि विद्यामयमनश्चिदादीनां क्रियाग्निना सह पाठः किमर्थमित्यत आह । भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः इति । मनश्चितादिषु सम्पादनीयानामग्न्यङ्गानां भूयस्त्वात्तेषां क्रियाग्निसन्निधावनुबन्धः कृतः, नतु कर्माङ्गतया, तस्मान्मनश्चिदादयो ऽग्नयो विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एवेति सिद्धम् ॥ ५० ॥

इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २० ॥

सू० एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥३।३।५१ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

उपासनवेलायां बद्धावस्थःप्रत्यगात्मा चिन्तनीयः शरीरे तादृशस्यैवात्मनः सत्त्वादित्येके ॥ ५१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

विद्यामयक्रत्वङ्गत्वेन मनश्चिदादीनामनुसन्धानमनन्तरं निर्णीतमिदानीमुपासनकाले तत्फलाधिकारी प्रत्यगात्मा ऽपि किमाकारो ऽनुसन्धेय इति चिन्त्यते —

एक आत्मनः शरीरे भावात्।

किमुपासनकाले ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याकारमात्रो बद्धावस्थः प्रत्यगात्माऽनुसन्धेयः ? आहोस्विन्मुक्तावस्थः आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टस्वरूपः ? इति संशयः। तत्रैके बद्धावस्थ एव ज्ञातृत्वाद्याकारमात्रो ऽनुसन्धेयः। कुतस्तदानीं शरीरेऽपहतपाप्मत्वाद्याकारस्याविर्भूतस्वरूपस्य मुक्तावस्थस्यात्मनो ऽभावात्। यद्वा तादृशस्यैव बद्धावस्थस्य सत्त्वादिति मन्यन्ते ॥ ५१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

एक आत्मनः शरीरे भावात्।

पूर्वं "त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च" इत्यनेन त्रयाणामप्युपास्योपासकोपासनानां स्वरूपस्य सर्वासु परविद्यासु ज्ञेयत्व-

मुक्तं, वक्ष्यते चोपासकस्यात्मतया परमात्मोपास्यः, उपासकश्चोपास्यात्मकतया ऽनुसन्धेयः "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे"त्यनेन । तत्र संशय्यते, किमयं प्रत्यगात्मा शरीरे वर्त्तमानः ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टस्वरूपोऽनुसन्धेयः ? उत प्रजापतिवाक्योक्तापहतपाप्मत्वादिगुणको यथा ऽवस्थितरूपः ? इति, तत्र ज्ञातृत्वादिविशिष्टमेव तत्स्वरूपमनुसन्धेयमित्येके मन्यन्ते । कुतः ? आत्मनः शरीरे भावात् । शरीरे वर्त्तमानस्योपासितुरात्मनस्तथाभावात् ॥ ५१ ॥

सू० व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥३। ३। ५२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

बद्धाकाराद्विलक्षणो मुक्ताकारः प्रत्यगात्मा साधनकाले ऽनुसन्धेयस्तादृग्रूपस्यैव मुक्तौ भावित्वात् । ध्यानानुरूपपरमात्मप्राप्तिवत् ॥ ५२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

तत्रोच्यते —

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ।

तुशब्दो ऽवधारणे । ज्ञातृत्वकर्तृत्वाद्याकार-

मान्नो बद्धास्थ एव प्रत्यगात्माऽनुसन्धेयोऽपि तु बद्धावस्थस्वरूपादस्यात्मनो यो व्यतिरेकः आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणको ज्ञातृत्वादि-धर्मको मुक्तावस्थस्वरूपः स उपासनकाले ऽनुसन्धेयः । कुतः? तद्भावभावित्वात् । तद्भाव-स्योपासनकाले यथाशास्त्रमनुसन्धेयस्य स्वरूप-भावस्य मुक्त्यवस्थायां भावित्वात् । ब्रह्मोपल-ब्धिवत् । यथा ब्रह्मोपलब्धिर्यथाचिन्तनं भवति, तद्वत् । "यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती"ति "तं यथा यथोपासते तदेव भवती"ति च श्रुतेः । तस्मान्मुक्तावस्थः प्रत्यगात्मा साधनावस्थायामनुसन्धेय इति सिद्धम् ॥ ५२ ॥　　इति शरीरे भावाधिकरणम् ॥२१॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नहि कर्मिणां कर्तृत्वाद्यतिरेकेण फलानुभवदशायां यादृशं रूपं तादृशं साधनानुष्ठानदशायामनुसन्धीयते तावतैव साधना-नुष्ठानतत्फलयोः सम्भवात् । तथैवोपासकस्यापि देहस्थस्य यादृशं रूपं तावतैवोपासनानुष्ठानतत्फलयोः सिद्धेः । "यथा क्रतुरस्मि-न् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती"ति तु "तं यथा यथोपासत" इत्यनेनैकार्थ्यात्परमात्मविषयमित्येवं प्राप्ते सिद्धान्त-माह —

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ।

तुशब्दोऽवधारणे । न ज्ञातृत्वादिविशिष्टस्वरूप एव प्रत्यगात्माऽनुसन्धेयः, अपि तु सांसारिकस्वरूपान्मुक्तस्वरूपस्य यो व्यतिरेकः आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणत्वरूपः सो ऽनुसन्धेयः । कुतः? तद्भावभावित्वात् । तद्भावस्यापहतपाप्मत्वाद्यवच्छिन्नयथावस्थितस्वरूपत्वस्य मुक्तौ भावित्वात् । अयम्भावः "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसि स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इत्यादिश्रुतेः प्रत्यगात्मन आत्मतयैव परमात्मोपास्य इति प्रत्यगात्मा ऽप्युपास्यभूतपरमात्मात्मकत्वेनोपास्यकोटिनिविष्टः । अतो "यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुष" इति "तं यथा यथोपासते तथैव भवती"ति च न परमात्ममात्रविषयमपि तु प्रत्यगात्मात्मभूतोपास्यविषयमिति प्रजापतिवाक्योक्तापहतपाप्मत्वादिविशिष्टं यथा ऽवस्थितं स्वरूपमेव प्रत्यगात्मनो ऽनुसन्धेयमन्यथा प्राप्योपास्ययोः प्रकारभेदाद्यथाक्रतुरित्यादि विरुध्येत तत्र दृष्टान्तः । उपलब्धिवत् । ब्रह्मोपलब्धिवत् । यथा ब्रह्मोपलब्धिर्यथाऽवस्थितब्रह्मस्वरूपानुसन्धानयुक्तस्यैव, तथात्मोपलब्धिरपि यथावस्थितात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्तस्यैव । कर्मिणान्तु "यजेत स्वर्गकाम" इत्यादिविधिषु देहादिव्यतिरिक्तकर्त्तृत्वाद्याकारप्रत्यगात्मस्वरूपविचारस्यैव कालान्तरभाविफलसाधनकर्माधिकारायापेक्षितत्वान्न ब्रह्मतादात्म्यापन्नतया प्रजापतिवाक्योदितापहदपाप्मत्वादिविशिष्टप्रत्यगात्मस्वरूपानुसन्धानस्य तत्र कर्माङ्गत्वमिति विशेषः ॥५२ ॥

इति शरीरे भावाधिकरणम् ॥ २१ ॥

सू० अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥३।३।५३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"ओमित्येदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्येवमाद्याः उद्गीथाङ्गप्रतिबद्धा उपासना न शाखास्वेव व्यवस्थिताः। अपि तु प्रतिवेदं सर्वशाखास्वेव प्रतिबध्यन्ते। यतः उद्गीथादिश्रुतेरविशेषात् ॥ ५३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

उपासनवेलायां तत्कालिकाकारविशेषचिन्तां त्यक्त्वा ऽऽविर्भूतापहतपाप्मत्वादिविशिष्टस्याकारविशेषस्यानुसन्धेयत्वं पूर्वत्रोक्तम्। एवमिहाप्याकारविशेषस्यार्थसाधकत्वाद्येन स्वरादिविशेषेण यस्यां शाखायामुद्गीथादयो यदाकाराः पठ्यन्ते, तत्तदाकारोद्गीथाद्यालम्बनास्तत्तदाश्रिता उपासनाः स्युरिति शङ्कां स्वसिद्धान्तमुपदिशन्निराकरोति —

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ।

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत उक्थमुक्थमिति वै प्रजाः वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी अयं वाव लोक एषो ऽग्निश्चित" इत्येवमाद्याः कर्माङ्गभूतोद्गीथाद्याश्रया उपासनाः प्रतिवेदं शाखासु विधीयमानाः येन स्वरादिभेदेन यस्यां शाखायामुद्गीथादयः पठ्यन्ते तत्तदाकारेषूद्गीथादिषु व्यवतिष्ठेरन्? उत सर्वशाखागतोद्गीथादिषु सम्बध्यन्ते? इति संशयः । तत्र येन स्वरादिभेदेन यस्यां शाखायामुद्गीथादयः पठ्यन्ते तत्तदाकारेषूद्गीथादिषु व्यवतिष्ठेरन् । न तु शाखान्तरगतोद्गीथादिषु सम्बध्यन्ते सन्निधानादिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह—अङ्गावबद्धास्त्विति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । "एताः अङ्गावबद्धाः क्रत्वङ्गाश्रयाः उपासनाः न स्वशाखागतोद्गीतादिषु व्यवतिष्ठेरन्, अपि तु प्रतिवेदं सर्वशाखागतोद्गीथादिषु सम्बध्यन्ते । हिहेतौ । यतः स्वरादिभेदेनोद्गीथाद्याकारभेदे ऽप्यु-

द्गीथमुपासीतेत्यादौ उद्गीथादिश्रुतिरविशेषेण वर्त्तते, तया सन्निधिर्बाध्यते ॥ ५३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ।

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तादिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी अयं वाव लोक एषो ऽग्निश्चित "इत्येवमाद्याः उद्गीथादिक्रत्वङ्गाश्रयाः उपासनाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विधीयमानाः श्रूयन्ते । तत्र संशयः, ताः किं यासु शाखासु पठिताः तच्छाखागतोद्गीथादिष्वेव नियताः ? उत सर्वशाखागतेषूद्गीथादिषु सम्बध्यन्ते ? इति । तत्र येन स्वरादिविशेषेण यस्यां शाखायामुद्गीथादयः पठ्यन्ते, तद्विशिष्टा एव भवेयुर्न शाखान्तरगतोद्गीथाद्याश्रयाः, सन्निधानादिति प्राप्ते, ब्रूमः— अङ्गावबद्धास्त्विति । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । उद्गीथाङ्गप्रतिबद्धा उपासना न स्वशाखास्वेव व्यवस्थिताः, अपि तु प्रतिवेदं सर्वशाखासु सम्बध्यन्ते । हि यतः स्वरादिभेदेनोद्गीथव्यक्तिभेदेऽपि " उद्गीथमुपासीते"ति सामान्योद्गीथादिश्रुतिरविशिष्टा सती सन्निधिं बाधते । क्रतुमध्यगताश्चोद्गीथादयः प्रत्यथाश्रया न तत्र सन्निधिविशेषः, सर्वशाखाप्रभवत्वात् क्रतोः ॥ ५३ ॥

सू० मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥

॥३।३।५४॥

[१३४]

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

यथा "कुटरुरसी"ति मन्त्रः यथा वा प्रयाजास्तद्वदन्यत्रोक्तानामुपासनानामितरत्र योगोऽविरोधः ॥ ५४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

मन्त्रादिवद्वा ऽविरोधः ।

एकत्रोक्तानामुपासनानामन्यत्रोक्तोद्गीथादिसम्बन्धे ऽविरोधः । मन्त्रादिवच्च, चार्थे वाशब्दः । यथा तण्डुलपेषणार्थमश्मादानमन्त्रः "कुटरुरसी"त्येकत्रोक्तो ऽन्यत्रापि सम्बध्यते, तद्वच्च । आदिशब्देन यथा प्रयाजाः एकत्र पठिता अन्यत्रापि सम्बध्यन्ते । तस्मादेकत्राम्नाता उद्गीथाद्यङ्गाश्रिता उपासना अन्यत्राम्नोतोद्गीथादिष्वपि सम्बन्ध्यन्ते इति सिद्धम् ॥ ५४ ॥

इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ २२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

मन्त्रादिवद्वा ऽविरोधः ।

चार्थे वाशब्दः । यथा च शाखान्तरविहितो मन्त्रः "कुट-

हरसी" ति शाखान्तरेष्वपेक्ष्यते । कुक्कुटो ऽसीत्यश्मानमादत्ते कूटहरसी" ति । वेति । आदिना कर्मगुणजातिसङ्ख्यादयो गृह्यन्ते । यथा मैत्रायणीयानां प्रयाजा न सन्ति, तथा ऽप्यनूर्द्ध्वं गुण-विधिर्भवति "ऋतवो वै प्रयाजाः समा तत्र होतव्या" इत्या-द्युदाहरणमूह्यम् । एवं च यथा मन्त्रादीनां क्रत्वङ्गभूतानामे-कैकशाखावगतानां सर्वशाखासु क्रतोरेकत्वेन सर्वत्र सम्बन्धो न विरुध्यते, तद्वदिहापि न विरोधः ॥ ५४ ॥

इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ २२ ॥

सू० भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥३।३।५५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

वैश्वानरविद्यायां समग्रोपासनस्य प्रशस्ता यथा पौर्णमासादीनां साङ्गानामेकः प्रयोगः, एवं " मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद्यन् मां नागमिष्य" इत्यादिका प्रत्यङ्गमुपासने दोषं ब्रूवन्ती, समस्तोपासनस्य प्रशस्ततां दर्शयति श्रुतिः ॥५५॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वत्र श्रुत्याऽन्यत्रोक्तानामुपासनानामन्यत्र

योग उक्तः । अथेदानीं वैश्वानरविद्यायां श्रुत्या व्यस्तोपासनं कुतो नेत्यत आह —

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ।

वैश्वानरविद्यायां प्राचीनशालादीनां षण्णामृषीणां केकयेन राज्ञा सह प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां द्युलोकादित्यवाय्वाकाशपृथिव्याख्येष्ववयवेषु व्यस्तेषु समस्तेषु च वैश्वानरोपासनं प्रतीयते । तत्र संशयः, किं तत्र व्यस्तोपासनं कर्त्तव्यम् ? उत समस्तोपासनमिति ? व्यस्तोपासनविधिश्रुतेर्व्यस्तोपासनं कर्त्तव्यमिति प्राप्ते, उच्यते । भूम्नः समग्रोपासनस्यैव ज्यायस्त्वं प्राशस्त्यमित्यर्थः । न व्यस्तोपासनानाम् । द्युमूर्द्धाद्यवयवस्यैकस्यैव वैश्वानरस्य वेद्यत्वेनोक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वात् । क्रतुवत् यथा पौर्णमासादेः समस्तस्य क्रतोः प्रयोगे विवक्षिते प्रयाजादीनां व्यस्तानां न तद्वत् । तथाहि समस्तोपासनमेव कर्त्तव्यं, न व्यस्तोपासनमिति दर्शयति । "मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इत्यन्धो-

भविष्यसि यन्मां नागमिष्य" इत्यादिका व्यस्तोपासने दोषं ब्रुवन्ती श्रुतिः । न च वाच्यमौपमन्यवकं त्वमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इति राजप्रश्ने राजन्सुतेजाद्युलोको वैश्वानरोऽयं त्वं वैश्वानरमुपास्स "इत्यादौ व्यस्तोपासनेषु विधिश्रुतीनां वैयर्थ्यमिति व्यस्तोपासनानुवादेन समस्तोपासनस्य विधेयतया तच्छ्रुतीनामनुवादपरत्वात् । किञ्च "स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती "ति व्यस्तोपासनं व्यावर्त्त्य समस्तोपासनत्वमेवानुकृष्य फलमभिधीयते, तस्मात्समस्तोपासनमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ५५ ॥　इति भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ २३॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ।

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां व्यस्तस्य समस्तस्य च स्वर्लोकादित्यवाय्वाकाशाप्पृथिव्यवयवत्वेन वैश्वानरात्मन उपासनं श्रूयते। तत्र संशयः, किं तत्रास्य व्यस्तस्योपासनं कर्त्तव्यम् ? उत व्यस्तस्य समस्तस्य च ? अथ समस्तस्यैवेति ? किं तावत् प्राप्तं, व्यस्तस्येति । यतः " औपमन्यवकं त्वमात्मानमुपास्ते इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचे "त्यादिना स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तानां वैश्वानरात्मनो मूर्द्धादिपादान्तावयवत्माभिधाय

तत्र तत्र व्यस्तोपासनं तत्फलं च विहितम्, परत्र "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त" इति पूर्वोक्तस्यैव मूर्द्धाद्युपासनस्य समासेनोपसंहार इति युक्तमतो व्यस्तस्यैवेति प्रथमः पक्षः। एवमेव व्यस्तस्य समस्तस्य चाप्युपासनं कार्यम्। "स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती"ति समस्तोपासनस्य व्यस्तोपासनफलेभ्यः फलान्तरविधानादिति द्वितीयः पक्षः। न त्वेतावता वाक्यभेदप्रसङ्गः, यथा भूमविद्योपक्रमे "नाम ब्रह्मेत्युपासीते"त्यादिवाक्यानां भूमविद्यापरत्वे ऽपि नामाद्यवान्तरोपासनस्य तत्फलस्य च भूमविद्यास्तुत्यर्थमङ्गीकारस्तथेहापीत्येवं प्राप्ते, उच्यते- भूम्न- इति। भूम्नः समग्रोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्रशस्ततप्रमाणवत्त्वं, कथमुपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वात्। एवं सति प्रत्येकमवयवोपासनानां तत्तत्फलस्य च समस्तोपासनैकदेशानुवादमात्रत्वं निश्चेतव्यं, क्रतुवत् "यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात"इति विहितस्यैव क्रतोरेकदेशो यदष्टाकपालो भवतीत्यादिना ऽनूद्यते। तथाहि दर्शयति। यथा न्याय उक्तो ऽस्माभिस्तथा श्रुतिश्च "मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य"इत्यादिका व्यस्तोपासने दोषं ब्रुवन्ती, समग्रोपानस्य ज्यायस्त्व दर्शयति। अतो न नामाद्युपासनसमत्वं तत्र तेषु दोषाश्रवणात्॥ ५५॥ इति भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्॥ २३॥

सू० नानाशब्दादिभेदात्॥

३।३।५६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

शाण्डिल्यविद्यादीनां नानात्वं, कुतस्तच्छब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

इदानीं वेद्यस्य ब्रह्मणः एकत्वे ऽपि शब्दादिभेदान्नानाविद्याः सन्तीति प्रतिपादयन्ननन्तरं व्यस्तोपासनविधिश्रुतीनां सत्त्वेऽपि वेद्यैक्यादिना समग्रोपासनस्य ज्यायस्त्वमुक्तं, तद्वत् शाण्डिल्यविद्यादिकासु सर्वासु ब्रह्मविद्यासु विधिश्रुतीनां सत्त्वेऽपि वेद्यैक्याविद्यैक्यं भवत्विति शङ्कां निराकरोति —

नानाशब्दादिभेदात्।

शाण्डिल्यविद्याभूमविद्यासद्विद्यादहरविद्योपकोशलविद्यावैश्वानरविद्यानन्दमयविद्याक्षरविद्यादिकानां ब्रह्मविद्यानां ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षफलानां सर्वासां प्राणाद्येकविषयकफलानां च किं समुच्चित्योपासनं कर्त्तव्यम्? उत भेदेनेति? संशयः, सर्वासु विद्यासु प्रत्येकं विधीनां सत्त्वेऽपि

समुच्चित्योपासनं कर्त्तव्यम् । वेद्यैक्यात् इति पूर्वः पक्षः । तत्रोच्यते—नानेति । विद्याः नानाभूताः । कस्मात् ? शब्दादिभेदात् । "वेद उपासीत स क्रतुं कुर्वीत भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः सत्यमुपासीते"त्यादिशब्दभेदात् । अयमर्थः, वेद्यस्यैकत्वेऽपि तत्तद्विद्याभिधायिवाक्योदिततत्तद्गुणयुक्तवेद्याकारभेदाद्विद्याभेद इति, आदिना शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यासञ्ज्ञागुणप्रकरणानि कर्मभेदप्रमाणानि भेदलक्षणे दर्शितानि गृह्यन्ते । तैरिहापि विद्याभेदासिद्धिः ॥५८ ॥

इति शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥ २४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नानाशब्दादिभेदात् ।

अनन्तराधिकरणे सुतेजः प्रभृतीनां फलभेदश्रवणे सत्यपि समग्रोपासनस्य ज्यायस्त्वमुक्तम् । एवं शाण्डिल्यविद्याभूमविद्यासद्विद्यादहरविद्योपकोशलविद्यावैश्वानरविद्यानन्दमयविद्याक्षरविद्यादिकानामपि ब्रह्मविद्यानां ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षैकफलानां सर्वासां किं समुच्चित्योपासनं ज्यायः ? उत भेदेन ? इति संशये, किं तावद्युक्तम्, समुच्चित्योपासनं ज्यायोऽनन्तरन्यायेन, यथा

वा ऽग्निहोत्रादीनां समुच्चित्यप्रयोगस्तथा ऽत्रापि । अपि च वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात् वेद्यं हि रूपं विद्यायाः द्रव्यदैवतमिव यागस्य, अतो रूपाभेदादपि विद्यैक्यमिति प्राप्ते, उच्यते नानेति । भेदेनोपासनं कर्त्तव्यं, न समुच्चित्यप्रतिप्रकरणमुपासनाविधीनामन्योऽन्यनिराकांक्षत्वात् । कथ ? शब्दादिभेदात् "वेदोपासीत स क्रतुं कुर्वीते"ति "स भूमापहतपाप्मे"ति च शब्दभेदात् । आदिना शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यासञ्ज्ञागुणप्रकरणनामधेयानि पूर्वकाण्डे दर्शितानि गृह्यन्ते । शब्दान्तरादिभिरत्र विधेयभेदहेतवोऽनुबन्धभेदा दृश्यन्ते "वेदोपासीत स क्रतुं कुर्वीते"ति स्वरूपाभेदेऽपि विधेयस्य पुरुषप्रयत्नस्य भेदहेतोर्गुणफलानुबन्धभेदात्तत्र स्वरूपं भिद्यते, यथेष्टिपशुसोमादीनाम्, अतो विद्याभेद इति स्थितम् ॥ ५६ ॥

इति शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥ २४ ॥

सू० विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥३।३।५७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विद्याभेद उक्तस्तत्रानुष्ठानविकल्पो ऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वत्र विद्यानाना इत्युक्तमिदानीं तासां ब्रह्मप्राप्तिफलानामनुष्ठानप्रकारो विचार्य्यते —

विकल्पो ऽविशिष्टफलत्वात् ॥

किमेता ब्रह्मप्राप्तिफलाः शाण्डिल्यविद्या-भूमविद्यासद्विद्यादिकाः समुच्चयेनानुष्ठेयाः ? किम्वा विकल्पेनेति ? संशयः, अग्निहोत्रदर्श-पूर्णमासादिवत्समुच्चयेनानुष्ठेया इति प्राप्ते, आह । विकल्प इति । या काचिदेकैवानु-ष्ठेयेत्यर्थः । कुतः ? अविशिष्टफलत्वात्, सर्वासां ब्रह्मविद्यानामविशेषेण तद्भावापत्तिफलकत्वात् । एकयेव प्रयोजनसंसिद्धावितरानुष्ठाने प्रयोज-नान्तराभावात् । "ब्रह्मविदाप्नोति परं मद्भक्ता यान्ति मामपी"त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ ५७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

विद्यानां स्वरूपमुक्त्वा ऽनुष्ठानप्रकारमाह —

विकल्पो ऽविशिष्टफलत्वात् ।

किमासु ब्रह्मप्राप्तिफलासु शाण्डिल्यादिविद्यासु फलार्थिना समुच्चयेन प्रयोगो ऽग्निहोत्रादिवद् ? अथवा विकल्पेन ? इति संशयः,

समुच्चयेनाग्निहोत्रादिवदिति पूर्वः पक्षः । विकल्प इति सिद्धान्तः । कुतः ? अविशिष्टफलत्वात् । अविशिष्टं हि सर्वासामासां परविद्यानां परब्रह्मभावापत्तिलक्षणं फलं, तस्य चैकयैव सिद्धत्वाद्विद्यान्तरसमुच्चये प्रयोजनाभावाच्च सर्वासां विकल्प एव, न समुच्चय इति ॥ ५८ ॥

सू० काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥३।३।५८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफलानुष्ठाने* ऽनियमो नियमप्रयोजकपूर्वोक्तहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न पूर्वहेत्वभावात् ।

उक्तार्थदृढीकरणार्थं प्रत्युदाहरणसूत्रमिदम् । "स यो ह वै नाम ब्रह्मेत्युपास्ते

---

* क-ख - पुस्तकयोस्तु यथामुद्रितमेव पाठः ।
ग-पुस्तके सप्तमीतः परम् आनियमप्रयोजकपूर्वोक्तहेत्वभावादिति पाठः ।
घ-पुस्तके नियमप्रयोजकपूर्वहेत्वभावादिति ।

यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्र ! रोदं रोदिती''त्यादिकाः काम्याः ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफलाः प्रतीकोपासनास्तु यथाकामं स्वर्गादिफलप्रदकर्मवत् समुच्चीयेरन् ? न वा समुच्चीयेरन् कुतः ? पूर्वहेत्वभावात् आसामविशिष्टफलत्वाभावात् । तस्माद्यथा ब्रह्मव्यतिरिक्तफलास्तदर्थिना यथाकाममनियमेनानुष्ठेयास्तद्वैपरीत्येनाविशिष्टफलत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफला विकल्पेन मुमुक्षुणा ऽनुष्ठेया इति सिद्धम् ॥ ५८ ॥

इति विकल्पाधिकरणम् ॥ २५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ।

काम्यास्तु "स यो ह वै नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद स न पुत्र ! रोदं रोदिती"त्यादिकाः प्रतीकरूपाः ब्रह्मप्राप्त्यतिरिक्तफलास्तु विद्याः स्वर्गादिफलकर्मवद्यथाकामं यथाफलं यावन्ति फलानि प्रार्थयते तत्प्राप्तये समुच्चेतव्याः, यद्येकं फलमिच्छति तदैकमेव कुर्यादित्यनियमः । कुतः ? पूर्वहेत्वभावात्, मोक्षफलकत्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

इति विकल्पाधिकरणम् ॥ २५ ॥

सू० अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥

३।३।५९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

बहुभिर्लिङ्गैः कर्माङ्गाश्रितानामुद्गीथादिविद्यानां नियमेन कर्मसूपादानमित्याक्षिपति, उद्गीथादिष्वाश्रितानां विद्यानामुद्गीथादिवदङ्ग—भावः ॥ ५९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अनन्तरं काम्यानां विद्यानां यथाकाममनुष्ठानं कर्त्तव्यमित्युक्तमिदानीं क्रत्वङ्गाश्रयाणामपि विद्यानां क्रतुषु यथाकाममुपादानं "तन्निर्धारणानियम" इत्यत्रोक्तमपि पुनर्दृढतया प्रतिपादयितुमङ्गवत्क्रत्वर्थतया क्रतुषु तासां नियमेनोपादानमस्तीत्याक्षिपति* —

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ।

कर्माङ्गेषूद्गीथादिषु या आश्रिताः "ओमि-

---

* चतुर्भिः सूत्रैः ।

निर्देशः "न स पापं श्लोकं शृणोती"ति वदर्थवादमात्रं स्यात् । अतो यथोद्गीथादीनामुपासनाश्रयकत्वङ्गतया प्रयोगविधिना नियमेनोपादानं, तथा तदाश्रितोपास्तीनामपि तद्द्वाराङ्कत्वङ्गतया नियमेनोपादानम् ॥ ५९ ॥

सू० शिष्टेश्च ॥ ३।३।६०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"उद्गीथमुपासीते"ति शासनाच्चोपादाननियमः ॥ ६० ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

शिष्टेश्च ।

"उद्गीथमुपासीते"त्युद्गीथाश्रयतया विद्याशासनाच्चोद्गीथवत्कर्मसु नियमेन विद्योपादानम् ॥ ६० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

शिष्टेश्च ।

शिष्टिः शासनम् । उद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथाङ्गतया प्रत्ययानां विधानं, ततश्चोपादाननियमः ॥ ६० ॥

सू० समाहारात् ॥ ३।३।६१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरती"ति प्रणवोद्गीथयोरैक्येन सम्पादनाच्च ॥ ६१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

समाहारात् ।

"होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरती" ति ऋग्वेदोक्तस्य प्रणवस्य सामवेदोक्तोद्गीथस्य च समाहाराच्च ऐक्येन सम्पादनाच्च कर्मसु वेदनस्य नियमेनोपादानं गम्यते । उद्गाता प्रणवस्योद्गीथस्य च समाहारमाहात्म्यात्स्वानुष्ठितमपि यथावत्स्वरादिज्ञानाभावाद् दुरुद्गीथं दुष्टमुद्गानं होतृषदनाद्धोतृकर्मणः शंसनादनुसमाहरतीति श्रुत्यर्थः ॥ ६१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

समाहारात् ।

" होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरती "ति दुरुद्गीथं दुष्टमुद्गीथं वेदनहीनं उद्गाता स्वकर्मणि समुत्पन्नं वैगुण्यं होतृषदनात् होतृकर्मणः शंसनात्समादधातीत्यनेन समाधानं ब्रुवन्ती श्रुतिर्वेदनस्योपादाननियमं दर्शयति ॥ ६१ ॥

सू० गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥

३।३।६२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"तेनेयं त्रयी वर्त्तते" इति गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ।

गुणस्य विद्याश्रयस्यौंकारस्य "तेनेयं त्रयी वर्त्तते" इति सर्वकर्मसु साधारण्यश्रवणाच्च । तेन विद्याश्रयेणौंकारेणेयं त्रयी वर्त्तते, वेद-त्रयी प्रोक्तं कर्म भवतीत्यर्थः । अङ्गवदङ्गाश्रयाणामुपासनानामपि कर्मसु नियमेनोपादानमिति भावः ॥ ६२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ।

इतश्च विद्यागुणस्य विद्याश्रयस्यौङ्कारस्य "तेनेय त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायती"ति वेदत्रयसाधारण्यश्रवणाच्च तदाश्रितस्य प्रत्ययस्यापि साधार-

ण्यमित्यभिप्रायः । तेनेति प्रकृतपरामर्शात्तेन सोपासनेन प्रणवेन वेदात्रयोक्तं कर्म प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अत उपासनस्य प्रणवसहभाव-नियमदर्शनादुद्गीथाद्युपासनानामुद्गीथादिवदुपादाननियमो निश्चीयते ॥ ६२ ॥

सू० न वा तत्सहभावोऽश्रुतेः ॥

३ । ३ । ६३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

नाङ्गाश्रितानां विद्यानामङ्गवत्क्रतुषूपादान-नियमः, क्रत्वङ्गभावाश्रवणात् ॥ ६३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अथ तत्परिहरति —

न वा तत् सह भावाश्रुतेः ।

यदुक्तमुद्गीथादिविद्यानां कर्माङ्गाश्रयाणाम-ङ्गवत्कर्मसु नियमेनोपादनमिति, तन्न । कुतः ? सहभावाऽश्रुतेः । "यथा ग्रहं वा गृहीत्वा चमसञ्चोन्नीयस्तोत्रमुपाकुर्य्यादि"त्यादिना ऽङ्गानां सहभावः श्रूयते, नैवं विद्यानामित्यर्थः ॥ ६३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तत्परिहरति ।

न वा तत् सह भावाऽश्रुतेः ।

नवेति पक्षव्यावृत्तिः । नोद्गीथाद्याश्रिताः प्रत्ययाः क्रतषू-द्गीथादिवन्नियमेनोपसंहर्त्तव्याः। कुतः ? तत्सह भावाऽश्रुतेः। क्रत्वङ्गभावाश्रवणात् । सहभावो हि क्रत्वङ्गभावः । "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमि"ति विद्यायाः क्रतुवीर्यवत्तरत्वं प्रति साक्षात्साधनत्वमवगम्यते । एवं क्रतुफलात्पृथकफलसाधनतया ऽवगता विद्या किमाश्रित्य फलं कुर्यादित्यपेक्षायाम् "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्युद्गीथमाश्रित्य कुर्यादिति क्रत्वङ्गभूतस्योद्गीथस्याश्रयमात्रत्वं प्रतीयते । यथा "गोदोहनेन पशुकामस्यापः प्रणयेदि"त्यत्राप्प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं फलं साधयति प्रणयति शब्दोपादानसामर्थ्यान्न तत्र गोदोहनस्य क्रत्वङ्गतानियमः, एवमत्रापि। अतः क्रतुफलात्पृथग्भूतफलसाधनतया ऽवगताया विद्याया न क्रत्वङ्गभाव उपपद्यते । अपि तु यथा-क्रत्वधिकारिण एव पशुकामनानिमित्तं गोदोहनमधिकारान्तरमेवं क्रतुप्रयुक्तोद्गीथाद्याश्रयस्योपासनस्यापि क्रत्वधिकारिण एव क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वफलेच्छानिमित्तमधिकारान्तरत्वमिति क्रतुषु तद्विकल्प एव । पर्णमयीवाक्ये तु पर्णतादीनां यदेव विद्ययेति विद्यायाः फलसाधनअपहपापश्लोकश्रवणादिफलं प्रति साक्षात् साधनभावो न श्रूयते । तत्र पर्णतायां जुहूसम्बन्धस्यावश्यं भावित्वात्तत्सम्बन्धः पूर्वं विधातव्यस्ततः क्रत्वङ्गभूतजुह्वाद्यङ्गतया तेषां क्रत्वर्थता न विरुध्यते तदङ्गानां फलान्तरसाधनत्वकल्पनानुपपत्तेस्तत्र फलश्रुतिरर्थवादः । अन्यथा वाक्यभेद-

प्रसङ्गात्। इह तु वाक्यान्तरे स्ववाक्ये वा यत्फलमुक्तं तदेव युक्तमन्तरङ्गत्वादनारभ्याधीतत्वाच्च । प्रयोगवचनस्तु क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावानियमं विधत्ते। उद्गीथादिप्रत्ययास्तु क्रत्वङ्गाश्रया अपि गोदोहनादिवत्पुरुषार्था इति वैषम्यम्॥ ६३ ॥

सू० दर्शनाच्च ॥ ३।३।६४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"एवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्च ऋत्विजो ऽभिरक्षती"ति श्रुतौ वेदनानियतता-दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदान्तपारिजात-सौरभे तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥

वेदान्तकौस्तुभः।

दर्शनाच्च ।

वेदानानियततादर्शनाच्च क्रत्वङ्गाश्रयावि-

द्यानां क्रतुषूपादानानियम एव । "एवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षती"-ति श्रुतिः ब्रह्मणा विदुषा सर्वेषां यज्ञयजमानादीनां रक्षणं ब्रुवती वेदनानियततां दर्शयति । तस्मात्कर्माङ्गाश्रितानामुद्गीथादिविद्यानां कर्मसु नियमेनोपादानं नास्ति, किं तु गोदोहनादिवदिति सिद्धम् ॥ ६४ ॥

इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ २६ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तकाचार्यश्रीमन्निम्बार्कपादपद्मान्तेवासिना श्रीश्रीनिवासाचार्येण विरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमति वेदान्तकौस्तुभे तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

दर्शनाच्च ।

इतश्च प्रत्ययानामसहभावो दर्शनात् । "एवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षती"ति ब्रह्मणो विद्वत्तया

सर्वेषां पालनं ब्रुवती श्रुतिः प्रत्ययानामनियततां दर्शयति। अनेन लिङ्गेन पूर्वोक्तसमाहारादिलिङ्गानि प्रापिकानीत्यवगम्यते ॥६४॥

इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ २६ ॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्य श्रीश्रीनिम्बार्कमतानुयायि-
श्रीमन्मुकुन्दचरणारुणपद्ममकरन्दभृङ्गेण जगद्विजयि श्रीश्री-
केशवकाश्मीरिभट्टेन सङ्गृहीतायां श्रीवेदान्तकौस्तुभ-
प्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्याय-
तृतीयपादविवरणम् ॥ ३ ॥

मुद्रापितमिदं श्रीमन्मधुसूदनशरणदेवेन श्रीनिम्बार्कदर्शनं-
मुदे भवतु सज्जनानाम् ।

त्वत्समो यदिह नास्ति चेतनः । कस्तदाधिकगुणाकरः प्रभुः ॥
त्वां प्रयामि शरणं शरण्यकम् । पुण्डरीकनयनं सुधानिधम् ॥

श्रीमते निम्बार्काय नमः।

अथ

तृतीयाऽध्याये चतुर्थपादारम्भः।

सू० पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥३।४।१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

ब्रह्मप्राप्तिर्विद्यातः "ब्रह्मविदाप्नोति परमि" त्यादिशब्दादिति भगवान् बादरायणो मन्यते ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

पूर्वस्मिन्पादे विद्याभेदतन्निबन्धनगुणोपसंहारानुपसंहारादिविचारः कृतः। अथेदानीं विद्यातः पुरुषार्थः? आहोस्वित्तदङ्गात्कर्मणः? इत्याद्यस्मिन्पादे विचार्य्यते —

पुरुषार्थोः ऽतः शब्दादिति बादरायणः।

किं पुरुषार्थो विद्यातः? अथवा विद्याङ्गात्कर्मणः? इति संशये, तावत्सिद्धान्तमुपक्र-

मते । पुरुषस्यार्थः प्रयोजनं ब्रह्मभावापत्तिः अतो विद्यातो भवति । कुतः ? शब्दात् । "तरति शोकमात्मवित्स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं सर्वांल्लोकानाप्नोति वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती "त्यादेः शब्दादेवेति भगवान्बादरायणो मन्यते ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

पूर्वस्मिन्पादे वेदनध्यानोपासनादिशब्दवाच्याया ब्रह्मविद्यायाः भेदाभेदविचारस्तदनुष्ठानप्रकारश्च निरूपितः । अथेदानीं विद्यायाः स्वातन्त्र्यं कर्मणस्तदङ्गत्वमिति निरूपयितुं विद्यातः पुरुषार्थः ? उत विद्याङ्गकात् कर्मणः ? इत्याशङ्क्य सिद्धान्तं तावदाह –

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ।

पुरुषस्यार्थः प्रयोजनं सर्वमतो विद्यात एव स्यादिति भगवान्बादरायणो मन्यते स्म । कुतः ? शब्दादितीति । इतिशब्दोऽवधारणार्थः "तरति शोकमात्मवित् ब्रह्मविदाप्नोति परं तमेव विद्वानमृत इह भवति तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तदि"त्यादि शब्दो विद्यात एव पुरुषार्थं ब्रुवन्दृश्यते ॥ १ ॥

सू० शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ ३।४।२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

कर्माङ्गभूतकर्तृसंस्कारद्वारेण विद्यायाः कर्माङ्गत्वं कर्तुः कर्मशेषत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः । यथा पर्णमयीद्रव्यादिष्वपापश्लोकश्रवणादि... फलश्रुतिस्तद्वदिति जैमिनिर्मन्यते ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इत्थमौपनिषदं सिद्धान्तमुपक्रम्यात्र

पूर्वपक्षयति* —

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ।

विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् । कुतः ? शेषत्वात्, कर्त्तृत्वेन वेद्यस्यात्मनः कर्मशेषत्वात् । कर्त्तुर्देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञाने सति स्वर्गाद्यर्थके कर्मणि प्रवृत्तिसम्भवात्। अतः कर्त्तृसंस्कारद्वारा विद्याया अपि कर्माङ्गत्वम् । "तरति शोकमात्मविद्ब्रह्मविदाप्नोति परमि"त्यादिफलश्रुतिस्तु पुरुषार्थवादः अस्त्वर्थवादमात्रम्, यथाऽन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिरर्थवादमात्रम् । तत्र द्रव्ये यस्य पर्णमयी × जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती"ति संस्कारे+ यदङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य ठवृङ्क्ते" इत्याद्याः कर्मणि च "वर्म * वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते" इत्याद्याः

---

* षड्भिः सूत्रैः ।

× पर्णमयी पलाशरूपा "पलाशे किंशुकः पर्ण" इत्यमरः ।

+ अञ्जनकरणं संस्कारः ।

ठ भ्रातृव्यस्य शत्रोः [illegible] वृङ्क्ते [illegible]यति ।   * कवचं

तदुक्तम् "द्रव्यगुणसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादि"ति। तद्वदत्रापीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

अत्र पूर्वः पक्षः प्रारभ्यते--

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः।

यदुक्तं विद्यातः पुरुषार्थ इति नैतदुपपद्यते। उक्तश्रुतीनां क्रत्वङ्गकर्तृस्वरूपयाथात्म्यवेदनविधानपरत्वात्कर्तृसंस्कारद्वारेणात्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वात्तत्र फलश्रवणमर्थवादमात्रमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म। तत्र दृष्टान्तः। यथान्येष्विनीति। तदुक्तं "द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादि"ति। तत्र द्रव्ये फलश्रुतिः "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती"त्याद्याः, संस्कारे च "यदङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते"इत्याद्याः, कर्मणि च "वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते"-इत्याद्या यथान्येषु द्रव्यादिषु पर्णमयी द्रव्ययजमानस्याञ्जनादिसंस्कारप्रयाजादिरूपेषु अपापश्लोकश्रवणादिश्रुतिरर्थवादस्तथाऽत्रापि पुरुषार्थश्रुतिरर्थवाद इत्यर्थः। ब्रह्मज्ञानं कर्माङ्गं फलशून्यत्वे सति कर्माङ्गाश्रयत्वात्पर्णतादिवादित्यनुमानात्। नच कर्मण्यात्मज्ञानस्याप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्। आत्मनो देहादिव्यतिरेकज्ञानमन्तरेण परलोकगामित्वानिश्चयाज्ज्योतिष्टोमादौ प्रवृत्तिरेव न स्यात्। तस्मात्क्रतुप्रवृत्तावात्मज्ञानस्योपकारकत्वात्कर्माङ्गत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ २ ॥

सू० आचारदर्शनात् ॥३।४।३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"जनको ह वैदेहो बहुदाक्षिणेन यज्ञेनेजे" इत्यादिश्रुतिभ्यो जनकादीनामाचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु "नेतरोऽनुपपत्तेः भेदव्यपदेशाच्च अनुपपत्तेश्च न शारीर" इत्यादिसूत्रेभ्यः "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ प्रधान क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः सकारणं कारणाधिपाधिपः यः सर्वज्ञः सर्वविदि"त्यादिश्रुतिभ्यः "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च जीवस्वरूपाद्भिन्नः परमात्मा वेद्यत्वेन निर्णीतः। स न कर्मशेषोऽतस्तद्विषयाया विद्याया न कर्माङ्गत्वमिति चेद्वेदान्तवाक्योदितैरेव लिङ्गैर्वेदान्तवाक्यानि देहव्यति

रिक्तकर्तृस्वरूपयाथात्म्यपराणि तानि च लिङ्गा-
न्युच्यन्ते --

आचारदर्शनात् ।

"जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो जनकादीनां ब्रह्मविद्यावतां विद्यया सह कर्माचारदर्शनात् विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नच कर्तुरात्मनो ऽन्यो मुमुक्षुवेद्यो मुक्तोपसृप्यो वेदान्तैरुपदिश्यते इति वाच्यं, वेदान्तेष्वेव ब्रह्मज्ञानस्य कर्मप्राधान्यं सूचयद्भिर्लिङ्गैस्तदुपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन च वेदान्ता अपि देहातिरिक्तप्रत्यक्स्वरूपयाथात्म्यवेदनपराः इत्यवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् । लिङ्गान्याह —

आचारदर्शनात् ।

"जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तो ऽहमस्मी"त्यादिश्रुतिभ्यो जनककेकयादीनां ब्रह्मविद्यावतामपि कर्माचरणदर्शनात् ॥ ३ ॥

सू० तच्छ्रुतेः ॥३।४।४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवती"ति विद्यायाः कर्मोपयोगित्वस्य श्रुतेः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

तच्छ्रुतेः ।

तद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वं युक्तमेव । कुतः ? "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषिदा तदेव वीर्य्यवत्तरं भवती"ति श्रुतेः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तच्छ्रुते ।

"यदेव विद्यया करोती"ति श्रुतिरेव विद्यायाः कर्मशेषत्वमाह ॥ ४ ॥

सू० समन्वारम्भणात् ॥३।४।५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इति विद्याकर्मणो साहित्यदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

———

वेदान्तकौस्तुभः ।

समन्वारम्भणात् ।

तं ❀ विद्या कर्मणी समन्वारभेते " इति विद्याकर्मणोः साहित्यश्रवणादपि विद्यायाः कर्माङ्गत्वमवगम्यते ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

समन्वारम्भणात् ।

" तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते " इति विद्याकर्मणोः फलारम्भे समुच्चयश्रवणाच्च ॥ ५ ॥

सू० तद्वतो विधानात् ॥ ३।४।६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य (स्वे) कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाऽध्यायमधीयान" इति कर्मविधानाच्च ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

तद्वतो विधानात् ।

" आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः

❀ तं परलोकं गच्छन्तं विद्याकर्मणी अनुगच्छत इत्यर्थः ।

कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान" इति श्रुत्या तद्वतः सर्व-वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानात् विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तद्वतो विधानात् ।

"आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान "इत्यादौ वेदज्ञानवतोऽपि कर्मसु विनियोगदर्शनात् ॥६॥

सू० नियमाच्च ॥३।४।७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा" इत्यादिनियमाच्च ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

नियमाच्च ।

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे" इत्यादिनियमाच्च कर्मण्येव विद्यायाः उपयोगः ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

नियमाच्च।

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"त्यादिनियमाच्च कर्मत एव फलम्, विद्यायास्तु कर्मशेषत्वम् ॥ ७ ॥

सू० अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥३।४।८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

तत्रोच्यते, जीवात्कर्त्तुरधिकस्य सर्वेश्वरस्य सर्वनियन्तुर्वेद्यत्वेनोपदेशात् "पुरुषार्थोऽतः" इति भगवतो बादरायणस्य मतम्। "एष सर्वेश्वरः अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वस्येशानः तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"त्यादि तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

इत्येवं प्राप्ते* समाधानमाह —

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैव तद्दर्शनात्।

तुशब्दः पूर्वपक्षनिषेधार्थः। कर्त्राख्य-

* एवं कर्मवादिनां पक्षे प्राप्तौ सत्यां प्राह।

कर्मशेषसंस्कारद्वारोपनिषत्समधिगम्याविद्याकर्माङ्गमिति जैमिनिपक्षो न साधुः । अपि तु कर्त्तुर्जीवादुक्तलक्षणादधिकस्य सर्वात्मनः स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषस्य कल्याणगुणगणनिधेः स्वाभाविकानन्तशक्तेः जगत्कारणस्य प्रधानक्षेत्रज्ञपतेः सर्वेश्वरस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य विद्या(या)विषयतयोपदेशात् वेदान्तैर्वेद्यत्वेन निरूपितत्वात् विद्यातः पुरुषार्थ इत्येवं बादरायणस्य भगवतो मतम् । कुतः ? तद्दर्शनात् । तस्य परमात्मन एव वेद्यस्य प्रतिपादकवाक्यदर्शनात् । " ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् अक्षरात्परतः परः अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः यः सर्वज्ञः सर्ववित् अनन्तकल्याणगुणात्मको ऽसौ तेजोबलैश्वर्य्यमहावबोधः । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च स कारणं कारणाधिपाधिपः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः एष सर्वेश्वरः सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते मत्तः

परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनञ्जय ! वेदैश्च सर्वै-रहमेव वेद्य" इत्यादितत्प्रतिपादकवाक्यकदम्ब-दर्शनादित्यर्थः ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इति प्राप्ते आह —

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ।

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । न विद्यायाः कर्मशेषत्वमुपपद्यते । कुतः ? अधिकोपदेशात् । कर्मकर्त्रात्मनः सकाशादत्यन्तविलक्षणस्यातिशयसाम्यशून्यस्य हेयगन्धास्पृष्टमाहात्म्यानन्ताचिन्त्यापरिमितसद्गुणार्णवस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य वेदान्तैः प्रतिपाद्यमानत्वात्, तज्ज्ञानस्य कर्मानुपयोगात्प्रकरणाद्यभावाच्च कर्मशेषत्वं कल्पयितुमशक्यम्, "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गं प्रयाजवदि"ति न्यायात् । आत्मज्ञानं तु स्वप्रकरणगतेनैव "तन्महिमानमिति वीतशोक "इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितेन फलेन निराकाङ्क्षम्, नान्यशेषत्वं प्रतिपद्यते । स्थितमेवं पुरुषार्थोऽत इति बादरायणस्य मतम्, कथं ? तद्दर्शनात् "एष सर्वेश्वरः एष भूतपालः एष भूताधिपतिः स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! भीषास्माद्वातः यः सर्वज्ञः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प "इत्यादिश्रुतिभिः "अहं सर्वस्य प्रभवः मत्तः परतरं नान्यत् तपाम्यहमहं वर्षं पितामहस्य जगत "इत्यादिस्मृतिभिश्च सर्वेश्वरत्वादि-स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तकल्याणरूपधर्मैः श्रीपुरुषोत्तमस्यैवा-

खिलाविद्यास्पृष्टमाहात्म्यसीम्नः परब्रह्मभूतस्य जीवादधिकतया वेद्यत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वदर्शनात् । तादृशधर्माणां हेयसम्बन्धार्हे प्रत्यगात्मनि कथमप्यसम्भाव्यत्वात् । नच तत्त्वमस्यादिना तस्यैव तत्ताविधानादस्मदर्थसिद्धिरिति वाच्यम्, तस्य तदात्मकत्वादिभिस्तदपृथक्सिद्धत्वादेकत्वोक्तिः, न स्वरूपतः अभेद इति पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् । अखिल वेदान्तस्याशेषदोषास्पृष्टमाहात्म्ये ज्ञानैश्वर्यकारुण्यवात्सल्यगुणार्णवे ब्रह्मणि श्रीभगवति समन्वयेन ब्रह्मविद्यायां क्लेशकर्माद्यशेषहेयधर्माश्रयस्य क्षेत्रज्ञस्य प्रत्यगात्मनो गन्धोऽपि नास्ति ॥ ८ ॥

सू०तुल्यं तु दर्शनम् ॥३।४।९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विद्याया अकर्माङ्गत्वे ऽपि "किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे" इत्यादिदर्शनं तुल्यम् ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

यत्तु विद्याया आचारदर्शनात्कर्माङ्गत्वमुक्तं तत्रोच्यते —

तुल्यन्तु दर्शनम् ।

विद्यायाः कर्माङ्गत्वाभावे ऽपि विदुषां कर्मानाचरणदर्शनं तुल्यम् । तथाहि "एतद्ध-

स्म वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसो ऽग्निहोत्रं न जुहुवाँचक्रिरे एवं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणयाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यां चरन्ती"ति अस्मत्पक्षे विविदिषायां फलाभिसन्धिरहितस्य कर्मणोऽनुष्ठानमुपपद्यते। वक्ष्यति च "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि"ति। उक्तं च भगवता "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय" इति "कुर्याद्विद्वांस्तथाऽशक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमि"ति च। विद्यायाः कर्माङ्गत्वपक्षे तु कर्माननुष्ठानश्रुतिबाध इति भावः॥ ९॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

तस्मात्तद्भावापत्तिरूपनिःश्रेयसैकप्रयोजनमेवौपनिषदं ज्ञानम्, नाप्युक्तलिङ्गानां तत्र प्रामाण्यं, तेषामन्यपरत्वेनोक्तार्थासाधकत्वादित्याह —

तुल्यन्तु दर्शनम्।

न तावद्विद्यावतां कर्मानुष्ठानस्य विद्यायाः कर्माङ्गत्वे लिङ्ग-

त्वमनैकान्तिकत्वात् । "एतद्ध स्म वै तद्विद्वांसः आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे एतद्धस्म वै तत्पूर्वे विद्वांसो ऽग्निहोत्रं न जुहुवां चक्रिरे"- इत्यादौ कर्मानाचरणस्यापि तुल्यत्वदर्शनात् कर्मानुष्ठानदर्शनं तु फलाभिसन्धिराहितस्य कर्मणो विद्याङ्गत्वात् ॥ ९ ॥

सू० असार्वत्रिकी ॥ ३।४।१० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"यदेव विद्यये"ति श्रुतिर्न सर्व(विद्या)-विषया ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

यदप्युक्तं तच्छ्रुतेरिति तत्रोच्यते —

असार्वत्रिकी ।

"यदेव विद्यया करोती"त्युद्गीथविद्यामात्र-विषया श्रुतिरसार्वत्रिकी, सर्वविद्याविषया नास्ति ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नापि "यदेव विद्यये"ति श्रुतिस्तत्परेत्याह —

असार्वत्रिकी ।

सा हि प्रकृतोद्गीथविद्यामात्रपरा यदेवेति यच्छब्दस्यानिश्चित-

विशेषस्योद्गीथमुपासीतेति प्रस्तुतोद्गीथविशेषनिष्ठत्वात् । नहि यत्करोति तद्विद्ययेत्यन्वय इति भावः ॥ १० ॥

सू० विभागः शतवत् ॥३।४।११॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इत्यत्र फलद्वयनिमित्तशतविभागवद्विभागो ज्ञेयः ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

यच्चोक्तं समन्वारम्भणादिति तत्रोच्यते —

विभागः शतवत् ।

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इत्यत्र विभागो ज्ञेयः, विद्या स्वासाधारणफलाय तं समन्वारभेते कर्म च स्वासाधारणफलायेति शतवत् यथा प्रयोजनद्वयसिद्ध्यै शतमस्मै दीयतामित्युक्तेः पञ्चाशदेकप्रयोजनार्थं पञ्चाशत्प्रयोजनान्तरार्थं विभज्य दीयते, तद्वत् ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नापि "तं विद्याकर्मणी" इति श्रुतेस्तत्परत्वं सम्भाव्यं तस्याविभक्ताधिकारिकत्वादित्याह —

विभागः शतवत् ।

यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पञ्चाशदेकस्मै, पञ्चाशदन्यस्मै, तथा विद्याऽन्यस्मै, कर्म चाऽन्यस्मै, इति विभागो द्रष्टव्य इत्यर्थः । यद्वा विभक्तफलकत्वाद्विद्या स्वफलार्था समारभ्या, कर्म च स्वफलार्थमारभ्यमिति । यथा क्षेत्ररत्नविक्रयिणे शतद्वयमन्वेतीत्युक्ते क्षेत्रार्थं शतं, रत्नार्थं शतमिति विभागस्तथाऽत्रापि ॥ ११ ॥

सू० अध्ययनमात्रवतः ॥ ३।४।१२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्ये"त्यत्र त्वध्ययनमात्रवतः कर्म विधीयते ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

यच्चोक्तं "तद्वतो विधानादि"ति तत्रोच्यते —

अध्ययनमात्रवतः ।

आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्ये"त्यत्र वेदाध्ययनमात्रवतः कर्म विधीयते, न तु विद्यावतः । यतो विद्याया कर्माङ्गकल्पना स्यात् । पूर्वतन्त्रा-

ध्ययनहीनः "स्वाध्यायो ऽध्येतव्य" इत्यध्ययन-विधिना महता यत्नेन वेदे कृतश्रमो ऽपि किंचिद्ज्ञानवानऽपि पूर्वतन्त्रनिर्णीतधर्मस्वरूपतदनुष्ठानज्ञानाभावात् तत्तन्त्रापेक्षया ऽध्ययनमात्रवान्स भवति, नतु वेदार्थवित् । वेदार्थस्तु पूर्वतन्त्र-कृन्मते तत्तन्त्रविचारगम्यः । इह तु वेदा-ध्ययनपूर्वकपरिज्ञातधर्मरहस्योऽपि सामान्यतः सर्वविदपि सर्ववेदमुख्यार्थभूतब्रह्माभिधायिवेदान्त-विचारहीनोऽध्ययनमात्रवानित्युच्यते । एवं-भूतस्य तस्मिन् वाक्ये कर्म विधीयते । नतु विदुष इति सूत्रकृतो भगवतो ऽभि-प्रायः ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नाप्याचार्यकुलादित्यादिश्रुतिरुक्तार्थपरेत्याह —

अध्ययनमात्रवतः ।

वेदाध्ययनमात्रवतः पुंसस्तद्विषयत्वात् नतु परविद्यावतः अध्ययनशब्दस्यस्याक्षरराशिग्रहणमात्रेणैव नैराकांक्ष्यादाधानवत् । ननु वेदमधीत्येत्यध्यनविधिरेवार्थावबोधपर्यन्तमध्ययनं ज्ञापयतीति चेत् ? एवमपि न विद्याकर्माङ्गम्, अर्थज्ञानाद्विद्याया अर्थान्तरत्वात् ।

यथा ज्योतिष्टोमादिकर्मस्वरूपज्ञानात्फलसाधनभूतकर्मानुष्ठानमर्थान्तरम्, तथा ब्रह्मस्वरूपविज्ञानाद्वेदनध्यानोपासनादिशब्दवाच्या पुरुषार्थहेतुभूता विद्या ऽर्थान्तरम्, इति न कर्मसम्बन्धगन्धो ऽपि तत्र ॥ १२ ॥

सू० नाविशेषात् ॥३।४।१३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

नियमवाक्यस्यापि नियमेन विद्वद्विषयकत्वायोगात् ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

यच्चोक्तं नियमाच्चेति तत्रोच्यते —

नाविशेषात् ।

"कुर्वन्नेवेह कर्माणी"त्यादिवाक्यबलाद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वं न शक्यते वक्तुम् । कुतः ? अविशेषात् । वाक्यस्य विद्वान् कुर्वन्निति विशेषाभावात् ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नापि यावज्जीवश्रुतिरुक्तार्थपरेत्याह ।

नाविशेषात् ।

न यावज्जीवश्रुत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्व निर्णेतुं शक्यम्

तस्या अज्ञविद्वत्सामान्येन नियतविद्वद्विषयकत्वायोगा-दित्यर्थः ॥ १३ ॥

सू० स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥३।४।१४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

विद्यास्तुतये विदुषः "कुर्वन्नेवेह कर्माणी" ति कर्मानुज्ञा क्रियते ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

ननु " ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्तेन तिक्तेन भूञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनमि "ति विद्योपक्रमादिना वाक्यस्य विशेषतो विद्वत्परत्वं निश्चीयते इत्यत्राह—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा।

विद्यास्तुतये विदुषः कर्मानुमतिः कर्मानुज्ञा क्रियते। यावज्जीवं कर्म कुर्वन्नपि कर्मभिर्विद्वान्न लिप्यते इति विद्यायाः स्तुतिर्भवति। " एवं त्वयि नान्यथेतो ऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे " इति वाक्यशेषात् "सर्व-

कर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् । इति मां यो ऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते" इत्यादि श्रीमन्मुखवचनाच्च ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु सामान्यविषयकत्वे ऽपि विदुषोऽपि तदन्तःपातित्वेन तन्नियमस्य तादवस्थ्यमिति चेत्तत्राह --

स्तुतये ऽनुमतिर्वा ।

वाशब्दो ऽवधारणे । ब्रह्मविद्यास्तुतये कर्मणामनुज्ञामात्रत्वात् यावज्जीव ब्रह्मविद्यावति पुंसि कर्म कुर्वत्यपि विद्यासामर्थ्यात्कर्मलेपो नास्तीति । तस्याः श्रुतेर्विद्यासामर्थ्यद्योतनार्थकत्वादित्यर्थः । "यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेव विदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इत्यादिश्रुतेः "सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते, ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे" त्यादिस्मृतेश्च ॥ १४ ॥

सू० कामकारेण चैके ॥ ३ । १५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा-

ऽयं लोक" इत्येके विदुषां स्वेच्छया गार्हस्थ्यत्यागमत एवाभिधीयते ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

कामकारेण चैके ।

एके शाखिनो विदुषां कामकारेण च स्वेच्छयैव कर्मसाधनभूतप्रजादित्यागमामनन्ति । "एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसो प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक" इति विद्यायाः कर्मशेषत्वाऽभावे गार्हस्थ्यत्याग उपपद्यते, नतु कर्मशेषत्वे इत्यर्थः ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

कामकारेण चैके ।

अपि चैके शाखिनो विदुषामिच्छानुरोधेन प्रजादिपरित्यागमामनन्ति । "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽय लोक"इति विद्याया यदि कर्माङ्गत्वभ्युपगतं स्यात्तर्हि तद्विरोधाद्गार्हस्थ्यत्यागविधानानुपपत्तिः ॥ १६ ॥

सू० उपमर्दञ्च ॥३।४।१६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अत एव विद्यया कर्मोपमर्दं च "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिना पठन्ति ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

उपमर्दं च ।

त्रिविधदुःखनिदानस्य सुकृतदुष्कृतरूपस्य कर्मणो विद्ययोपमर्दमामनन्ति च "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर" इत्यादिना । "ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः । ज्ञानाग्निसर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने" ति श्रीमद्भगवद्वचनं च ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

उपमर्दं च ।

संसारबीजस्य कर्मण उपमर्दकत्वं विद्याया आमनन्ति । "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर "इत्यादि । " ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुत " इति स्मृतिश्च विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न सङ्गच्छेत ॥ १६ ॥

सू० ऊर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि॥ ३।४।१७ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

ऊर्द्ध्वरेतस्सु आश्रमेषु विद्यादर्शनाच्च तस्याः स्वान्तत्र्यं निश्चीयते। ते तु "त्रयो धर्म-स्कन्धाः " इत्यादिशब्दे दृश्यन्ते ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

ऊर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि।

इतश्च विद्यायाः स्वातन्त्र्यम् । यतः ऊर्द्ध्वरेतस्सु निवृत्तग्राम्यधर्मेषु आश्रमेषु ब्रह्म-विद्या श्रूयते। कर्म चाग्निहोत्रादि तेषु न श्रूयते। ननु यावज्जीवमि"त्यादिना ऽग्निहोत्रादिकर्मा-धिकारः श्रूयते, तद्वद्वेदे ऊर्द्ध्वरेतस आश्रमाः न श्रूयन्ते, इत्यत्रोच्यते । शब्दे हीति । ते चाश्रमाः शब्दे वेदे श्रूयन्ते " त्रयो धर्मस्कन्धाः ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप " इत्युपासते एतमेव

प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती"त्यादौ। अतस्ते सन्त्येव। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"ति श्रुतिस्तु अविरक्तविषया॥ १७॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

ऊर्द्धरेतस्सु च शब्दे हि।

इतश्च विद्यायाः स्वातन्त्र्यम्। कथम्? ऊर्द्धरेतःसु निवृत्तग्राम्यधर्मेष्वाश्रमेषु ब्रह्मविद्याश्रवणात्। अग्निहोत्रादि कर्म च तेषु न श्रूयते। ते चाश्रमा वैदिके शब्दे दृश्यन्ते। "त्रयो *धर्मस्कन्धाः ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपास्ते तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदि"-त्यादौ। यावज्जीवश्रुतिस्त्वविरक्तेषु कर्म विधत्ते॥ १७॥

सू० परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि॥३।४।१८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"त्रयो धर्मस्कन्धा" इत्यादौ तेषामाश्रमाणामनुवादमात्रं विधायकशब्दाभावात्। "विरहा

---

* कर्मप्रधाना आश्रमाः, चतुर्थो ब्रह्मसंस्थ इत्यर्थः।

वा एष देवानां यो ऽग्निमुद्वासयते" इत्याश्रमान्तरापवादश्रवणाच्चाश्रमान्तरमननुष्ठेयमिति जैमिनिः ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि।

यदुक्तं ते आश्रमाः शब्दे श्रूयन्ते, अतस्ते सन्तीति तन्नोपपद्यते। यतः "त्रयो धर्मस्कन्धा" इत्यादौ वैदिके शब्दे तेषां स्मृतिप्रसिद्धानामाश्रमाणां सामोपासनविधिप्रकरणे वितायमाने ततो ऽपकृष्य प्रकृतस्य स्वतन्त्रस्य प्रणवेन ब्रह्मोपासनस्य स्तुत्यर्थं परामर्शमनुवादमात्रं क्रियते। नतु ते विधीयन्ते। कुतः? अचोदनात् विधायकशब्दाभावात् "वीरहा वा एष देवानां यो ऽग्निमुद्वासयते, आचार्य्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं माव्यवच्छेत्सीर्नापुत्रस्य लोको ऽस्ती"त्यादिका श्रुतिराश्रमान्तरमपवदति च तस्माद्गृहाश्रमोऽनुष्ठेयः आश्रमान्तरमप्यननुष्ठेयमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि।

यदुक्तं "त्रयो धर्मस्कन्धा" इत्यादिवैदिकशब्देषु तेषां दर्शनात्ते आश्रमाः सन्त्येवेति, तन्नोपपद्यते। यतः त्रयो धर्मस्कन्धाः इत्यादिवाक्येषु स्मृत्याचारप्रसिद्धानामाश्रमाणां सामोपासन-विधिप्रकरणे वितायमाने ततोऽपकृष्य प्रकृतस्य स्वतन्त्रस्य प्रणवेन ब्रह्मोपासनस्य स्तुत्यर्थं परामर्शमात्रमनुवादमात्रं क्रियते, नतु ते विधीयन्त इति जैमिनिराचार्यो मेने। कुतः? अचोदनात्, विधायकशब्दाभावात्। अपि चापवदति "*वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं माव्यवच्छेत्सीर्नापुत्रस्य लोकोऽस्ती" त्यादिका श्रुतिराश्रमान्तरम्। "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत" इत्यादि च देवयानविधिपरम्, न तत्राश्रमान्तरोपदेशसम्भवः। अतो नोर्द्ध्वरेतस आश्रमा सन्तीति जैमिनिमतम्॥ १८॥

सू० अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः॥३।४।१९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्यानुवादवाक्ये तुल्य-

---

* वीरहा पुत्रहा।

स्त्वश्रवणात्तदनुष्ठेयमिति भगवान् बादरायणो मन्यते ॥ १९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ।

आश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयमिति भगवान् बादरायणो मन्यते । कुतः ? साम्यश्रुतेः गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य साम्यश्रवणात् । तथाहि "त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञो ऽध्ययनं दानमि" ति प्रथमः तपः एव द्वितीयः ब्रह्मचार्य्याचार्य-कुलवासी तृतीय" इत्यत्र सर्वेषांमाश्रमिणां ग्रहणं समानम् । तत्र यज्ञाध्ययनादिशब्दैर्गृहस्थाश्रमो दर्शितः । ब्रह्मचार्य्याश्रमस्य तच्छब्देनानुवादः । तपःशब्देन वानप्रस्थसंन्यासाख्ययोराश्रमयोर-नुवादः । ते च सर्वे आश्रमिणो बुभुक्षवश्चे-त्केवलस्वाश्रमकर्मनिष्ठाः सन्तः पुनरावृत्तिलोक-भाजो भवन्ति । "सर्वे एते पुण्यलोकाः भवन्तीति श्रुतेः । तत्र कश्चिद्भगवत्तत्त्वविन्मुमुक्षु-र्भगवत्कृपापात्रस्तन्निष्ठस्तद्भावं प्राप्नोतीत्येतद्बोध-यति "ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेती" ति वाक्य-

शेषः । "मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्वतः । आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावृत्तिनोऽर्ज्जुन ! मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते" इति भगवद्वचनात् ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ।

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरमपि गृहस्थाश्रमवदिति भगवान्बादरायणो मन्यते । कुतः ? साम्यश्रुतेः । गार्हस्थ्येन तुल्यश्रवणादाश्रमान्तरस्य । "त्रयो धर्मस्कन्धा" इत्यत्र यथाश्रुत्यन्तराविहितमेव गार्हस्थ्यं परामृश्यते, एवमाश्रमान्तरमपि श्रुत्यन्तरविहितमेव परामृष्टमिति ॥ १९ ॥

सू० विधिर्वा धारणवत् ॥

॥३।४।२०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विधिरेवास्ति यथादिष्टाग्निहोत्रे श्रूयते, "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि देवेभ्यो धारयती"ति वाक्यं भित्त्वोपरिधारणमपूर्वत्वाद्विधीयते, तद्वत् ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवमनुवादपक्षे ऽप्याश्रमान्तरसद्भावमुक्त्वा- ऽस्मिन्वाक्ये तेषां विधिरेव नानुवाद इत्याह—

विधिर्वा धारणवत् ।

वेत्यवधारणे । उक्तवाक्ये आश्रमाणां विधिरेव । ननु वाक्यभेदः प्रसज्येत एकस्मि- न्वाक्ये ऽनेकाश्रमविधिस्वीकारादित्याशङ्क्याह — धारणवदिति । यथादिष्टङ्गताग्निहोत्रे श्रूयते, "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति" अत्र स्रुग्दण्डादधस्तात्समि- द्धारणेन सहैकवाक्यताप्रतीतावपि तां भित्वा स्रुविस्थहविरुपरि समिद्धारणमपूर्वत्वाद्विधीयते, तथेहापि । तदुक्तं शेषलक्षणे " विधिस्तु धारणे ऽपूर्वत्वादि "ति । यद्यपि " ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि"ति जाबा- लश्रुतिप्रसिद्धाश्रमविधिरस्ति । तथापि तं विनैवान्य- वाक्येष्वपि भगवताश्रमप्राप्तिदर्शितेति ज्ञेयम् ।

"*विरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते आचार्य्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं माऽव्यवच्छेत्सीर्नापुत्रस्य लोको ऽस्ती"त्यादीनि वाक्यानि बुभुक्षुजनविषयाणि। तस्माद्विद्यातः पुरुषार्थ इति सिद्धम्२०॥

इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

विधिर्वा धारणवत्।

वाशब्दो ऽवधारणे । न परामर्शमात्रमाश्रमान्तराणां, किं तर्हि ? विधिरेवायं सर्वेषामाश्रमाणां धारणवत् । यथादिष्टं गताग्निहोत्रे श्रूयते " अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती "त्यत्राधो धारणेन सहैकवाक्यताप्रतीतावपि तां भित्त्वोपरि धारणमपूर्वत्वाद्विधीयते । तदुक्तं शेषलक्षणे "विधिस्तु धारणे ऽपूर्वत्वादि"ति । तद्वदिहाप्यप्राप्तत्वाद्विधिरुपगमनीयः । अपि च "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेवं प्रव्रजेदि "ति प्रत्यक्षैवाश्रमान्तरविधायिनी जाबालश्रुतिस्तामनपेक्ष्यैवाचार्यणेतरवाक्येष्वप्याश्रमप्राप्तिरवश्याऽऽश्रयणीयेत्येतदर्थं विचारः कृतः । तस्मात्सिद्धमूर्द्ध्वरेतःस्वपि विद्यादर्शनाद्विद्यात एव पुरुषार्थ इति । नन्वेवमपि प्रत्यगात्मज्ञानं विना ऽदृष्टस्वर्गादिफलके यागादिकर्मणि प्रवृत्तेरेवासम्भवा-

---

* तस्य वीराः पुत्राः म्रियन्ते ।

दन्यथा* कर्मश्रुतेर्बाधस्तवापि वैदिकत्वादनिष्ट एव । तस्माज्ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमवश्यमभ्युपेयमिति चेन्नैवमापातोक्तेः । तथाहि ज्ञानं तावद्द्विविधं, देहादिव्यतिरिक्तप्रत्यगात्मत्वंपदार्थविषयकं, प्रत्यगात्मब्रह्मतादात्म्यविषयकं, चेति । तत्राद्यस्य देहादिविवेकज्ञानस्य कर्माङ्गत्वे ऽपि ततो ऽत्यन्तविलक्षणाद्वितीयज्ञानस्य न कथमपि पराङ्गत्वमिति राद्धान्तः । " प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः अक्षरात्परतः पर "इत्यादिविवेचकश्रुतेः । " अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम "इत्यादिस्मृतेश्च सर्वात्मपरमात्मज्ञानं स्वतन्त्रमेव मोक्षफलकं, परमात्मनश्च तत्फलदातृत्वमिति सिद्धम् । ननु स्यादेतत्परमेश्वरस्य कर्मफलदातृत्वं यदि कर्मनिरपेक्षं स्यान्नतु तदस्ति, तस्य कर्मसापेक्षत्वस्य त्वया ऽप्यभ्युपगम्यमानत्वादन्यथावैषम्यादिप्रसङ्गात्तस्मात्कर्मानुसारिफलदातुरीश्वरस्याभ्युपगमे गौरवमात्रत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मण एवैकान्तफलहेतुत्वदर्शनात्कर्माभावे केवलेश्वरस्य फलादातृत्वाभावाच्चाप्रयोजक एवेश्वरः । दृश्यते च लोके कृष्यादिकर्मणः फलहेतुत्वं, तथा वैदिके ऽपि यागादौ तस्यैव स्वातन्त्र्यमनुमेयम् । यागादिकं वैदिकानुष्ठानं फलादानार्हं, कर्मत्वात्कृष्यादिवदित्यनुमानात् । न चाऽऽशु विनाशित्वात्तस्य कथं फलदातृत्वमिति वाच्यं ? तस्य विनाशित्वे ऽपि तज्जन्यादृष्टलक्षणसंस्कारस्य यावत्फलावाप्तिस्थैर्यत्वाभ्युपगमात् । किञ्च "स्वर्गकामो यजेते "त्यादिविधिवाक्यमपि स्वर्गादिफलसिद्धये कर्मण एव विधानपरम्, नत्वीश्वरस्येति चेन्न । कर्मणि जडत्वेनाकिञ्चित्करत्वादिति पूर्वमेवोक्तम् । किञ्च तज्ज-

* प्रवृत्तेरन्यथा सत्याम् ।

न्यादृष्टस्यापि जडत्वाविशेषात् । नाप्युक्तानुमानमत्र प्रमाणमाभासमात्रत्वात् । वृष्ट्याद्यभावेनोपलादिपातेन व्यभिचारदर्शनात् । नापि यजेदित्यादिशास्त्रस्य कर्ममात्रविधायकत्वम्, अपि तु परदेवताराधनपरत्वमेव । तथा च यजदेवपूजायामिति धात्वर्थादेव कर्मणः पराङ्गत्वोपलब्धेः । "वायव्य श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयती"त्यादिषु कामिनः पुंसः सिसाधयिषितफलसाधनत्वप्रकारोपदेशोऽपि विध्यपेक्षितः । नातत्प्रकारत्वशङ्का युक्ता, एवमपेक्षितेऽपि फलसाधनत्वप्रकारे शब्दादेवावगते सति तत्परित्यागमश्रुतापूर्वकल्पनं च न विदुषां सन्मानार्हमन्याय्यत्वाच्छ्रुतिविरुद्धत्वाच्च । ननु तर्हि देवा एव पुण्यकर्माणः क्षेत्रज्ञविशेषाः कर्मफलदातारः सन्तु, तेषामपि कर्म(द्वारा)ण एव परम्परया फलहेतुत्वसिद्धेस्तेषां जीवत्वसामान्येऽपि पुण्यकर्मबाहुल्यजन्यशक्त्यैव कर्मफलदातृत्वयोग्यत्वादिचेन्न, कर्मवश्यानां तेषां पारतन्त्र्याविशेषेण तादृक्शक्त्यसम्भवात्तत्तदन्तर्यामिपरमपुरुष एव फलद इत्युक्तं "फलमत उपपत्तेरि"त्यत्र पूर्वमेव । "इष्टापूर्त्तं बहुधा जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमा" इत्यादिश्रुत्या तदात्मकत्वेन तत्सामानाधिकरण्योक्तेरिति संक्षेपः ॥ २० ॥

इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥३।४।२१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"स एष रसानां रसतम" इत्यादिकर्माङ्गोद्गीथादिस्तुतिमात्रं तत्सम्बन्धितया रसतमत्वादिरुपादानादिति चेन्न, अप्राप्तत्वादुद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिविधानम् ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

अथ इत्यादौ गृहस्थाश्रमेणाश्रमान्तरस्य तुल्यश्रवणादनुष्ठेयत्वं पूर्वत्रोपपादितं तद्वज्जुहूरादित्यादिवाक्येन कर्माङ्गान्वयिना रसतमत्वादिवाक्यजातस्य साम्यात्कर्माङ्गान्वयित्वमित्याशङ्क्येदानीं समाधत्ते —

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्।

उद्गीथादिविद्यासु "स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो य उद्गीथः इयमेवर्गग्निः साम अयं वाव लोकः एषोऽग्निश्चितः तदिदमेवोक्थमि"त्यादिश्रूयते। तत्र संशयः, किं रसतमत्वादिवाक्यानां क्रत्वङ्गभूतोद्गीथादिस्तुतिमात्रपरत्वम् ? उतोद्गीथादिषु रसतमत्वादि-

दृष्टिविधायकत्वम् ? इति । तत्र पूर्वपक्षयति, स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेदिति । स्तुतिमात्रपरत्वम् । कुतः ? उपादानात् । "इयमेव जुहूरादित्यः कूर्मः स्वर्गलोकः आहवनीय" इत्यादिकर्माङ्गस्तुत्या रसतमत्वादिवाक्यजातस्य तुल्यतया कर्माङ्गभूतोद्गीथाद्यस्तुतिपरत्वेनोपादानादित्यर्थः । अत्रोच्यते—नेति । नैवं वक्तव्यम् । कुतः ? अपूर्वत्वात् । उद्गीथादीनां रसतमादितया मानान्तरेणाप्राप्तत्वात् । उद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिविधायकत्वमेव दृष्टिविधेरेव, स्वप्रदेशे वाक्यार्थसम्भवे प्रदेशान्तरविहितोद्गीथादिस्तुतिपरत्वस्यान्याय्यत्वात् ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्यो ऽष्टमो य उद्गीथः इयमेवर्गग्निः सामः अयं वाव लोकः एषो ऽग्निश्चितः तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी" त्येवञ्जातीयकानां वाक्यानां कर्माङ्गभूतोद्गीथादिस्तुतिमात्रं प्रयोजनमास्थेयम् ? उतोद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिविधानम् ? इति संशयः । किं युक्तं ? स्तुतिमात्रमिति । कुतः ? उपादानात् । उद्गीथाद्युपादानात्

"इयमेव जुहुरादित्यकूर्मः स्वर्गलोक आहवनीयः" इत्यादिवत् कर्माङ्गोद्गीथादिसम्बन्धितया रसतमत्वादेरुपादानात् तेषां स्तुतिमात्रं क्रियते, नतु रसतमत्वादिदृष्टिविशेषो विधीयते इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—नापूर्वत्वादिति । नेति पूर्वपक्षनिवृत्तिः । जुह्वादिविधिवदुद्गीथादिविधेरत्रासन्निधानेन रसतमत्वादेरप्राप्तत्वादुपासीतेति प्रत्ययो न स्तुतिमात्रमपि तु तद्दृष्टिविधिरेव, न च प्रदेशान्तरे विहितस्योद्गीथस्य प्रदेशान्तरे स्तुतिरुपयुज्यते । विधायकस्य पदसमूहस्यानन्तरं पुरस्तात्परस्ताद्वा समाम्नातोऽर्थवादस्तेनैकवाक्यतामेति । "यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठे"ति । तदुक्तं "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि"१।२।७ति ॥ २१ ॥

सू० भावशब्दाच्च ॥३।४।२२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"उद्गीथमुपासीते"त्यादिविधिशब्दाच्च ॥२२॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

भावशब्दाच्च ।

"उद्गीथमुपासीत सामोपासीते"त्यादिविधिशब्दाच्चोदाहृतवाक्यानामुद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिविधायकत्वमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

भावशब्दाच्च ।

भावो विधिः । "उद्गीथमुपासीत सामोपासीते"त्यादिविधिशब्दाच्चाप्युपासनविध्यर्थान्युद्गीथादिवाक्यानि ॥ २२ ॥

इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥३।४।२३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

वेदान्तेष्वाख्यानश्रुतयः पारिप्लवार्था इति न मन्तव्यम् । "पारिप्लवमाचक्षीते"त्युक्त्वा "मनुर्वैवस्वतो राजे"त्यादिना कासाञ्चिद्विशेषितत्वात् ॥२३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

रसतमत्वादेरन्यपरत्वमाशङ्क्य विद्यायामन्वयो दर्शितः । तद्वदिदानीमाख्यानविशेषवाक्यानामन्यविषयत्वमाशङ्क्य विद्यायामन्वयं दर्शयति —

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ।

"प्रतर्द्दनो ह वै दैवो दासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम । जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस श्वेतकेतुर्हारुणेय आस । अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी चे"त्यादयस्तत्र तत्र वेदान्तेषु बह्वयः आख्यानश्रुतयः सन्ति । तत्र संशयः, किं ताः पारिप्लवार्थाः ? आहोस्विद्विद्याविध्यर्थाः ? । किं तावद्युक्तम् ? पारिप्लवार्था इति चेन्न । कुतः ? ϭविशेषितत्वात् । पारिप्लवमाचक्षीते" त्युक्त्वा तत्रैव "मनुर्वैवस्वतो राजे"त्यादिना कासाञ्चिच्छ्रुतीनामेव पारिप्लवपरतया विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

*पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ।

"प्रतर्दनो ह वै दैवो दासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस श्वे-

---

ϭ परिशेषितत्वात् इत्यपि पाठः ।

* अश्वमेधे पुत्रादिपरिवृत्ताय यजमानाय राज्ञे नानाविधकथाकथनं पारिप्लवशब्देनाभिधीयते ।

तकेतुर्हारुणेय आसे "त्यादयो वेदान्तेष्वाख्यानविशेषाः श्रूयन्ते । तेषु संशयः, किमेते पारिप्लवार्थाः ? उत तत्र तत्र विद्याविशेषप्रतिपादनार्थाः ? इति । तत्राख्यानानि शंसन्तीत्याख्यानसामान्यादाख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात्तदर्था इति पूर्वः पक्षः । ततश्च मन्त्रवत्प्रयोगशेषत्वान्न विद्याप्रधान्य वेदान्तानां न्याय्यमिति चेत्तन्न । कुतः ? विशेषितत्वात् " पारिप्लवमाचक्षी "त्युक्ता तत्रैव "मनुर्वैवस्वतो राजे "त्यादिना कानिचित् मन्वाद्याख्यानान्येव विशेष्यन्ते । अतस्तेषामेव तत्र विनियोगः, नाख्यानसामान्यात्सर्वस्य । अन्यथा विशेषणानर्थक्यम् । तस्मादाख्यानश्रुतयो विद्याविध्यर्था एव, न पारिप्लवार्था इति ॥२३॥

सू० तथा चैकवाक्यतोपबन्धात्॥३।४।२४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

एवं सति "अन्यासां द्रष्टव्यः" इत्यादिविध्येकवाक्यतयोपबन्धात्ता विद्यार्थाः ॥ २४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ।

तथा च कासाञ्चिदेव पारिप्लवपरत्वादन्यासामाख्यानश्रुतीनां पारिप्लवपरत्वाभावे सति

तासामाख्यानश्रुतीनां विद्याविध्यर्थत्वम् । तासाम् "आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्य" इत्यादिविध्येकवाक्यतयोपबन्धात्सम्बन्धात् । तस्मादाख्यानश्रुतयो विद्याविध्यर्था इति सिद्धम् ॥ २४ ॥

इति पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ।

यथा च "सोऽरोदीदि"त्येवमादीनां विधिनैकवाक्यत्वादर्थवादता, तथा "द्रष्टव्य" इत्यादिविध्येकवाक्यतयोपबन्धात्सम्बन्धात्तत्प्रशंसार्थमाख्यानमिति । अतो न पारिप्लवार्थत्वम् ॥ २४ ॥

इति पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ३।४।२५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"ब्रह्मनिष्ठोऽमृतत्वमेति" इत्यादिश्रुतेरूर्द्धरेतस्सु अग्नीन्धनाद्यनपेक्षा विद्याऽस्ति ॥ २५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ऊर्द्धरेतस आश्रमाः श्रौताः सन्तीति

पूर्वत्रोक्तं, तदनन्तरं प्रदर्शितसङ्गतिवशादर्थद्वयं चिन्तितमिदानीं तेषु विद्याङ्गभूतयज्ञादिकर्मा-भावात्प्रधानभूता विद्या ऽपि सम्भवति? न वेति ? संशये, न सम्भवति, यज्ञादिविद्यावद्गृहास्थाश्रमे तु सम्भवतीति प्राप्ते सिद्धान्तमाह —

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ।

यतो "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि । एतमेव प्रव्राजिनो लोक-मिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेति ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते" इत्या-दिश्रुतिभिस्तेषां विद्यावत्त्वमवगम्यते । अत एव च तेष्वग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । अग्न्याधानसाध्यकर्मा-नपेक्षा । पुरुषोत्तमश्रवणमननध्यानाद्याविरोधिस्वा-श्रमकर्मालङ्कृता विद्येति निश्चीयते । गार्हस्थ्ये प्रत्यहं लौकिकवैदिकदुर्निवार्य्यकर्मबाहुल्येन परम-पुरुषार्थसाधनभूतविद्यापौष्कल्यासम्भवात्तदर्थो बुद्धिपूर्वको गार्हस्थ्यत्यागः शास्त्रादेव गम्यते । तस्मादूर्ध्वरेतस्सु विद्या सुतरां सम्भवत्येवेति सिद्धम् ॥ २५ ॥इत्यग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ।

स्तुतिप्रसङ्गादवान्तरसङ्गत्याऽधिकरणद्वयं चिन्तितम्, ऊर्द्धरेतसः आश्रमाः श्रुतिपरिगृहीताः सन्तीत्युक्तमिदानीं तेषु यज्ञादिकर्माभावात्तदङ्गिका विद्या ऽपि सम्भवति? न वा? इति शंसये, न सम्भवतीति प्राप्ते, आह–अत एव चेति। यतो "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजान्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत" इत्यादिश्रुतिभिस्तेषां विद्यावत्त्वमवगम्यते । अत एव तेष्वग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । अग्न्याधानसाध्यकर्मानपेक्षा विद्येति निश्चीयते ॥ २५ ॥

इत्यग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ ४ ॥

मू० सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुते-रश्ववत् ॥३।४।२६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने"त्यादिश्रुतेर्गमनेऽश्ववद्विद्या स्वोत्पत्तौ साधनभूतानि सर्वाणि कर्माण्यपेक्षते ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

विद्यायाः परमपुरुषार्थसाधनत्वे निरूपिते तत्र कर्मत्यागमाशङ्क्येदानीं तेषां विविदिषायां विनियोगं दर्शयति —

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ।

विद्ययैव परमपुरुषार्थश्चेत्तर्हि सा सर्वथा सर्वाश्रमकर्मानिरपेक्षा ? उत सर्वापेक्षा ? इति संशये, तयैवेष्टसिद्धौ किं कर्मभिरतः सर्वानपेक्षेति प्राप्ते, उच्यते–सर्वापेक्षेति । सर्वेषु मुमुक्षुभिर्विद्यार्थिभिरनुष्ठीयमानेषु अङ्गभूतेषु आश्रमकर्मसु जायमानतयापेक्षा यस्याः सा । यद्वा स्वोत्पत्तौ सर्वाण्याश्रमकर्माण्यपेक्षते इति सर्वापेक्षा । उत्पन्ना सती तु पुरुषार्थसिद्धौ निरपेक्षा । कुतः ? "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने"ति यज्ञादिश्रुतेः यज्ञादिभिर्विविदिषन्ति, वेदितुमिच्छन्तीति विग्रहः । अत्र प्रत्ययार्थप्राधान्याङ्गीकारे इच्छाद्वारा यज्ञादयो ज्ञानाङ्गतया विनियुज्यन्ते । प्रकृत्यार्थप्राधान्याङ्गी-

कारे यज्ञादीनामीप्यमाणज्ञानाङ्गत्वं साक्षात्प्राप्नोतीति बोध्यम् । तत्र दृष्टान्तः । अश्ववदिति । अश्वो हीप्सिततमदेशगमनसिद्धये ऽपेक्षते । सिद्धे गमने नापेक्षते, तद्वत् । उक्तं च श्रीभगवता "यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विदन्ति मानव" इति । तथा च स्वाश्रमविहितैर्नित्यैर्नैमित्तिकैश्चानुष्ठितैः श्रीवासुदेवाभ्यर्चनोपयिकैः कर्मभिः शास्त्राचार्यानुग्रहादुपासनध्यानपराभक्तिध्रुवास्मृत्याद्याकारं सर्वाशुभघ्नं परब्रह्मादिशब्दाभिधेयपुरुषोत्तमभावापत्त्यसाधारणकारणं तत्कृपाबललभ्यं ज्ञानं जायते इति सिद्धम् ॥ २६ ॥

इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ।

यद्येवं केवला विद्या पुरुषार्थं साधयेत्तर्हि किं सर्वथाऽऽश्रमकर्मानपेक्षा? उताश्रमकर्माण्यपेक्षतेऽपीति? संशये, विद्यायाः स्वातन्त्र्यात्सर्वथानपेक्षेति प्राप्ते, आह-सर्वापेक्षेति । विद्यास्वोत्पत्तौ

सर्वापेक्षा सर्वाणि यज्ञाद्याश्रमकर्माण्यपेक्षते । उत्पन्ना सती स्वफलमोक्षसिद्धौ तु निरपेक्षा । कुतः ? यज्ञादिश्रुतेः । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेने"ति यज्ञादयो विविदिषोत्पादनद्वारा विद्याङ्गतया विनियुज्यन्ते । यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीति । अतस्तदपेक्षायाः इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमेव तदङ्गकमित्यर्थतो ऽवगम्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्ववदिति । यथा ऽश्वो गमनसाधनभूतो गमनसिद्धये ऽपेक्ष्यते । सिद्धे च गमने स्वगृहादिप्राप्तौ नापेक्ष्यते, तद्वत् ॥ २६ ॥

इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू० शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥३।४।२७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

ब्रह्मजिज्ञासुर्विद्याङ्गभूतस्वाश्रमकर्मणा विद्यानिष्पत्तिसम्भवे ऽपि शमदमाद्युपेतः स्यात् । "तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा ऽऽत्मन्येवा ऽऽत्मानं पश्येदि"ति विद्याङ्गतया शमादिविधेस्तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं विद्योत्पत्तौ बहिरङ्गसाधनं निरूप्येदानीमन्तरङ्गं साधनं निरूपयति —

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ।

ब्रह्मविद्यार्थी विद्योदयाय शमाद्युपेतः स्यात् ? उत नेति ? संशये, शमादीनां विद्योत्पत्त्युत्तरकालवर्त्तित्वेन विद्याङ्गत्वाभावात् । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती"त्यादिश्रुत्युक्तैः कर्मभिरेव विद्योदयसम्भवाच्च ब्रह्मविद्यार्थिनो न शमाद्युपेतत्वं युक्तमिति प्राप्ते, उच्यते—तुशब्दः शङ्कानिराशार्थः । ब्रह्मविद्यार्थिनो यद्यपि कर्मभिरन्तःकरणशुद्धिद्वारा विद्या स्यात्तथापि स शमदमाद्युपेतः स्यात् । कस्मात् ? तदङ्गतया तद्विधेः । विद्याङ्गतया शमादीनां विधानात् । " तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदि"ति विहितानां च तेषां विद्योदयायावश्यानुष्ठेयत्वात् । शमादिभिरैकाग्र्यं भवति "धर्मेण

पापमपनुदती "ति श्रुतेः कर्मभिश्च पापनिर्हरणद्वारा चैकाग्र्यं भवति । ततो विद्योदयः । ततस्तु पूर्वाभ्यासाद्वैपरीत्यस्यानिष्टत्वाच्च शमादीनां महोदयः । तस्माच्छमाद्युपेतः स्यादिति सिद्धम् ॥२७॥

इति शमदमाद्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

विद्योत्पत्तौ यज्ञादिबहिरङ्गसाधनमुक्तमथान्तरङ्गसाधनमाह —

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथा ऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ।

यद्यपि यज्ञादिभिः स्वाश्रमविहितकर्मभिरेव शुद्धान्तःकरणस्य विद्या स्यात्तथा ऽपि तु मुमुक्षुः शमदमाद्युपेतः स्यात् । कुतः? तदङ्गतया तद्विधेः । "तदस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदि"ति विद्याङ्गतया शमादीनां विधानाद्विहितानां च तेषां विद्यानिर्वृत्तये ऽवश्यानुष्ठेयत्वात्, विद्याया एकाग्रतानिष्पाद्यत्वाच्छमादिभिरेव तन्निष्पत्तिः । यज्ञादिकर्माण्यपि पापनिर्हरणद्वारेणैकाग्रतामापादयन्तीति भाव ॥ २७ ॥ इति शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥३।४।२८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती"ति सर्वान्नानुज्ञानं प्राणात्ययापत्तावेव प्राणात्यये चाक्रायणो हीभ्योच्छिष्टं भक्षणं कृतवान् । तस्य श्रुतौ दर्शनात् ॥ २८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

शमादीनां विद्याङ्गत्वमुक्तमिदानीं तद्वत्सर्वान्नभक्षणमपि विद्याङ्गमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुः प्राणात्ययविषयं तदित्याह —

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ।

बृहदारण्यके "न ह वा ऽस्यानन्नं जग्धं भवती"ति छान्दोग्ये च "न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती"ति श्रूयते । तत्र संशयः, किमिदं प्राणविदः सर्वान्नभक्षणं शमादिवत्प्राणविद्याङ्गतया स्वस्थावस्थायाम् ? उत प्राणात्यये ? किं तावद्युक्तं, स्वस्थावस्थायामिति प्राप्ते, उच्यते । प्राणात्यये एव सर्वान्नानुमतिः । कुतः ? तद्दर्शनात् । अयुक्तान्नभक्षणस्य प्राणात्ययापत्तावेव

"मटचीहतेषु कुरुष्वि"ति ब्राह्मणे दर्शनात् । मटचीसञ्ज्ञकैर्जन्तुविशेषैः सर्वान्नभक्षणेन कुरुषु दुर्भिक्षे जाते क्षुत्परीतो मुनिश्चाक्रायणो हस्तिपोच्छिष्टभक्षणं कृतवान् । तस्मात्प्राणविदोऽपि प्राणात्यये एव सर्वान्नभक्षणं सङ्कीर्त्यते, इत्यवगम्यते ॥ २८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ।

वाजिनां प्राणविद्यायां "न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं भवति" तथा छान्दोग्यानां "न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती"ति प्राणविदः सर्वान्नभोजनानुमतिः श्रूयते । सा किं प्राणविद्यावतां सर्वदा कर्त्तव्या ? उत प्राणात्ययापत्ताविति ? विषये विशेषाश्रवणात्सर्वदेति + प्राप्ते समाधत्ते, सर्वेति + चशब्दोऽवधारणार्थः । प्राणात्यये एव सर्वान्नानुमतिः, सर्वान्नभक्षणानुज्ञा, न सर्वदा । कुतः ? तद्दर्शनात्, ब्रह्मविदामपि प्राणात्ययापत्तौ तथात्वश्रवणात् । किं पुनः प्राणविदः । "उषस्तिः किल चाक्रायणो ब्रह्मविदग्रेसरो मटचीहतेषु कुरुषु" मटच्यो रक्तक्षुद्रपक्षिणस्तैर्हतेषु कुरुदेशस्थसस्येषु दुर्भिक्षदूषितेषु कुरुष्वित्यर्थः । इभ्यग्रामे वसन्ननशनेन प्राणसंशयापन्नो ब्रह्मविद्यानिष्पत्तये प्राणानामनवसादमाकांक्ष्यमाण इभ्यं *कुल्मा-

---

*चोलालो चिया इति ख्यातः ।

षान् खादन्तं भिक्षमाणस्तेनोच्छिष्टेभ्यो ऽन्ये न विद्यन्ते इति प्रत्युक्तः । पुनरपि " एतेषां मे देही "त्युक्त्वा तेन चेभ्योनोच्छिष्टेभ्य आदाय दत्तान् कुल्माषान्प्रतिगृह्यानुपानप्रतिग्रहमिभ्येनार्थितः उच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति वदंश्चाक्रायण. किमेते कुल्माषा अनुच्छिष्टा इतीभ्येन पर्यनुयुक्तो न वा अजीविष्य मिमा न खादन् कामोम उदपान-मिति कुल्माषाऽखादने स्वस्य प्राणसंशयापत्तिस्तावन्मात्रखादनेन धृतप्राणस्य स्वस्योच्छिष्टोदकपानं कामचारं निषिद्धं स्यादि-त्युक्त्वा स्वभुक्तशेषं जायायै दत्त्वा तया च रक्षितान्दिना-न्तरे पुनरपि प्राणसङ्कटे तया दत्तान्तानेवेभ्योच्छिष्टान्स्वोच्छि-ष्टांश्च चखादेति ब्रह्मविदां प्राणसङ्कट एव सर्वान्नानुमतिदर्श-नादत्राविशेषदर्शने ऽपि प्राणात्यये एव प्राणविदो ऽपि तथा-त्वमिति निश्चेयम् ॥ २८ ॥

सू० अबाधाच्च ॥३।४।२९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

" आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरि "त्यस्या-बाधाच्च ॥ २९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अबाधाच्च ।

" आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिरि "ति विद्योत्पत्त्यर्थमाहारशुद्धिविधानं

तस्याबाधादपि प्राणात्यये एव सर्वान्नानुमतिरिति निश्चीयते ॥ २६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अबाधाच्च ।

"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरि" त्याहारशुद्धिविधेरबाधादपि ब्रह्मविदां सर्वान्नीनत्वं प्राणसङ्कटविषयमेव । एवमतिशयितशक्तेर्ब्रह्मविदो ऽपि ह्युच्छिष्टपरिग्रहभक्षणयोरापद्येव दर्शनादल्पशक्तेः प्राणविदः किं पुनरिति ॥ २९ ॥

सू० अपि च स्मर्य्यते ॥३।४।३०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे" ति स्मर्य्यते च ॥ ३० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अपि च स्मर्य्यते ।

अपि च प्राणात्यये विदुषो ऽविदुषश्च यतस्ततो ऽन्नभक्षणं स्मर्य्यते । "जीवितात्ययमापन्नो यो ऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते

न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे" ति ॥ ३० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

अपि च स्मर्य्यते।

"जीवितात्ययमापन्नो यो ऽन्नमत्ति यतस्ततः। लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे"ति प्राणसङ्कट एव सर्वान्नभक्षणं स्मर्यते ॥ ३० ॥

सू० शब्दश्चातो ऽकामकारे ॥ ३।४।३१ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

अत एव "तस्माद्ब्राह्मणः सुरा न पिबेदि"ति शब्दो यथेष्टाचारनिवृत्तौ वर्त्तते ॥ ३१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

शब्दश्चातो ऽकामकारे।

यतः प्राणात्ययापत्तावेव विदुषो ऽविदुषश्च सर्वान्नानुमतिरतो ऽकामकारे च स्वच्छन्दाचारविपर्य्यये "तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेदि"ति कठानां शब्द उपपद्यते। प्राणोपासकस्य

सर्वान्नानुज्ञानमापद्विषयं भवति । अनापद्विषयमिव तच्छ्रवणं तु तत्तद्विद्यास्तुत्यर्थं, न तु शमादिवत् प्राणविद्याङ्गतया विधीयते इति फलितार्थः । तस्मात्सर्वान्नभक्षणमापद्विषयमिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥ इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

शब्दाश्चातो ऽकामकारे ।

यतो ब्रह्मविदामन्येषां च सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यये एवातः अकामकारे यथेष्टाचरणनिवृत्तौ कठसंहितायां श्रूयमाणशब्दश्चोपपद्यते "तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति पाप्मना नोत्सृजा" इतीति पाप्मना संसृष्टो न भवामीति मत्वा सुरां न पिबतीत्यर्थः । "अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः । एतादृशोऽपि नाचारं श्रौतं स्मार्तं विवर्जयेदि"ति स्मृतिश्च । "तस्मान्न ह वा अस्यानन्नं जग्धमि"त्येवञ्जातीयकाः प्राणविद्यास्तुत्यर्था अर्थवादा एव, न शमादिवत् प्राणविद्याङ्गतया सर्वान्नभक्षणविधय ॥ ३१ ॥

इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि

॥३।४।३२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

यद्विद्याङ्गं यज्ञादि तद्वदमुमुक्षुणा चाश्रमकर्मत्वेनाप्यनुष्ठेयं "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"ति विहितत्वात् ॥ ३२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

"सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरि"त्यत्र यज्ञादीनां कर्मणां ब्रह्मविद्याङ्गत्वमुक्तं, तत उक्तसङ्गतिद्वयेनार्थद्वयं चिन्तितमिदानीमभ्युदयार्थं यज्ञादिकर्माण्यमुमुक्षुणाऽऽश्रमिणाप्यनुष्ठेयानि ? न वा ? इति चिन्त्यते —

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ।

"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने"त्यादिश्रुत्युक्तं कर्म पूर्वत्रापवर्गसाधनाङ्गतयाभिमतं, तदनपवर्गार्थिनः केवलाश्रमिणः प्राप्नोति ? न वा ? इति संशये, पूर्वः पक्षः । यज्ञादेर्विद्याङ्गतया प्राप्तविषयस्य केवलाश्रमकर्मत्वकल्पनाऽसम्भवान्न प्राप्नोतीति । तत्रोच्यते—आश्रमकर्मापीति । यद्विद्याङ्गतया श्रुत्योक्तं यज्ञदानादिकर्म तदाश्रमकर्मापि भवति । अमु-

मुमुक्षुणा चाश्रमकर्मत्वेनाप्यनुष्ठेयम् । कुतः ? विहितत्वात् । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"-त्यादिना नित्यकर्त्तव्यतया केवलाश्रमकर्मत्वेन विहितत्वात् । तदमुमुक्षोः केवलाश्रमिणोऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ।

यज्ञादिश्रुतेरिति यज्ञाद्याश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वमुक्तमिदानीं तानि यज्ञादिकर्माणि केवलाश्रमनिष्ठेनामुमुक्षुणाप्यनुष्ठेयानि ? उत नेति ? चिन्त्यते, तत्र विद्याङ्गभूतानां तेषां केवलाश्रमस्याप्यङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः* प्रसज्यत इति न केवलाश्रमधर्मा यज्ञादय इति प्राप्ते आह— आश्रमकर्मापीति । यज्ञादि-आश्रमस्य कर्मापि केवलगृहस्थाश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्त्तव्यमेव । कुतः ? विहितत्वात् । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"-त्यादिनाकेवलाश्रमिणोऽपि जीवननिमित्ततया नित्यवद्विहितत्वात् ॥३२॥

सू० सहकारित्वेन च ॥३।४।३३॥

---

* ज्ञानकामनया ऽनुष्ठाने कर्मणामनित्यत्वं, तस्या अनित्यत्वात् यावज्जीवादिविधिना तु नित्यत्वं चेति विरुद्धधर्मद्वयापातः ।

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विद्यासहकारित्वेनापि "विविदिषन्ति यज्ञेने"त्यादिना यज्ञादेर्विहितत्वान्मुमुक्षूणामप्यनुष्ठेयं संयोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्वसम्भवात् ॥ ३३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं चेत्तर्हि विद्याङ्गत्वं यज्ञादेर्न स्यादित्यत्राह —

सहकारित्वेन च ।

"तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने"त्यादिना विद्योत्पत्तिद्वारा विद्यासहकारित्वेन च यज्ञादेर्विहितत्वाच्च मुमुक्षुणा ऽपि यज्ञादिकर्मानुष्ठेयमेव । नन्वेकस्य कर्मण आश्रमार्थत्वं विद्यार्थत्वं च न युक्तमिति चेन्न, कर्मभेदे ऽपि विनियोगभेदात् । "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमि"ति न्यायात् । यथैकस्य खादिरत्वस्य "खादिरो यूपो भवती"ति क्रत्वर्थो विनियोगः । "खादिरं वीर्य्यकामस्ये"ति पुरुषार्थार्थो विनियोगस्तद्वत् ॥ ३३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

*सहकारित्वेन च ।

"तमेतं वेदानुवचनेने"त्यादिना विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाच्च विद्योत्पत्तिद्वारेण विद्यासहकारितया ऽप्यनुष्ठेयं यज्ञादिकर्म, नाप्यत्र नित्यानित्यसंयोगविरोधः कर्माभेदे ऽपि संयोगभेदात् "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमि"ति न्यायात् । संयोगभेदो हि तुल्यबलवाक्यद्वयेन विनियोगपृथक्त्वं, तथा हि यावज्जीवादिवाक्यकलिपतो नित्यः संयोगो, न तस्य विद्याफलत्वं "तमेतं वेदानुवचनेने"त्यादिवाक्यकलिपतस्त्वनित्यस्तस्य विद्याफलत्वं, यथैकस्यापि "दध्नो दध्ना जुहोती"ति नित्येन विनियोगेन क्रत्वर्थता दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यनित्येन विनियोगेन पुरुषार्थता, तद्वत् । अतः सति वाक्यद्वये विनियुक्तविनियोगो न विरुध्यते ॥ ३३ ॥

सू॰सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥३।४।३४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

उभयार्थतया ते एव यज्ञादयो बोध्याः । उभयत्रैकरूपकर्मप्रत्यभिज्ञानात् ॥ ३४ ॥

---

* सह मिलित्वा शुद्धिद्वारा विद्यां कुर्वन्तीति सहकारीणि कर्माणि तेषां भावस्तत्त्वेनेत्यर्थः ।

वेदान्तकौस्तुभः ।

कर्माभेदमुपपादयति —

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ।

सर्वथाश्रमकर्मतया विद्यार्थतया चोपदिश्यमानास्ते एव यज्ञादयो बोद्धव्याः । कुतः ? उभयलिङ्गात् । उभयत्रैकरूपकर्मप्रत्यभिज्ञानाल्लिङ्गात्। यज्ञादयः प्रत्येकमेकैकरूपा एवाश्रमकर्मतया विद्याङ्गतया चेत्युभयत्र तत्तच्छब्दैरुपदिश्यन्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु नित्याग्निहोत्रादिभ्यो भिन्ना एवापूर्वयज्ञादयो विविदिषायां विनियुज्यन्तां तत्र कुतो विनियुक्तविनियोगस्तत्राह —

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ।

सर्वथाऽपि विद्यासहकारित्वे आश्रमकर्मत्वे ऽपि त एव यज्ञादयो धर्मा अनुष्ठेयाः । त एवेत्यवधारणेन कर्मस्वरूपभेदनिरासः । यथा "कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोती"ति होमान्तरं तद्वदिह न भवतीत्यर्थः । कुतः ? उभयलिङ्गात् । उभयत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाप्य तेषामेव विनियोगात् लिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सू० अनभिभवं च दर्शयति

३।४।३५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"धर्मेण पापमपनुदती"तिश्रुतिप्रसिद्धैर्यज्ञादिभिरेव विद्याभिभवहेतुभूतपापापनयनेन विद्यायाः अनभिभवं दर्शयति ॥३५॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अनभिभवञ्च दर्शयति ।

"शमादिभिरेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दत" इत्यादिश्रुतिर्ब्रह्मचर्य्यादिनाऽऽश्रमकर्मणाऽऽत्मज्ञानानभिभवं दर्शयति । आत्मा न नश्यति न विस्मृतो भवतीत्यर्थः । केवलाश्रमधर्मत्वेनानुष्ठिता यज्ञादयः स्वर्गादिप्रापका भवन्ति । ते एव विद्याङ्गतया ऽनुष्ठिता विद्यामुत्पादयन्ति । अतो विनियोगभेदो, न तु कर्मभेदः । तस्मात्ते एव मुमुक्षूणाममुमुक्षूणां चानुष्ठेया इति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

इति विहितत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

अनभिभवञ्च दर्शयति।

"धर्मेण पापमपनुदती"त्यादिना तैरेव यज्ञादिभिर्विद्यायाः अनभिभवं पापकर्मभिरुत्पत्तिप्रतिबन्धाभाव दर्शयति। अत उभयत्र विनियोगाद्यज्ञादयस्त एव मुमुक्षूणां केवलाश्रमिणां चानुष्ठेयाः॥ ३५॥ इति विहितत्वाधिकरणम्॥ ८॥

सू० अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ३।४।३६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

आश्रममन्तरा वर्त्तमानानामपि विद्याधिकारोऽस्ति। रैक्कादेर्विद्यानिष्ठत्वस्य दर्शनात्॥ ३६॥

वेदान्तकौस्तुभः।

पूर्वत्राश्रमिणां विद्याधिकारस्तत्कृतकर्मणां च विद्याङ्गत्वमित्युक्तमिदानीं येऽन्तराले वर्त्तमानास्तेषां विद्यायामधिकारस्तत्कृतकर्मणां विद्याङ्गत्वसिद्धये विचार्य्यते—

अन्तरा चापि तु तद् दृष्टेः।

आश्रममन्तरा वर्त्तमाना ये विधुरादय-

एतेषां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति ? न वेति ? संशयः। ब्रह्मविद्याया उत्पत्तावाश्रमकर्मापेक्षाऽस्ति, तेषामाश्रमकर्माभावान्नास्तीति पूर्वः पक्षः। तत्रोच्यते—अन्तरा आश्रममन्तरा वर्त्तमानानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति। कुतः ?। तद्दृष्टेः। तस्य ब्रह्मविद्याधिकारस्यानाश्रमिणां रैकसम्वर्त्तादीनां श्रुतौ स्मृतौ च दर्शनात्। रैकब्रह्मविद्याधिकारबोधिनी श्रुतिः प्रथमाऽध्याये उदाहृता। सम्वर्त्तस्याङ्गिरसः पुत्रस्य कथाविस्तरो महाभारते आश्वमेधिके "राजन्नाङ्गिरसः पुत्रः सम्वर्त्तो नाम धार्मिकः चङ्क्रमीति दिशः सर्वा दिग्वासा मोहयन्प्रजे"त्यादिना द्रष्टव्यः। अयमभिप्रायः। तमेतमित्यादिश्रुत्युक्ताविद्यासहकारिणो यज्ञादयो धर्मा ये ते हि मुमुक्षुगृहस्थानुरूपा अग्निहोत्रादयः यज्ञादिशब्दार्था विद्योत्पादका धर्मा बोध्याः। ऊर्द्ध्वरेतसामाश्रमिणां यथाश्रमं अग्निहोत्रादिव्यतिरिक्ताः धर्मा बोध्याः। एवमनाश्रमिणामपि आश्रमानियता जपोपवासदेवताराधनादयो बोध्याः इति ॥ ३६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ।

अथ चानाश्रमिणां विद्यायामधिकारोऽस्ति ? न वा ? इति विषये किं प्राप्तं, नास्तीति । कुतस्तेषां विद्याऽसाधारणहेत्वाश्रमधर्माभावादिति प्राप्ते, इदमुच्यते । अन्तरा चापि त्विति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । चशब्दो नियोगे । अन्तरा आश्रमधर्मान्तराले विश्लष्टदाराकृतदारत्वात् अनाश्रमित्वेन वर्त्तमानानामपि विद्यायामधिकारोऽस्त्येव । कुतः ? तद्दृष्टेः । दृश्यते हि उर्द्ध्वरेतसां रैक्कभीष्मसम्वर्तवाचक्नवी*प्रभृतीनामपि ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वम् । न च तेषां विद्यानुग्राहकधर्माभाव इति वाच्यं, यज्ञहोमाद्यनैकान्तिकधर्माभावे ऽपि जपोपवासदानदेवाराधानादीनामेकान्तिनामाश्रमानियतानां विद्यानुग्राहकधर्माणां तेष्वपि सत्त्वात् ॥३६॥

सू० अपि च स्मर्य्यते ॥३।४।३७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" इति तेषामपि जपादीनां विद्यानुग्रहः स्मर्य्यते ॥ ३७ ॥

---

*वचक्नुर्विप्रवाग्मिनो वचेरक्नुच्प्रत्ययस्तस्यापत्यं स्त्री ।

वेदान्तकौस्तुभः ।

अपि च स्मर्यते ।

"जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" इति जपादिभिरेवानाश्रमिणामपि सिद्धत्वं स्मर्य्यते । जपादिभिरन्तःकरणशुद्धौ सत्यां विद्योदयोऽतस्ते ऽपि सिद्धार्था भवन्तीति भावः ॥ ३७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अपि च स्मर्यते ।

"जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः। कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो*ब्राह्मण उच्यते" इति विधुरादीनामनाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रहः स्मर्यते ॥ ३७ ॥

सू० विशेषानुग्रहश्च॥ ३।४।३८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

जन्मान्तरीयेणापि साधनविशेषेण विद्या-

---

* मैत्रो दयावानित्यर्थः, सूर्यसदृशो वा मित्रावरुणाधिष्ठातृगायत्री तन्निष्ठो वा ।

नुग्रहः स्मर्यते च "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि"ति ॥ ३८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विशेषानुग्रहश्च ।

अनेकजन्मकृतैः कर्मविशेषैर्विद्यानुग्रहः स्मर्य्यते च । "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि"ति येषु विद्या दृश्यते, यथोक्ताऽऽश्रमकर्माणि विद्याङ्गानि न दृश्यन्ते, तेषु पूर्वजन्मानुष्ठितान्याश्रमकर्माण्यनुमेयानीति भावः ॥ ३८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

विशेषानुग्रहश्च ।

श्रूयते चानाश्रमनियतधर्मविशेषैस्तेषां विद्यानुग्रहः "तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया ऽऽत्मानमन्विष्यादि"ति प्राग्जन्मानुष्ठितैरप्याश्रमधर्मैरिह विद्योदयः सम्भवति । "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयाति पराङ्गतिमि"ति स्मृतेः ॥ ३८ ॥

सू०अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गात्॥ ३।४।३९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

*अन्तरालवर्त्तित्वादाश्रमवर्त्तित्वं ज्यायः "अनाश्रमी न तिष्ठेते"ति लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गात्।

अतोऽन्तरालवर्त्तित्वात्तु इतरत् आश्रमवर्त्तित्वं बहुविद्यासाधनसम्पत्त्या ज्यायः, अल्पकालेन विद्योत्पादकम्। कुतः? लिङ्गात्। तेनैति "ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चे"ति श्रुतिर्देवयानेन पथा गमनमाश्रमिणां दर्शयति। ब्रह्मवित्पुण्यकृत्स्वाश्रमकर्मवत्तेन कर्मणैधितेन ज्ञानेन देवयानद्वारा ब्रह्मैतीति श्रुत्यर्थः। एवं भूतात् पुण्यकृदिति श्रोताल्लिङ्गात्। ते च पञ्चाग्निविद्यायां "ये चेमे ऽरण्ये" इति अरण्यवासिनां निर्देशाच्चत्वार आश्रमाः॥ "अनाश्रमि न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः। सम्वत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रं समाचरेत्। वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण

---

* अन्तरालवर्त्तित्वादाश्रमानन्तरन्त्व ज्यायः इत्यपि पाठः।

परः पुमान्। तोष्यते खलु विश्वात्मा नान्य-त्तत्तोषकारणमि"त्यादिस्मृतिलिङ्गाच्च। दैवादाश्रमप्रतिपत्त्यसम्भवे जपोपवासदानदेवताराधनाहिंसासन्तोषार्ज्जवमहत्सङ्गादिभिरपवर्गं तु साधयेदेव। तथाह याज्ञवल्क्यः "नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्द्विजः। अतो यदात्मनोऽपथ्यं परस्य न तदाचरेत्। इतिहासे च "विद्यावृत्तिविनीतस्य निगृहीतेन्द्रियस्य च। आर्ज्जवे वर्त्तमानस्य ह्याश्रमैः किं प्रयोजनमिति। अत एवाश्रमालिङ्गाभावे ऽपि धर्ममाचरेदित्युक्तम्। महाभारते "दूषितो ऽपि चरेद्धर्मं न लिङ्गं धर्मकारणमि"ति तस्मादाश्रमवर्त्तित्वस्य ज्यायस्त्वेऽप्यकृतदारमृतदारादीनामनाश्रमिणामपि जपादिभिर्विद्यानुग्रहः इति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

इति विधुराधिकरणम् ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो ऽस्त्येवेति। तथा ऽप्याश्रमित्वानाश्रमित्वयोराश्रमित्वस्यैव वैशिष्ट्यमित्याह —

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ।

अतो ऽनाश्रमित्वादितरदाश्रमित्वमेव ज्यायो वरिष्ठं भूयोधर्मकाऽल्पधर्मकयोरतुल्यकार्यत्वात् । लिङ्गात् श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्च । "तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चे"ति देवयानेन पथा गमनमाश्रमिणामेव दर्शयति । कथं गम्यते ? "ये चेमे ऽरण्य "इत्यरण्यवासिनामेव ग्रहणात् "चत्वार आश्रमा "इति नियमात् । "अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । सम्वत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रं समाचारेदि"ति निन्दावचनाच्चाश्रमित्वेनैव भाव्यम् । अपि च विनष्टदारा अकृतदारा वा विधुरादयः केनचिद्धेतुनाऽऽश्रमप्रतिपत्त्यसम्भवे तेषामप्यपवर्गो जपादिसाधारणधर्मैर्विद्यानुग्रहादवगम्यते । तथाह याज्ञवल्क्यः "नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्द्विजः । अतो यदात्मनो ऽपथ्यं परस्य न तदाचरेत् "इतिहासे च "विद्यावृत्तिविनीतस्य निगृहीतेन्द्रियस्य च । आर्ज्जवे वर्त्तमानस्य आश्रमैः किं प्रयोजनमि "ति ॥ ३९ ॥

इति विधुराधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३।४।४० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

प्राप्तोर्द्ध्वरेतोभावस्याभावस्तु नोपपद्यते, इति

जैमिनेरपि सम्मतं वचनाभावान्निमित्ताभावाच्छिष्टाचाराभावाच्च ॥ ४० ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

इदानीं नैष्ठिकाद्याश्रमेभ्यः प्रच्युतानामपि विद्याधिकारोऽस्ति ? न वेति ? चिन्त्यते —

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः।

सन्त्यूर्द्ध्वरेतसः आश्रमा इति प्रागुपपादितम्, तेभ्यो विभ्रष्टानां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति ? न वेति ? सन्देहः, विधुरादीनामिव जपादिभिरस्तीति प्राप्ते, उच्यते—तुशब्दः पक्षनिषेधार्थः। तद्भूतस्य परमफलकत्वेन प्राप्तस्योर्द्ध्वरेतोभावस्य अतद्भावः प्रच्युतिर्न भवतीति जैमिनेरपि च सम्मतम्। जैमिनिसम्मतत्वेन स्वमतस्य दार्ढ्यमुपपादितमित्यपि शब्दः सूचयति। अतः कारणात् उर्द्ध्वरेतसां नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकानां विधुरादीनामिवानाश्रमित्वेनावस्थानासम्भवात्तेषां ब्रह्मविद्यायामधिकारः सङ्गच्छते इत्यर्थः। प्रच्युतिर्न सम्भवतीत्यत्र हेतूनाह—नियमात्तद्रूपाभावेभ्य इति। "ब्रह्मचा-

र्य्याचार्य्यकुलवासी तृतीयो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुले ऽवसादयन्नि"ति "अरण्यमीयान्न ततः पुनरेयादि"ति "संन्यस्याग्निं न पुनरावर्त्तयेदि"ति चाश्रमाप्रच्युतिनियमात् । तच्छब्दोऽतद्भावपरामर्शपरः । तस्यातद्भावस्याश्र(म)मं प्रच्युतेः रूपाणि शब्दरूपाणि तानि तद्रूपाणि आश्रमप्रच्युतिबोधकानि वाक्यानीत्यर्थः । तेषामभावस्तद्रूपाभावस्तस्मात् । अनाश्रमनिष्ठापादकानि वाक्यानि न सन्त्यर्थः । बहुवचनेनान्येऽभावा गृह्यन्ते । तथाहि "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा परिव्रजेदि"त्यारोहणबोधकवाक्यवदवरोहणवाक्याभावात्, प्रच्युतिनिमित्ताभावाच्च, शिष्टाचाराभावाच्च ॥ ४० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अथ च नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकानां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्युतानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारो ऽस्ति ? न वेति ? विषये, अस्तीति विधुरादिवदनाश्रमधर्मैर्जपादिभिस्तेषामपि विद्यानुग्रहसम्भवादिति प्राप्ते, आह ——————

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ।

तुशब्दः पक्षनिषेधार्थः । तद्भूतस्य नैष्ठिकादिधर्मनिष्ठस्य नातद्भावः, । अनाश्रमितयाऽवस्थितिर्न सम्भवति । कुतः ? तद्रूपाभावेभ्यो नियमात् । तद्रूपा भावाः नैष्ठिकादिधर्माभावास्तेभ्यः शास्त्रैर्नियमात् नैष्ठिकादिबृहद्धर्मनिष्ठान्स्वाश्रमधर्मत्यागान्नियच्छन्ति शास्त्राणि । "ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन्नि" ति "नैष्ठिकस्य अरण्यमीयान्न ततः पुनरेयादि" ति "वैखानसस्य संन्यस्याग्निं न पुनरावर्त्तयेदि"ति परिव्राजकस्य । अतो विधुरादिवत्तेषामनाश्रमित्वासम्भवान्न ब्रह्मविद्याधिकारः । जैमिनेराचार्यस्याप्येतत्सम्मतम् । "किंच ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेदि"त्याद्यारोहणविधिवदवरोहणविध्यदर्शनात् शिष्टाचाराभावाच्च ॥ ४० ॥

सू० नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥३।४।४१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अधिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तं नैष्ठिकस्य न सम्भवति, तस्य तदयोगात् । "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत्स आत्महे "ति स्मृते : ॥ ४१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु प्रतिपन्नाश्रमप्रच्युतौ प्रमादो निमित्त-मस्तु । पतितस्य च प्रायश्चित्त पुनर्विद्या-धिकारे हेतुरस्त्विति चेन्नेत्याह —

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ।

"ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैऋतं गर्धभमालभेते"ति प्रायश्चित्तं श्रुतं तदधिकारलक्षणे षष्ठ ऽध्याये । "अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्" । ६।८।२२। इत्यत्र निर्णीतं, तदाधिकारिकमित्युच्यते। तन्नैष्ठिकधर्मच्युतानां न सम्भवति । कुतः? पतनानुमानात्तदयोगात् । दुर्निवार्य्यपातित्यबोधकस्मृतेः। तेषां प्रायश्चित्तायोगात् । स्मृतिस्तु "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत्स आत्मह"ति। अपिशब्दः प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणविषय-मिति द्योतयति ॥ ४१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नन्वधिकारलक्षणे "अवकीर्णी पशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तका-

लत्वात्"६।८।२२। इति "ब्रह्मचार्यवकीर्णी* नैर्ऋतं गर्दभमालभेते" त्यादिना प्रच्युतब्रह्मचर्यस्य प्रायश्चित्तविधानात्कृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह —

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ।

आधिकारिकम् अधिकारलक्षणोक्तम् प्रायश्चित्तं नैष्ठिकधर्मच्युतानां न सम्भवति । कुतः ? तेषां पतनस्मरणात् प्रायश्चित्तायोगात् । तथा च स्मृतिः "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत्स आत्महे"ति । अपिशब्दः प्रायश्चित्तस्योपकुर्वाणविषयकत्वद्योतनार्थकः ॥ ४१ ॥

सू० उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥३।४।४२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

एके तु नैष्ठिकस्य ब्रह्मचर्य्यच्यवनमुपपातकमतस्तत्र प्रायश्चित्तं मन्यन्ते । उपकुर्वाणवत्तस्य ब्रह्मचारित्वाविशेषात् मध्वशनादिवत्तदुक्तम् "उत्तरेषामविरोधी"ति ॥ ४२ ॥

---

*अवकीर्णं योनौ निषिक्तं रेतोऽस्यास्तीत्यवकीर्णी ।

वेदान्तकौस्तुभः ।

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ।

उपपूर्वं नैष्ठिकादीनां स्त्रीगमनादिना ब्रह्मचर्य्यप्रच्यवनमुपपदपूर्वमुपपातकमित्यर्थः। दुर्निवार्य्यं महापातकं नास्ति। अपिशब्दो हेत्वर्थः। अतस्तेषामपि ब्रह्मचारित्वाविशेषादुपकुर्वाणानामिव प्रायश्चित्तस्य भावमेके आचार्य्याः मन्यन्ते। अशनवत्। यथा मध्वशनादिनिषेधस्तत्प्रायश्चित्तं चोपकुर्वाणानां नैष्ठिकादीनां च समानम्, तद्वत्। तदुक्तम् "उत्तरेषां तदविरोधी"ति स्मृतिकृद्भिः। उपकुर्वाणस्य यदुक्तं तत्स्वाश्रमाविरोधिनैष्ठिकादीनामुत्तरेषामाश्रमिणां चापि सम्भवतीत्यर्थः। इत्थं नैष्ठिकानां ब्रह्मचर्य्यच्यवने प्रायश्चित्तसम्भवाद्विद्यायां पुनरधिकारः। एवं परिव्राड्वैखानसयोरपि गतिः ॥ ४२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ।

अपि सम्भावनायाम् । एके त्वाचार्याः गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र नैष्ठिकादिब्रह्मचर्य्यच्यवनस्य महापातकविलक्षणत्वादुपपातकत्वादुपकुर्वाणकवन्नैष्ठिकस्यापि प्रायश्चित्तभावं मन्यन्ते, ब्रह्म-

चारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशेषाच्च अशनवत्, यथा मध्व शनादिनिषेधस्तत्प्रायश्चित्तं चोपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनां च-समानं, तदुक्तं स्मृतिकर्तृभिः "उत्तरेषां चैतदविरोधी"ति उप-कुर्वाणब्रह्मचारिण उक्तो धर्म उत्तरेषां चाश्रमिणां स्वाश्रमा-विरोधी भवतीत्यर्थः । तथात्रापि ब्रह्मचर्यच्यवने प्रायश्चित्त-सम्भवादस्ति विद्यायोग्यता । एवं यतिवनस्थयोरपि प्रमादा-द्ब्रह्मचर्यभङ्गे प्रायश्चित्तमूह्यम् ॥ ४२ ॥

सू० बहिस्तूभयथापि स्मृतेरा-चाराच्च ॥ ३।४।४३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

नैष्ठिकादीनां स्वाश्रमप्रच्युतेर्महापातकत्व-मुपपातकत्वं वा ऽस्तूभयथाऽपि ते ब्रह्मविद्या-धिकाराद्बहिर्भूताः "प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत् स आत्महे"ति स्मृतेः, शिष्टाचा-राच्च ॥ ४३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ।

ऊर्द्ध्वरेतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्युतेर्महापातक-

त्वमस्तूपपातकत्वं वा ऽस्तूभयथापि ते बहिर्भूता एव शिष्टैः कर्त्तव्याः । कुतः ? स्मृतेराचाराच्च । "प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत्स आत्महा आरूढं पतितं विप्रं दृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेदि"त्यादिनिन्दास्मृतेः । अवकीर्ण्यादिजनपरित्यागलक्षणात् शिष्टाचाराच्च । तस्मात्स्वाश्रमेभ्यः प्रच्युतानां तेषां नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकार इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ।

ऊर्द्ध्वरेतस उपपातकित्वे महापातकित्वे वोभयथा ऽपि स्वाश्रमप्रच्युतत्वाच्छिष्टैस्ते बहिःकार्याः । कुतः ? "आरूढो नैष्ठिकमि"त्यादिस्मृतेः । आचारात्, वर्जयन्ति हि तान् शिष्टाः विद्योपदेशसहभोजनादिव्यवहारेषु । यद्यपि किल्विषनिर्हरणाय कैश्चिद्वाक्यैस्तेषु प्रायश्चित्तमुपदिश्यते, तथापि कर्माधिकारापादनी शुद्धिस्तेषां न सम्भवति । तद्धेतुप्रायश्चित्ताभावात् "प्रायश्चित्तं न पश्यामी"ति स्मृतेरित्यर्थः । अतः प्रायश्चित्ते कृते ऽपि तादृशशुद्ध्यनुरूपयोग्यताभावाद्ब्रह्मविद्याधिकारासम्भव इति भावः । जपादिना पारमार्थिकफलभाक्त्वे ऽपि व्यवहारयोग्यता नास्तीति राद्धान्तः ॥ ४३ ॥

इति तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः

॥ ३।४।४४ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

कर्माङ्गाश्रितमुपासनं यजमानकर्त्तृकमित्यात्रेयः। "यदेव विद्यये"ति फलश्रुतेः ॥ ४४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

"तद्विरसम्मतो ऽर्थो ग्राह्यो, न त्वनिश्चिततद्वित्वसम्मतः" इत्यपि जैमिन्यभिमतार्थस्वीकारात्केषाञ्चिदभिमतस्यार्थस्यार्थस्यानादृतत्वाच्च पूर्वाधिकरणे दर्शितं, तथेदानीमङ्गाश्रितमुपासनमृत्विजः कर्मेति दर्शयन्न तद्विदभिमतार्थमनादृत्य तद्विदभिमतो ऽर्थ उपादेयः इति दृढयति —

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः।

कर्माङ्गाश्रितमुद्गीथाद्युपासनं यजमानस्य स्वामिनः कर्म? आहोस्विदृत्विजः? इति सन्देहे, स्वामिनः इत्यात्रेय आचार्यो मन्यते।

कुतः ? फलश्रुतेः "यदेव विद्यया करोती" ति क्रतुवीर्य्यवत्तरत्वफलस्य यजमानाश्रयत्वश्रवणात्. ॥ ४४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ।

अङ्गाश्रितान्युद्गीथाद्युपासनानि किं स्वामिनो यजमानस्य कर्माणि ? उत ऋत्विजः ? इति विषये किं युक्तं, स्वामिन इति । कुतः ? फलश्रुतेः । "यदेव विद्यये"ति क्रतुवीर्यवत्तरत्वफलस्य यजमानाश्रयत्वश्रवणाद्दहरोपासनादिष्विव स्वामिन एवैषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते स्म ॥ ४४ ॥

सू० आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ३।४।४५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

कर्माङ्गाश्रितमुपासनमृत्वि(ज)क्कर्तृकं त(स्य)स्मै कर्मणे क्रीतत्वात् फलस्य यजमानाश्रयम् ॥ ४५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ।

कर्माङ्गाश्रितमुद्गीथाद्युपासनमार्त्विज्यम् ।

ऋत्विजा कर्त्तव्यम् इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। कुतः? हि हेतौ। यतस्तस्मै साङ्गकर्मणे कर्मकरः ऋत्विक् यजमानेन दक्षिणया परिक्रीयते। तेनैव तन्निर्वर्त्यं तस्मादित्यर्थः। ननु "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमि"ति श्रुत्युक्तं वीर्यवत्तरं फलमप्युपासनकर्त्तुरेव स्यादिति चेन्न, शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्यायात्। "यां वै काञ्चनाशिषं ऋत्विज आशासते सा सर्वा यजमानस्ये"ति श्रुतेश्च फलं तु यजमानस्यैव। अतः कर्माङ्गाश्रितोपासनमृत्विक्कर्मेति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इति स्वाम्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते।

क्रत्वङ्गत्वेन क्रत्वधिकृतस्यैवोद्गीथाद्युपासने ऽधिकारात् क्रतोश्च साङ्गस्यार्त्विज्यत्वेनैतदपि गोदोहनादिवदङ्गाश्रयत्वेनार्त्विज्यमङ्गं कुर्वतः ऋत्विजः कर्मैवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते स्म। किं कारणं? तस्मै हि यजमानफलसाधनभूतसाङ्गक्रत्वनुष्ठानाय हि ऋत्विक् परिक्रीयते। क्रतुप्रयोगान्तःपातीनि चोद्गीथाद्युपासनानीति ऋत्विजैव निवर्त्त्यानि। यत्तूक्तं फलस्य यजमानाश्रयत्वश्रवणादिति, नैष दोषः, शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्यायेन तस्य तद्गा-

मित्वात् । यजमानेन हि स्वगामिफलकसाङ्गप्रयोगकरणाय ऋत्विजां दक्षिणया क्रीतत्वात्कर्त्तृत्वे ऽपि न तेषां फलभाक्त्व- मतः क्रयणद्वारा कर्त्तृत्वभोक्तृत्वसामानाधिकरण्यमप्युपपद्यते । भृत्यकर्त्तृके युद्धे राजा युध्यते इति वदिति भावः । तस्माद- ङ्गोपासनान्यृत्विक्कर्माणीति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इति स्वाम्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू० सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्

३ । ४ । ४६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिरि" त्यत्र मननशीले मौनपदप्रवृत्तिसम्भवे ऽपि पक्षेण प्रकृतमननशीले प्रयोगदर्शनात् पाण्डित्य- बाल्ययोरपेक्षया तृतीयं सहकार्य्यन्तरं मौनं विधी- यते, यज्ञादिवत् शमादिवच्च ॥ ४६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विद्यावतः सहकारिभूताः यज्ञादयः शमा-

दयश्च पूर्वत्र निरूपिताः । इदानीं तद्वद्विद्यावतः सहकार्य्यन्तरं मौनमस्ति, तद्विषयको विचारः क्रियते —

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ।

बृहदारण्यके कहोलप्रश्ने श्रूयते "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिरमौनं मौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मण" इति । तत्र संशयः । किमिह बाल्यपाण्डित्यवत् मौनमपि विधीयते ? आहोस्विदनूद्यत ? इति मोनं ज्ञानं तद्धि पाण्डित्यं निर्विद्येति गतमेव मुनिरित्यनूद्यते । इति प्राप्ते, उच्यते—तद्वतो विद्यावतः तृतीयं बाल्यपाण्डित्ययोरपेक्षया तृतीयं साधनं मौनं विधीयते । एतदेवाह—सहकार्यन्तरविधिरिति । ब्रह्मसाक्षात्कारे साध्ये पाण्डित्यं बाल्यं च सहकारितदपेक्षया सहकार्य्यन्तरं मौनं तस्य विधिरेव मुनिरिति । विध्यादिवत्, विधीयते उपकारितयेति विधिः यज्ञदानादिरूपः सर्वाश्रमधर्मः शमादिरूपश्च । आदिशब्देन पाण्डित्यं

बाल्यं च गृह्यते, तद्वत् । यत्तु मौनं ज्ञानं तद्धि पाण्डित्यं निर्विद्येति गतमेव मुनिरित्यनूद्यते इत्युक्तं, तत्राह—पक्षेणेति । मुनिशब्दस्य "मुनीनामप्यहं व्यासः" इत्यादौ प्रकृष्टमननशीले पक्षेण प्रसिद्धेः पाण्डित्यात्तृतीयं मौनमर्थान्तरमेवेत्यर्थः । अथ मुनिरित्यत्र विधिप्रयोगाभावे ऽपि मननविशेषस्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वं मन्तव्यम् । "यस्मादनेन प्रकारेण पूर्वे ब्राह्मणाः कृतार्थाः जातास्तस्मादन्यो ऽपि ब्राह्मणः पाण्डित्यं पण्डितकृत्यं श्रवणं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेत् मननेन स्थातुमिच्छेत् उभयं लब्ध्वा मुनिः स्यात् । प्रकृष्टध्यानशीलो भवेत् । तदनन्तरममौनं मौनेतरमुपायजातं मौनं च लब्ध्वा ब्राह्मणो भवति निष्पन्नविद्यो भवती"ति श्रुत्यर्थः ॥ ४६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ।

"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च

निर्विद्याथ ब्राह्मण" इति बृहदारण्यके कहोलप्रश्ने श्रूयते। तत्रेदं चिन्त्यते, किमत्र बाल्यपाण्डित्यवन्मौनमपि विद्याङ्गतया विधीयते ? उतानूद्यत ? इति विषये किं तावत्प्राप्तम् ? अनूद्यत इति मौनं च ज्ञानं तच्च पाण्डित्येन गतमित्येवं प्राप्ते, ब्रूमः–सहकार्य्यन्तरविधिरिति। विधीयते इति विधिः, सहकार्यन्तरस्य विधिः सहकार्यन्तरविधिः तद्वतो विद्यावतः। सहकार्यन्तरं मौनं विधीयते विध्यादिवत् विधीयते इति विधिस्तेन यज्ञदानप्रभृत्याश्रमधर्मः शमदमादयश्च गृह्यन्ते । आदिशब्दाच्छ्रवणमननग्रहः । आश्रमधर्मवत् शमदमादिवत् श्रवणमननवच्च पाण्डित्यबाल्ययोस्तृतीयं मौनं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते । यद्यपि बाल्ये एव विधेः पर्यवसानं, तथाऽप्यपूर्वत्वान्मुनित्वमपि विधेयम्। न च त्रयाणां विधाने वाक्यभेदो दोष उपरिधारणवदिष्टत्वाद्वाक्यभेदस्य । ननु पाण्डित्यग्रहणादेव सिद्धं मौनं, नेत्याह। पक्षेणेति। मुनिशब्दस्य मननान्मुनिरिति व्युत्पत्त्या प्रकृष्टमननशीले पक्षेण प्रसिद्धेः "मुनीनामप्यहं व्यास" इति "वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गव" इति च प्रयोगदर्शनात् । प्रकृष्टमननं च श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननादर्थान्तरभूतमुपासनालम्बनस्य परमात्मस्वरूपगुणादेरनवरतध्यानरूपं भगवदनुग्रहासाधारणं कारणं निदिध्यासनाख्यम्। ततश्चैवं वाक्यार्थः, यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वा पुत्रैषणादेर्व्युत्थाय भिक्षाचर्य्यं चरन्ति, तस्मादधुनातनो ऽपि ब्राह्मणो विद्यावान् विद्यानिष्पत्तये पाण्डित्यं निर्विद्य, साङ्गवेदाध्ययनजा बुद्धिः पण्डा तद्वान्पण्डितस्तस्य कृत्यं श्रवणापरपर्यायं पाण्डित्यं निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेत् श्रवणजज्ञानस्य बालभावेन मननेनासम्भावनानिरासेन, बालस्य भावेन वा

दम्भादिरहितशुद्धचित्तत्वेन स्थातुमिच्छेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य एवं श्रवणमनने कृत्वा ऽनन्तरं मुनिः स्यात्, परब्रह्मण्यनवरतध्यानशीलो भवेत् । तत्परिपाकाय एवममौनं मौनेतरं सहकारिकलापं मौनं च निदिध्यासनं यथावल्लब्ध्वाऽनन्तरं ब्राह्मणो भवति, निष्पन्नविद्यो भवतीत्यर्थः । ततो भगवदनुग्रहेण तत्साक्षात्कारं लभत इति भावः । नच श्रवणादेरेव साक्षान्मोक्षहेतुत्वमस्तु, किमनुग्रहाङ्गीकारेण गौरवादिति वाच्यं, तेषां व्यभिचारदर्शनात् । अस्य त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामव्यभिचारित्वश्रवणादवश्याभ्युपगम इत्यर्थः । "शृण्वन्तो ऽपि बहवो यं न विदुः नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीश" इत्यादिश्रुतेः । न च "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान" इति ध्यानस्यैव तत्साक्षात्कारं, प्रतिप्रधानोपायत्वश्रवणात्तद्बाधः स्यादिति वाच्यम् अविरुद्धत्वात् । ध्यानस्य करणत्वेन भगवत्प्रसादस्य व्यापारत्वेनाङ्गीकारादुभयोः सामञ्जस्यमन्यथा प्रसादश्रुतेर्बाधप्रसङ्गात् । अतः सर्वाश्रमस्थस्य विदुषो यज्ञादिस्वाश्रमधर्मवत्पाण्डित्यादित्रितयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते ॥ ४६ ॥

सू० कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥३।४।४७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, न च पुनरावर्त्तते" इति गृहिणोपसंहारः सर्वाश्रमधर्मसद्भावात्सर्वधर्मप्रदर्शनार्थः ॥ ४७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु सर्वाश्रमस्थमुमुक्ष्वनुष्ठेयाः यज्ञदानतपआदयः शमदमादयः श्रवणमनननिदिध्यासनाख्याश्च धर्मा विद्यासहकारिणस्तत्साध्या सर्वाश्रमिसाधारणाविद्या ऽपवर्गसाधनं यदि भवति तर्हि "आचार्य्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे" इत्यारभ्य "स खल्वेवं वर्त्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्त्तते" इति छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारो न घटेत, तेनोपसंहारेणान्ये आश्रमा न सन्तीति द्योत्यते इत्यत्राह—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ।

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । गृहिणोपसंहारेण

तदितरे आश्रमा न सन्तीति न मन्तव्यमित्यर्थः। कृत्स्नानां धर्माणां तत्र भावात्सत्त्वाद्गृहिणोपसंहारः सर्वधर्मप्रदर्शनार्थ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

ननु यदि सर्वाश्रमस्थविदुषां स्वस्वाश्रमधर्मसहकारिणी पाण्डित्यादिसहकारिणी च विद्या ब्रह्मप्रापिकेत्युच्यते, तर्हि कथं छान्दोग्ये "आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे" इत्यारभ्य "स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्त्तते" इति गृहस्थेनोपसंहार इत्याशङ्क्याह —

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः।

तुशब्दः शङ्कोच्छेदार्थः। गृहिणोपसंहारात्तस्यैव यथोक्तविद्यानुष्ठानाद्ब्रह्मप्राप्तिरिति नाभिप्रेयते, अपि तु कृत्स्नभावात् कृत्स्नानां धर्माणां तत्र सत्त्वात्तेनोपसंहारः सन्ति हि। गृहस्थं प्रति कर्त्तव्यतयोपदिष्टा बहुलायासा बहवो यज्ञादयः स्वाश्रमधर्माः आश्रमान्तरधर्माश्च यथासम्भवमहिंसेन्द्रियसंयमादयः। तस्मात्तत्र धर्मबाहुल्यात्तेनोपसंहारः सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थः। तथैतस्मिन्नपि वाक्ये "अथ भिक्षाचर्यं चरन्ती"ति पारिव्राज्यैकान्तधर्मभिक्षाचरणपूर्वकं। अथमुनिरिति मौनोपदेशः सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थः ॥ ४७ ॥

सू० मौनवदितरेषामप्युपदेशात्

३ । ४ । ४८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तथैव तस्मिन् वाक्ये ऽपि मौनोपदेशः सर्वधर्मप्रदर्शनार्थः । मौनोपदेशवत् "त्रयो धर्मस्कन्धा" इत्यादिना सर्वाश्रमधर्मोपदेशात् ॥ ४८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

तथा ऽत्रापि "अथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ती" इति भिक्षाचरणपूर्वको "अथ मुनिरि"ति मौनोपदेशः सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थ इत्याह —

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ।

तथेहापि "ब्राह्मणाः पुत्रेषणायाश्च वित्तेणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षुचर्य्यां चरन्ती"ति भिक्षाचरणपूर्वको मौनोपदेशः सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थः । कस्मात् ? मौनवन्मौनोपदेशवदितरेषामाश्रमाणां "त्रयो

धर्मस्कन्धाः यज्ञो ऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्य्याचार्य्यकुलवासी तृतीयो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुले ऽवसादयन्सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेती"त्यादावुपदेशात् । तस्मात्पाण्डित्यं बाल्यं तथैव मौनं चात्र विधीयते इति सिद्धम् ॥ ४८ ॥

इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

इत्याह ————

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ।

"यथा बाल्य च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्ती"त्यादौ पारिव्राज्यं मौनमुपदिष्टं, तद्वदितरेषां नैष्ठिकादिधर्माणामपि "त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञो ऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसायदयन्सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेती"त्यादावुपदेशात् । तत्र हि सर्वाश्रमसाधारणेन ब्रह्मसंस्थशब्देन सर्वेषामप्याश्रमिणां ब्रह्मप्राप्तिरुपदिश्यते । तथा जाबालोपनिषदि च "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेदि"त्यादिना चत्वार आश्रमा उपदिश्यन्ते । अतः सुष्ठूक्तं यज्ञादि-

सर्वाश्रमधर्मवन्मौनतृतीयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते इति ॥ ४८ ॥ इति सहकार्य्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू० अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥

३ । ४ । ४९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

पाण्डित्य(प्रयुक्त)स्वमाहात्म्याद्यनाविष्कुर्व्वन्बाल्येन निरहंकारभावेन वर्त्तेत। तस्यैवान्वयसम्भवात् ॥ ४९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरि"त्यत्र मौनमपि विधेयमित्युक्तमिदानीं बाल्यशब्दार्थश्चिन्त्यते —

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ।

किं स्वच्छन्दाचरणमात्रं बाल्यस्य कर्म बाल्यशब्देनोच्यते, तन्मुमुक्षुणानुष्ठेयम् ? उत दम्भदर्पाभिमानादिराहित्यमिह बाल्यशब्देनोच्यते तन्मुमुक्षुणोपादेयमिति ? संशयः ।

तत्र बालस्य भावो बाल्यं स्वच्छन्दाचरण-मात्रं तन्मुमुक्षुणोपादेयं, दम्भादिराहित्यमेवो-पादेयं, नतु स्वच्छन्दाचरणमात्रमपीति नियमे हेत्वभावादिति प्राप्ते, ब्रूमः श्रवणादिजन्यवैदु-ष्याद्यनाविष्कुर्वन्बाल्येन दम्भादिराहित्येन बुद्धिपूर्वकेन ब्रह्ममननाद्यनुरूपेण तिष्ठासेत्स्था-तुमिच्छेत् । कुतः ? अन्वयात् । दम्भादिरा-हित्यस्यैव प्रकृतेऽन्वयसम्भवात्, स्वच्छन्दाचर-णस्य तु सर्वथा ऽनन्वयात् । "नाविरतो दुश्च-रितान्नाशान्तो नासमाहितो नाशान्तमनसो वा ऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादि"त्यादि श्रुतेः । तस्माद् दम्भादिरहितत्वं बाल्य मुमुक्षुणोपादेयमिति सिद्धम् ॥ ४६ ॥ इति अनाविष्काराधिकरणम् ॥१३॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ।

"बाल्येन तिष्ठासेदि"त्यत्र किं बालचरितं बाल्यं विदुषोपादे-यम् ? उत जितेन्द्रियतया दम्भदर्पादिराहित्यं भावशुद्धिमात्रं बाल्यमिति ? विषये तिष्ठन्मूत्रपुरीषादिकर्मबाल्यमिति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु बालो यथा स्वाभिजनाद्यनाविष्कुर्वन् दम्भदर्पा-दिराहितो वर्त्तते, तथा विद्वानपि पाण्डित्यप्रयुक्तस्वमाहात्म्या-

द्यनाविष्कुर्वन् दम्भदर्पादिराहित्येन बाल्येन वर्त्तेत । कुतः ? अन्वयात् । तस्यैव विद्यान्वययोग्यत्वात् । कामचारादेस्तु "नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः नाशान्तमानसो वा ऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादि"त्यादिभिर्विद्योत्पत्तिविरोधित्वावगमात् ॥४९॥

इति अनाविष्काराधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू० ऐहिकमप्रस्तुते प्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । ३।४।५०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

असति प्रतिबन्धे ऐहिकं विद्याजन्म, तस्मिन् सत्यामुष्मिकं, "मृत्युप्रोक्तां नाचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामि"त्यादौ तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विद्योत्पत्तिसाधनकदम्बमुक्त्वा इदानीं विद्योत्पत्तिकालश्चिन्त्यते —

ऐहिकमप्रस्तुते प्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ।

किम् "अनाविष्कुर्वन्नन्वयादि"त्यन्तेन सूत्रगणेन प्रतिपादितैः साधनैरिहैव जन्मनि विद्योत्पत्तिः ? उत जन्मान्तरे ? इति संशये, पूर्वपक्षः

" स्वर्गकामो यजेदि "त्यादिशास्त्रबलादामुष्मिकाभ्युदयार्थं यत्नं कुर्वन्ति, जन्मान्तरे विद्योत्पत्त्यर्थं तु यत्नं न कुर्वन्तीहैव जन्मनि विद्यासम्भवादित्यत्राभिधीयते। प्रतिबन्धे विद्याप्रतिबन्धके देशकालादिविशेषापेक्षे विद्येतरफलोन्मुखे कर्मणि अप्रस्तुते अप्रवृत्ते असतीत्यर्थः। विद्योत्पत्तिसाधनसमुहे स्वनुष्ठिते च सति ऐहिकं विद्याजन्म प्रतिबन्धे तादृशे कर्माणि प्रस्तुते सति चामुष्मिकमपीति । कुतः ? तद्दर्शनात् । उभयथा विद्याजन्मदर्शनात् । प्रतिबन्धाभावे ऐहिकं विद्याजन्म मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगसिद्धिं च कृत्स्नाम् ब्रह्मप्राप्तो विरजो भूद्विमृत्युरि"ति श्रुतौ दृश्यते। जन्मान्तरानुष्ठितसाधनैर्जन्मान्तरे विद्याजन्म "गर्भस्थ एव वामदेवः प्रतिपेदे" इत्यत्र दृश्यते। प्रतिबन्धबाहुल्ये सति विद्यालाभो दुर्घटः। "शृण्वन्तो ऽपि बहवो यन्न विद्युरि"ति श्रुतेः। तस्मात्प्रतिबन्धापगमे विद्योत्पत्तिर्यस्मिन् जन्मनि साधनमनुष्ठितं तत्रैव विद्योदय इति नियमो नास्तीति सिद्धम् ॥ ५० ॥ इत्यैहिकाधिकरणम् ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

अथ विद्योत्पत्तिकालश्चिन्त्यते —

ऐहिकमप्रस्तुते प्रतिबन्धे तद्दर्शनात्।

किं पूर्वोक्तसाधनैः सिध्यति विद्यैव जन्मनि सिध्यति? उत जन्मान्तरे? इति संशयः। तत्र किं युक्तमिहैवेति। कुतः? दृष्टार्थत्वाद्विद्यायाः। नहि कश्चित्परत्र मे विद्या जायतामिति कामयमानो विद्यासाधनेषु प्रवर्त्तते। अतो यस्मिन् जन्मनि विद्यायां यतते, तत्रैव तत्फलेन भवितव्यमिति प्राप्ते, सूत्रः। ऐहिकं विद्याफलं प्रतिबन्धे ऽप्रस्तुते सति विद्याविरुद्धफलं देशकालविशेषापेक्षं फलोन्मुखं कर्म प्रतिबन्धशब्दवाच्यं तस्मिन्न विद्यमाने सतीत्यर्थः। प्रस्तुते तु तस्मिन् जन्मान्तरे विद्यासिद्धिः। कुतः? तद्दर्शनात्। "मृत्युप्रोक्तां नचिकेतो-ऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ब्रह्मप्राप्तो विरजो भूद्विमृत्युरि" त्यादिश्रुतिर्हैहिकीं विद्यासिद्धिं दर्शयति। "गर्भस्थ एव वामदेवः प्रतिपेदे" इत्यादिस्तु जन्मान्तरसाधनजां, जन्मान्तरे स्मृतिश्च "अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण! गच्छति। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमि" त्यादिका, अतो ऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धक्षयानन्तरमेव विद्या सिध्यतीति सिद्धम् ॥ ५० ॥ इत्यैहिकाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू॰ एवं मुक्तिफलानियमस्तद-वस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तथा मुक्तिफलानियमः "तस्य तावदेव चिरमि"ति वचनात् ॥ ५१ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदान्तपारिजात-सौरभे तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विद्यार्थिनो विद्याप्राप्तिकालश्चिन्तित इदानीं प्राप्तविद्यस्यापवर्गार्थिनोऽपवर्गकालश्चिन्त्यते—

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ।

प्राप्तविद्यस्य यस्मिन् शरीरे विद्यालाभ-स्तद्वियोगानन्तरं विद्याया मुक्तिरूपं फलमिति नियमः ? उतानियमः ? इति सन्देहः, साधने सिद्धे तदैव फलप्राप्तिसम्भवात्तच्छरीरवियोगा-नन्तरं फलं भवतीति नियम इत्यत्रोच्यते। एवं मुक्तिफलानियम इति । यथा प्रतिबन्ध-

स्याभावे इहैव, भावे त्वन्यत्र विद्याजन्म सम्भवतीत्यनियमः । एवं प्राप्तविद्यस्य विद्यायाः मुक्तिरूपस्य फलस्यानियमः। असति प्रारब्धे कर्मणि शरीरवियोगानन्तरं विदुषो विद्यायाः मुक्तिरूपं फलं, सति च शरीरान्तरवियोगानन्तरमित्यनियम इत्यर्थः । कुतः ? तदवस्थावधृतेः । "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्ये"ति छान्दोग्ये तदवस्थस्य सा विद्वद्रूपाऽवस्था यस्य स तदवस्थस्तस्य सम्पन्नविद्यस्यानियतमुक्तिकालत्वेनावधृतेरित्यर्थः। तस्मान्मुक्तिफलानियम इति सिद्धम् । पदाभ्यासो ऽध्याय परिसमाप्तिद्योतनार्थः ॥५१॥

इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तकाचार्यश्रीमन्निम्बार्कपादपद्मान्तेवासिना श्रीश्रीनिवासाचार्येण विरचिते शारीरकर्मामांसाभाष्ये श्रीमति वेदान्तकौस्तुभे तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थपादः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अथ सम्पन्नविधस्य मोक्षकालश्चिन्त्यते—

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ।

किं यस्मिन् शरीरे विद्योदयस्तच्छरीरपात एव मोक्षः? उत शरीरान्तरपातः? इति विषये विद्यासिद्धौ तत्फलस्यावश्यकत्वात्तच्छरीरपात एवेति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु यथा साधनसम्पन्नस्येह जन्मन्येव विद्या सिध्यतीति न नियमः। अपि तु प्रतिबन्धनाशोत्तरमेव। एवं विद्यासम्पन्नस्य मुक्तिरेव फलं तस्याऽनियमः प्रारब्धकर्मणि सति शरीरान्तरपाते, तदभावे तच्छरीरपात एवेति। कुतः? तदवस्थावधृतेः। विद्यावतो ऽपि "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्ये" इति छान्दोग्ये प्रारब्धक्षयोत्तरमेव मोक्षकालविनिश्चयादित्यर्थः। पदाभ्यासो ऽध्यायसमाप्तिद्योतकः ॥ ५१ ॥

इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्य श्रीश्रीनिम्बार्कमतानुयायि-
श्रीमन्मुकुन्दचरणारुणपद्ममकरन्दभृङ्गेण जगद्विजयि श्रीश्री-
केशवकाश्मीरिभट्टेन सङ्गृहीतायां श्रीवेदान्तकौस्तुभ-
प्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्याय-
चतुर्थपादविवरणम् ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं ब्रह्मविद्याचिन्तनपरः साधनाऽध्यायस्तृतीयः ।

भवतु भूतये विदुषां श्री६ श्रीनिम्बभास्करदर्शनं बङ्गदेशस्थ-वर्द्धमाननिवासनिरतश्रीनृहरिदेवपादपीठाधिकृतश्रीश्रीमन्मधुसूदनशरणदेवाचार्य्यैः मुद्रापितमिदम् ।

अस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सूत्राणि २७ सप्तविंशतिः ।
अधिकरणानि च षट् ६ ।
द्वितीये पादे सूत्राणि ४१ एकचत्वारिंशत् ।
अधिकरणान्यष्टौ ।
तृतीये पादे सूत्राणि ६४ चतुःषष्ठिः ।
अधिकरणानि च षड्विंशतिः ।
चतुर्थे पादे सूत्राणि ५१ एकपञ्चाशत् ।
अधिकरणानि पञ्चदश १५ ।
सर्वाणि चैतदध्यायसूत्राणि त्र्यशीत्युत्तरं शतम् १३८
सर्वाणि चाधिकरणानि ५५ पञ्चपञ्चाशत् ।

———०———

तस्थौ देवो योऽर्करूपेण निम्बे प्रादुष्कर्त्तुं वेदतत्त्वं दयालुः ॥
आविर्भूतस्तस्य पादारविन्दे गाढं गाढं लीयतां चित्तभृङ्गः ॥१॥

॥*ॐ श्रीमद्राधागोपालाभ्यां नमः*॥

ॐ मङ्गलमूर्त्तये श्रीमन्नियमानन्दाय नमः

भाष्यत्रयोपेते ।

श्रीब्रह्मसूत्रे ।

चतुर्थेऽध्याये प्रथमपादारम्भः ।

सू० आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥

४ । १ । १ ॥

श्रीश्रीभगवन्निम्बार्कविरचित–वेदान्तपारिजात-

सौरभाख्य–ब्रह्मसूत्र–वाक्यार्थः ।

असकृत् साधनावृत्तिः कर्त्तव्याः "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादिब्रह्मदर्शनायोपदेशात् ॥ १ ॥

श्रीश्रीनिवासाचार्य–विरचित–श्रीवेदान्त-

कौस्तुभभाष्यम् ।

तृतीयेऽध्याये साधनानि निरूपितानीदानीं

चतुर्थेऽस्मिन्नध्याये फलं निरूप्यते । तत्र प्रथमे पादे फलसिद्धिर्दृढैः साधनैरञ्जसा भवेत्तदर्थं साधनावृत्तिराप्रयाणात्कर्त्तव्येति निरूप्यते । विदुषो ब्रह्मात्मकत्वादुत्तरपूर्वकर्मनिवृत्तिहेतुभूत-विद्याबलाच्च फलसिद्धिरवश्यं भविष्यतीति च द्योत्यते, भोगेनारब्धकार्य्यकर्मक्षये सति ब्रह्म-प्राप्तिरूपं फलं भवतीति च प्रतिपाद्यते । द्वितीये पादे तु विदुष उत्क्रान्त्यादिकं चिन्त्यते । तृतीये पादे तु तस्यार्चिरादिगतिर्निरूप्यते । चतुर्थे पादे तु तस्य परम्ब्रह्मप्राप्तस्य निवृत्ततिरोधानस्य स्वरूपादि निर्णीयते । तत्रादौ साधनमसकृद-नुष्ठेयमित्याह —

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ।

आत्मा वा अरे ! द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-ध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यस्त-मेव विदित्वातिमृत्युमेति ब्रह्मविदाप्नोति परमि”-त्यादिषु श्रूयमाणं ब्रह्मदर्शनसाधनं सकृदनुष्ठे-यम् ? उतासकृत्तदावृत्तिः कर्त्तव्येति ? संशयस्तत्र सकृदनुष्ठेयमसकृत्तदावृत्तौ प्रमाणाभावादिति पूर्वः

पक्षः । तत्राभिधीयते—आवृत्तिरिति । असकृद्ब्रह्म-दर्शनसाधनावृत्तिः कर्त्तव्या । कुतः ? उपदेशात् । श्रवणमननोपदेशपूर्वकब्रह्मदर्शनसाधनभूतध्यानोपदेशात् । अयमभिप्रायः, सकृच्छ्रवणेन यथार्थं वाक्यार्थज्ञानं श्वेतकेतुसदृशानामपि न भवति, वेदान्तवाक्यार्थस्यातिदुर्ज्ञेयत्वात् । अन्यथा तत्त्वमसीति वाक्याभ्यासस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अत एव "यं शृण्वन्तोऽपि न विदुः" इत्यादि-वाक्यस्य सार्थक्यम् । अत एवाध्ययनविधिना वेदान्तवाक्यश्रवणमात्रेण वाक्यार्थज्ञानाभावं मन्वानो भगवानिदं शास्त्रं कृतवान् । तथाच "आत्मा वा अरे ! दृष्टव्य" इति ब्रह्मदर्शन-मु(द्दिश्य)चास्य श्रोतव्य इत्युपदेशोऽसकृच्छ्रवण-ज्ञापकः । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म "इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धब्रह्मविषय-केन सकृच्छ्रवणेनाध्ययनविधिप्राप्तेन ब्रह्मदर्शने सिद्धे श्रोतव्य इत्युपदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एवमेव मन्तव्य इत्युपदेशो मननं नाम निर-न्तरं तत्त्वचिन्तनं तदुपदेशः, ततो निदिध्यासि-तव्य इति ध्यानोपदेशः श्रवणमननविषयभूतस्य

ब्रह्मणोऽविच्छिन्नप्रत्ययाकारं तत्साक्षात्कारासाधारणं कारणं ध्यानं तस्योपदेशस्तस्मादुपदेशात् असकृदनुष्ठिते उपासनवेदननिदिध्यासनादिशब्दार्थे ब्रह्मध्याने तदनुग्रहाद्ब्रह्मदर्शनं भवति। "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान" इति श्रुतेः ॥ १ ॥

श्रीश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यविरचितवेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

मोक्षोपायाभियुक्तानां भजतां तत्पदाम्बुजम् ॥
तनोति परमं श्रेयो यस्तं कृष्णमहं भजे ॥१ ॥
संग्रहीतानि मोक्षस्य साधनानि तृतीयके ॥
चरमेऽस्मिन्फलं प्राह भगवान्बादरायणः ॥ २ ॥

एवं तृतीये ऽध्याये ससाधनविद्याविचारो वृत्तः । अथेदानीं चतुर्थे ऽस्मिन्नध्याये विद्यायाः फलचिन्ता वर्त्तिष्यते, प्रसङ्गप्राप्तं चान्यदपि किञ्चित् । तत्र तावदिदं चिन्त्यते। "आत्मा वा अरे! द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सो ऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य" इत्यादिना ब्रह्मदर्शनाय विधीयमानानि श्रवणादीनि श्रूयन्ते। तानि किं सकृत्कर्त्तव्यानि ? उतासकृदावर्त्तनीयानि ? इति संशये, किं तावत्प्राप्तं, सकृदिति। असकृदावृत्तौ प्रमाणाभावादिति प्राप्ते, उच्यते —

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ।

तान्यसकृदावर्त्तनीयानि । कुतः ? उपदेशात् । वेदनोपासन-

पर्य्यायेण निदिध्यासनशब्देनोपदेशात्। तस्य च निरन्तरध्यान एव शक्तत्वात्। अयमर्थः, "ततस्तु तं पश्यति निष्कलध्यायमान" इत्यादिना ब्रह्मापरोक्षासाधारणोपायत्वेन श्रूयमाणं ध्यानं सकृत्कृतं ब्रह्मदर्शनाय न क्षमं भवति, किन्त्वसकृदेवेति। ॥ १ ॥

सू० लिङ्गाच्च ॥ ४।१।२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय!" इत्यादिस्मृतेश्च ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

लिङ्गाच्च।

लिङ्गं स्मृतिः। अस्मिन्नर्थे स्मृतयः सन्ति। "अभ्यासेन तु कौन्तेय! मामिच्छाप्तुं धनञ्जय!। स्मर्त्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित्। सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः" इत्याद्याः तस्मादसकृद्ब्रह्मदर्शनसाधनावृत्तिः कर्त्तव्येति सिद्धम् ॥ २ ॥

इत्यावृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

लिङ्गाच्च

लिङ्गं स्मृतिः । स्मर्यते चायमेवार्थः "आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनरि" त्यादिना ॥ २ ॥

इत्यावृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४।१।३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"एष मे...आत्मे"ति पूर्वे उपगच्छन्ति । "एष ते आत्मे"ति शिष्यानुपादिशन्ति । अतो मुमुक्षुणा परमपुरुषः स्वस्यात्मत्वेन ध्येयः ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अनन्तराधिकरणेऽसकृद्वेदनावृत्तिर्दर्शिता । सा वेत्तुर्वेद्येनात्यन्तं भेदं द्योतयति । तत्रेदानीमिदमुच्यते —

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ।

किं वेद्यं ब्रह्म वेत्तुरन्यत्वेनानुसन्धेयम् ?

आहोस्विद्वेत्तुरात्मत्वेनेति संशयः, तत्र पूर्वः पक्षः । अन्यत्वेनेति । कस्मात् ? अहम्प्रत्ययगोचरत्वेनात्मनः सुज्ञेयत्वादिह तु प्रकृतात्मवेदने ऽसकृत्साधनावृत्त्युपदेशाच्च प्रागुदाहृतभेदबोधकश्रुतिस्मृतिगणाच्च "भेदव्यपदेशाच्च अधिकन्तु भेदनिर्देशादि"त्यादिसूत्रगणाच्च । इत्थं स्वानुभवसिद्धे शास्त्रनिष्पन्ने भेदे सति अन्यथा प्रतिपत्तिर्न कर्त्तव्या । "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे"ति निन्दावचनाच्च । अत्रोच्यते, आत्मेति तूपगच्छन्तीति । परमात्मा ममांशभूतस्यात्मांशित्वादहञ्च तदात्मकस्तन्निरपेक्षस्थितिप्रवृत्तिराहितत्वात् । यथा स्वांशवपेक्षया सहस्रांशुः स्वाधीनास्थितिप्रवृत्तिमान् तेषामात्मा, ते च तदात्मकास्तदभिन्नाः । एवं तादात्म्यसम्बन्धेन भगवान् वेद्यः । तुशब्दो जीवपरमात्मनोरज्ञसर्वज्ञयोः स्वरूपेण भेदं द्योतयति । द्वयोः पदार्थयोः केनापि प्रकारेणाभेदे सति तादात्म्यलक्षणः सम्बन्ध उपपद्यते । न गवाश्वयोस्तादात्यमुपपद्यते, नचैकस्याप्यश्वस्य तादात्म्यमुपपद्यते । अपि तु

कार्य्यकारणयोः गुणगुणिनोः शक्तिशक्तिमतो-र्भिन्नाभिन्नयोः पदार्थयोरेव तादात्म्यसम्बन्धः । अन्यथा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"त्यत्रापि चिज्जडात्मकस्य जगतो हि स्वरूपेण ब्रह्माभिन्नत्वं स्यात् । तस्मा-दुपासितुर्ब्रह्मांशभूतस्य स्वरूपेण भिन्नस्यैव भगवानात्मा, पत्रस्य वृक्षवत्, प्रभायाः प्रभावा-निव, प्राणानां मुख्यप्राणवच्च । इह भेदोऽपि मख्यः, अभेदोऽपि मुख्यः, उभयोः स्वाभाविकत्वात् । अस्मिन्नर्थे एव " त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसी "त्यादिवाक्यान्यर्थवन्ति सन्ति । अत एव ब्रह्मणो जीवस्य वृक्षात्पत्र-स्येव प्रभावतः प्रभाया इव अपृथक्सिद्ध-त्वात् । " यो ऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्यो सावन्यो-ऽहमस्मी "ति " न स वेद यथा पशुरि"त्यादि-वाक्यान्युपपद्यन्ते । एवम्प्रकारे ऽभेदे भेदावि-रोधिनि " चेतनश्चेतनानामक्षरादपि चोत्तमः । अधिकोपदेशात्तु नेतरोऽनुपपत्तेरि "त्यादिश्रुति-स्मृतिसूत्राणामबाधः । भेदाभेदलक्षणस्य तयोः सम्बन्धस्य सर्वशास्त्रसम्मतत्वात् । यतः " एष मे आत्मा एष सर्वभूतान्तरात्मे "ति प्राश्नो-

ऽभ्युपगच्छान्ति । "एष(ते) आत्मा सर्वान्तर एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृत एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसी "त्यादिना शिष्यांस्तथैव ग्राहयन्ति । "अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी "त्यादिस्मृतेश्च श्रीपुरुषोत्तमः स्वास्यात्मत्वेन ध्येयः इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

इति आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ।

यस्य ध्यानं नैरन्तर्येण निर्णीतं सो ऽशेषदोषासंस्पृष्टमाहात्म्यः सार्वज्ञ्याद्यसंख्येयस्वाभाविकसद्गुणशक्तिवैभवः सर्वात्मा परब्रह्माख्यः श्रीमुकुन्दः किं स्वस्मादन्यत्वेनानुसन्धेयः ? उत स्वस्यात्मत्वेनेति संशये, किं तावद्युक्तं, बहुशो भेदोपपादनादन्यत्वेनेति प्राप्ते, आह- आत्मेतीति । स ममात्मैवाहं च तदात्मक इति तादात्म्यसम्बन्धेनैव ध्येयः । कुतः ? यतः "एष मे आत्मा एष सर्वभूतान्तरात्मे" ति पूर्वे महान्तो ऽभ्युपगच्छन्ति । "एष ते आत्मा सर्वान्तर एष ते आत्मा ऽन्तर्याम्यमृतः एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसी" त्यादिना शिष्यांस्तथैव ग्राहयन्ति च । "अहमात्मा गुडाकेश ! क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि वासुदेवः सर्वमिति अखिलमिदमहं च वासुदेवः वासुदेवात्मकान्याहुरि" त्यादिस्मृतेश्च ॥ ३ ॥

इति आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० न प्रतीकेन हि सः ॥ ४।१।४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

प्रतीके त्वात्मानुसन्धानं न कार्य्यं, न स उपासितुरात्मा ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

तद्वत् प्रतीकोपासने त्वनुसन्धानं न कर्त्तव्यमिति इदानीमाह —

न प्रतीकेन हि सः ।

"मनो ब्रह्मेत्युपासीत स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते"इत्यादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः, किं प्रतीकोपासनेष्वप्यात्मत्वेनानुसन्धानं करणीयम् ? आहोस्विन्नेति ? किं तावद्युक्तम्, करणीयमेव ब्रह्मोपासनत्वाविशेषादिति प्राप्ते, ब्रूमः न प्रतीके आत्मत्वानुसन्धानं कर्त्तव्यम् । यतो नहि सः प्रतीकः उपासितुरात्मा मनआदेः प्रतीकस्य ब्रह्मदृष्ट्योपास्यत्वात् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

न प्रतीकेन हि सः ।

"मनो ब्रह्मेत्युपासीते" त्यादिप्रतीकोपासनेष्वप्यात्मत्वेनानु-

सन्धानं कर्त्तव्यम्? उत नेति? संशये, ब्रह्मोपासनत्वाविशेषादात्मेत्येवानुसन्धेय इति प्राप्ते, उच्यते—न प्रतीके आत्मत्वानुसन्धानं कर्त्तव्यम्। न हि सः प्रतीक उपासितुरात्मा, प्रतीकोपासने हि मनोनामादिप्रतीकस्योपासनं, नतु परब्रह्मणः, तस्य तत्र तत्तदृष्ट्या ऽनुसन्धानमात्रत्वात्। प्रतीकोपासनं ह्यब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्यानुसन्धानं तत्रोपास्य(स्य)प्रतीकस्योपासितुरात्मत्वाभावान्न तथा ऽनुसन्धातुं योग्यम्॥४॥

सू॰ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्॥४।१।५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

मनआदौ ब्रह्मदृष्टिर्युक्तैव, नतु ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिर्ब्रह्मण उत्कर्षात्॥ ५॥

वेदान्तकौस्तुभः।

ननूक्तस्थले मनआदिदृष्ट्या ब्रह्मणः एवोपास्यत्वमस्तु मन आदेरुपास्यत्वाभावाद्ब्रह्मण उपास्यत्वाच्चेत्यत्राह—

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्।

मनोनामादिषु ब्रह्मदृष्टिः कर्त्तव्या। कुतः? उत्कर्षात्। मनोनामादिभ्यो ब्रह्मण उत्कर्षात्। न तूत्कृष्टे ब्रह्मणि मनोनामादिदृष्टिः कार्या,

यथाऽमात्ये राजदृष्टिर्युक्ता भवति, नतु राज्य-मात्यदृष्टिस्तद्वत् । तस्मात्प्रतीके आत्मत्वानुसन्धानं न कार्य्यमिति सिद्धम् ॥ ५ ॥

इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु मनआदेरचेतनाल्पशक्तेरुपास्यत्वाश्रयणस्यान्याय्यत्वा-दत्रापि मनआदिदृष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यमिति चेत्तत्राह —

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ।

मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिरेव कर्त्तव्या, न ब्रह्मणि मनआदि-दृष्टिः । कुतः ? उत्कर्षात् । ब्रह्म हि मनआदिभ्य उत्कृष्टं, अपकृष्टे ह्युत्कृष्टदृष्टिरभ्युदयाय भवति । उत्कृष्टे त्वपकृष्टदृष्टिः प्रत्यवायकरी, राजनि भृत्यदृष्टिरिव । "नेदं ब्रह्म यदिदमुपासत" इत्यादिना प्रतीकस्य ब्रह्मत्वनिषेधश्रवणात् विश्वात्मत्वाद्यसम्भवाच्च तादात्म्यविधानशास्त्रविरोधाच्च ॥ ५ ॥

इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ४।१।६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत"

स्यादुपासनेषूद्गीथादिष्वादित्यादिमतयः कर्त्तव्याः, आदित्यादेरुत्कर्षोपपत्तेः ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

इदानीं "स एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीते" त्यादीन्यङ्गाश्रितोपासनानि श्रूयन्ते, तत्र फलसाधनभूतकर्माङ्गतयोद्गीथादेरफलेभ्यः आदित्यादिभ्य उत्कर्षादादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिः कर्त्तव्येति प्राप्ते, सिद्धान्तमाह —

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः।

आदित्यादिमतयश्च आदित्यादिदृष्टय एव अङ्गे कर्माङ्गे उद्गीथादौ कर्त्तव्याः। कस्मात्? उपपत्तेः। आदित्यादेरुत्कर्षोपपत्तेः। आदित्यादिदृष्ट्या संस्कृतेषु कर्माङ्गभूतेषूद्गीथादिषु कर्माणि विशिष्टफलप्रदानि भवन्ति। अत उपपद्यते आदित्यादेरुत्कर्षः। तस्मादादित्यादिदृष्टिरुद्गीथादौ कार्येति सिद्धम्॥ ६ ॥

इत्यादित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः।

"य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीते" त्यादिकर्माङ्गा-

अथेषूपासनेषु किं कर्माङ्ग उद्गीथादावादित्यादिदृष्टिः कर्त्तव्या? उतादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति? संशये, तत्रादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति। कुतः? फलसाधनभूतकर्माङ्गतयोद्गीथादीनामफलेभ्य आदित्यादिभ्य उत्कृष्टत्वान्निकृष्टे ह्युत्कृष्टदृष्टिः कर्त्तव्यान्याय्यत्वादिति प्राप्ते, उच्यते—आदित्यादिमतयश्चेति। आदित्यादिदृष्टय एव कर्माङ्ग उद्गीथादौ कर्त्तव्या। कुतः? उपपत्तेः। कर्मणामपि फलसाधनत्वमादित्यादिदेवताराधनद्वारेणेत्यादेरेवोत्कृष्टत्वोपपत्तेः ॥ ६ ॥

इत्यादित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० आसीनः सम्भवात् ॥४।१।७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

आसीन एवोपासनमनुतिष्ठेत्तस्यैव तत्सम्भवात् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

ब्रह्मदर्शनासाधारणकारणस्योपासनस्यासकृदावृत्तिः कर्त्तव्येति प्रागुपपादितमिदानीं तदनुष्ठानमनियमेन कुर्यात्? उतासीनः? एवेति चिन्त्यते —

आसीनः सम्भवात्।

किमुपासनमासीनः शयानो गच्छन्

तिष्ठन्वा ऽनुतिष्ठेदित्यनियमः ? उतासीन एवेति नियमः ? इति संशये, नियमे हेत्वभावादनियमः, इति पूर्वपक्षे, उच्यते— आसीन इति । कुतः ? सम्भवात् । आसीने उपासके उपासनस्य सम्भवात् । शयानस्य निद्रासम्भवाद्गच्छतस्तिष्ठतश्च शरीरधारणादियत्नवशाद्विक्षेपे सत्युपासनं न सम्भवति ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

आसीनः सम्भवात् ।

किमिदं ब्रह्मदर्शनासाधारणोपायतया वेदान्तशास्त्रैर्विहितं ध्यानवेदनज्ञानप्रत्ययादिशब्दवाच्यमुपासनमासीनः शयानो गच्छन्स्तिष्ठन्वा कुर्यादित्यनियमः ? उतासीनः ? एवेति नियमः ? इति संशयः । तत्र विशेषाश्रवणादनियम इति प्राप्ते, प्रतिब्रूते आसीन एवोपासनमनुतिष्ठेत् । कुतः ? सम्भवात् । उपासनं ह्येकाग्रतया साध्यमेकाग्रचित्तता चासीनस्यैव सम्भवति, शयनादीनां लयविक्षेपहेतुत्वात् ॥ ७ ॥

सू० ध्यानाच्च ।४।१।८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

उपासनस्य ध्यानरूपत्वादासीन एव तद्-

नुतिष्ठेत ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ध्यानाच्च ।

"निदिध्यासितव्य" इत्युपासनस्य ध्यानरूपत्वाच्च आसीने एव ध्यातरि ध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहरूपस्य ध्यायत्यर्थस्योपासनवेदनाद्यपरपर्य्यायस्य सम्भवान्नियमो युक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ध्यानाच्च ।

निदिध्यासितव्य इत्युपासनस्य ध्यानरूपत्वाच्चैकाग्रतावश्यं भाविनी । अन्यथा ध्यानासिद्धेः । ध्यानं हि विजातीयप्रत्ययानालम्बनत्वे सति ध्येयाकारैकस्मृतिसन्ततिरूपं, तदेव परिपाकापन्नं ध्रुवास्मृतिपराभक्तिशब्दाभिधेयं "सत्त्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिः मद्भक्तिं लभते परामि" ति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । तथा च स्थितौ गमने च विक्षेपात् शयाने लयाच्च दुःसाध्यमिति भावः ॥ ८ ॥

सू० अचलत्वं चापेक्ष्य ॥४।१।९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"ध्यायतीव पृथिवी" त्यत्राचलत्वमपेक्ष्यध्या याति-

प्रयोगो वर्त्तते । अत आसीन एवोपासनमनुतिष्ठेत् ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ।

"ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौः ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वताः" इत्यत्र श्रुतौ पृथिव्यादीनामचलत्वमपेक्ष्य ध्यायतिप्रयोगो वर्त्तते । तस्माच्च लिङ्गाद्ध्यानवेदनादिरूपमुपासनमासीन एवानुतिष्ठेत् ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ।

तच्च ध्यानं नैश्चल्यसापेक्षं तदभावे तदसिद्धेः "ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौः ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता" इत्यत्राचलत्वमपेक्ष्यैव ध्यायतीप्रयोगो दृश्यते, तथाभूतं नैश्चल्यमासीनस्यैव सम्भवति, नान्यस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

सू० स्मरन्ति च ॥ ४।१।१०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य "त्यादि स्मरन्ति च ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

स्मरन्ति च ।

"शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् । तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये" त्याद्याः आसीनस्यैव ध्यानं स्मरन्ति च ॥१०॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

स्मरन्ति च ।

"शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् । तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये" इत्यादिना स्थिरसुखासने स्वस्तिकासनेनोपविश्य निमीलितनयनो निरतिशयानन्दे परमात्मनि चित्तमावेशयेदिति स्मरन्ति ॥ १० ॥

सू० यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ।

॥४।१।११॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

यत्र चित्तैकाग्र्यं तत्रोपासीत, तदतिरिक्तदेशादिविशेषाश्रवणात् ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ।

यत्र यस्मिन्देशे कालादौ चित्तैकाग्रता, तत्र कुर्य्यात् । तदतिरिक्तदेशकालादिविशेषाश्रवणात् । "समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाशयादिभिर्मनोऽनुकूले, न तु चक्षु*पीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेदि"ति श्वेताश्वतराणां वाक्यमपि चित्तैकाग्य्रानुरूपं देशमाह । नतु देशादिविशेषम् । मनोऽनुकूले इति वाक्यशेषात् । तस्मादासीनः उपासनमनुतिष्ठेदिति सिद्धम् ॥ ११ ॥

इत्यासीनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ।

नात्र कश्चिद्देशकालादिनियमः, किन्तु यत्र देशे काले च चित्तैकाग्र्यं स्यात्तत्रैव ध्यानं कुर्यात् । ननु वैदिकारम्भेषु प्रायेण दिगादिनियमो दृश्यते । उपासनस्यापि वैदिकत्वाविशेषात्तत्रापि दिगादिनियमेन भवितव्यमिति चेत्तद्वदत्र विशेष-

---

* विसर्गलोपश्छान्दसः ।

स्याश्रवणात्। नन्वाम्नायते देशविशेषनियमः श्वेताश्वतरैः" "समे शुचौ शर्करावन्हिवालुकाविवर्जिते। शब्दजलाश्रयादिभिः मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेदि"त्यादिनेति चेत्सत्य, तैरपि चित्तैकाग्रतैकान्तदेशापेक्षोच्यते, नतु देशविशेषो नियम्यते, मनोऽनुकूल इति वाक्यशेषादित्यर्थः ॥ ११ ॥ इत्यासीनाधिकरणम्॥ ५ ॥

सू॰ आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्

॥ ४ । १ । १२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

उपासनमाप्रयाणात् कार्य्यम्। यतस्तत्रापि "स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषमि"त्यादौ तद् दृष्टम् ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

प्राक् साधनावृत्तिरसकृत्कर्त्तव्येत्युक्तमिदानीं तत्कालो विचार्य्यते.—

आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्।

ध्यानवेदनादिपदवाच्यमुपासनं किमल्पकाले समापनीयम्? उत देहपातपर्य्यन्तमा-

वर्त्तनीयमिति ? संशये, अल्पकाले समापनीयं तावतैवाऽसकृदावृत्तिबोधकवाक्यस्य चरितार्थत्वादिति प्राप्ते—अभिधीयते । आप्रयाणादिति । आप्रयाणादामरणान्नैरन्तर्य्येणोपासनमावर्त्तनीयम् । हिशब्दः हेत्वर्थः । यतस्तत्रापि तस्मिन् काले खलु "अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैति एवं क्रतुर्ह्यमुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवती"ति श्रुतौ ध्येयप्रत्ययानुवर्त्तनं दृष्टम् । क्रतुमयो ध्यानप्रधान इत्यर्थः । तथा यावज्जीवं ध्येयप्रत्ययानुवर्त्तनम् "स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते" इति श्रुतौ च दृष्ट(व्यं)म् "यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः" इतिस्मृतौ च । तस्मादुपासनं प्रत्यहमाप्रयाणादनुवर्त्तनीयमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

इत्याप्रयाणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् ।

तदिदं मोक्षासाधारणसाधनं ध्यानमेकस्मिन्नहनि कार्यम् ?

उताप्रयाणात्प्रत्यहमावर्त्तनीयमिति ? संशयः । तत्रैकस्मिन्नेवाहनि कृत्वोपरमेत्, आवृत्तिविशिष्टस्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वात् । "यावदायुषमि"ति वचनं तु विधिशब्दाभावाद्विद्यायाः फलत्वेनोपसंहारपरमिति प्राप्ते, ब्रूमः--आप्रायाणादिति । आमरणान्नैरन्तर्येणानुष्ठेयम्,नत्वल्पकालानुष्ठेयम् । कुतः ? तत्रापि हि "आप्रयाणान्मध्ये यः कालस्तत्राप्युपासन दृष्टं, "स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते" इत्यप्राप्तत्वेनानुवादासम्भवाद्विधिरेवायमिति । तथा "अथ खलु क्रतुमयो ऽयं पुरुषः स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैति एवं क्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवती"त्यग्निरहस्ये शाण्डल्यविद्यायां श्रवणात् । अत्र क्रतुशब्दो मानसव्यापारपरः, क्रतुमयो ध्यानप्रधान इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इत्याप्रयाणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू०तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ।

४ । १ । १३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विदुष उत्तरपूर्वयोरघयोरश्लेषविनाशौ भवतः । कुतः ? "एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते अस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इति व्यप-

देशात् ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं फलाध्याये ऽपि फलाप्तौ प्रतिबन्धकं निर्जिहीषुराशु स्वात्मनः श्रीपुरुषोत्तमस्य पदप्राप्तिरूपफलसिद्धये साधने ऽत्यन्तं यत्नं कुर्यादिति द्योतनाय साधनावृत्त्यादिविचारः कृतः । इदानीं विद्याफलप्रतिबन्धानिवृत्तिं दर्शयति —

तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ।

"तद्यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवम्विदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इति विदुषः उत्तराघाऽश्लेषः श्रूयते । "तद्यथैषिकातूलमग्नौ प्रोत्तं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति च तत्पूर्वाघाविनाशः श्रूयते । तत्र सन्देहः, किं प्राप्तविद्यस्योत्तरपूर्वयोः पापकर्मणोरश्लेषविनाशौ उपपद्येते ? आहोस्विन्नेति ? तत्र "अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमि"त्यादिवाक्यात्कृतस्य कर्मणः फलमवश्यं

भोक्तव्यमतं उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ नोपपद्येते । अश्लेषविनाशश्रुतेस्तु भुक्तकर्मनिवृत्तिपरतया चरितार्थत्वादिति प्राप्ते, ब्रूमः । तथाभूतेन ध्यानपरिपाकेन ध्रुवास्मृतिपराभक्त्याख्यज्ञानाधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावुपपद्येते । कस्मात् ? तद्व्यपदेशात् । "एवम्विदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इत्युत्तराघाश्लेषव्यपदेशात् । नायं व्यपदेशः भोगपूर्वककर्मणोऽश्लेषपरत्वेन नेतुं शक्यः । तदानीं श्लेषाभावे निषेधायोगात् । "एवं ह्यस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" इति पूर्वाघनाशव्यपदेशात् । अयमपि व्यपदेशो भुक्तकर्मनाशपरत्वेन नेतुमशक्यः । अविदुषोऽपि भुक्तकर्मणो नाशस्य तुल्यत्वात् । "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि । अवश्यमेव भोक्तव्यमि" त्यादिवाक्यस्याविद्वद्विषयत्वाच्च । आरब्धकार्य्यकर्मविषयत्वाच्च । तस्मात्प्रमादोत्पन्नयोरुत्तरपूर्वयोर्विदुषोऽघयोरश्लेषविनाशावुपपद्येते इति सिद्धम् ॥१३॥

इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तदेवं विद्यासाधनानुष्ठाने प्रयत्नाधिक्यज्ञापनाय फलाध्याये ऽपि विद्यासाधनशेषं विचार्येदानीं तत्फलचिन्तनामारभते —

तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ।

छान्दोग्ये श्रूयते "तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवम्विदि पापं कर्म न श्लिष्यते तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते "इति । तत्र संशय', किमत्र प्राप्तविद्यस्य विदुष उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशा श्रूयमाणावुपपद्येते ? न वेति ? किं युक्तं ? नोपपद्येत इति । कुत ? "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्य कृतं कर्म शुभाशुभमि "ति भोगेनैव कर्मक्षयः श्रवणादश्लेषविनाशश्रुतिः कथञ्चिद्विद्यास्तुत्यर्थतया नेया, नहि विद्या पापप्रायश्चित्तत्वेन विधीयते, अपि तु "ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती"ति ब्रह्मापरोक्षसाधनतया विधीयत इति प्राप्ते, उच्यते-तदधिगम इति । एवम्भूतेन ध्यानपरिपाकेन ध्रुवास्मृत्याख्यज्ञानाधिगमे सिद्धे सति उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावुपपद्येते । *तत्रोत्तरभाविनः क्रियमाणस्य पापस्याश्लेषः तत्प्राग्भूतस्य सञ्चितस्य तस्य नाशः । कुत. ? तद्व्यपदेशात् । "एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त "इत्यादिव्यपदेशात् । "नाभुक्तं क्षीयते कर्मे "ति शास्त्रं हि कर्मणां फलजनने सामर्थ्यं द्रढ्यति "एवम्विदि पापं कर्म

---

* तत्रोत्तरभाविनोः क्रियमाणयोः पापपुण्ययोरश्लेषः तत्प्राग्भूतयोः सञ्चितयोस्तयोः इत्यपि पाठो भाति

न श्लिष्यत" इत्यादि तु विद्यायास्तत्सामर्थ्यनिवारणशक्तिपर-मिति द्वयोः शास्त्रयोर्भिन्नविषयत्वान्न विरोधः । यथाग्नेजसोः शीतजननतन्निवारणशक्तिविषययोर्द्वयोः प्रमाणयोरपि विषय-भेदात्प्रामाण्यमेवमिहापीति ॥ १३ ॥

इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥४।१।१४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

पुण्यस्य काम्यकर्मणो ऽपि अघ-वन्मुक्तिविरोधित्वादुत्तरस्याश्लेषः, पूर्वस्य विनाशः एव । उत्तरपूर्वयोरश्लेषविनाशानन्तरं देहपाते सति मुक्तिरेव ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अनन्तराधिकरणे विदुषः प्रमादोत्पन्नानां पापकर्मणां निवृत्तिरुक्तेदानीं पुण्यानां कर्मणा-मपि निवृत्तिमाह —

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ।

उत्तरपूर्वाघयोरनिष्टत्वाद्विद्यया ऽश्लेष-

विनाशौ भवतां, पुण्यकर्मणोस्तूत्तरपूर्वयोर्वि-द्यया ऽश्लेषविनाशौ नोपपद्येते । तयोः शास्त्रीय-त्वेन विद्यया विरोधाभावादिति प्राप्ते ऽभि-दिशति । इतरस्याप्येवमिति । अघादितरस्य पुण्यस्य काम्यकर्मणोऽप्येवमघवद्विद्यया ऽश्लेषविनाशौ स्याताम् । कुतः ? तद्व्यपदेशात् । मुमुक्षोः पापकर्मणो यथा मोक्षविरोधित्वेन हेयत्वव्यप-देशस्तथा पुण्यकर्मणोऽपि व्यपदेशस्तस्मात् । अस्ति च मोक्षविरोधितया हेयत्वसाम्ये-नोभयोः पुण्यपापयोर्व्यपदेशः "उभे सुकृत-दुष्कृते निर्दिश्य सर्वे पाप्मानो ऽतो निव-र्त्तन्ते" इति "सुकृतदुष्कृते विधुनुते" इति "उभे उहैवैष एते तरती"ति च एवं सुकृत-दुष्कृतयोर्मोक्षविरोधिनोरभावात्पाते देहपाते मुक्तिरेव । तुशब्दो ऽवधारणे । तस्मात्सुकृत-स्याप्यश्लेषविनाशावुपपद्येते इति सिद्धम् ॥१४॥

इतीतराधिकरणम् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नन्वत्र पापस्यैवाश्लेषविनाशश्रवणात्पुण्यं तु विदुषा भोक्त-व्यमेव, सुकृतस्य शास्त्रीयत्वात्तत्फलस्य सुखरूपत्वेन विदुषो-

ऽनिष्टत्वाभावाच्चेति चेत्तत्राह —

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ।

इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मणः शास्त्रदृष्ट्या संसरणहेतुत्व-साम्यादेवमघवदश्लेषविनाशौ विद्यया स्याताम् । "उभे सुकृत-दुष्कृते निर्दिश्य सर्वे पाप्मानो ऽतो निवर्त्तन्ते तत् सुकृतदुः-कृते विधुनुते" इत्यादि श्रुत्या मुमुक्षोर्मोक्षविरोधित्वेनानिष्टफ-लत्वात्पुण्यमपि पाप्मशब्देन व्यपदिश्यते "उभे उहैवैष एते तरती"त्यादौ पापवत्पुण्यस्यापि प्रणाशव्यपदेशाच्च पाते तु तुशब्दो ऽवधारणे शरीरपाते विदुषो मुक्तिरेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

इतीतराधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० अनारब्धकार्य्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ ४।१।१५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विद्याप्राप्तौ पूर्वे पापपुण्ये ऽप्रवृत्तफले एव क्षीयेते। कुतः ? "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ सम्पत्स्ये "इति शरीरपातावधि-श्रवणात् ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यया विनाश उक्तः ।

इदानीमारब्धकार्य्ययोरपि सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यया विनाशो भवतित्यत आह —

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः।

विद्यया खलु किलाऽऽरब्धकार्य्ययोऽनारब्ध कार्य्ययोश्च सुकृतदुष्कृतयोः कर्मणोरविशेषेण विनाशो भवत्याहोस्विद् (विशेषत.) अनारब्ध-कार्य्ययोरेवेति ? संशये, "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते"-इत्यविशेषश्रवणात्सर्वेषामविशेषेण विनाश इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—अनारब्धकार्य्ये एवेति। पूर्वे सुकृतदुष्कृते कर्मणी अनारब्धकार्य्ये अप्रवृत्तफले एव विद्यया क्षीयेते, नतु प्रवृत्त-फले। कुतः ? तदवधेः। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति देहपा-तविलम्बावधिश्रवणादित्यर्थः। एवं सति विशेष-वाक्यानुरोधादविशेषवाक्यं नेतव्यम्। अतो विद्यया प्रवृत्तफलयोः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो न भवतीति सिद्धम्॥ १५॥

इति अनारब्धकार्याधिकरणम्॥ ९॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ।

पूर्वयोरधिकरणयोः पुण्यपापयोर्विद्यानिमित्तो विनाशो ऽवगत, स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवति ? उत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति ? चिन्त्यते । तत्र " सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त " इति विद्याशक्तेरविशेषात्तदविशेष इति पूर्वपक्षी मन्यते, तत्राचक्ष्महे—पूर्वे पुण्यपापरूपे कर्मणी अनारब्धकार्ये एव विनश्यत । कुतः ? तदवधेः " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य " इत्युत्पन्नविद्यस्यापि शरीरपातावधिश्रवणादन्यथा सर्वविनाशे शरीरस्थित्यनुपपत्तेः ॥ १५ ॥

इति अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू० अग्निहोत्रादि तत्कार्य्यायैव तद्दर्शनात् ॥४।१।१६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विद्यया ऽग्निहोत्रदानतपआदीनां स्वाश्रमकर्मणां निवृत्तिशङ्का नास्ति, विद्यापोषकत्वादनुष्ठेयान्येव । यज्ञादिश्रुतौ तेषां विद्योत्पादकत्वं दर्शनात् ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विद्यासामर्थ्यादितरस्याप्येवमसंश्लेष इति शुभकर्मणो ऽप्यसंश्लेष उक्तस्तद्वन्नित्यनैमित्तिकानां स्वाश्रमकर्मणामप्यसंश्लेषः प्राप्नोत्यतस्तान्यननुष्ठेयानीति शङ्कामिदानीं निराकरोति —

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ।

अग्निहोत्रादि नित्यनैमित्तिकं कर्म विदुषा न कर्तव्यम् ? उत कर्त्तव्यमिति ? सन्देहे, विद्यया शुभाशुभयोरश्लेषविनाशौ भवतः । किं तदनुष्ठानेनाग्निहोत्रादेरपि शुभत्वाविशेषान्निवृत्तिः प्राप्नोतीति प्राप्ते, ब्रूमः। तुशब्दो ऽग्निहोत्रादेर्विशेषत्वं द्योतयति । अग्निहोत्रादि नित्यनैमित्तिकं स्वाश्रमकर्म विदुषा तत्कार्य्यायैव विद्योत्पत्तिकार्य्यायैवानुष्ठेयम् । कुतः ? तद्दर्शनात् । अग्निहोत्रादिस्वाश्रमकर्मणां " तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेने "त्यादौ विद्यासाधनत्वदर्शनात् । विद्यायास्तु यावज्जीवं प्रत्यहमुत्पाद्यत्वम् । अतो यावज्जीवमाश्रमकर्मानुष्ठेयम् ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ।

अग्निहोत्रादि नित्यनैमित्तिकस्वाश्रमकर्म विदुषा किं कर्त्तव्यम् ? उत नेति ? संशयः । तत्र विद्यासामर्थ्यात् धर्माधर्मयोरश्लेष-विनाशविधानादाश्रमकर्मणोऽपि सुकृतत्वसाम्येन तत्फलाश्लेषान्न कर्त्तव्यमिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते —अग्निहोत्रादि त्विति । तुशब्दः सुकृतान्तरसाम्यशङ्कां निरस्यति । अग्निहोत्रादि स्वाश्रमकर्मविदुषाऽपि तत्कार्याय विद्योत्पत्तिरूपकार्यायैव कर्त्तव्यं, कुतः ? तद्दर्शनात् । दृश्यते ह्यग्निहोत्रादीनां "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इत्यादिना विद्योत्पत्तिफलत्वं, विद्या चाप्रयाणादहरहराधेयातिशयोत्पाद्यैव, तदुत्पत्त्यर्थमाश्रमकर्माण्यहरहः कर्त्तव्यमितरथाऽशुद्धान्तःकरणस्य विद्योत्पत्त्यसम्भवात् ॥ १६ ॥

सू० अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः

॥ ४ । १ । १७ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अस्मात्प्राप्तविषयात्कर्मणो विद्योत्पादकादिरूपादन्याप्यलब्धविषया कृत्याऽस्ति । तद्विषयमेकेषां "सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या" मि"त्युभयोः पुण्यपापयोर्विभागवचनम् ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

ननु तर्हि "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्त पापकृत्यामि"ति वाक्यं किं विषयं स्यादत आह—

अतो ऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः।

अतोऽस्माद्विद्योत्पादकत्वादिलक्षणादन्यापि प्रबलकर्मविशेषप्रतिरुद्धफला साधुकृत्याऽसाधुकृत्या चास्ति। हि यतः काम्यं कर्म फलाय क्रियते प्रतिषिद्धं चाचर्यते प्रमादात् अतः एकेषामुभयोः पुण्यापुण्ययोर्विभागवचनं प्राप्तविषयं भवति। "सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामि"ति अश्लेषविनाशवचनं च तद्विषयं ज्ञेयम्॥ १७॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

यद्यग्निहोत्रादिसुकृतं विद्योत्पत्त्यर्थं विद्योत्पत्तेः पूर्वकृतं च सुकृतदुष्कृतं विद्यया विनष्टं भुक्तावशिष्टं च प्रवृत्तफलं तर्हि "तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ती"ति कौषीतकिवचनस्य, "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यामि"ति शाट्यायनिवचनस्य च को विषय इत्याशङ्क्याह—

अतो ऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ।

अतो ऽग्निहोत्रा*देरन्यापि विद्याधिगमात्पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि पुण्यपापकर्मणोः प्रबलकर्मान्तरप्रतिबद्धफला साध्वसाधुकृत[illegible]त्येव । यतः काम्यं कर्म फलाय क्रियते, प्रतिषिद्धं चाचर्यते तदुभयमेकेषां शाखिनां "तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमि"-त्यादिवचनं, तद्विषयैव विद्यया श्लेषविनाशश्रुतिरपि, काम्यकर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वात् ॥ १७ ॥

सू० यदेव विद्ययेति हि ॥४।१।१८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

कर्मणः प्रबलत्वदुर्बलत्वसूचनार्थमिदमुच्यते "यदेव विद्यये"ति हि ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

"पृथगप्यप्रतिबन्धः फलमि"त्यत्रोक्तं कस्यचित्कर्मणः प्रबलत्वं कस्यचिद्दुर्बलत्वं स्मारयति —

यदेव विद्ययेति हि ।

"यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमि"-त्येवं कस्यचित्कर्मणः प्रबलत्वं कस्यचिद्दुर्बलत्वम् । तत्र स्वविषये प्रबलं कर्म प्रथमं

---

*नित्यात्कर्मणः ।

पताति । अतः प्रबलेषु फलोन्मुखेषु प्रवृत्तेषु कर्मसु दुर्बला काचित्साधुकृत्याऽसाधुकृत्या च फलायानुष्ठिता निर्विषयावतिष्ठते । प्रबलाभिर्गोभिर्जल तृणादिभ्यो निवारिता दुर्बला गौरिव आरब्धकार्यकर्मक्षयानन्तरं विदुषि मुक्ते सति तत्सुहृद्दुर्हृत्सु यथायथं प्रविशतीति भावः । तस्माद्विद्योदयाय स्वाश्रमकर्माग्निहोत्रादिरूपं गृहस्थेन, तपजपादीनि कर्माणि ऊर्द्ध्वरेतोभिरनुष्ठेयानीति सिद्धम् ॥ १८ ॥

इत्यग्निहोत्राधिकरणम् ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अनुष्ठितस्य कर्मणः फलप्रतिबन्धसम्भवं पूर्वोक्तं स्मारयति —

यदेव विद्ययेति हि ।

हि यतो "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमि"त्युद्गीथविद्यायाः क्रतुफलाप्रतिबन्धफलत्वकथनमनुष्ठितस्य केवलस्य कर्मणः कर्मान्तरेण फलप्रतिबन्धं सूचयति । अत आरोग्यान्नादिसिद्धये विदुषाऽनुष्ठितः बलकर्मान्तरप्रतिबद्धफलपुण्यकर्मविषयं "सुहृदः साधुकृत्यामि"त्यादि ॥ १८ ॥

इत्यग्निहोत्राधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ॥ ४।१।१९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विद्वानारब्धकार्य्ये तु सुकृतदुष्कृते भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते ॥ १९ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदान्तपारिजातसौरभे चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

तृतीयाध्यायान्ते विद्याफलस्यारब्धकार्य्यकर्मरूपप्रतिबन्धनिवृत्तिसापेक्ष्यत्वात्कालानियमः प्रतिपादितः । इह तु पाते मुक्तिरेवेत्युक्तं, तत्र विद्याफलप्रतिबन्धभूतस्यारब्धकार्य्यस्योभयविधस्य कर्मणः कुतो निवृत्तिः । कस्य च देहविशेषस्य पाते मुक्तिरित्याकाङ्क्षायामिदानीमिदमाह —

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ।

तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ, तद्व्यपदेशात् । "इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु" इत्यादिनोक्ताभ्यामश्लेषविनाशविषयाभ्यामनारब्धकार्य्याभ्यां शुभाशुभाभ्यां कर्मभ्यामितरे

आरब्धकार्य्ये शुभाशुभे कर्मणी किं विद्या-योनिशरीरभोग्ये ? किं वा शरीरान्तरभोग्येऽपीति ? सन्देहे, शरीरान्तरस्यानीप्सितत्वाद्विद्यायोनिशरीर-भोग्ये तत्पाते मुक्तिरेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । इतरे आरब्धकार्ये शुभाशुभे कर्मणी (विद्यायोनिशरीरे शरी-रान्तरे वा) भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते । "नाभुक्तं क्षीयते कर्मे"ति श्रुतेः । ("तेनैहिक-मप्रस्तुते प्रतिबन्धे" इत्यत्र दर्शितस्य विद्या-प्रतिबन्धस्यापि निवृत्तिप्रकारो व्याख्यातः ।) तस्माद्भोगेनारब्धकार्यकर्मक्षये भोगावसानशरीर-पाते मुक्तिरेवेति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इतीतरक्षपणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तका-चार्यश्रीमन्निम्बार्कपादपद्मान्तेवासिना श्रीश्री-निवासाचार्येण विरचिते शारीरकमीमांसा-भाष्ये श्रीमति वेदान्तकौस्तुभे चतुर्था-ऽध्यायस्य प्रथमपादः ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा ऽथ सम्पद्यते ।

विदुषा प्रारब्धे पुण्यपापे कर्मणी किं विद्यायोनिशरीर-भोग्ये ? उत शरीरान्तरभोग्ये अपीति ? संशये. किं युक्तं, तच्छरीर-भोग्ये इति "यावन्न विमोक्षे ऽथ सम्पत्स्ये" इति श्रुतेरिति प्राप्ते, आह–भोगेनेति । तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । इतरे प्रवृत्तकार्ये पुण्य-पापरूपे कर्मणी स्वप्रवृत्तफलभोगेन क्षपयित्वा ऽथ तत्फलसमाप्त्य-नन्तरं ब्रह्म सम्पद्यते । प्रारब्धं कर्म यदि ह्येकशरीरे भोग्यं तर्हि तच्छ-रीरावसाने मोक्ष', अनेकशरीरभोग्यं चेदनेकशरीरावसान इति राद्धान्तः । "नाभुक्तं क्षीयते कर्मे"ति श्रुतिः प्रारब्धकर्मविष-यैव । आरब्धफलयोर्भोगेनैव क्षपयितव्यत्वाभिप्रायेण "यावन्न विमोक्षे ऽथ सम्पत्स्य" इति चोच्यते । शरीरमतन्त्रं तदवधिनि-यमाश्रवणात्कर्मविषयौ बन्धमोक्षौ । अय भाव , विदुषो विद्या-माहात्म्यात्सञ्चितक्रियमाणयोरश्लेषविनाशौ, प्रारब्धस्य तु कर्मणो भोगेन विनाशः । तत्र प्रारब्धस्य विद्यायोनिशरीरेणेतरशरी-रैर्वा भुक्त्वा विनाशान्मोक्ष इति सङ्क्षेपः ॥ १९ ॥

इतीतरक्षपणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्य श्रीश्रीनिम्बार्कमतानुयायि-श्रीमन्मुकुन्दचरणारुणपद्ममकरन्दभृङ्गेण जगद्विजयि श्रीश्री-केशवकाश्मीरिभट्टेन सङ्गृहीतायां श्रीवेदान्तकौस्तुभ-प्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्याय-प्रथमपादविवरणम् ॥ १ ॥

प्रपन्नपारिजाताय पार्थसारथये नमः ।

अथ

चतुर्थाऽध्याये द्वितीयपादारम्भः ।

सू० वाङ्मनसि दर्शनात् शब्दाच्च ॥४।२।१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"वाङ्मनसि सम्पद्यते" इति वागिन्द्रियस्य मनसि संयोगरूपा सम्पत्तिरुच्यते, वागिन्द्रिये उपरते ऽपि मनः प्रवृत्तिदर्शनात् "वाङ्मनसि सम्पद्यते" इति शब्दाच्च ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वपादान्ते ब्रह्म सम्पद्यते इत्युक्तमिह तु ब्रह्मप्राप्तये विदुष उत्क्रान्त्यादिकं निरूप्यते । तत्रेदानीं विद्वदविद्वत्साधारणामुत्क्रान्तिं निरूपयति —

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ।

"अस्य सोम्य ! पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः

परस्यां देवतायामि" त्यत्र संशयः। किमत्र वाग्वृत्तेर्मनसि सम्पत्तिरुच्यते ? उत वृत्तिमत्या वाच एवेति? वागादिवृत्तयः स्वेषु स्वेषु विषयेषु मनसा प्रवर्तन्ते ऽतो वाग्वृत्तेर्मनसि सम्पत्तिर्युक्तेति प्राप्ते, ब्रूमः । वागेव वृत्तिमती मनसि सम्पद्यते । कुतः ? दर्शनात् । वागिन्द्रिये उपरते ऽपि मनः प्रवृत्तिदर्शनात् । नन्वेतद्वाग्वृत्तिमात्रसम्पत्तौ सत्यामपि सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य मुख्यं हेतुमाह—शब्दाच्चेति। "वाङ्मनसि सम्पद्यते" इति शब्दाच्च। नेह वाग्वृत्तिर्मनसि सम्पद्यते इति शब्दो ऽस्ति। सम्पत्तिरिह संयोगरूपा ज्ञेया, नतु लयरूपा, अनुपादानभूते मनसि वाचो लयासम्भवात् (अविदुषो देहान्तरप्रतिपत्तौ वागाद्यनुवृत्तेरपेक्षितत्वात्, विदुषो वागादीनां लयस्य परमात्मनि वक्ष्यमाणत्वाच्च) ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ।

अथेदानीं विद्वद्गतिप्रकारचिन्तनार्थं प्रथमं तावदुत्क्रान्तिश्चिन्त्यते "अस्य सौम्य ! पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि "ति सम्पत्तिः

श्रूयते, तत्र संशयः । किं वाग्वृत्तिर्मनसि सम्पद्यते? उत वागेवेति? तत्र वाचो मनःप्रकृतिकत्वाभावात्स्वरूपलयस्तत्र न सम्भवतीति वागादीनां मनोऽधीनवृत्तिकत्वाद्वाग्वृत्तिमात्रमिति पूर्वः पक्षः । राद्धान्ते तु वाक्स्वरूपस्यैव लयो बोध्यः । कुतः? दर्शनात् । वागिन्द्रिय उपरते ऽपि मनः प्रवृत्तिदर्शनात् । "वाङ्मनसि सम्पद्यते" इति शब्दाच्च । अन्यथा शब्दस्वारस्यभङ्गः स्यात् । नहि वृत्त्युपरमे तत्र प्रमाणान्तरेण वागिन्द्रियमवगम्यते । येन वृत्तिसम्पत्तिः कल्प्या, अप्रकृतौ लयाभावात्सम्पत्तिशब्दः संयोगाभिप्रायः ॥ १ ॥

सू० अत एव सर्वाण्यनु ॥४।२।२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

वाचमनु सर्वाण्यपीन्द्रियाणि मनसि सम्पद्यन्ते तथादर्शनात् "इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरि"ति शब्दाच्च ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अत एव सर्वाण्यनु ।

अत एव दर्शनात् शब्दाच्च वागिन्द्रियमनु सर्वाण्यपीन्द्रियाणि मनसि सम्पद्यन्ते । दर्शनं तावत् पूर्ववदेव । शब्दस्तु "तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरि"

ति । अतो वागादीनीन्द्रियाणि मनसि सम्पद्यन्ते इति सिद्धम् ॥ २ ॥ इति वागधिकरणम् ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अत एव सर्वाण्यनु ।

अत एवोक्तहेतुभ्यां दर्शनशब्दाभ्यामेव वाचमनु सर्वाण्यपीन्द्रियाणि मनसि सम्पद्यन्ते । को ऽसौ शब्दः ? "तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैर्यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाती"ति प्रश्नोपनिषदि श्रुते. । दर्शनं च पूर्ववद्बोध्यम् ॥ २ ॥

इति वागधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥

॥ ४ । २ । ३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तच्च प्राणेन संयुज्यते ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं तत्प्राणेन संयुज्यते इत्याह —

तन्मनः प्राण उत्तरात् ।

वागादिसंयुक्तं मनः क्व सम्पद्यते ? इत्यत्रोच्यते, तद्वागादिसंयुक्तं मनः *प्राणे सम्पद्यते ।

---

* प्राणेन संयुज्यते इत्यपि पाठो दृश्यते ।

कुतः ? उत्तरात्। "मनः प्राणे" इत्युत्तराच्छब्दात्। एवं सर्वेन्द्रियसंयुक्तं मनः प्राणेन संयुज्यते इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

इति मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

तन्मनः प्राण उत्तरात्।

"मनः प्राणः" इति श्रुतौ किं प्राणशब्दः अपां वाचकः ? उत प्राणस्यैवेति ? संशये "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः आपोमयः प्राणः" इति मनसोऽन्नमयत्वस्य प्राणस्य चाम्मयत्वस्य श्रवणात्। अद्भ्यः पृथिवी"त्यपामन्नप्रकृतित्वेन तत्र लयस्यापि सम्भवादब्वाचक इति प्राप्ते, राद्धान्तः। तत्सर्वेन्द्रियसंयुक्तं मनः प्राणे सम्पद्यते तेन संयुज्यत इत्यर्थः। कुतः ? उत्तरात्। "मनः प्राणे" इति वाक्यशेषात्। किञ्च "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः आपोमयः प्राणः" इति श्रुत्याऽन्नादिना मनःप्राणयोराप्यायनस्यैव विवक्षितत्वान्न तदुपादेयत्वं, मनसोऽहङ्कारोपादेयत्वात्। प्राणस्य चाकाशोपादेयत्वान्न तत्राबन्नजत्वशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इति मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

सू॰ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः।

॥४।२।४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

प्राणो जीवेन संयुज्यते। कुतः ? "एव॰

मेवममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिस-मायन्ति तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठितः स्यामि"ति तदुपग-मादिबोधकवाक्येभ्यः जीवसंयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि सम्पत्तिरिति फलितोऽर्थः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

"एवं मनः प्राणे" इति वाक्यस्यार्थो दर्शितः। इदानीं प्राणस्तेजसीति वाक्यस्यार्थमाह—

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ।

प्राणस्तेजसीति वाक्ये किं प्राणस्तेजसि सम्पद्यते ? उत जीवे ? इति सन्देहे यथापूर्वत्र शब्दानुरोधेन "वाचो मनसि सम्पत्तिर्मनसः प्राणे सम्पत्तिः" तद्वत्प्राणस्तेजसीत्युत्तरवाक्ये-ऽपि शब्दादेव निश्चीयते प्राणस्तेजस्येव सम्प-द्यत इति पूर्वः पक्षः । तत्रोच्यते "यत्र मनसः सम्पत्तिः सः प्राणः अध्यक्षे देहेन्द्रिया-ध्यक्षे जीवे सम्पद्यते, तेन संयुज्यते इत्यर्थः । कुतः ? तदुपगमादिभ्यः । तस्योपगमानुगमनप्रति-ष्ठानेभ्यः । तत्र तस्य प्राणस्याध्यक्षोपगमस्ता-

वच्छ्रूयते । यथा राजानं यात्रेच्छावन्तं सन्तं भृत्या आभिमुख्येनागच्छन्ति, एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा आभिसमायन्तीति अध्यक्षेण सह प्राणस्यानुगमनं च श्रूयते "यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामती"ति अध्यक्षेण सह प्राणस्य प्रतिष्ठा च श्रूयते "कस्मिन्नुत्क्रामन्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठितः स्यामि"-ति जीवेन सह प्राणस्य तेजस्यपि सम्पत्तिः। तस्मात्प्राणो जीवेन संयुज्य पुनस्तेन सह तेजसा संयुज्यत इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

इति अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

सो ऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य.।

प्राण: किं तेजसि सम्पद्यते ? उत जीवे ? इति संशये तेजसीति पूर्वपक्ष.। राद्धान्तस्तु सः प्राणो देहेन्द्रियाधिपे जीवात्मनि संयुज्यते । कुतः ? *तदुपगमादिभ्यः। श्रूयन्ते हि प्राणस्य जीवोपगमादयः "एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणाः अभिसमायन्ति तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामति कस्मिन्नुत्क्रान्ते

* आभिमुख्येन गमनमुपगमः।

उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठितः स्यामि" त्यादिषु । नच प्राणस्तेजसीति श्रुतिविरोधः, तस्या जीवविशिष्ट-प्राणविषयकत्वात् । यथा गङ्गायमुनयोर्वैशिष्ट्येन समुद्रलयेऽपि यमुनायाः पृथक्समुद्रलयोक्तावप्यविरोधस्तद्वदन्यथोक्तश्रुति-विरोधात् ॥ ४ ॥ इति अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू० भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥४।२।५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सा च जीवसंयुक्तस्य तस्य तेजःसहितेषु भूतेषु भवति "पृथ्वीमयः आपोमयो वायुमयः आकाशमयस्तेजोमय" इति सञ्चरतो जीवस्य सर्वभूतमयत्वश्रवणात् ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अध्यक्षेण संयुज्य तेजसा प्राणः संयुज्यते, इत्युपपादितमिदानीं तेजः शब्देन किं ग्राह्य-मिति विचार्य्यते —

भूतेषु तच्छ्रुतेः ।

तदुपगमादिभ्योऽध्यक्षसंयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि सम्पत्तिर्भवतु । तावदथ सा किं तेजो-मात्रे? आहोस्वित्तेजःसहितेषु? भूतेषु इति संशये,

प्राणस्तेजसीति शब्दात्तेजोमात्रे इति प्राप्ते, उच्यते—भूतेष्विति । तेजसि तेजःसहितेषु भूतेष्वित्यर्थः । कुतः? तच्छ्रुतेः । "पृथिवीमयः आपोमयो वायुमयः आकाशमयस्तेजोमय"-इति सञ्चरतो जीवस्य सर्वभूतमयत्वश्रवणात् ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

भूतेषु तच्छ्रुतेः।

प्राणस्तेजसीति जीवविशिष्टः प्राणः किं तेजोमात्रे संयुज्यते ? उत संहतेषु तेजःप्रभृतिभूतेष्विति ? संशये तेजसीति श्रुतेस्तेजोमात्रे इति प्राप्ते, आह—भूतेष्विति। कुतः ? तच्छ्रुतेः । "पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय"इति सञ्चरतो जीवस्य सर्वभूतमयत्वश्रवणात् ॥ ५ ॥

सू० नैकस्मिन्दर्शयतो हि॥४।२।६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

एकस्मिन्तु सा न सम्भवति "तासां त्रिवृत्तमेकैकां करवाणि नानावीर्य्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः इति श्रुतिस्मृती एकैकस्य कार्य्याक्षमत्वं दर्शयतः ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु "पृथिवीमय आपोमय" इति श्रुतिस्तु तेजआदिष्वेकैकस्मिन्क्रमेण सम्पत्तावप्युपपद्यते, इत्यत आह —

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ।

हि यतः "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि त्रिवृत्तं त्रिवृत्तमेकैकां करवाणि नानावीर्य्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः समेत्यान्योऽन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः महदाद्या-विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते" इति श्रुति-स्मृती एकैकस्य कार्य्यानर्हत्वं दर्शयतः । अतः एकस्मिन्नाम तेजःप्रभृतिष्वेकैकस्मिन् क्रमेण जीवसंयुक्तस्य प्राणस्य सम्पत्तिर्न सम्भवति । तस्मात्प्राणस्तेजसीत्यस्मिन्वाक्ये तेजःशब्दो-भूतान्तरसंयुक्ततेजोवाचकोऽतः सर्वेषु भूत-सूक्ष्मेषु सा सम्पत्तिरिति सिद्धम् ॥ ६ ॥

इति भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु तेज आदिष्वेकैकास्मिन् क्रमेण सम्पत्तावप्युक्तश्रुतिरुप-

पद्यत इति चेत्तत्राह —

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ।

नैकस्मिन्नेव प्राणः संयुज्यते, एकैकस्याकार्यक्षमत्वात् । दर्शयतो हि कार्याक्षमत्वं श्रुतिस्मृती । "नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी"ति नामरूपव्याकरणार्हत्वाय त्रिवृत्करणमुपदिश्यते । "नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना । नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः समेत्यान्योऽन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः महदाद्याविशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते" इति । तथा च प्राणस्तेजसीति जीवद्वारा भूतान्तरसंसृष्टे तेजसि प्राणः संयुज्यत इत्यर्थास्तेजःप्रभृतिभूतेष्वेव प्राणसम्पत्तिरिति ॥ ६ ॥　　इति भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥४।२।७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्द्ध्वमापन्नमृतत्वमेति विश्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति नाडीविशेषेण विदुषोऽप्युत्क्रम्य गतिः श्रूयते । एवं सति विदुषो नाडीप्रवेशलक्षणगत्युपक्र-

न प्रागुत्क्रान्तिः समानैव। यत्तु "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवती"ति विदुष इहैवामृतत्वं श्रूयते तद्देहेन्द्रियादिसम्बन्धमदग्ध्वैवोत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशलक्षणमुपपद्यते ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

इदानीमुक्तप्रकारोत्क्रान्तिर्विद्वदविद्वत्समाना भवति ? न वेति ? विचार्य्यते —

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य।

किमियमुत्क्रान्तिरविदुष एवाहोस्विद्विद्वदविदुषोः समानैवेति ? सन्देहे, "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इति बृहदारण्यके विदुषोऽत्रैवामृतत्वप्राप्तिश्रवणादविदुष एवेति प्राप्ते, उच्यते—समाना चासृत्युपक्रमादिति। चशब्दोऽवधारणे, आङ्मर्यादायाम्। आसृत्युपक्रमाद्विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिः समानैव। सृतिर्गतिरर्चिरादिका, तस्या उपक्रमो नाडीप्रवेशलक्षणस्तस्मात्प्रागित्यर्थः। मूर्द्धन्य-

नाड्योत्क्रम्य विदुषो ऽपि छान्दोग्ये गतिः श्रूयते । "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विश्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति नाडी-प्रवेशे तु विशेषः श्रूयते । "तस्य हैतस्य हृदयाग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रा-मति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा ऽन्येभ्यो वा शरीर-प्रदेशेभ्य"इति इह मूर्द्ध्न उत्क्रान्तिर्ब्रह्मजिगमिषो-र्विदुषः चक्षुरादिभ्यः स्वर्गं नरकं वा गच्छतो-ऽविदुषश्चेति विशेषः । अमृतत्वं चानुपोष्येति । चशब्दो ऽवधारणे । अनुपोष्यैव उपदाह इत्यस्य रूपम्, देहेन्द्रियादिसम्बन्धमदग्ध्वैव अमृत-त्वमुत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशरूपं यत्प्राप्यते तत् "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये ऽस्य हृदि स्थिता अथ मर्त्यो ऽमृतो भवती"ति वाक्येनो-च्यते । अत्र "ब्रह्म समश्नुते"इति वाक्यस्य चानुभवेनोपासनकाले ब्रह्म समश्नुते इत्यर्थः । अतो विदुषो ऽप्युत्क्रान्तिरुपपद्यते ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य ।

किं सेयमुत्क्रान्तिर्ज्ञाज्ञयोः समाना ? उताज्ञस्यैव ? इति (१८८)

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिता अथ मर्त्यो ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत" इति बृहदारण्यके विदुषो ऽत्रैवामृतत्वप्राप्तिश्रुतेरुत्क्रान्त्यभावादज्ञस्यैवेति पूर्व. पक्षः। राद्धान्तस्तु आज्ञयोदायां, सृतिरर्चिरादिका गति. यावत्सृत्युप-क्रमे मूर्द्धन्यनाडीप्रवेशस्ततः प्राक् ज्ञाज्ञयो समानैवेयमुत्क्रान्ति। तदनन्तरं त्वस्ति विशेष.। "विद्वांश्चेन्मूर्द्धन्यनाडीं प्रतिपद्यते, अविद्वांश्चेत्पितृयानं नरकद्वारं वा प्रतिपद्यते। तथाहि छन्दोगै-राम्नायते "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिः-सृतैका तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति। एवं नाडीविशेषेण गतिश्रवणाद्विदुषो ऽप्युत्क्रान्तिरावश्यकी। सा च पूर्वत्र समाना ऽपि प्रवेशे विशेषवती श्रूयते "तस्य हैतस्य हृदयाग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा ऽन्येभ्यो वा शरीरप्रदेशेभ्य" इति। अत्र मूर्द्ध्न उत्क्रान्तिर्विद्वद्विषया, चक्षुरादिभ्य उत्क्रान्तिरितरविषया. शत चैकेनि श्रुत्यैकार्थ्यात्। यत्तूक्तं विदुषो ऽत्रैवामृतत्वप्राप्तिश्रुते-रुत्क्रान्त्यभाव इति तत्रोच्यते। अमृतत्वं चानुपोष्येति। अमृतत्व-मेति अमृतो भवती"त्यादिना ऽमृतत्वं हि अनुपोष्यैव उपदाहे देहेन्द्रियादिसम्बन्धमदग्ध्वैव पूर्वोत्तराघविनाशाश्लेषमात्रमुच्यते, देहादिसम्बन्धनाशस्याग्रे भविष्यमाणत्वात्। अत्र "ब्रह्म समश्नुत" इति श्रुतिस्तूपासनसमये एव ध्रुवास्मृत्याख्यब्रह्मानुभूतिविषया, ध्रुवास्मृतेर्बृहत्त्वादन्यथा ऽमृतत्वं चानुपोष्येति विरुध्येत। लिङ्ग-शरीरदाहाभावे परमोक्षानुपपत्ते। तस्य हि देशविशेषं गत्वैव लयश्रवणात्। "इमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ती"ति श्रुतेः गतिश्रुतिश्च विरुध्येत। अतो गतिश्रुत्य-विरोधाय "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते" इत्यनेनामृतत्वसाधनभूतो-

पासननिष्पत्तिरेवोच्यते। हृदि स्थिताः कामा यदा प्रमुच्यन्ते तदैवोपासननिष्पत्तेर्मर्त्यो ऽमृतो भवति पूर्वोक्तरागरहितो भवति। अत्र कामप्रमोक्षपूर्वकमोक्षोपासने स्थितो मर्त्यो ब्रह्म समश्नुते। ब्रह्मविषयकानवच्छिन्नानुभूत्या स्थितो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सू० तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ।

॥४।२।८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

तदमृतत्वं देहसम्बन्धमदग्ध्वैव बोध्यम्। कुतः ? "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य" इति आविमुक्तेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ।

तदमृतत्वमदग्धदेहादिसम्बन्धस्यैव मन्तव्यम् । कस्मात् ? "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी"ति च आपीतेः संसारव्यपदेशात् ।

अपीतिर्ब्रह्मभावापत्तिः साऽर्चिरादिकया सृत्या देशविशेषं गत्वा भवति, तदर्वाक् देहसम्बन्धरूपसंसारस्य व्यपदेशात् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

उक्तमेव विशदयति —

तदापीते ससारव्यपदेशात् ।

तदमृतत्वमदग्धदेहसम्बन्धस्यैव मन्तव्यम् । कुत' ? आपीतेरिति । अपीतिरप्ययो ब्रह्मप्राप्तिः अर्चिरादिगत्या देशविशेषं गत्वा यावत् ब्रह्म न प्राप्यते तावद्देहसम्बन्धरूपसंसारस्य व्यपदेशात् * "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्ये ऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् । तस्य तावदेव चिरं धूत्वा शरीरमकृत कृताऽऽत्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी" त्यादिना ॥ ८ ॥

सू० सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ४।२।९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सूक्ष्मं शरीरमनुवर्त्तते "विदुषस्तं प्रति ब्रूयात् सत्यं ब्रूयादि "ति प्रमाणतस्तद्भावोपलब्धेः ॥ ९ ॥

* योनिं सुरनरतिर्यगादिरूपाम् ।

वेदान्तकौस्तुभः ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ।

इतो ऽपि अदग्धदेहसम्बधस्यैवामृतत्वम् । "अथ मर्त्यो ऽमृतो भवती"ति वाक्येनोच्यते विदुषो, यतः सूक्ष्मं शरीरमनुवर्त्तते । कुतः ? प्रमाणतस्तथोपलब्धेः । "देवयानेन व्रजतो हि विदुषस्तं प्रति ब्रूयात्सत्यं ब्रूयादि"ति चन्द्रमसा सम्वादबोधकं वचनं प्रमाणमस्ति । तस्मात् प्रमाणात् सूक्ष्मशरीरसद्भावोपलब्धेः ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ।

इतश्च मरणसमये विदुषो न देहसम्बन्धो दग्ध', यतः सूक्ष्म शरीरमनुवर्त्तते । कुतः ? प्रमाणतस्तथोपलब्धेः । देवयानेन पथा गछतो विदुषश्चन्द्रमसा; सम्वादलक्षणप्रमाणादपि सूक्ष्मशरीरस्य सद्भावोपलम्भात् "तं प्रतिब्रूयात्सत्यं ब्रूयादि" ति श्रुतेः ॥ ९ ॥

सू० नोपमर्देनातः ॥४।२।१०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अतः "अथ मर्त्यो ऽमृतो भवती"ति देहसम्बन्धोपमर्द्दनामृतत्वं वदति ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

नोपमर्देनातः ।

अतो हेतुपूगात् "अथ मर्त्यो ऽमृतो भवती" तिश्रुतिर्न देहसम्बन्धोपमर्देनामृतत्वमाह ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

नोपमर्देनातः ।

अत उक्ताद्धेतुकलापात् "अथ मर्त्यो ऽमृतो भवती" ति श्रुतिर्न देहसम्बन्धोपमर्देनामृतत्वं वक्तुं समर्था ॥ १० ॥

सू० अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥

॥ ४ । १ । १२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

स्थूलदेहे सूक्ष्मदेहस्यैव धर्मभूतः ऊष्मोपलभ्यते । तस्मिन्नसति तदनुपलब्धेरित्युपपत्तेः ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ।

अस्य सूक्ष्मशरीरस्यैव धर्मभूतः स्थूलशरीरे जीववदवस्थायामूष्मोपलभ्यते । कुतः ? उपपत्तेः सति सूक्ष्मशरीरे स्थूलशरीरे ऽप्यू-

ष्मोपलब्धेः। असति तस्मिन्तत्रापि तदनुप-लब्धेः। इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामूष्मणः सूक्ष्म-शरीरधर्मत्वोपपत्तेः। इतो ऽपि विद्वदविदुषोरासृत्यु-पक्रमात्समानैवोत्क्रान्तिरित्यर्थः॥ ११॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा।

जीवदवस्थायां स्थूलदेहे संस्पर्शेन यो ऽयमूष्मोपलभ्यते सो-ऽस्यैव सूक्ष्मशरीरस्य गुणो, न च स्थूलस्य। कुतः? उप-पत्तेः? सति तस्मिन् ऊष्मोपलब्धेस्तस्मिन्विनिर्गते तु मृतश-रीरे ऊष्मानुपलब्धेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैवोपपन्नत्वात्। अतः सूक्ष्मदेहयुक्तो विद्वानप्युत्क्रामतीति॥ ११॥

सू० प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरा-त्स्पष्टो ह्येकेषाम् ४।२।१२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"अथाकामयमानो यो ऽकामो निष्काम आप्त-कामः आत्माकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती" ति विप्रतिषेधाद्विदुष उत्क्रान्तिरनुपपन्नेति चेन्नायं विरोधः, यतो ऽयं प्राणानामुत्क्रान्तिप्रतिषेधा-द्विदुषः प्रकृताच्छरीरात्तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति

स्पष्ट एकेषां पाठे। तस्मादेव तेषामुत्क्रान्ति-प्रतिषेधः श्रूयते ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम्।

ननु "समाना चासृत्युपक्रमादि"त्यादिना प्रतिपादिता विदुषो ऽप्युत्क्रान्तिः, सा न युक्ता। "अथाऽकामयमानो यो ऽकामो निष्काम आप्त-काम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती"त्यादिका एव श्रुते-र्विदुषः शरीरादुत्क्रान्तिप्रतिषेधादिति चेन्न, शरी-रादयमुत्क्रान्तिप्रतिषेधो न भवति। "अथा-ऽकामयमानः" इति प्रकृतं शारीरं तच्छब्देन परामृश्य "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती"त्यनेन वाक्येन शारीराज्जीवात्तेषामुत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते। तस्येति षष्ठ्या प्राणसम्बन्धित्वेनाप्रकृतस्य शरी-रस्य निर्देशाभावात्। "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामति अन्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते"इत्यादिना संसारावस्थायां शरीरारम्भाय शारीरस्य प्राणाना-

मुत्क्रान्तिः प्राप्ता, सा निषिध्यते । विदुषः प्रारब्धकर्मोपस्थापितचरमशरीरवियोगकाले प्राणानां वियोगः प्राप्तस्तदपि निषिध्यते । देवयानेन पथा व्रजता तेन सहैव गच्छन्ति ब्रह्मप्राप्तेः प्राक् *न विश्लिष्यन्ते इत्यर्थः । एकेषां शाखिनां माध्यन्दिनानां पाठे तु "यो ऽकामो निष्काम: आप्तकाम" इति प्रकृतात् न तस्मात् प्राणाः उत्क्रामन्तीति पञ्चम्या विभक्त्या ऽपादानत्वेन निर्दिष्टाच्छारीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिनिषेधः स्पष्ट एव श्रूयते ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवमुत्क्रान्तिनिरूप्य तद्विवादं निराकरोति —

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ।

ननु यदुक्ता विदुष उत्क्रान्ति, सा ऽनुपपन्ना । कुतः ? " अथा ऽकामयमानो यो *ऽकामो नि^ष्काम आप्तकाम-आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती " त्यादिका एव श्रुतेर्विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधदर्शनादिति प्राप्ते, राद्धान्तो नेति । ना ऽयं निषेधो विदुष उत्क्रान्तेः, कथं तर्ह्युक्त-श्रुतेर्गति ? रित्यत्राह– शारीरादिति । तया श्रुत्या शारीरात्प्राणा-

---

* नदीतीरे ।

* बाह्यविषयकामनाशून्यः । ^ हार्दविषयकामनाशून्यः ।

नामुत्क्रान्तिर्निषिध्यते, न शरीरात् । तस्याकामयमानस्य विदुषः प्राणाः स्वस्मान्नोत्क्रामन्ति देवयानेन गमनात्सहैव तिष्ठन्ति । तत्र हेतुः—स्पष्टो ह्येकेषामिति । हि यस्मादेकेषां माध्यन्दिनशाखिनां पाठे न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते । "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती"ति पञ्चमीप्रयोगाच्छारीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिनिषेधः स्पष्टः श्रूयते इत्यर्थः । अत्रैवान्तर्यामिणि परमात्मन्येवेत्यर्थः । यदि च शरीरादुत्क्रान्तिः प्रतिषिध्येत तर्हि "स उच्छ्वयत्याध्मात्याध्मातो मृतः शेत "इति नोपपद्येत । उच्छ्वयनादीनां देहधर्मत्वेन प्रत्यक्षविरोधश्च स्यादत' शारीरात्प्रतिषेधो युक्तो विवक्षिता ऽर्थोपपत्तेः । किञ्च न तस्येति षष्ठीप्रयोगे ऽपि सम्बन्धसामान्यप्रतीत्या विदुषः सम्बन्धिप्राणोत्क्रान्तिनिषेधो युक्तः एव । न चोत्क्रमणस्यापादाननिरूप्यत्वनियमात् षष्ठीश्रवणविरोधः । अपादानं तु शरीरमेव, न शारीर इति वाच्य, अपादानापेक्षायामश्रुताच्छरीरात्सम्बन्धितया श्रुतस्य शारीरस्यैव सन्निहितत्वेनापादानतया ग्रहणे ऽपि दोषायोगात् । किञ्च जीवसम्बन्धितया ज्ञातानां प्राणानां सम्बन्धसामान्यवाचकायाः षष्ठ्या अपादानत्वरूपसम्बन्धविशेषपरत्वमपि समञ्जसम्, विशेषस्य सामान्यानतिरेकित्वात् । नटस्य शृणोतीतिवत् । अन्यथा श्रुतत्यागाश्रुतकल्पनापत्तेः । किञ्च विदुष शरीरवियोगकाले प्राणवियोगस्यापि प्राप्तत्वात्तस्यैव निषेधः, अप्राप्तस्य निषेधायोगात् । किञ्चेमा षोडशकला " इत्यादिना विदुषो गत्यनन्तरं देशान्तरे प्राणवियोगश्रवणाच्च । ननु पूर्वं जार्त्तभागप्रश्ने 'अपपुनर्मृत्युं जयतीति विद्वांसं प्रस्तुत्य "याज्ञवल्क्येतिहोवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहोनेतीति पृष्टेनेति होवाच याज्ञवल्क्यो ऽत्रैव समव-

लीयन्ते सउच्छ्वयत्याध्मात्याध्मातो मृतः शेते" इति विदुषः उत्क्रान्तिनिषेधः श्रवणाद्विद्वानिहैवामृतत्वं प्राप्नोतीति चेन्न, तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोर्ब्रह्मविद्याप्रसङ्गादर्शनेन तस्य विद्वद्विषयकत्वा-भावात् । तत्राह प्रश्नपूर्वकं "प्राणो वै ग्रहः सोपाने-नातिग्रहेण गृहीत" इत्यादिना ग्रहातिग्रहरूपेणेन्द्रियेन्द्रियार्थ-स्वभावो ऽग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमि"त्यनेनाऽपामग्न्यन्नत्वम् अप-पुनर्मृत्यु जयतो"त्यनेन चापामग्न्यन्नत्वज्ञानादग्निजय एव मृत्यु-जयः नेतिहोवाच याज्ञवल्क्य इत्यादित्रयेण च म्रियमाणस्य जीवस्य प्राणापरित्यागो मृतस्य नामवाच्यकीर्त्यनुवृत्तिस्तस्य च पुण्यपापानुगुणगतिप्राप्तिरित्येते ऽर्थाः वर्णिता इति नात्र विदुषः प्रसङ्गः । अविदुषस्तु प्राणानुत्क्रान्तिवचनं स्थूलदेह-वत्प्राणा न मुञ्चन्ति, अपि तु भूतसूक्ष्मवज्जीवं परिष्वज्य गच्छन्तीति प्रतिपादयति ॥ १२ ॥

सू॰ स्मर्य्यते च ॥४।२।१३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

" सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै । जगाम भित्वा मूर्द्धानं दिवमभ्युत्पपात हे"ति विदुष उत्क्रान्तिः स्मर्य्यते ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

स्मर्यते च ।

स्मर्यते हि विदुष उत्क्रान्तिः महाभारते

"सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः। देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः" इति। अनया स्मृत्या परब्रह्मप्राप्तिमार्गस्य दुर्गमत्वमप्युक्तम्। अपदस्येति पदेन विदुषः सूक्ष्मशरीरविशिष्टस्य स्थूलशरीररहितत्वमुक्तम्। पदैषिण इत्यनेन स्थानविशेषः सूचितः। दानधर्मान्ते च स्मर्यते "तस्योर्द्ध्वमगमन्प्राणाः सन्निरुद्धा महात्मनः" इत्युपक्रम्य "सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै। जगाम भित्त्वा मूर्द्धानं दिवमभ्युत्पपात ह" इति आह च याज्ञवल्क्यः "उर्द्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्य्यमण्डलम्। ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिमि"ति। तस्माद्विदुषोऽप्युत्क्रान्तिरस्त्येवेति सिद्धम् ॥ १३ ॥ इत्यासृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

स्मर्यते च ।

"सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै। जगाम भित्त्वा मूर्द्धानं दिवमभ्युन्पपात ह। उर्द्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम्। ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिमि" त्यादिस्मृतेश्च विदुषो मूर्द्धन्यनाड्योत्क्रान्तिं ब्रवीतीति सिद्धा

विदुषो ऽप्युत्क्रान्तिः ॥ १३ ॥ इत्यासृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥५॥

सू०तानि परे तथा ह्याह॥४।२।१४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्माणि परस्मिन् सम्पद्यन्ते । "तेजः परस्यां देवतायामि"त्याह श्रुतिः ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीमवशिष्टस्य क्रमप्राप्तस्य "तेजः परस्यां देवतायामि"त्यस्यार्थमाह —

तानि परे तथा ह्याह ।

वागादिसहितः प्राण उत्क्रान्ति समये ऽध्यक्षद्वारा तेजःप्रभृतिषु भूतसूक्ष्मेषु सम्पद्यते इत्युक्तं तानि विदुषः सूक्ष्मदेहावयवरूपाणि वागादिप्राणान्तसहितानि भूतसूक्ष्माणि स्वकार्य्याय यथोपयोगं गच्छन्ति ? किं वा परमात्मनि समवलीयन्ते ? इति संशये, यथोपयोगं गच्छन्तीति प्राप्ते, ब्रूमः— तानि परे परस्मिन् सर्वात्मनि ब्रह्मणि सम्पद्यन्ते । कुतः ? हि

यतः श्रुतिरेव तथा सुषुप्तिप्रलययोरिव विश्राम-स्थानतया परमात्मानमाह "तेजः परस्यां देव-तायामि"ति । तेजइति वागादिप्राणान्तप्रवेश-स्थानभूतानि तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्माणि परम-कारणे समवलीयन्ते । स्थूलदेहादुत्क्रम्य विद्योपस्थापितं सूक्ष्मशरीरमाश्रित्यार्चिरादि-मार्गेण सरिद्वरां विरजां प्राप्य परस्मिन् सूक्ष्मशरीरं हित्वा परभावं विद्वान्प्राप्नोतीति भावः । अतस्तानि परे समवलीयन्ते इति सिद्धम् ॥ १४ ॥

इति परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

स इन्द्रियः स प्राणो जीवात्मोत्क्रान्तिसमये तेजःप्रभृतिभूत-सूक्ष्मेषु संयुज्यते इत्युक्तं तत्राशङ्क्य परिहृतं च तानि पुन-र्विदुषो वागादीन्द्रियाणि प्राणो भूतसूक्ष्माणि च किं परदेव-तायां समवलीयन्ते ? उत यथाकर्म यथाविद्यं गच्छन्तीति ? संशये, यथाकर्म यथाविद्यमिति पूर्वपक्षः । तदानीं पुण्यादि-फलभोगाभावेन सम्पत्तेर्निष्प्रयोजनत्वादिति प्राप्ते आह —

तानि परे तथा ह्याह ।

तानि विदुषो वागादिप्राणभूतानि परे परस्मिन्सर्वात्मनि ब्रह्मणि सम्पद्यन्ते, सर्वस्य तदुपादेयत्वात् । कुतः ? तथा ह्याहेति । हियतः " तेजः परस्यां देवतायामि"ति श्रुतिरेव पर-

मात्मानं तथा सुषुप्तिप्रलययोरिव विश्रामस्थानत्वेनाह ॥ १४ ॥

इति परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू० अविभागो वचनात् ॥४।२।१५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

तेषां वागादिभूतसूक्ष्माणां परेऽविभागस्तादात्म्यापत्तिः "भिद्यते चासां नामरूपे पुरुष" इत्येवं प्रोच्यते" इति वचनात् ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

इदानीं सा सम्पत्तिः किमाकारेति विचार्य्यते —

अविभागो वचनात् ।

विद्वत्परित्यक्तसेन्द्रियप्राणसंयुक्तभूतसूक्ष्मसम्पत्तिः किं वागादेर्मनआदाविव संयोगरूपा ? उत समुद्रे नद्यादिसम्पत्तिवत्तादात्म्यरूपेति ? सन्देहे, संयोगरूपैव वाङ्मनसि सम्पद्यते इति प्रथमवाक्यस्थस्य सम्पद्यत इत्यस्य पदस्य सर्वत्र संयोगबोधकतयैवान्वितत्वादिति प्राप्ते, उच्यते—वागादेर्मनआ(द्य)नुपादानकत्वाभावात्संं-

योगरूपा सम्पत्तिरिष्टा, सर्वकारणे ब्रह्मणि तु तेषामविभागः । तादात्म्यापत्तिरूपा सम्पत्तिरित्यर्थः । कुतः ? वचनात् "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ती"ति परे ब्रह्मणि कलानां सम्पत्तिमुक्त्वा "भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवती"ति श्रवणात् । यद्यपि वागादिदशेन्द्रियाण्यन्तरिन्द्रियमेकं मनः पञ्चभूतसूक्ष्मरूपाणि तन्मात्राणि प्राणश्चैक इति सप्तदशकलाः सूक्ष्मशरीरे सन्ति, तथाऽपि प्राणस्पर्शतन्मात्रयोरेकत्वविवक्षया श्रुतौ षोडशेत्युक्तम् । अतस्तेषां जगत्कारणे परमात्मनि तादात्म्यापत्तिरूपा सम्पत्तिरिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

इति अविभागाधिकरणम् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अविभागो वचनात् ।

सेयं परमात्मनि विद्वत्प्राणादिसम्पत्तिः किं मनःप्रभृतिषु वागादिसम्पत्तिवत्संयोगरूपा ? उत समुद्रे नद्यादिसम्पत्तिवत्तादात्म्यापत्तिरूपेति ? विषये वाङ्मनसि सम्पद्यत इति श्रुतस्यैव सम्पत्तिपदस्य "तेजः परस्यामि"त्यत्रानुषङ्गाद्विशेषादर्शनाच्च संयोगापत्तिरूपेति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु सर्वात्मनो भगवतः

परब्रह्मणः सर्वात्मत्वात्सर्वकारणत्वाच्च तत्र विद्वत्प्राणादीनां सम्पत्तिरविभागतादात्म्यापत्तिरूपैव। कुतः ? वचनात् "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ती' ति परमात्मनि प्राणादिकलानां सम्पत्तिमुक्त्वा "भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषो ऽकलोऽमृतो भवती " ति तासां नामरूपभेदोक्तेरित्यर्थः। अयमभिप्रायः, स्थूलदेहादुत्क्रम्य देवयानेन गतो विद्वान् प्राकृतमण्डलं भित्वा प्रकृतिविष्णुपदसीम्नोर्विवेचनहेतुभूतां सरिद्वरां विरजां यावत्प्राप्नोति तावत्सूक्ष्मशरीरमनुवर्त्तते। तत्र सूक्ष्मशरीरं परस्यां देवतायां हित्वा दिव्याप्राकृतानादिसिद्धामानवानीतब्राह्मयालङ्कारैरलङ्कृतो विष्णुलोकं परं पदं प्रविश्य परं ब्रह्माधिगच्छतीति ॥ १५ ॥　　इति अविभागाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू० तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ ४ । १ । १६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः तासां

मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेती” ति श्रुत्युक्ता नाडी वर्त्तते । तां विद्यासामार्थ्या- त्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च प्रसन्नेन वेद्येनानु- गृहीतो यदा भवति ततस्तस्योको हृदयमग्र- ज्वलनं भवति तदा परमेश्वरप्रकाशितद्वारस्तां- विदित्वा विद्वान्तया निष्क्रामति ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

“समाना चासृत्युपक्रमा”दित्यत्र विद्वद- विदुषोरुत्क्रान्तिः समाना वर्णिता । विद्वल्लिङ्ग- शरीरस्य परे सम्पत्तिरविभागश्चोक्तः । इदानीं विद्वदुत्क्रान्तौ विशेष उच्यते —

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्य- नुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ।

“शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्द्ध्वमायन्नऽमृतत्वमेति विष्वङन्या उत्क्रमणे भवन्ती”ति श्रुतौ शता- धिकया मूर्द्धन्यया नाड्या विदुषो ऽन्याभि- रविदुषश्च निष्क्रमणमित्येवं भूत उत्क्रान्तौ विदुषो विशेषो ऽस्ति ? न वेति ? संदेहे, नास्ति

विशेषः । नाडीविशेषज्ञानासम्भवादिति प्राप्ते, ऽभिधीयते— हार्दानुगृहीत इति । "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्ट"इत्येवं भूतो हार्दः श्रीमत्पुरुषोत्तमः तेन स्वानन्यवशीभूतेन सर्वावस्थासु तदनुरूपबुद्धियोगदात्रानुगृहीतः । इयं सा नाडी ययोत्क्रम्य " मम साधर्म्यं यास्यसी "ति प्रतिबोधित इत्यर्थः । " ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते "इति श्रीमुखवचनात् । तदनुग्रहादेव " स एतास्तेजो मात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामती "ति श्रुतिप्रोक्तं तस्य हार्दानुग्रहपात्रीभूतस्य विदुष ओकः स्थानमग्रज्वलनं भवति । अग्रे ज्वलनं प्रकाशनं यस्येत्येवमनुकूलं भवति तत्प्रकाशितद्वारः तेनैव हार्देन प्रकाशितं द्वारं नाडीमूलं यस्मै स विद्वान् शताधिकया हृदयादुद्गतया मूर्द्धानं गतया सूर्यरश्मिभिरेकीभूतया नाड्येव निष्क्रमति । भगवति वैषम्याभावं दर्शयन्ननुग्रहबीजमाह । विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । विद्यापरिपाकजन्यवेद्यवशीकरणलक्षणवेतृसामर्थ्यात् । मम कदा ऽनया वेदान्तगीतया

वेदान्तवेद्यप्राप्तिर्भविष्यती "ति विद्याशेषस्मृत्यनुस्मृतियोगाच्च तेनानुगृहीत इत्यर्थः । तस्माद्विदुषो नाडीविशेषेणोत्क्रमणमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इति तदोकोऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवं सृत्युपक्रमावधि विद्वदविदुषोः सामान्यत उत्क्रान्ति निर्णीयाथेदानीं विदुष प्रतिज्ञात विशेष दर्शयितुमारभ्यते—

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ।

"शतं चैका च हृदयस्य नाड्य" इति श्रुतौ शताधिक्या मूर्द्धन्यनाड्या मूर्द्धस्थानान्निष्क्रमणं श्रूयते । तत्रास्ति संशयः, शताधिकया विदुषो निष्क्रमणमन्याभिस्त्वितरस्येति नियमः सम्भवति ? उत नेति ? तत्र नाडीनामतिसूक्ष्मत्वाद्दुर्विवेचनतया पुरुषेण गृहीतुमशक्यत्वान्न नियमः । तयोर्द्ध्वमायन्निति तु याहच्छिकीं तथागतिमनुवदतीति प्राप्ते, उच्यते—तदोक इति । विद्वान्देहादुत्क्रम्य शताधिकया शतादतिरिक्तयैकशततम्या हृदयादुद्गतया ब्रह्मरन्ध्रं प्राप्तया सूर्य्यरश्मिभिरेकीभूतया सुषुम्णाख्यनाड्यैव निष्क्रामति । नच तेन सा विवेक्तुमशक्या, यतो ऽयं विद्वान् परमात्माराधनभूतविद्याया उपासनायाः सामर्थ्यात्प्रभावात् विद्याङ्गभूतगतेरातिवाहिकैस्तत्पदप्राप्तेरनुचिन्तनयोगाच्च प्रीतेन हृदि स्थितेन परमात्मना ऽनुकम्पितो भवति । ततश्च तस्योपसंहृतवागादिवर्गस्योच्चिक्रमिषोर्जीवस्यौकः स्थान हृदयम् "*स एतास्तेजो मात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामती" ति

* स मुमुर्षुः ।

श्रुतेः अग्रज्वलनं प्रकाशिताग्रं भवति । एवं तेन हार्देन परमात्मना प्रकाशितं द्वारं सुषुम्णामूलं यस्मै तादृशो विद्वांस्तां विजानातीति तया तस्य गतिर्युक्तैवेति ॥ १६ ॥

इति तदोकोऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू० रश्म्यनुसारी ४।२।१७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विद्वान्मूर्द्धन्यया नाड्या निष्क्रम्य सूर्य्यरश्मीननुसार्य्येवोर्द्ध्वं गच्छति "तैरेव रश्मिभिरि" त्यवधारणात् ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

मूर्द्धन्यया विद्वान्निष्क्रामतीत्युक्तमिदानीं तया निष्क्रान्तस्य गतौ रश्म्यनुसारित्वं नियतमस्ति ? न वेति ? विचार्य्यते —

रश्म्यनुसारी।

"अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्ध्वमाक्रमते" इत्याद्युक्त्वा "तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्ववमेती"ति छान्दोग्ये उक्तमतो मूर्द्धन्यया निष्क्रामन् रश्मीननुसृत्यादित्यमण्डलं गच्छती"ति गम्यते, तत्र संशयः। गतौ सूर्य्यरश्म्यनुसारित्वं

च्चिरं यावन्न विमोक्षे ऽथ सम्पत्स्ये" इति श्रुतेः ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं निशि मृतस्य परब्रह्मप्राप्तिर्विचार्यते —

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ।

निशि मृतस्य विदुषो ब्रह्मप्राप्तिः किं भवति ? उत नेति ? शङ्कायां "दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च । मुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितमि"ति वचनान्निशामरणस्याप्रशस्तत्वान्निशि मृतस्य सूर्यरश्मिलाभेऽपि ब्रह्मप्राप्तिर्नेति चेन्न, एवं पक्षो न युक्तः । कुतः ? सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । उत्तरपूर्वयोः शुभाशुभलक्षणयोः कर्मणोर्विद्ययाऽश्लेषविनाशसम्भवात् । प्रारब्धकार्यकर्मसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वेन देहपाते सति विनाशसम्भवात् प्रतिबन्धाभावान्निशि मृतस्य विदुषोऽर्चिरादिमार्गेन ब्रह्मप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । दर्शयति च श्रुतिः । "तस्य तावदेव चिरं यावन्न

विमोक्षे अथ सम्पत्स्ये" इति "दिवा च शुक्लपक्षश्चे"त्यादिवचनं स्वविद्वद्विषयम् । तस्मान्निशि मृतस्यापि विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ इति निशाधिकरणम् ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ।

इदमत्र विचार्यते निशि मृतेन विदुषा ब्रह्म प्राप्यते ? न वेति ? तत्र "दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च । मुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितामि"ति रात्रिमरणस्य गर्हितत्वेनाधोगमनहेतुत्वान्न निशि मृत्यस्य ब्रह्मप्राप्तिः सम्भवतीति चेत्तन्न । विदुषः कर्मसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् उत्तरपूर्वयोः पुण्यापुण्ययोर्भगवदीयध्रुवास्मृत्याख्यज्ञानेनैवाश्लेषविनाशात्प्रवृत्तफलकर्मसम्बन्धस्य च यावच्चरमदेहभावित्वाद्बन्धहेत्वभावेन न तत्र कालादिप्रतीक्षापेक्षेति विदुषो निशि मरणे ऽपि ब्रह्मप्राप्तिरविरुद्धेति, दर्शयतिच श्रुतिरेवैतत् । "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे ऽथ सम्पत्स्य" इति । "दिवा चे"ति वचनं त्वज्ञविषयम् ॥ १८ ॥ इति निशाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू० अतश्चायने ऽपि दक्षिणे ४।२।१९॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

उक्तहेतोर्दक्षिणायने ऽपि मृतस्य विदुषो ब्रह्मप्राप्तिः ॥ १९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

इदानीं दक्षिणायने मृतस्य विदुषो ब्रह्म-प्राप्तिश्चिन्त्यते —

अतश्चायने ऽपि दक्षिणे ।

किं दक्षिणायने मृतस्य विदुषो ब्रह्म-प्राप्तिरस्ति ? न वेति ? संशये, भीष्मस्य ब्रह्म-विद उत्तरायणप्रतीक्षादर्शनात् न प्राप्नोतीति प्राप्ते, अतिदेशः । अत एव हेतोः कर्मसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादेव दक्षिणायने ऽपि मृतस्य विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरिष्टा । भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षा तु धर्मप्रवर्त्तनार्थं स्वच्छन्दमरणशक्तिज्ञापनार्थं च ॥ १९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अतश्चायने ऽपि दक्षिणे ।

अतः पूर्वोक्त*हेतोरेव दक्षिणायने ऽपि मृतस्य विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरविरुद्धा । ननु "अथ यो दक्षिणे प्रम्रीयते पितॄणामेव

---

* बन्धहेत्वभावरूपहेतोरेव यथा निशि मृतस्य नाहः प्रतीक्षा, तथा दक्षिणायने मृतस्या ऽप्युत्तरायणापेक्षा नास्ति । "स यावत् क्षिपेत् मनस्तावदादित्यं गच्छती"ति प्रतीक्षणाभाव-श्रवणात् ।

महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं गच्छती"ति चन्द्रप्राप्ति-श्रवणाच्चन्द्रं प्राप्तानां च "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते" इति पुनरावृत्तेरावश्यकत्वात् । किञ्च भीष्मादीनां ब्रह्मविद्यावदग्रवर्त्ति-नामप्युत्तरायणप्रतीक्षादर्शनात्कथं दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्रा-प्तिरिति चेन्न, ब्रह्मविद्याविधुराणां पितृयानेन पथा चन्द्रं गता-नामेव पुनरावृत्तिर्न विदुषां, तेषां तु चन्द्रप्राप्तावपि "तस्मा-द्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती" ति वाक्यशेषाद्दक्षिणायनमृतानां चन्द्रं गतानामपि ब्रह्मप्राप्तिरविरुद्धा । चन्द्रसायुज्यवचनं तु ब्रह्मप्रेप्सोर्विश्रामस्थानमात्रविषयम् , आवृत्तिवचनं चाविद्वद्विषयं भीष्मादीनामुत्तरायणादिप्रतीक्षा तु स्वस्य स्वच्छन्दमरणशक्ति-प्रदर्शनार्थमुत्तरायणप्रशंसार्थं वेत्यविरोधः ॥ १९ ॥

सू०योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्त्ते चैते ॥ ४।२।२० ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"यत्र काले त्वनावृत्तिरि"त्यादिना च योगिनः प्रति स्मृतिद्वयं स्मर्य्यते । (स्मार्य्यते) ते चैते स्मर्णार्हे ऽतो न कालविशेषनियमः ॥ २० ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदान्तपारिजात-सौरभे चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्त्ते चैते ।

ननु "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः। प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ! अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः । धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते । शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुन "इति ब्रह्मनिष्ठान्मुमूर्षून्प्रति अपुनरावृत्तिहेतुत्वेन कर्मनिष्ठान्प्रति पुनरावृत्तिहेतुत्वेन च कालविशेषविधिरस्ति । तस्माद्दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न युक्तेति चेन्न, यतः योगिनो ब्रह्मनिष्ठान्कर्मनिष्ठांश्च प्रति देवयानाख्यसृतिः पितृयानाख्यसृतिश्च स्मर्य्यते । यतश्चैते स्मार्त्ते स्मृतिविषयभूते ज्ञानाङ्गत्वकर्माङ्गत्वाभ्यां स्मरणार्हे "नैते सृती पार्थ ! जानन्योगी मुह्यति कश्चने "त्युपसंहारात् । स्मृतौ "यत्र काले" इति कालशब्देन कालाभिमानिदेवतायुक्तो मार्गो

गृह्यते। तथा च यत्र काले यस्मिन्नहाराद्याभिमान्यातिवाहिकदेवतायुक्ते मार्गे इत्यर्थः। अग्निधूमयोः कालत्वासम्भवात्। अतो न कालविशेषनियमः। तस्माद्दक्षिणायने ऽपि मृतस्य विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तकाचार्यश्रीमन्निम्बार्कपादपद्मान्तेवासिना श्रीश्रीनिवासाचार्येण विरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमति वेदान्तकौस्तुभे चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयपादः ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

ननु "यत्र काले त्वनावृत्तिमि"त्युपक्रम्य "एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनरि"त्यन्तमहरादिकालविशेषः स्मृतौ मुक्तये निर्दिश्यते, तत्कथं रात्रौ दक्षिणायने वा मृतो मुक्तिं लभेतेत्यत्रोच्यते —

योगिनः प्रतिस्मर्यते स्मार्त्ते चैते ।

योगिनो ब्रह्मनिष्ठान्प्रति हेयोपादेयतया पितृयानदेवयानाख्यसृतिद्वयं तत्र स्मर्यते, नतु विदुष, कालविशेषो नियम्यते।

यत एते सृती स्मार्त्ते स्मृतिविषयभूते योगाङ्गतया ऽहरहः स्मरणार्हे "नैते सृती पार्थ ! जानन्योगी मुह्यति कश्चने" त्युपसंहारवाक्यात् " यत्र काले त्वि " त्यत्र कालशब्दो ऽह्-रादिसम्वत्सरान्तकालाभिमान्यातिवाहिकदेवतापरः, अग्निधू-मयोः कालत्वासम्भवात् । तया च तदुपलक्षितो मार्ग उच्यते । यत्र यस्मिन्काले कालाभिमानिदेवतोपलक्षितमार्गे इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्य श्रीश्रीनिम्बार्कमतानुयायि-श्रीमन्मुकुन्दचरणारुणपद्ममकरन्दभृङ्गेण जगद्विजयि श्रीश्री-केशवकाश्मीरिभट्टेन सङ्गृहीतायां श्रीवेदान्तकौस्तुभ-प्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्याय-द्वितीयपादविवरणम् ॥ २ ॥

पाषण्डवादपरिदाहकचण्डवह्निम् ।
श्रुत्यन्तपुष्कर विकासन भानुरूपम् ॥
वादप्रगल्भ गिरिखण्डनवज्रतुल्यम् ।
श्रीश्रीनिवासमनीशं गुरुवर्य्यमीडे ॥ १ ॥

प्रपन्नपारिजाताय पार्थसारथये नमः ।

अथ

चतुर्थाऽध्याये तृतीयपादारम्भः ।

सू० अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥

॥ ४ । ३ । १ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

एक एव मार्गो ऽर्चिरादिर्ज्ञेयो ऽतस्तेनैव विद्वांसो गच्छन्ति "अर्चिषमेवाभिसम्भवन्ति अर्चिषो ऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङेति मासांस्तान्मासेभ्यः सम्वत्सरं सम्वत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो ऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयति एष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते" इति छान्दोग्ये "ते ऽर्चिषमभि(सम्भवन्ति)अर्चिषो ऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङादित्यमेति मासेभ्यः देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान् वैद्युतात् पुरुषो ऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान्गमयती "ति बृहदारण्ये ऽन्यत्रापि तथैव

प्रसिद्धेः ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं पूर्वपादे विदुष उत्क्रान्त्यादिकं चिन्तितमिदानीं तस्य ब्रह्मप्राप्तये गतिश्चिन्त्यते —

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ।

वेदान्तेषु बहुविधो मार्गः श्रूयते । तत्र बृहदारण्यके ऽर्चिरादिरेकः श्रूयते "य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्ति आर्चिषो ऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतात् पुरुषो ऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती"ति । तत्रैवान्यप्रकारः श्रूयते । "यदा वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र *विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा डम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्र-

* मार्गं ददाति ।

मसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्द्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छती"ति कौषीतकिनश्च प्रकारान्तरेण मार्गमाहुः। "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इ(च)न्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमि"ति छान्दोग्ये च प्रकारान्तरेण सः श्रूयते "अथ यदुचैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति अर्चिषो ऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङेति मासांस्तान्मासेभ्यः सम्बत्सरं सम्बत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो ऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते" इति तत्रैव नाडीरश्मिसम्बन्धेन पुनः श्रूयते "अथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्ध्वमाक्रमते" इति "सूर्य्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीत्ये"वमन्यत्र प्रकान्तरेण सः श्रूयते, तत्र संशयः । किं परस्परं भिन्नाः मार्गाः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यन्ते ? उतार्चिरादिः एक एवेति । तत्र नानारूपत्वात्परस्परं भिन्ना एव श्रुतिभिः प्रति-

पाद्यन्त इति प्राप्ते, उच्यते—सर्वाभिः श्रुतिभिरर्चिरादिरेक एव मार्गः प्रतिपाद्यते। तेनैवार्चिरादिना ब्रह्मविदो गन्तुमर्हन्ति। कुतः? तत्प्रथितेः। सर्वत्र श्रुतिष्वर्चिरादिमार्गैकदेशप्रत्यभिज्ञानात्तस्यार्चिरादेरेव मार्गस्य प्रथितेः प्रसिद्धेरित्यर्थः। तस्मात्सर्वासु श्रुतिषु सर्वेषामन्यत्रोक्तानां पर्वणामन्यत्रोपसंहारेण सर्वविशेषणविशिष्टो ऽर्चिरादिमार्ग एक एव प्रतिपाद्यते, इति सिद्धम् ॥ १ ॥ इत्यर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ।

उत्क्रान्तिमारभ्य नाडीविशेषेणोत्क्रम्य रश्म्यनुसारी सन्देवयानेन पथा गतो विद्वान्परं ब्रह्म प्राप्नोतीति स्थितं, तदानीं गच्छतस्तस्य सा सृतिरेका? अनेका वेति? चिन्त्यते, तत्र श्रुतिष्वनेकविधासृति. श्रूयते। तथा हि बृहदारण्यके ऽर्चिरादिनैका। "ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति अर्चिषो ऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो ऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती" ति। पुनस्तत्रैवान्या "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्द्ध्व आक्रमते स आदित्यमा-

गच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा डम्बरस्य खं तेन स ऊर्द्ध्व-आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभे खं तेन स ऊर्द्ध्व आक्रमते स लोकमागच्छती "ति । कौषीतक्याम्नाये त्वपरा " स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमि "ति। छान्दोग्ये च " अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्य सम्वत्सरं सम्वत्सरादादित्यम् आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो ऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते" इत्यर्चिः प्रथमैका, तथा तत्रैव नाडीरश्मिसम्बन्धेनान्या "अथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्ध्वमाक्रमत "इति "सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ती"ति च क्वचिदन्या, इह अस्ति शंसयः। किमेता नानाविधा ब्रह्मलोकसृतयः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यन्ते? उतार्चिरादिकैकैव सृतिरिति? तत्रान्योऽन्यनिरपेक्षत्वाद्भिन्नप्रकरणत्वाद्भिन्नोपासनाशेषत्वात् अथैतैरेवेत्यवधारणानुरोधाच्च नानाविधा इति प्राप्ते, अभिदध्महे। अर्चिरादिनेति। अर्चिरादिरेक एव मार्गो ऽनेकविशेषणविशिष्टः सर्वश्रुतिभिः प्रतिपाद्यते। तेनैव विद्वान्ब्रह्म गच्छति। कुतः? तत् प्रथितेः। प्रथितिः प्रसिद्धिः। तस्यैव सर्वत्र प्रसिद्धत्वात्। पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे " ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत " इति विद्यान्तरशालिनामप्यर्चिरादिमार्गेणैव गत्यभिधानात्। " द्वावेव मार्गौ प्रथितावर्चिरादिर्विपश्चिताम्। धूमादि. कर्मिणां चैव सर्ववेदविनिर्णयादि"ति स्मृतेः "पन्थानौ पितृयानश्च देवयानश्च विश्रुतौ। दुर्जना, पितृयानेन देवयानेन मोक्षिण "इति

मोक्षधर्मे च स्मरणात् । श्रुत्यन्तरोक्तानामेकदेशानां विद्यागुणोपसंहारवच्छ्रुत्यन्तर उपसंहारात्स एव सर्वत्र न्यूनाधिकभावेन प्रतिपाद्यते । प्रकरणभेदे ऽपि विद्यायाः प्राप्तव्यस्य चैकत्वादनेकमार्गकल्पनमनर्थकं सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यायुक्तत्वादेतैरेवेत्यवधारणस्यापि रश्मिप्राप्तिपरत्वादेकेयं सृतिरिति स्थितम् ॥ १ ॥ इत्यर्चिराद्यधिकरणम् ॥१ ॥

सू० वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ४।३।२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

छान्दोग्यश्रुतिपठितात्सम्वत्सरादूर्ध्वमादित्यात्पूर्वमग्निलोकमागच्छति “स वायुलोकमि”ति कौषीतकिश्रुत्युक्तं वायुमभिसम्भवन्ति अविशेषविशेषभ्याम “अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमि”त्यत्र वायुरविशेषणोपदिष्टत्वात् “तस्मै तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छती”त्यत्र विशेषावगमाच्च ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

सर्वत्र एक एवार्चिरादिमार्ग इत्युक्तमिदा-

नीमन्यत्रोक्तानां तदवयवानां सन्निवेशप्रकारो निर्णीयते —

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ।

"मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य-मि"ति बृहदारण्यकश्रुतौ मासादित्ययोर्मध्ये देवलोकः "मासेभ्यः सम्बत्सरं सम्बत्सरादादि-त्यमि"ति छान्दोग्यश्रुतौ तु तयोर्मध्ये सम्बत्सरः श्रूयते । तयोरुभयोरुभयत्रोपसंहारः कार्य्यः, उभ-यत्र मार्गैक्यात् । तत्र बृहदारण्यकश्रुतिप्रोक्त-योर्मासदेवलोकयोरन्तराले सम्बत्सरः सन्निवेश-यितव्यः । अह्नोऽनन्तरं पक्षस्ततः षण्मासा-स्तेभ्यः सम्बत्सरस्योचितत्वात् । छान्दोग्य-श्रुत्युक्तयोः सम्वत्सरादित्ययोरन्तराले देवलोकः सन्निवेशयितव्यः । एवं सति बृहदारण्यकश्रुतौ "यदा वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमा-गच्छाति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथ-चक्रस्य खं तेन स ऊर्द्ध्वमाक्रमते आदित्य-मागच्छती"त्यादित्यात्पूर्वं वायुः श्रुतः । कौषी-तकिश्रुतौ तु "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्नि-

लोकमागच्छति स वायुलोकमि "त्यग्निलोकशब्दितादर्चिरात्मकादग्नेरनन्तरं वायुः श्रुतः । तत्र संशयः, किमर्चिरात्मकादग्नेरनन्तरं वायुं विद्वान् गच्छति ? उत प्रदर्शितपथानाब्दादनन्तरमादित्यात्पूर्वमिति ? तत्र "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमि"ति पाठबलात्कार्य्यकारणयोः सामीप्यसम्भवाच्चाग्नेरनन्तरमिति प्राप्ते, उच्यते—वायुमब्दादिति । अब्दात्सम्वत्सरादनन्तरमादित्यात्पूर्वं वायुं विद्वान्विशति । कुतः ? अविशेषविशेषाभ्याम् । "अग्निलोकमागच्छति स वायु लोकमि"ति कौषीतकिश्रुतौ वायोर्यद्यप्यग्नेरनन्तरपाठो ऽस्ति, तथापि कुतश्चिद्वायोः परत्वं पूर्वत्वं वा गमनक्रमे विशेषतो न ज्ञायते, किं त्वविशेषेण वायुरुपदिष्टः । यथा छात्रो गुरुगृहान्निष्क्रम्य भिक्षार्थं चैत्रगृहं मैत्रगृहं गच्छतीत्येतावता चैत्रगृहानन्तरं मैत्रगृहं स गच्छतीति विशेषो न निश्चीयते, तद्वत् । "यदा वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै तत्र स विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्द्ध्व-

आक्रमते स आदित्यमागच्छती"ति बृहदारण्यकश्रुतौ तु आदित्यात्पूर्ववर्त्तित्वेन विशेषेण वायुरुपदिष्टः । ताभ्यामविशेषविशेषाभ्यामित्यर्थः । पूर्वोदाहृतबृहदारण्यकश्रुतिस्थदेवलोकशब्दो वायुपरः, देवानां लोको वासस्थानं देवलोक इत्यर्थः । कौषीतकिश्रुतिगतवायुलोकशब्दे कर्मधारय एव समासाश्रयणीयः । सूत्रकारेणापि वायुमब्दादित्युक्तत्वात् । स वायुमागच्छतीति श्रौतप्रयोगाच्च । वायोर्देवानां वासस्थानत्वाल्लोकत्वं सङ्गच्छते । "यो ऽयं पवते एष एव देवाना गुहा" इति श्रुतेः । तस्माद्वायोरब्दादित्ययोरन्तराले सन्निवेश इति सिद्धम् ॥ २ ॥

इति वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ।

सर्वप्रकरणेष्वर्चिरादिमार्ग एकस्तेनैव विद्वानागच्छतीत्युक्तमथ श्रुत्यन्तरोक्तानां मार्गपर्वणां केन क्रमेण सन्निवेश इति चिन्त्यते ध्यानोपयोगात् । तत्र वाजसनेयिपाठे मासाऽऽदित्ययोर्मध्ये देवलोक. श्रूयते । छान्दोग्यपाठे तु तयोर्मध्ये सम्वत्सरस्तावुभावुभयत्रोपसंहार्यौ द्वयोर्मार्गैक्यात् । तत्रा ऽपि मासादूर्ध्वं

सम्वत्सरस्ततो देवलोकः सन्निवेशयितव्य "अर्चिषो ऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमि"त्यादावधिककालानां न्यूनकालेभ्य उत्तरोत्तरसन्निवेशदर्शनात्, माससम्बत्सरयोः सम्बन्धस्य प्रसिद्धत्वाच्च । "यदा ह वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागछती" त्यत्र तु वाजसनेयिनः आदित्यात्पूर्वं वायुं पठन्ति । कौषीतकिनस्तु "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमि" त्यग्निलोकशब्दितार्चिषः परं वायुं पठन्तीति वायुस्थानानिश्चयात्तं किमर्चिरात्मकाग्नेरनन्तरं विद्वानभिगच्छेदुत्सम्बसरादनन्तरमिति संशये, "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागछति स वायुलोकमि"ति पाठबलादर्चिषो ऽनन्तरो वायुरिति प्राप्ते, उच्यते । वायुमब्दादिति । अब्दात्सम्बत्सरादूर्द्ध्वमादित्यादवार्श्चं वायुमभिसम्भवति । कुत. ? अविशेषविशेषाभ्यामिति । "सवायुलोकमि"त्यविशेषेण वायुरुपदिष्ट. पदार्थमात्रनिर्देशात् "यदा वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुलोकमागच्छति तस्मै तत्र विजिहीते यथा चक्रस्य खं तेन स ऊर्द्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छती"ति विशेषेणोपदिष्ट. । ऊर्द्ध्वशब्द. क्रमवाची, तेन विशेषो गम्यते । एवं सति बृहदारण्यकोक्तदेवलोकशब्देनापि वायुरेव ज्ञातव्य कौषीतकिनां वायुलोकशब्दश्च वायुश्चासौ लोकश्चेति वायुमेवाभिधत्ते । वायुश्च देवानामावासभूतः "यो ऽयं पवत एष एव देवानां ग्रहा इति श्रुते. । केचित्तु सम्वत्सराद्देवलोकं देवलोकाद्वायुलोकमिति श्रुत्यन्तरवशाद्देवलोको ऽप्यत्र मध्ये निवेशयितव्य. । वायुमब्दादिति तु छन्दोगश्रुत्यपेक्षयोक्तं सूत्रे वायुपदं देवलोकपूर्वकवायुपरमिति वदन्ति, तन्मते त्रयोदशपर्वा ब्रह्मलोकपद्धतिः ॥ २ ॥

इति वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० तडितो ऽधिवरुणः सम्ब-न्धात् ॥ ४।३।३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

" स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स वरुणलोकमि"ति कौषीतकिश्रुत्युक्तो "वरुणश्चन्द्रमसो विद्युतमि "ति छान्दोग्यश्रुत्युक्तविद्युत उपरि तेजो विद्युद्वरुणसम्बन्धादिन्द्रप्रजापती च तदग्रे योज्यौ ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं कौषीतकिश्रुत्युक्तस्य वायोरर्चिरादिमार्गे स्थानमुक्तमिदानीं तदनन्तरश्रुतस्य वरुणस्य स्थानमाह—

तडितो ऽधिवरुणः सम्बन्धात् ।

कौषीतकिश्रुत्युक्तो वरुणः किं " स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकमि "ति पाठक्रमाद्वायोरुपरि एव युक्तः ? उत बृहदार-

रण्यकश्रुतौ वायोरग्रे आदित्यस्य श्रवणाद-न्यत्र यथासम्भवं निवेशयितव्यः ? इति संशयः। तत्र पाठक्रमाद्वायोरुपर्येव युक्तो ऽश्रुत-कल्पनाया अन्याय्यत्वादिति प्राप्ते, उच्यते—तडितो-ऽधिवरुण इति। तडितश्चन्द्रमसो विद्युतमि"ति छान्दोग्यश्रुत्युक्ताया विद्युतो ऽध्युपरि वरुणः सम्ब-न्ध्यते। कुतः? सम्बन्धात् विद्युद्वरुणयोः सम्बन्धात्। इन्द्रप्रजापती उक्तस्थानाद्वरुणादधिनिवेशयितव्यौ। तस्मात्पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्तडितो-ऽधिवरुणः सम्बन्ध्यते इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

इति वरुणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

एवं कौषीतकिभिरग्न्यनन्तरं पठितस्य वायोः स्थानमुक्त-मथ वाय्वनन्तरं पठितस्य वरुणस्य किं विद्युत उपरि निवेशः? उत वायोरुपरि? इति संशये "स वायुलोकं स वरुणलोकमि"-ति पाठक्रमेण वायोरुपरि वरुणनिवेश इति प्राप्ते, राद्धान्त-माह —

तडितो ऽधिवरुणः सम्बन्धात्।

"स वरुणलोकमि"ति कौषीतकिश्रुत्युक्तो "वरुणः चन्द्रमसो विद्युतमि" ति छान्दोग्यश्रुत्युक्तायास्तडितो ऽध्युपरिष्टान्निवेश-यितव्यः। कुतः? सम्बन्धात्। विद्युतो मेघोदरवर्त्तित्वेन विद्यु-

द्वरुणयोः सम्बन्धस्य लोके वेदे च प्रसिद्धत्वात्, पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् । "यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रनृत्यन्त्यथापः प्रपतन्ति । विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा" इति श्रुतेः । अपां चेश्वरो वरुणः, वरुणाच्चोपरीन्द्रप्रजापती निवेश्यौ, स्थानान्तराभावात्पाठसामर्थ्याच्च । एवं च सति "तत्पुरुषो ऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयती" त्यमानवस्य विद्युत्पुरुषस्य गमयितृत्वं व्यवधानसहमित्यवगम्यते । तदेवमर्चिरादिप्रजापत्यन्तो द्वादशपर्वा ब्रह्मलोकमार्ग इति सिद्धम् ॥ ३ ॥ इति वरुणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

मू० आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ।

४।३।४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अर्चिरादयो गन्तॄणां गमयितारः "स एतान् ब्रह्म गमयती" त्यमानवस्य गमयितृत्वश्रवणात् पूर्वेषामपि गमयितृत्वं गम्यते ॥४॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवमर्चिरादीनां प्रजापत्यन्तानां द्वादशसङ्ख्याकानां मार्गपर्वणां क्रमविशेषो दर्शितः । इदानीं तु विदुषो ऽर्चिरादयो यत्कार्य्यं कुर्वन्ति तच्चिन्त्यते —

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ।

किं ब्रह्मजिगमिषोर्विदुष एते ऽर्चिरादयो मार्गचिह्नभूताः? आहोस्विद्भोगभूमयः? उतातिवाहिकाः? इति सन्देहः। तत्र मार्गचिह्नभूताः भवन्तु, वृक्षपर्वतादिवत्। "अग्निलोकं वायुलोकं वरुणलोकमि"त्यादिषु लोकत्वेन श्रूयमाणा भोगभूमयो वा भवन्तु इति प्राप्ते, उच्यते। आतिवाहिका इति। अतिवाहे भवा आतिवाहिकाः भगवदाज्ञया भागवतानां विदुषामतिवोढारः इत्यर्थः। कुतः? तल्लिङ्गात् उपसंहारे "तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयती"त्यमानवस्य पुरुषस्य गन्तॄणां गमयितृत्वश्रवणात्। तच्च गमयितृत्वलक्षणं लिङ्गं पूर्वेषामर्चिरादीनामपि गमयितृत्वं सूचयति। अर्चिरादयः शब्दास्तदभिमानिदेवताविशेषपरा ज्ञेयाः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ।

किमर्चिरादयो विदुषो ब्रह्मप्रेप्सोर्भोगस्थानानि? किम्वा मार्गचिन्हानि? किं वा ऽतिनेतारः पुरुषाः? इति संशयः, तत्र मार्गचिन्हानीति तावत्प्राप्तं, तत्स्वरूपत्वेन निर्देशात्। यथा

हि लोके किञ्चित् गङ्गादितीर्थं प्रविविक्षासमानं तन्मार्गज्ञा अनुशिषन्ति । अतो निर्गत्यामुं ग्रामं याहि, ततो नगरं, ततो गिरिं, ततो नदीं, ततस्तीर्थं प्राप्स्यसीति । अथवा भोगस्थानानि, अहरादेः कालविशेषत्वेन प्रसिद्धेर्मार्गचिन्हत्वानुपपत्तेः । एते एव लोका यदहोरात्राण्यर्द्धमासा ऋतवः सम्वत्सरा " इत्यहरादीनां लोकत्वोक्तेः । कौषीतकिनां च "अग्निलोकमागच्छती"त्यादिना लोकशब्दानुविधानेनार्चिरादीनां पाठात् लोकशब्दस्य च भोगस्थानेषु प्रसिद्धत्वादर्चिरादेरचेतनत्वाच्च भोगभूमय एवार्चिरादय इति प्राप्ते, प्रतिब्रूमः । आतिवाहिका इति । अतिवाहे भवास्तत्र परमात्मना नियुक्ता आतिवाहिका देवताविशेषाः एवैते भवितुमर्हन्ति । कुतः ? तल्लिङ्गात् । उपसंहारे " स एतान्ब्रह्म गमयती " ति वैद्युतपुरुषस्य गन्तृणां गमयितृत्वदर्शनात् । पूर्वेषां चाविशेषनिर्दिष्टानां स एव सम्बन्धस्ते ऽप्यमानवा इति निश्चीयते । अन्यथोपसंहारे प्राप्तमानवत्वनिवृत्त्यर्थममानव इति विशेषणं न प्रकल्पते । गन्तृणां च सूक्ष्मशरीरपरिवेष्टितानां स्वातन्त्र्येण गमनानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा विभूतिविस्ताराय परेण नीयमानत्वमुक्तम् । "अग्निलोकमि"त्यादिलोकशब्दो ऽपि मध्ये भोगाभावाद्गमयितृत्वे एवोपपद्यते ॥ ४ ॥

सू० वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥

॥ ४ । ३ । ५ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विद्युत उपरिष्टादमानवेनैव विद्वान्नीयते ।

वरुणादयस्तु साहित्येनोपकारकाः ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु "चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयती"ति श्रवणादमानवस्यैव पुरुषस्य विद्युल्लोकाद्गमयितृत्वं प्राप्नोति। विद्युतः परेषां वरुणेन्द्रप्रजापतीनामातिवाहिकत्वं न प्राप्नोतीत्यत आह —

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ।

"चन्द्रमसो विद्युतमि"ति विद्युत्प्राप्तेरूर्द्ध्वं वैद्युतेनैव विद्युत्पर्य्यन्तागतेनामानवेनैवाऽऽब्रह्मप्राप्तेर्विद्वान्नीयते विद्युल्लोकं विद्वद्वोढृत्वेनागतो मानवो वैद्युत इत्युच्यते । कुतः ? तच्छ्रुतेः । स एतान् ब्रह्म गमयतीति छान्दोग्ये "तान्वैद्युतात्पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकं गमयती"ति बृहदारण्यके च तस्यामानवस्य गमयितृत्वश्रुतेः। अर्चिरादिविद्युदन्ताः नव प्राधान्येनातिवाहिकाः, वरुणेंद्रप्रजापतयस्त्रयः सहकारित्वेनोपकारका इति विवेकः। विद्वान् स्थूलशरीरान्सूर्द्धन्यनाड्या निष्क्रम्य सूर्य्यरश्मीनारुह्य यदा परं पदं गन्तुमिच्छति तदाऽर्चिषोऽभिमानिनाऽऽ-

तिवाहिकेन सुसत्कृत्य दिनाभिमानिनं, + नीत-+ स्तथैव तेन पक्षाभिमानिनं, तेन च षण्मासाभिमानिनं, तेन सम्वत्सराभिमानिनं, तेन वायुं, तेन स्वस्मिन् छिद्रं दत्त्वाऽऽदित्यं, तथैव तेन चन्द्रमसं, तेन विद्युदभिमानिनं देवताविशेषं नीतस्ततश्च वैद्युतपुरुषप्रधानं वरुणाद्यातिवाहिकत्रयं प्राप्य प्राकृतमण्डलं भित्त्वा विरजां प्राप्नोति। तदा परस्मिन् लिङ्गं हित्वा तां तीर्त्वा परब्रह्मलोकं प्रविश्य ब्रह्मसाधर्म्यं प्राप्नोति। तस्मादर्चिरादय आतिवाहिका इति सिद्धम् ॥५॥

इत्यातिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

ननु वैद्युतादूर्द्ध्वं आब्रह्मप्राप्तेरमानवस्य गमयितृत्वं श्रुतं, न वरुणादीनाम्। अतः कथं तेषामातिवाहिकत्वमित्यत आह —

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः।

ततो विद्युत उपरिष्टाद्वैद्युतेन विद्युल्लोकपर्य्यन्तागतेनैवामानवेनातिवाहिकेनाब्रह्मप्राप्तेर्विद्वान्नीयते। कुतः? तच्छ्रुतेः "स एतान्ब्रह्म गमयती" ति तस्यैव गमयितृत्वश्रवणात्। "तान्वैद्युता*त्पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती" ति श्रुत्यन्तराच्चामानवो विद्युल्लोकमागतो वैद्युत उच्यते, वरुणादयस्तु

* लोकात्।

साधु गम्यतामिति साहित्येनोपकारकाः, अतस्तेषामप्यातिवा-हिकत्वमिति । एतदुक्तं भवति, विद्वान्देहादुत्क्रम्य मूर्द्धन्यनाड्या विनिःसृत्य रश्मीनारुह्य यदा गन्तुमिच्छति तत्रार्चिषो ऽभि-मानिनातिवाहिकेन सन्मुखमेत्य निरतिशयसन्मानेनोपचारैः समभ्यर्च्यातिवाह्यदिनं नीतस्तेनापि पूर्वोक्तरीत्या शुक्लपक्षं नीतः, ततश्चोक्तरीत्या क्रमात् पक्षोत्तरायणसम्बत्सराभिमानिभिर्वायुं देवलोकरूपं नीतस्तेनापि सन्मानेन समभ्यर्च्य स्वस्मिंश्छिद्रं दत्त्वा तन्मार्गेण सूर्यमण्डलं नीतस्तथैव सूर्येण स्वस्मिंश्छिद्रं दत्त्वा तेन सूर्यमण्डलं भित्त्वा चन्द्रमसं, तेन विद्युल्लोकं, तद-भिमानिदेवताविशेषेण वरुणलोकं, तत इन्द्रलोकं, ततः प्रजापति-लोकं, ततः प्राकृतमण्डलं भित्त्वा परधामसीमानं सरिद्वरां विरजामेति "स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येती" तिश्रुतेः । ततः सूक्ष्मशरीरं परदेवतायां हित्वा तत्रामानवान्पुरुषा-न्स्वस्यातिवाहनार्थमागतान्पश्यति । तैः सह सङ्कल्पमात्रेण तां तीर्त्वा विष्णुलोकं प्रविश्य ब्रह्मभावमभिगच्छतीति यावत् ।

सन्ति चात्र सङ्ग्रहश्लोकाः

"विद्वान् विनिष्क्रम्य सुषुम्णया तया नाड्या समारुह्य सवितृरश्मिन् ॥
ततश्च वह्निं प्रथमं प्रयाति ततो दिनं पक्षमुपैति शुक्लम् ॥ १ ॥
तथोत्तरं प्राप्य बुधो ऽयनं ततः सम्बत्सरं देवनिवासवायुम् ॥
सूर्यं च सोमं च ततश्च वैद्युतं जलेशमिन्द्रं च तत. प्रजापतिम् ॥ २ ॥
स तत्र तत्राखिललोकपालैः समर्चितो याति समस्तलोकान् ॥
अतीत्य देवैश्च समागतैरसौ ह्यमानवैर्याति सरिद्वरां बुध. ॥ ३ ॥
विहाय लिङ्गं परदेवतायां सङ्कल्पमात्रेण तरेच्च तां नदीम् ॥
ततो ऽकृतं विग्रहमभ्युपेत्य ह्यलङ्कृतो ब्रह्मसमैश्च भूषणैः ॥ ४ ॥
ब्रा.स्थैः समागम्य परस्परं मुदा ह्यलौकिकं स्थानमसौ प्रपश्यन् ॥

समागतो भागवतैश्च मार्गे समानशीलैर्भगवत्प्रपन्नैः॥ ५ ॥
ततश्च पश्यन्मणिमण्डपे ऽसौ स्थूणासहस्रादिविराजमाने ॥
दिव्ये महारत्नमये महात्मा सिंहासनस्थं पुरुषोत्तमं हरिम् ॥ ६ ॥
लक्ष्म्यादियुक्तं परमेशितारमादित्यवर्णं तमसः परात्परम् ॥
सुनन्दमुख्यैश्च सुदर्शनादिभिर्नमस्कृतं स्वाञ्जलिसम्पुटैश्च ॥ ७ ॥
सहस्रसूर्यादिप्रभातिरस्करद्युभिः किरीटादिसमस्तभूषणैः ॥
विभूषिताङ्गं जगतां पतिं गुरुं वेदान्तवेद्यं द्रुहिणादिवन्द्यम् ॥ ८ ॥
मुक्तोपसृप्यं च मुमुक्षुमृग्यं विश्वस्य हेतुं स्वजनैकजीवनम् ।
विज्ञानमानन्दमयस्वरूपं स्वभावतो ऽपास्तसमस्तहेयम् ॥ ९ ॥
समस्तकल्याणगुणाकरं प्रभुं विज्ञानमूर्त्तिं परधामसंस्थम् ॥
दृष्ट्वा मुकुन्दं भगवन्तमाद्यं कृष्णं सदानन्दमयं वरेण्यम् ॥ १० ॥
दूरान्नमस्कृत्य पदारविन्दयोर्नमो नमो भूय उदाहरन्मुदा ॥
ततश्च कृष्णेन कृपार्द्रया दृशा ऽवलोकितः श्रीमुखपङ्कजेन सः॥ ११ ॥
गिरा परानन्दनिदानभूतया सम्भावितो याति हि ब्रह्मभावम् ॥
पुनर्न संसारगतिं समेति वै विमुक्तमायार्गल एष मुक्तः ॥ १२ ॥
प्रदर्शितेयं श्रुतिभिः परागतिः संक्षेपतो मन्दधियां हिताय ॥
स्वसम्प्रदायानुगुणा मयेरिता श्रुतिस्मृतिन्यायप्रमाणसङ्घैः ॥ १३ ॥
यया गतो याति परेशभावं हरेः पदं मुक्तसमस्तबन्धः ।
मुमुक्षुभिः सा परिशीलनीया मुकुन्दपादाम्बुजगन्धलुब्धैः । १४-५ ॥

इत्यातिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू० कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥४।३।६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अर्चिरादिगणः कार्य्यं ब्रह्म तदुपासका-न्नयति, कार्य्यस्य ब्रह्मण एव गत्युपपत्तेरिति बादरिर्मन्यते ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अर्चिरादिगतिर्निरूपितेदानीं गन्तृविशेषो निर्णीयते —

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ।

किमयमर्चिरादिकः आतिवाहिकगणः कार्य्यं ब्रह्मोपासीनान् गमयति ? उत परब्रह्मोपासकान् ? अथवा परं ब्रह्मोपासीनान्प्रकृतिवियुक्तं प्रत्यगा-त्मानं ब्रह्मात्मकतयोपासीनांश्च ? इति संशये, कार्य्यं हिरण्यगर्भाख्यं गमयति तदुपासकान् । कुतः ? अस्य कार्य्यस्यैव ब्रह्मणो देशविशेष-वर्त्तिनो गत्युपपत्तेः, गन्तव्यत्वोपपत्तेः । इति बादरिराचार्य्यो मन्यते ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

कार्यं *बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ।

"अथ स एतान्ब्रह्मगमयती" ति श्रुत्याऽर्चिरादिना ब्रह्मप्राप्ति-

---

* पञ्चसूत्रैरस्य मतम्

विधीयते, सा किं कार्यभूतहिरण्यगर्भब्रह्मविषयका ? उत परब्रह्मविषयकेति ? संशये किं युक्तम, कार्य ब्रह्मैवार्चिरादिर्गमयति । कुतः ? अस्य कार्यब्रह्मण एव देशविशेषवर्त्तित्वेन तत्रैव गत्युपपत्तेर्गन्तृगन्तव्यत्वसम्भवादिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

सू० विशेषितत्वाच्च ॥ ४।३।७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तेषु ब्रह्मलोकेषु "पराः परावन्तो वसन्ती" ति लोकशब्दबहुवचनाभ्यां विशेषितत्वाच्च ॥७॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विशेषितत्वाच्च ।

" पुरुषो मानवः स एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती "ति " तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावन्तो वसन्ती "ति च लोकशब्देन बहुवचनेन देशविशेषवर्त्तिनः कार्य्यब्रह्मण एव विशेषितत्वाच्च तदुपासकान् तदेव गमयति ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

विशेषितत्वाच्च ।

"ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावन्तो वसन्ती"ति लोकशब्दबहुवचनाभ्यां तस्य विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

सू० सामीप्यात्तु तदुपदेशः ॥

॥ ४ । ३ । ८ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

प्रथमजत्वेन ब्रह्म सामीप्यात्तु "ब्रह्म गमयती"ति व्यपदेश उपपद्यते ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु परब्रह्मवाचकस्य ब्रह्मशब्दस्य नपुंसकस्य हिरण्यगर्भपरत्वं न सम्भवतीत्यत्राह —

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ।

"यो ब्रह्माणं विदधाती"ति श्रुतेर्हिरण्यगर्भस्य कार्य्यब्रह्मणः प्रथमजत्वेन कारणभूतब्रह्मसामीप्यात्तु "स एतान्ब्रह्म गमयती"ति कारणवाचकेन नपुंसकलिङ्गेन व्यपदेश उपपद्यते ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु नपुंसकब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वात्कथं कार्यब्रह्मोपस्थापकत्वमन्यथा "स एतान्ब्रह्माणं गमयती"ति निर्दिष्टत्वं स्यादत आह —

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ।

तुशब्दः शङ्कोच्छेदार्थः । "यो ब्रह्माणं विदधाती"ति तस्य पूर्वजत्वेन परब्रह्मसामीप्याद्ब्रह्मत्वोक्तिः ॥ ८ ॥

सू० कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ।४।३।९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

कार्य्यब्रह्मलोकनाशे कार्यब्रह्मणा सह कार्यब्रह्मणः परं प्राप्नोति "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" इत्यभिधानात् ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

नन्वर्चिरादिमार्गो न हिरण्यगर्भलोकविषयः। "एष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमानाः इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते" इत्यर्चिरादिमार्गेण गतस्यापुनरावृत्तिश्रवणात् "तयोर्द्ध्वमायन्नऽमृतत्वमेती "त्यमृतत्वश्रवणाच्च हिरण्यगर्भलोकस्य सृष्टिसंहारविषयत्वात् । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमि "ति हिरण्यगर्भस्य जन्यत्वादिदोषवत्त्वात्तत्प्राप्तस्य "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्ज्जुन !" इति पुनरावृत्तिस्मरणाच्चेत्यत आह —

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ।

कार्य्यात्यये हिरण्यगर्भलोकनाशे सति तदध्यक्षेण तल्लोकनाथेन विद्यावता सह तत्रापि विद्याधिकारात्स्वयमपि लब्धविद्योऽतः कार्य्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भात्परं मूलभूतं ब्रह्म प्राप्नोति । कस्मात् ? अभिधानात् "तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेती"ति "एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते" इति "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" इति चाभिधानात् ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु "नावर्त्तन्त" इति "अमृतत्वमेती"ति कथमस्यापुनरावृत्त्यादिश्रवणं सङ्गच्छेत ? कार्यब्रह्मगतस्य "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिन" इति पुनरावृत्तिस्मरणादिति चेत्तत्राह —

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ।

चतुर्मुखप्राप्तावप्यपुनरावृत्तिर्नानुपपन्ना, कार्यस्य हिरण्यगर्भलोकस्यात्यये महाप्रलये सतीत्यर्थः । तदध्यक्षेण चतुर्मुखेन विदुषा सह स्वयमपि तत्राधिगतविद्योऽतः कार्यब्रह्मणश्चतुर्मुखात्परं मूलभूतं ब्रह्म प्राप्नोति । कुतः ? अभिधानात् । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" इति ब्रह्मणा सह परप्राप्त्यभिधानात् ॥ ९ ॥

सू० स्मृतेश्च ॥४।३।१०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमि"ति स्मृतेश्चोक्तार्थो ऽवगम्यते ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

स्मृतेश्च ।

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमि" ति स्मृतेश्च हिरण्यगर्भप्राप्तावप्यपुनरावृत्तिः सङ्गच्छते ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

स्मृतेश्च ।

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । *परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमि" ति स्मरणाच्च तथावगम्यते इति पूर्व. पक्षः ॥ १० ॥

---

* ये सत्यलोकं गतास्तदुपासकास्ते प्रतिसञ्चरे महाप्रलये सम्प्राप्ते सति अन्ते ब्रह्माधिकारक्षये ब्रह्मणा सह परस्य हरेः पदं प्रविशन्ति । कीदृशाः कृतात्मान, हरिनिहितबुद्धय इत्यर्थः ।

सू०परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥

४।३।११॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"परं ब्रह्म नयति एतान् ब्रह्म गमयती" ति ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन् मुख्यत्वात्॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ।

आतिवाहिकगणः परब्रह्मोपासीनान् परं ब्रह्म गमयतीति जैमिनिराचार्य्यो मन्यते । कुतः ? "एतान्ब्रह्म गमयती" ति ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्ब्रह्मणि मुख्यत्वात् । यदुक्तं लोक-शब्देन बहुवचनेन च देशविशेषवर्त्तिनः कार्य-ब्रह्मण एव विशेषितत्वाच्च तदुपासकान् तदेव गमयतीति, तत्रोच्यते— सर्वगतस्य परस्य ब्रह्मणः स्वेच्छया देशविशेषवर्त्तित्वं "यो ऽस्या-ध्यक्षः परमे व्योमन् तिष्ठति तद्विष्णोः परमं पदमि" त्यादिश्रुतिभ्य एवावगम्यते । तल्लोकस्य (अपि) नित्यसिद्धत्वम् "अकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकं सम्भवानी" ति श्रुत्योच्यते । बहुवचनमपि लोक-

प्रदेशबाहुल्यविवक्षयोपपद्यते । "ये लोका मम विमलाः सकृद्विभान्ति ब्रह्माद्यैः सुरवृषभैरपीष्यमाणाः ॥ तान्क्षिप्रं व्रज सततान्निहोत्रयाजिन्मत्तुल्यो भव गरुडोत्तमाङ्गयान" इति द्रोणपर्वस्थश्रीमुखवचनाच्च ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ।

जैमिनिराचार्यस्तु परं ब्रह्मैवार्चिरादिगणो विद्वांसं गमयतीति मन्यते स्म । कुतः ? मुख्यत्वात् । ब्रह्म गमयती"त्यत्र परं ब्रह्मैव ब्रह्मशब्दाभिधेयं, तस्यैव शक्यत्वेन नपुंसकब्रह्मशब्दस्य तत्रैव वृत्तेरन्यथा गौणत्वप्रसङ्ग. । "यत्परः शब्दः स शब्दार्थ" इति न्यायात् शब्दप्रमाणकैः शब्दानां यो ऽर्थः प्रतीयते स गृहीतव्यो, गौणो लाक्षणिकश्च न शब्दनिमित्त प्रमाणान्तरापेक्षत्वात् ॥ ११ ॥

सू० दर्शनाच्च ॥४।३।१२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति परप्राप्यत्वदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

दर्शनाच्च ।

" तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत " इति मूर्द्धन्यया निष्क्रान्तस्य देवयानेन गतस्य विदुषो ब्रह्मप्राप्तेर्दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

दर्शनाच्च ।

"परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति श्रुतौ परस्यैव प्राप्यत्वं स्पष्टं दृश्यते ॥ १२ ॥

सू० न च कार्य्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥४।३।१३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

" प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये " इत्ययं प्राप्तेः सङ्कल्पः कार्यब्रह्मविषयको न, किन्तु परमात्मविषयकः तस्यैवाधिकारात् ॥१३॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु "एतान्ब्रह्म गमयती"ति श्रुतिस्थस्य ब्रह्म-

शब्दस्य कार्य्यब्रह्मपरत्वमेवास्ति "प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य" इत्यर्चिरादिना गतस्य विदुषः कार्ये ब्रह्मणि प्रतिपत्त्यभिसन्धेरित्यत्रोच्यते —

नच कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धि. ।

न च कार्ये ब्रह्मणि "प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्य" इति श्रुत्युक्तः प्रतिपत्त्याभिसान्धिः सम्प्राप्तिसङ्कल्पो भवति । किन्त्वयं प्रतिपत्त्य-भिसन्धिः परब्रह्मविषयकः "नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे"ति परस्यैवाधिकारात् ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु "प्रजापते सभां वेश्म प्रपद्य" इति श्रुत्या कार्यब्रह्मपरत्वमेव पूर्वश्रुतस्य ब्रह्मशब्दस्येति चेत्तत्राह —

नच कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ।

नायं कार्यब्रह्मविषयः प्रतिपत्त्यभिसन्धिः सम्प्राप्तिसङ्कल्पः । किन्तु परब्रह्मविषय एव । "नामरूपयोर्निर्वहिते" ति परस्यैवाधिकारात् । वाक्यशेषे "यशो ऽहं सम्भवामि ब्राह्मणानामि"ति तस्याभिसन्धातुः सर्वाविद्याविमोकसर्वात्मभावाभिसन्धानात् । "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रामुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानी"त्यभिसम्भाव्यमानस्य ब्रह्मलोकस्याकृतत्वश्रवणात् सर्वबन्धविनिर्मुक्तिश्रवणाच्च परं ब्रह्मैव प्राप्यमर्चिरादिना गतस्येति । एतदुक्तं

भवति "स एतान् ब्रह्म गमयती"ति ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वं, प्रमाणान्तरेण कार्यत्वनिश्चये सत्येव हि लाक्षणिकत्वं युक्तम् । नच गत्यनुपपत्तिः प्रमाणं परं ब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि विदुषो विशिष्टदेशगतस्यैव निःशेषविद्यानिवृत्तिः शास्त्रादवगम्यते । यथा विद्योत्पत्तौ वर्णाश्रमादिधर्मापेक्षा विविदिषाश्रुतेः, तथा निःशेषाविद्यानिवृत्तिरूपविद्यानिष्पत्तिरपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति गतिश्रुतिभ्यो ऽवगम्यते । नच लोकशब्दबहुवचनाभ्यां विशेषणाभ्यां हिरण्यगर्भस्यैव प्रतीतिरिति वाच्यं, निषादस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयसमासेनाविरोधात् । अर्थैक्यनिश्चये बहुवचनस्यापि पाशबहुत्ववदुपपत्तेः, "यथादितिपाशान् प्रमोमोक्ते तानि"ति एकस्मिन्पाशे बहुवचनं प्रयुज्यते, तद्वत् । केचित्तु निर्गुणब्रह्मविदो हि गतिर्नोपपद्यते, ब्रह्मणः सर्वगतत्वान्न हि प्राप्तमेव प्राप्यते । किन्तु यः परिच्छिन्नो ग्रामादिः, स गत्वा प्राप्यते । तस्मात्सगुणब्रह्मविद एव सगुणासु विद्यासु गतिः श्रुतिरित्याहुस्तदयुक्तमित्याहुरन्ये ऽसम्भवात् । तथाहि यदि निर्गुणायां गतिरनुपपन्ना तर्हि सगुणास्वपि समानानुपपत्तिः, तत्रापि ब्रह्मैवोपास्यते, तस्यानेकत्वाभावात् । सर्वगतस्य ये गुणास्ते सर्वगता एव, यथाकाशस्य परममहत्त्वं, यस्य हि संसारार्तिनिवृत्तिहेतवोऽपहतपाप्मत्वादयो गुणाः स परमात्मोच्यते । यस्यैते न सन्ति, स संसारी सत्त्वादिगुणयोगात् । नहि सगुणं ब्रह्मोपास्यमानमब्रह्म भवति, नच निर्गुणं वस्तु विद्यते, न ह्युष्णप्रकाशादिप्रत्याख्याने ऽग्निर्नाम भवति । नापि द्रव्यप्रत्याख्याने गुणो नामास्ति । उभयात्मकं तद्वस्तु "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मे"ति शतगुणोत्तरक्रमेणानन्दप्रतिपादनात् । यदि चैतन्यमात्रं ब्रह्म,

आनन्दगुणोपदेशो ऽनर्थकः स्यात् । न चाकस्मादर्थवादकल्पना युक्ता । यथा श्रुतार्थग्रहणे किं नामानुपपन्नम् । अस्थूलादिश्रुतिस्तु प्रपञ्चनिवारणपरा । अयं तु "स एको ब्रह्मण आनन्द" इत्यसाधारगुण उत्कर्षापकर्षरहितो व्यपदिष्टो, यदि च श्रुतं नाद्रियते, अपवर्गे ऽप्यर्थवादः किं न स्यादत एव सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्व सृष्टिकर्तृत्वमित्येते गुणाः परस्यासाधारणाः न केनचित्प्रतिषेद्धुं शक्यन्ते । गुणकृतं कार्यकृतं वा नानात्वं च दर्शितं, तच्चास्माकं न दोषाय, प्रत्युतालङ्कारो भिन्नाभिन्नात्मवस्तूपगमादतः सगुणब्रह्मविदो ऽपि गतिरनुपपन्ना तद्भावापन्ने नहि प्राप्तमेव प्राप्यते इति त्वदुक्तेनैव हेतुना । तथात्वे गत्यादिश्रुतयः कूपे प्रवेशयितव्याः । किञ्च संसारिणो ऽपि स्वरूपतो गतिर्नोपपद्यते । तस्यापि लिङ्गशरीरगमनादेव गमनम् । ननु च संसारी जीवो नाम परमात्माभासस्तस्य परिच्छिन्नत्वाद्गतिरुपपद्यते, अत्रोच्यते कोऽयमाभासो नाम किं वस्तुभूतः ? अथावस्तुभूतः ? इति । यदि तावदवस्तुभूतस्तस्य स्वर्गापवर्गयोरधिकाराभावः, शशविषाणवत् । अथ वस्तुभूतस्तत्राणुमध्यमपरिमाणत्वं च भवता नेष्यते । यच्चाणुत्वं तदौपाधिकमित्यभ्युपगतं, तथात्वे च लिङ्गशरीरस्यैव गतिर्न स्वरूपस्येति गतिश्रुतीनां बाध एव । स्वरूपेण जीवस्य गत्यनुपपत्तेः, शरीरस्यैव फलप्राप्तिप्रसङ्गाच्च । न चास्माभिरियं गतिः पठिताः, अपि तु श्रौतमानसिद्धा । नापि सगुणविद्यायामेव श्रुता, अपितु निर्गुणायामपि । "तद्ये ह वै तदिष्टापूर्त्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजायन्ते त एव पुनरावर्त्तन्ते तथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते एतद्वै प्राणानामायतनम् एतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्त्तन्ते" इति प्रश्ने

मुण्डके च "सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ती"ति ऐतरेयके च "अस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वा ऽमृतः समभवदि" त्यादिश्रवणात् । तथा च श्रुतिमुखेनैव सिद्धा विदुषां गतिरिति । ननु वाजसनेयके "तेषामिह न पुनरावृत्तिरि" ति इहेति विशेषणादिह कल्पे ऽनावृत्तिः कल्पान्तरे त्वावृत्तिः स्यादिति चेन्न, असम्भवात्तथाहि यथा "राजसूये ब्रह्मणो गृहे महिष्या ग्रह" इत्येवमादिना द्वादशहवींषि विहितानि प्रत्येकं कर्त्तव्यानीति "तत्र श्वोभूते निर्वपेदि"त्युक्तं एकस्मिन्कृते पुनरपि श्वोभूते इत्युपतिष्ठते "श्वोभूतवदनुवादादि"ति सूत्रात् । तद्वदत्रापीह कल्पे ऽनावृत्तिः कल्पान्तरे ऽपि बोध्या, आकृतिनिर्देशस्य सर्वकल्पव्यापनात् । अपि चेह युगे ऽवान्तरे कल्पे ऽन्यस्मिन्वेत्यनध्यवसानादाकृतिवादो युक्तः अर्थवादसम्भवात्, ग्रहैकत्ववद्वाक्यभेदात्सदाऽनावृत्तिर्विधीयते युगपत्सर्वकल्पानावृत्तिरेवावतिष्ठते, तत्रास्मिन्नेव कल्पेन कल्पान्तर इत्यपरस्मिन्नर्थे विद्यमाने वाक्यभेदो दुर्निवार । यथा "ग्रहं सम्मार्ष्टी" ति संमार्गे विधीयमाने सर्वग्रहेषु प्राप्तिः, तत्रैकमिति पुनर्विधीयमाने वाक्यभेदस्तथा प्रकृते ऽपि बोध्यम् । किञ्चाऽमुत्रानावृत्तिर्न विधीयते, तदानीमिहेति पदं किं विशेषणं स्यात् । तस्मादिहपदमनुवादो ऽत एव काण्वानामिहपदं न पठ्यते । तस्मादर्चिरादिना गत्वा परमात्मनि लिङ्गप्रलयो, न प्रागिति गतिश्रुतिसामर्थ्यान्निश्चीयते । "परे ऽव्यये सर्व एकीभवन्ती" ति "पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ती" ति श्रुतिभ्यः इत्यादिना तदपि न रमणीय, स्वोक्तिविरोधात् । तन्मते ऽपि न तावद्भेदः स्वाभाविकः, किन्त्वौपाधिक एव मोक्षे भेदानङ्गीकारात्तथात्वे चोपाधेरेव गत्यादिसिद्धिर्न स्वरूपस्य ।

तथैव मोक्षोऽपि विरुद्धः। स च पूर्वमेव विस्तृत । सिद्धान्ते तु भेदस्यापि स्वाभाविकत्वेनाणुपरिमाणस्य च श्रुतिगणसिद्धत्वेन पारमार्थिकत्वाद्बन्धमोक्षयोरुत्क्रान्तिगत्यागतीनां च सामञ्जस्यं विरोधाभावात् । अपुनरावृत्तिरपि त्रिविधकर्मणो निःशेषनाशेन जन्मकारणाभावादेव । निःकारणमेव पुनरावृत्त्यङ्गीकारे मुक्तस्य पुनः संसारापत्तिस्तवापि समाना । नच तस्यापि कर्मशेषो ऽङ्गीकार्य इति वाच्यम्, प्रमाणाभावात् । " तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना " इत्यर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्तिविधानादित्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ १३ ॥

सू० अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च ॥४।३।१४ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अर्चिरादिगणः प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तान् परब्रह्मोपासकान् ब्रह्मात्मकतया ऽक्षरस्वरूपोपासकांश्च परं ब्रह्म नयति । कुतः ? उभयथादोषात् । कार्योपासकान्नयतीत्यत्र "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्ये" त्यादिश्रुतिव्याकोपः स्यात् । परोपासीनानेव

नयतीति नियमे तु "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्ती"ति श्रुतिव्याकोपः स्यात्। "तस्माद्यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती" त्यादिश्रुतेस्तत्क्रतुस्तथैव प्राप्नोतीति सिद्धान्तो भगवान् बादरायणो मन्यते ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

एवं पक्षद्वयं दर्शयित्वा स्वसिद्धान्तमाह भगवान्सूत्रकारः —

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथादोषात्तत्क्रतुश्च।

अर्चिरादिक आतिवाहिकगणः अप्रतीकालम्बनान्नयतीति भगवान् बादरायणो मन्यते। ये नामादिकं ब्रह्मदृष्ट्योपासते तद्व्यतिरिक्तान्परं ब्रह्मोपासीनान्प्रकृतिवियुक्तं प्रत्यगात्मस्वरूपं ब्रह्मात्मकतयोपासीनानुभयविधान्नयतीत्यर्थः। नतु कार्य्यं ब्रह्मोपासीनान्नयति, नवा परं ब्रह्मोपासीनानेव नयतीति नियमः। कुतः? उभयथादोषात्। तत्र कार्य्यं ब्रह्मोपासीनान्नयतीति बादरिपक्षे "एष सम्प्रसादोऽस्मा-

च्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसन्द्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादिश्रुतिविरोधरूपदोष-प्रसङ्गात् । परम्ब्रह्मोपासीनानेव नयतीति जैमिनिपक्षे "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्ती" ति पञ्चाग्निविदामर्चिरादिगतिबोधकश्रुतिविरोधरूप-दोषप्रसङ्गात् । अत उभयविधान्नयतीत्याह— तत्क्रतुश्चेति । "यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती" ति "तं यथा-यथोपासते तदेव भवती" त्यादिश्रुतेः पर-ब्रह्मक्रतुः परं ब्रह्म प्रतिपद्यते । परब्रह्मात्मक-तया प्रकृतिवियुक्तप्रत्यगात्मक्रतुस्तादृशस्वस्वरूप-प्राप्तिपूर्वकपरमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवं पक्षद्वयं दर्शयित्वा स्वमतेन निर्णयमाह—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथादोषात्तत्क्रतुश्च ।

"ये नाम ब्रह्मेत्युपासीते"त्यादिश्रुत्युक्तनामादिप्रतीकं ब्रह्म-दृष्ट्योपासते ते प्रतीकालम्बनास्तान्वर्जयित्वा ये परं ब्रह्मोपा-सीना ये च पञ्चाग्निविद्यावन्तः प्रकृतिवियुक्तं प्रत्यगात्मस्वरूपं ब्रह्मात्मकत्वेनोपासीनास्तानुभयविधानमानवः पुरुषः परं ब्रह्म

नयतीति भगवान्बादरायणो मन्यते स्म । कुतः ? उभयथादोषात् । तत्र कार्योपासकानयतीति पक्षे "एष सम्प्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्याद्याः श्रुतयो विरुध्येरन् । परं ब्रह्मोपासीनानेव नयतीति पक्षे "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते ते ऽर्चिषमभिसम्भवन्ती" ति पञ्चाग्निविदामप्यर्चिरादिगतिविधायकश्रुतिगणो विरुध्येत, अत उभयस्मिन्पक्षे दोष इत्यर्थः । तस्मादुक्तलक्षणोभयविधान्नयतीत्याह—तत्क्रतुश्चेति । यथोपासीनस्तथैव प्राप्नोति । परमात्मक्रतुः परमात्मानं प्रतिपद्यते, परमात्मात्मकतया प्रकृतिवियुक्तप्रत्यगात्मक्रतुः तादृशस्वस्वरूपप्राप्तिपूर्वकपरमात्मानं प्रतिपद्यते । "यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति तं यथायथोपासते तदेव भवति" इत्यादिश्रुते पञ्चाग्निविद्यावतामप्यर्चिरादिगतिविधानादर्चिरादिना गतस्य परब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिविधानाच्च तत्क्रतुन्यायेन प्रकृतिवियुक्तब्रह्मात्मकात्मस्वरूपोपासनं सिद्धं, ननु प्रतीकालम्बनोपासनास्वपि ब्रह्मोपासनस्य सत्त्वात्कथमर्चिरादिगत्यभावः इति चेन्न, तत्र तत्क्रतुविरहात् । नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकोपासनासु प्रतीकस्यैव प्राधान्येन ब्रह्मणस्तु विशेषणत्वान्न तेषां ब्रह्मोपासकत्वमतो नार्चिरादिना गतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च सम्पद्यते ॥ १४ ॥

सू० विशेषं च दर्शयति ॥४।३।१५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"यावन्नाम्नोगतं तत्रास्य यथाकामचारो

भवती "त्यादिका श्रुतिः प्रतीकोपासकस्य गत्यनपेक्षं फलविशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदान्तपारिजात-सौरभे चतुर्थाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

विशेषं च दर्शयति ।

नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकोपासनेषु परस्य ब्रह्मणः प्रतीकं प्रति विशेषणतया प्रतीकस्यैव प्रधानत्वात्प्रतीकोपासकानां परब्रह्मोपासकत्वं नास्ति । तस्मात्तेषां नार्चिरादिगतिः परब्रह्म-प्राप्तिश्चास्ति । तेषां भगवती श्रुतिः "यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवती"त्यादिका गत्यनपेक्षं परिमितफलविशेषं च दर्शयति । तस्मादर्चिरादिक आतिवाहिको गणः परब्रह्मो-पासकान्(अपि च)परब्रह्मात्मकतया प्रकृतिवियुक्त-स्वस्वरूपोपासकांश्च परं ब्रह्म गमयतीति सिद्धम्१५॥

इति कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तकाचार्यश्रीमन्निम्बार्कपादपद्मान्तेवासिना श्रीश्रीनिवासाचार्येण विरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमति वेदान्तकौस्तुभे चतुर्थाऽध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

विशेषं च दर्शयति ।

न प्रतीकेषु ब्रह्मोपासनमस्तीत्युक्तं, श्रुतिरपि "यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवति वाग्वाव नाम्नो भूयसी यावद्वाचो गतं तत्रास्य कामचारो भवति" त्यादिका नामादिप्रतीकोपासनस्य गतिनिरपेक्षं परिमितञ्च फलमुपासनतारतम्यञ्च दर्शयति । तस्मात्प्रतीकोपासकभिन्नान्पूर्वोक्तोभयविधान्विदुषोऽमानवः पुरुष. परं ब्रह्म नयतीति गतिश्रुतिभिस्तेषामेव गतिरपुनरावृत्तिश्च सम्पद्यत इति राद्धान्त. । एवं च "ब्रह्मणा सह ते सर्वे" इति वचनं नार्चिरादिना गतानां गतिप्रकारविषयम्, अर्चिरादिना गतानां देहावसानसमय एव पुण्यापुण्ययोर्नाशात्, चतुर्मुखलोकप्राप्तितद्वासतत्रस्थभोगानुभवहेत्वभावात् तत्क्रतुन्यायाविरोधात्तदानीमेव ब्रह्मप्राप्तिश्रुत्यविरोधाच्च । तद्वचनं तु पुण्यकर्मविशेषेण सत्यलोकं प्राप्तानां "तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवादि"ति न्यायेन तत्रैव निष्पन्नविद्यानां गतिप्रकार-

विषयं "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले" इति तु वाक्यं ब्रह्मलोकशब्दस्य कर्मधारयसमासेन ब्रह्मविषयमेव, ब्रह्मण्युपास्ये वर्त्तमानाः परान्तकाले चरमदेहावसानसमये परामृतात्परस्माद्ब्रह्मण उपासनप्रीताद्धेतोः परिमुच्यन्ति, "सर्वे ऽस्माद्बन्धाद्विमुच्यन्ते" इति "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था" इति प्रकरणादवगम्यते। येतु दुराग्रहमाश्रित्य सगुणनिर्गुणतया ब्रह्मभेदं वदन्तो निर्गुणब्रह्मविदो गत्यनुपपत्तिं सगुणब्रह्मविदश्च गत्या कार्यब्रह्मप्राप्तिमभ्युपगच्छन्ति, ते उपेक्षणीयाः, बादरिपक्षान्तःपातित्वात्सूत्रकारपक्षविरोधात्, श्रुतिहीनत्वाच्च। नहि ब्रह्मभेदे कार्यब्रह्मप्राप्तौ च श्रुतिरुपलभ्यते इति भावः॥ १५॥

इति कार्याधिकरणम्॥ ५॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्य श्रीश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणारुणपद्ममकरन्दभृङ्गेण जगद्विजयि श्री६श्रीकेशवकाश्मीरिभट्टेन सङ्गृहीतायां श्रीवेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायतृतीयपादविवरणम्॥ ३॥

वङ्गदेशस्थ वर्द्धमाननगरनिवासनिरतेन श्रीश्रीमधुसूदनशरणदेवेन पं० किशोरदासद्वारा मुद्रापयित्वा प्राकाश्य नीतमिदं श्री ६श्रीनिम्बार्कदर्शनम्।

पूर्वाचार्यसूक्तयः।

त्वय्यणुत्वसुमहत्वभागिनि।
सर्वशक्तिबलयोगशालिनि॥
भक्तिरस्तु मम निश्चला हरे!।
कृष्ण! केशव! महत्तमाश्रये॥ १॥

प्रपन्नपारिजाताय पार्थसारथये नमः ।

अथ

चतुर्थाऽध्याये चतुर्थपादारम्भः ।

मू०सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥४।४।१॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

जीवोऽर्चिरादिकेन मार्गेण परं सम्पद्य स्वाभाविकेन रूपेणाविर्भवतीति "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति वाक्येन प्रतिपाद्यते, स्वेनेति शब्दात् ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वपादेऽर्चिरादिमार्गः सर्वासु श्रुतिष्वेकः एव । स च विद्वांसं परम्ब्रह्म गमयतीत्युक्तमिदानीं तेन मार्गेण परं ब्रह्मप्राप्तः केन रूपेणाविर्भवतीति विचार्यते —

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ।

छान्दोग्ये प्रजापतिवाक्ये "एवमेवैष सम्प्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुप-

सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यते" इति श्रूयते, तत्र संशयः। किं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्यागन्तुकेन खलु केनचिद्रूपेण सम्बन्धो ऽनया श्रुत्या प्रतिपाद्यते? आहोस्विद्विद्वान्परं सम्पद्य स्वाभाविकेनैव स्वरूपेणाविर्भवतीति श्रुत्या प्रतिपाद्यते? इति। तत्राभिनिष्पद्यते इत्यस्माच्छब्दात्परं ज्योतिरुपसम्पद्य देवादिवदागन्तुकेन केनचिद्रूपेण सम्पन्नो भवतीति गम्यते, इति प्राप्ते, उच्यते "सम्पद्याविर्भाव इति। प्रत्यगात्मा परं ज्योतिरुपसम्पद्याविर्भावः आविर्भूतापहतपाप्मत्त्वादिगुणस्वरूपो भवतीत्यनया श्रुत्या प्रतिपाद्यते। कुतः? स्वेन शब्दात्। स्वेनेति विशेषणात्। अन्यथा रूपेणेत्यनेनैवागन्तुकरूपपरिग्रहे सिद्धे स्वेनेतिविशेषणस्यानर्थक्यापत्तेः। बद्धावस्थायामावृतस्वरूपः प्रत्यगात्मा ऽर्चिरादिमार्गेन भगवन्तं सम्पद्य निरावर्णेन स्वेन स्वाभाविकेन रूपेणाविर्भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ।

एवमुत्क्रान्तिगतिगन्तव्या निर्णीता । अथेदानीं गन्तव्यं प्राप्तस्य स्वरूपं निर्णीयते । इदं हि छान्दोग्ये प्रजापतिवाक्ये श्रूयते । "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति, तत्र संशय्यते, किं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य स्वर्गिवदागन्तुकरूपेण सम्बन्धरूपाभिनिष्पत्तिरत्राभिप्रेता ? उत स्वाभाविकस्वरूपाविर्भावरूपेति किं पुनः प्रतिभाति, आगन्तुकरूपेण सम्बन्धरूपेति, अभिनिष्पत्तेरुत्पत्तिपर्यायत्वात् । मोक्षशास्त्रस्य च पुमर्थावबोधित्वात् । सुषुप्त्यादावात्मस्वरूपस्यापुरुषार्थत्वदर्शनात् स्वरूपाविर्भावस्य मोक्षस्वरूपत्वे मोक्षशास्त्रस्यापुरुषार्थविषयत्वापत्तेरतो देवादिवदागन्तुकावस्थान्तरप्राप्तेरेवाभिनिष्पत्तिपदार्थत्वं स्वीकार्यमिति प्राप्ते, ब्रूमः—सम्पद्येति । परं ज्योतिरुपसम्पद्य प्रत्यगात्मा स्वस्वरूपेणैवाविर्भवति, नतु केनचिदागन्तुकेन । कुतः ? स्वेन शब्दात् । स्वेन रूपेणेति विशेषणादन्यथा स्वशब्दोक्तिवैयर्थ्यात् । अभिव्यक्तिरेवात्राभिनिष्पत्तिः ॥ १ ॥

सू० मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ ४।४।२ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

बन्धाद्विमुक्त एवात्र स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इत्युच्यते । कुतः ? " य आत्मा अपहत-

पाप्मे "त्युपक्रम्य "एतं त्वेव ते भूयो ऽनु-ऽव्याख्यास्यामी "ति प्रतिज्ञानात् ॥ २

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु स्वाभाविकस्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वाद्बद्धावस्थातो मुक्ताऽवस्थायां को विशेष इत्यतः आह —

मुक्तः प्रतिज्ञानात्

कर्मात्मिकाविद्यावशात्कार्य्यकारणरूपप्रकृतिसम्परिष्वक्तो नानातापसन्तप्तो नानातर्कविमोहितो ऽनादिबद्ध इत्युच्यते । स नित्यप्राप्तमपि निजं रूपं न जानाति । मुमुक्ष्ववस्थायां च शास्त्राचार्य्यानुग्रहाद्ज्ञातस्वरूपो ऽपि कार्यकारणप्रकृतिसंसर्गात्स्वेन रूपेण नाभिनिष्पद्यते । स एव विद्यामहिम्ना अर्चिरादिमार्गेण परं ज्योतिरुपसम्पन्नः सर्वबन्धविनिर्मुक्तः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । तदा मुक्त इत्युच्यते इति विशेषोऽस्ति । कुतः ? प्रतिज्ञानात् । "य आत्मा ऽपहतपाप्मे "त्युपक्रम्य " एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी "ति जागरिताद्यवस्थात्रयतद्वालय-

शरीरादिनिखिलदोषविनिर्मुक्तस्वरूपप्रतिपादन-विषयकप्रजापतिप्रतिज्ञानात् । असति विशेषे प्रजापतिप्रतिज्ञानस्यानर्थक्यं स्यादिति भावः ॥२॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वात्कोऽत्र विशेष इति चेत्तत्राह —

मुक्तः प्रतिज्ञानात्

सर्वबन्धविनिर्मुक्त एवात्र स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते । कुतः ? प्रतिज्ञानात् "य आत्मेत्युपक्रम्य "एतं त्वेव ते भूयो ऽनुव्याख्यास्यामी"ति भूयो भूय उक्त्वा "एष सम्प्रसाद" इत्यादि "निष्पद्यते" इत्यन्तं प्रजापतिना ऽभिधानात् । कर्मसंज्ञकाविद्यासङ्कुचितज्ञानादिधर्मकस्य नित्यप्राप्तत्वे ऽपि तद्रूपबन्धविनिर्मुक्तस्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणकदम्बकस्य जाग्रदाद्यवस्थातीतस्य स्वरूपस्याप्राप्तत्वादिह त्वपरिच्छिन्नज्ञानापहतपाप्मत्वादिगुणाश्रयस्य स्वरूपस्याभिनिष्पत्तिरिति विशेषस्य सत्त्वात् ॥ २ ॥

सू० आत्मा प्रकरणात् ॥ ४।४।३॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

आत्मैवाविर्भूतरूपस्तत्प्रकरणात् ॥ ३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

आत्मा प्रकरणात् ।

आत्मा (स्वरूपेणैव) बद्धावस्थायामावृत-

स्वरूपः परं ज्योतिः शब्दवाच्यं परं ब्रह्मोपसम्पद्य स्वरूपेणैवाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणको निष्पन्नो भवति । न रूपान्तरेणागन्तुकेन खलु केनचिदभिनिष्पद्यते "य आत्मा ऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकाम" इति प्रजापतिवाक्यप्रक्रमात्प्रत्यगात्मप्रकरणादप्ययमर्थोऽवगम्यते। तथैवाह शौनकः "यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥ यथोदपानखननात्क्रियते न जलान्तरम् । सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः ॥ तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते" इति । तस्मादर्चिरादिना परम्ब्रह्मोपसम्पद्य स्वाभाविकेनैव रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रत्यगात्मेति सिद्धम् ॥ ३ ॥

इति सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

यत्तूक्तं सुषुप्त्याद्यावात्मस्वरूपस्यापुरुषार्थत्वदर्शनादित्यादि-स्वीकार्यमित्यन्तं तत्रोत्तरम् —

आत्मा प्रकरणात् ।

स्वरूपेणैवापहतपाप्मत्वादिगुणको ऽयमात्मा नागन्तुक-

धर्मकः । कुतः ? प्रकरणात् " य आत्मा ऽपहतपाप्मे " त्यादिना प्रजापतिविद्यायां श्रवणात् । प्रकरणञ्चेदं जीवात्मविषयमित्युक्तं पुरस्तात् " उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्वि " त्यत्र । अतो नोक्तदोषः । सुषुप्तौ तु कर्मणा ऽपहतपाप्मत्वादेस्तिरोभावेनात्मयाथात्म्याप्रकाशादपुरुषार्थत्वम् । तथा चापहतपाप्मत्वादिगुणानां परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्याविर्भावमात्रत्वान्न जन्यत्वादिकल्पनावकाशस्तथा च स्मर्यते शौनकेन । " यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥१॥ यथोदपानखननात्क्रियते न जलान्तरम् ॥ सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः ॥ २ ॥ तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥३॥ इत्यादि । तस्माज्ज्ञानानन्दादिगुणानां ब्रह्मापत्तौ कर्मणः प्रतिबन्धकस्य नाशे आविर्भावो ऽविरुद्धः । न च भौतिकज्योतिरेवात्र श्रूयते इति वाच्यं, " तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरि " ति श्रुत्यन्तरे ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वदर्शनाद्विस्तृतं चैतत् "ज्योतिर्दर्शनादि " त्यत्रेति संक्षेपः ॥ ३ ॥

इति सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू० अविभागेन दृष्टत्वात् ॥४।४।४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

मुक्तः परस्मादात्मानं भागाविरोधिना अविभागेनानुभवति । तत्त्वस्य तदानीमपरोक्षतो दृष्टत्वात्, शास्त्रस्याप्येवं दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

"परं ज्योतिरुपसम्पद्ये"ति वाक्यात् "सम्पद्याविर्भाव" इति सूत्राच्च गम्यगन्त्रोर्मोक्षदशायामत्यन्तभेदः प्रतीयते तत्रेदानीमिदमाह —

अविभागेन दृष्टत्वात् ।

किमयमाविर्भूतस्वरूपः परं ज्योतिरुपसम्पन्नः प्रत्यगात्मा परमात्मनो विभागेन स्वात्मानमनुभवति ? उत तदंशतया ततोऽविभागेनेति ? सन्देहे, पूर्वः पक्षः । "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति सो ऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता मम साधर्म्यमागता" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां विभागेनानुभवतीति गम्यते, तत्राह — अविभागेनेति । परमात्मनः श्रीपुरुषोत्तमात्सर्वबन्धविनिर्मुक्तः प्रत्यगात्मा स्वात्मानमविभागेनानुभवति । कुतः ? दृष्टत्वात् । तेन मुक्तेन तदानीं सर्वात्मनः परमात्मनो दृष्टत्वात् । अज्ञानवशादन्यथा सतो ऽन्यथा प्रत्ययो जायते यदा श्रवणमननध्यानाभ्यासवशात्परमात्मा दृष्टो भवति, तदैव स्वात्मपरमात्मस्वरूपयाथात्म्यज्ञानप्रतिबन्धाः सर्वे विनश्यन्ति "भिद्यते

हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते । चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर" इति श्रुतेः । किं पुनर्मुक्तः सर्वात्मानं स्वांशिनं दृष्ट्वा स्वात्मानमंशभूतं ततोऽविभागेनानुभवतीति वक्तव्यम् । तस्मात्तदात्मकस्य प्रत्यगात्मनो हि विभागाभावात् । स्वरूपतः स्वाभाविके विभागेऽपि तत्सहिष्णुर्गुण्यादिभ्यो गुणादेरिव ब्रह्मतो जीवस्य स्वाभाविको ऽविभागो ज्ञेयः । अयं ब्रह्मणा सह जीवस्य सम्बन्धो बहुशः प्रागुपपादितः, श्रुतिस्मृतिसमुदायश्च तत्र तत्रोदाहृत एव । स्वरूपाऽविभागस्तु नेष्टः, अन्यथा "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्सर्वं खल्विदं ब्रह्म वासुदेवः सर्वमिति सर्वं कृष्णः स्थावरं जङ्गमं च विश्वात्मानं विश्वमेतं प्रतीही"त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः स्वरूपाऽविभागो ऽचेतनवर्गस्यापि स्यात् । शास्त्रस्य विभागाविभागपरत्वेन दृष्टत्वादिति वा । तस्मान्मुक्तः परस्मादात्मानं विभागसहिष्णुना ऽविभागेनानुभवतीति सिद्धम् ॥४॥

इति अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ॥२॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ।

अथ स्वस्वरूपाभिनिष्पन्नो मुक्तः प्रत्यगात्मा किं परब्रह्मणो विभागेन स्वात्मानमनुभवति? उताविभागेनेति? विचिकित्सायां "परमं साम्यमुपैति सो ऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता मम साधर्म्यमागता" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो मुक्तस्य परमात्मना साम्यसाहित्यादिदर्शनाद्विभक्तमनुभवतीति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु "एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसि एष सर्वभूतान्तरात्मा अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिश्रुतिभ्यो ऽविभागेन ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मापृथक्सिद्धमात्मानमनुभवति। कुतः? दृष्टत्वात्। आत्मेति तूपगच्छन्ती" त्युक्तन्यायेन स्वात्मनो ऽप्यात्मतया "अहं ब्रह्मास्मी"त्युपासनेन यथावस्थितस्य ब्रह्मात्मकस्य स्वस्वरूपस्य दृष्टत्वात्। नच तथात्वे ऽत्यन्ताभेद एव सिद्ध इति वाच्यं, ब्रह्मात्मीयस्य तदात्मकत्वतदपृथक्त्वाद्यनुभवितृरूपस्यापि सत्त्वात् "एतदात्म्यमिदं सर्वमि" त्यादिघटकश्रुत्योभयत्वस्य सूपपन्नत्वात् ॥ ४ ॥

इति अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू० ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ।४।४।५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

अपहतपाप्मत्वादिब्राह्मेण गुणेन युक्तः

प्रत्यगात्मा ऽऽविर्भवतीति जैमिनिर्मन्यते । दहरवाक्ये ब्रह्मसम्बन्धितया श्रुतानामपहतपाप्मत्वादीनां प्रजापति वाक्ये प्रत्यगात्मसम्बन्धितयाऽप्युपन्यासादिना लक्षणादिभ्यश्च ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

पूर्वत्र परं ब्रह्म सम्पद्य स्वेन रूपेणाविर्भवतीत्युक्तमिदानीं तद्रूपं कीदृशमिति विचार्यते —

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ।

किमयं प्रत्यगात्मा ऽपहतपाप्मत्वादिगुणयुक्तेन स्वेन रूपेणाविर्भवति ? उत चिन्मात्रेण रूपेणाहोस्विदुभयश्रुत्यनुसारिणा रूपेणेति ? सन्देहे, ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धितयाम्नातेनापहतपाप्मत्वादिगुणजातेन युक्तो मुक्त आविर्भवति । कुतः ? उपन्यासादिभ्यः ? अपहतपाप्मत्वादयो गुणा ब्रह्मसम्बन्धित्वेन दहरविद्यायां श्रुतास्तेषां प्रत्यगात्मसम्बन्धित्वेन "य आत्मा ऽपहतपाप्मे"त्यादिना प्रजापतिवाक्ये ऽप्युपन्यासः । आदिशब्देन लक्षणादयः सर्वज्ञत्वा-

दयश्च गृह्यन्ते, तेभ्यः इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ।

प्रत्यगात्मा परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वाभाविकेन स्वस्वरूपेणाविर्भवतीत्युक्तं, तत्र कीदृशं तत्स्वरूपमितीदानीं चिन्त्यते । किमपहतपाप्मत्वादिगुणकमेवास्य स्वाभाविकं स्वरूपम्? उत चैतन्यमात्रम्? अथोभयरूपम्? इति संशये, प्रथमं तावत् प्राप्तमपहतपाप्मत्वादिगुणकमित्याह—ब्राह्मेणेति । ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वावसानेन गुणेन विशिष्टः सन्नयमाविर्भवतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म । अपहतपाप्मत्वादयो हि दहरवाक्ये ब्रह्मगुणाः उक्तास्तेषां प्रजापतिवाक्ये प्रत्यगात्मन्यपि "य आत्मा ऽपहतपाप्मे"त्यादिनोपन्यासात् । आदिना "जक्षन् क्रीडन् रममाणः" इत्यादिश्रुत्युक्ताः जक्षणादय सर्वज्ञत्वादयश्च गृह्यन्ते । अपहतपाप्मत्वादिसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिरूपब्राह्मधर्मसम्पन्नचैतन्यस्वरूपाविर्भावो मोक्ष इति जैमिनेर्मतम् ॥ ५ ॥

सू० चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलौमिः ।४।४।६ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

ब्रह्मणि चिद्रूपे उपसन्नः प्रत्यगात्मा

चिन्मात्रेण रूपेणाविर्भवति । "प्रज्ञानघन एवे"ति तस्य तदात्मकत्वश्रवणादित्यौडुलोमिर्मन्यते ॥६॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ।

चिति चिद्रूपे ब्रह्मण्युपसन्नः प्रत्यगात्मा तन्मात्रेण चिन्मात्रेण रूपेणार्विभवति । कुतः ? प्रत्यगात्मनः तदात्मकत्वात् । चिदात्मकत्वात् । विज्ञानमात्रत्वात् "यथा सैन्धवघनो ऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरे ! अयमात्मा ऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन-एवे"ति श्रुतिर्विज्ञानमात्रत्वमेवकारेणगुणान्तर-रहितत्वं चात्मनो दर्शयति । अपहतपाप्मत्वादि-वाक्यं तु विकारादिव्यावृत्तिपरमित्यौडुलोमि-र्मन्यते ॥ ६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलौमि ।

चिति चिद्रूपे ब्रह्मण्युपसन्नो मुक्तस्तन्मात्रेण चैतन्यमात्रेण स्वरूपेणाविर्भवतीत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते स्म । कुतः ? तदा-त्मकत्वात् । "स यथा सैन्धवघनो ऽनन्तरो ब्राह्यः कृत्स्नो रस-घन एव एवं वा अरे ! अयमात्मा ऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे"त्यादि सावधारणश्रुत्या तावन्मात्रात्मकत्वाद्विज्ञान-

मात्रस्वरूपत्वादस्य प्रत्यगात्मनः अपहतपाप्मादिशब्दास्त्वविद्यात्मकाविकारसुखदुःखादिधर्मेभ्यस्तस्य व्यावृत्तिपराः कथञ्चित्तत्रैव नेयाः। "अनश्वाद्व्यावृत्तोऽश्व" इत्यादिवदपहतपाप्माऽनहतपाप्मतो व्यावृत्तो मुक्तजीव इत्यर्थः, चैतन्यमात्रस्वरूपेणाभिनिष्पत्तिर्मोक्ष इत्यौडुलोमेर्मतम् ॥ ६ ॥

सू० एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः॥४।४।७॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

विज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादने सत्यपि अपहतपाप्मत्वादिमद्विज्ञानस्वस्वरूपाविर्भावादविरोधं भगवान् बादरायणो मन्यते । कुतः ? मुक्तजीवसम्बन्धितया अपहतपाप्मत्वाद्युपन्यासात् ॥ ७ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अथोभयश्रुत्यविरुद्धं स्वमतमाह भगवान्वेदाचार्य्यः —

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ।

एवमपि चिन्मात्रत्वप्रतिपादने सत्यपि

पूर्वभावात् पूर्वोक्तादपहतपाप्मत्वादिगुणसम्पन्न-विज्ञानस्वरूपप्रत्यगात्माविर्भावात् अविरोधम् मोक्षस्वरूपं भगवान्बादरायणो मन्यते। कुतः? उपन्यासात्। प्रजापतिवाक्ये ब्राह्मस्यापहतपाप्म-त्वादेर्मुक्तजीवसम्बन्धितयोपन्यासात्। "विज्ञान-घन एवे"त्यत्रापहतपाप्मत्वादीनामेवकारेण व्या-वृत्तिः कर्त्तुमशक्या। तेषां "य आत्मा ऽपहतपाप्मे" त्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्। एवकारस्य जडत्वव्यावृ-त्तिपरत्वाच्च। यथा "रसघन एवे"त्यत्रैवकारेण रूप-स्पर्शादीनां व्यावृत्तिर्न कर्तुं शक्या, प्रमाणा-न्तरेण तदुपलब्धेः, एवकारस्य द्रव्यान्तरव्या-वृत्तिपरत्वाच्च निःसम्बोधमुक्तस्वरूपवाद्यौडुलोमि-पक्षो नादर्त्तव्य इत्यभिप्रायः। एतेन निर्बोध-मुक्तस्वरूपवादिनो ऽन्ये ऽपि तार्किकादयः प्रत्युक्ताः। तस्मात्परं ज्योतिरुपसम्पद्योभयश्रुत्य-विरुद्धेनापहतपाप्मत्वादिगुणयुक्तेन स्वाभाविकेन स्वेन स्वरूपेण प्रत्यगात्मा ऽऽविर्भवतीति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इति ब्राह्माधिकरणम् ॥ २ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

अथ सूत्रकारः स्वमतमाह —

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायण ।

एवमपि चैतन्यमात्रस्वरूपत्वनिरूपणे सत्यपि पूर्वभावात्पूर्वोक्त-ब्रह्मभावादपहतपाप्मत्वादिसम्पन्नविज्ञानस्वरूपाविर्भावादविरोधं मोक्षस्वरूपं भगवान्बादरायणो मन्यते। कुतः ? उपन्यासात्। प्रजापति वाक्ये अपहतपाप्मत्वादीनामपि विज्ञानघनस्वरूप एव मुक्तजीवे उपन्यासात्प्रतिपादनात् । नच विज्ञानघन एवेत्यवधारणं गुणान्तरं न सहते, यथा सैन्धवघनस्य रसघन एवेत्यवधारणं रसाश्रयद्रव्यं रूपस्पर्शादिगुणान्तरं सहते। "रसघन एवे"त्यवधारणप्रयोजनं तु रसवत् द्रव्यान्तरस्वभावव्यावृत्तिः द्रव्यान्तरेषु ह्याम्रादिफलेषु त्वगादिप्रदेशभेदाद्रसभेदः। सैन्धवघनस्तु सर्वत्रैकरसः । एवमत्रापि जडवस्तुव्यावृत्त्या सर्वत्र स्वप्रकाशोऽयमात्मेति स्वप्रकाशताऽवधारणं क्रियते । विज्ञानघन एवेति अपहतपाप्मत्वादिसम्पन्नविज्ञानघनीभूतस्वस्वरूपाविर्भावपूर्वकत्वे सति श्रीभगवत्स्वरूपगुणादिविषयकानवच्छिन्नानुभूत्या स्थितिर्मोक्ष इति श्रीसूत्रकारसिद्धान्तः । एवं च न केनापि वाक्येन विरोधः । तथाहि " परं ज्योतिरुपसम्पद्य " ति वाक्यं यावदात्मवृत्त्यनवच्छिन्नब्रह्मानुभवितृत्वं ब्रह्मभावपदार्थं वदति । परञ्ज्योतिःशब्दाभिधेयं परब्रह्मभूतं श्रीपुरुषोत्तममुपसम्पद्य साक्षात्स्वात्मत्वेनानुभूय, स्वेन रूपेण तत्स्वरूपगुणादिविषयकानवच्छिन्नानुभवितृत्वरूपेण तदात्मकतया ऽवतिष्ठते इति श्रुत्यर्थ. । "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती" त्यत्र परमं साम्यं भावपदेनाभिधीयते, परमं साम्यं च स्वरूपेण गुणादिना च सादृश्यम् । तथा च ज्ञानस्वरूपत्वात्स्वरूपसादृश्यम्, अपरिच्छिन्नज्ञानधर्मकत्वाद्गुणसादृश्यं च, तत्त्वं नाम तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं, नियन्तृत्वस्वातन्त्र्यवत्त्वाभावेन ब्रह्म-

भिन्नत्वे सति सार्वज्ञ्याद्यपहतपाप्मत्वादि भूयो ब्रह्मगतधर्मवत्त्वा-ल्लक्षणसमन्वयः । " सर्वं हि पश्यः पश्यती "ति सार्वज्ञ्य-श्रुतेः । नच " स्वराड् भवती " ति श्रुतिविरोध इति वाच्यं, स्वाराज्यसाम्यस्य ब्रह्मादिवन्दनीयत्वस्य तत्र सत्त्वात् । नापि " नारायणे सायुज्यमाप्नोती " ति श्रुतिविरोध इति वाच्यं, तस्या अपि त्वदभिप्रेतार्थपरत्वाभावात् । सह युज्यत इति सयुक् सयुजो भावः सायुज्यं नित्यसम्बन्ध इत्यर्थः । भगवता नित्य-सम्बन्धो ऽत्र भावपदार्थः । न चैक्यमेव तदर्थ इति वाच्यम्, सा-युज्यस्य शक्यार्थाभावात् । ननु "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैती"ति श्रुतिविरोध इति चेन्न, तत्रापि भेदस्य सत्त्वात् । नहि जले निक्षिप्तं जलान्तरं स्वरूपैक्यं भजते । किन्तु नित्ययोगमेव, सावयवद्रव्यत्वात् । नद्यादीनां प्रावृषादिऋतुविशेषे वृद्धिह्रास-दर्शनात् । नच समुद्रे वृद्धिह्रासादर्शनादेकमेवेति वाच्यम्, सावयवद्रव्यत्वेन नदीदृष्टान्तेन च तत्राप्यनुमातुं शक्यत्वात् । तत्तरङ्गेषु भेददर्शनाच्च । "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे "ति श्रुत्यन्त-रेण सादृश्यस्यैव लाभाच्च । श्रुत्यर्थस्तु तत्त्वप्रकाशिकायां विस्तृतस्तत्रैव द्रष्टव्यः । नच " ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती "ति सावधारणश्रुतिविरोध इति वाच्यं, बृहज्ज्ञानगुणयोगेन तत्ता-यास्तत्रापि सुवचत्वात् । अन्यथा "ब्रह्मविदाप्नोति परमि "ति कर्मकर्तृबोधकश्रुतिबाधस्य तवापि साम्यात् । ननु " ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! " इत्यादिवाक्येऽन्तःप्रवेशो-क्तेरन्तःप्रविष्टस्य भेदानुपलब्धेरभेदसिद्धिरिति चेन्न, श्रीभगवतो विश्वरूपविग्रह एव प्रवेशस्य विवक्षितत्वात् । भिन्नस्यैव प्रवेश-

घटनाच्च "तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेशे"ति श्रीमुखोक्तेः "पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे" इति श्रोतुरर्जुनस्यानुभवपूर्वकोक्तेश्च । अयमभिप्रायः, प्रवेशो नाम स्वस्य चेतनाचेतनात्मकविश्वस्य च ब्रह्मात्मकत्वात् "ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि"ति श्रुतेस्तत्तादात्म्यानुभवपूर्वकं विश्वरूपे भगवति तच्छक्त्यात्मना ऽवस्थानं, विश्वरूपस्य ब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमस्य जगदाधारत्वात्सर्वं जगत्सर्वदैव तत्रावतिष्ठते । परापरात्मकशक्तिरूपत्वाद्विश्वस्येति निर्विवादः । "अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतामि"ति श्रीमुखोक्तेः । तथैव सर्वाधिकारिकाणामधिकाररूपाः शक्तयो ऽपि तस्यैवैकान्ततया तत्रैव तासामवस्थानात्सृष्टिसमये तत्तदधिकारयोग्यतापन्नान् पुण्यात्मनो ब्रह्मरुद्रादिपदव्यारोहणार्हान् जीवविशेषान् तत्तद्द्यौतिकैकदेशकार्यरूपजगत्सर्जनसंहरणादियोग्याभिः स्वासाधारणशक्तिभिर्युनक्ति । प्रलयसमये च तान्विश्वाधिकारिणो ब्रह्मादींस्ताभिर्वियुनक्ति । परन्तु तासां शक्तीनां स्वाभाविकत्वनित्यत्वादिभिस्तत्र नित्यावस्थानात् स्थितिरव्यभिचारिणी । तथा चोक्तं विष्णुधर्मे "ब्रह्माशम्भुस्तथैवार्कश्चन्द्रमाश्च शतक्रतुः । एवमाद्यास्तथैवान्ये युक्ता वैष्णवतेजसा । जगत्कार्यावसाने तु वियुज्यन्ते च तेजसे" त्यादिना । तथैव मुक्तानामपि विश्वरूपे भगवति तदात्मकत्वस्वरूपाविर्भावपूर्वकं तच्छाश्वत्यनुभूत्या ऽवस्थानमप्यविरुद्धं, तच्छक्तित्वाविशेषादिति वेदान्तरत्नमञ्जूषायां श्रीपुरुषोत्तमाचार्यचरणैस्तथैवोक्तत्वात् । "सर्वः श्रीभगवद्गीतैकादशाध्यायो ऽत्र प्रमाणत्वेनानुसन्धेय इति तत्सिद्धं मोक्षावस्थायामपि (स्वरूपभेदावस्थायामपि)स्वरूपभेदावस्थानं, भेदज्ञानादपि मोक्षश्रवणात् । " पृथ्‌ग्‌ मत्‌ा

पश्यत्यन्यमीशं तन्महिमानमिति वीतशोकः पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेती" त्यादिभिः। तथैवोक्तं सिद्धान्तसेतुकायां श्रीसुन्दरभट्टपादैः "श्रीभगवदनवच्छिन्नानुभूत्या स्थितिभगवत्प्राप्तिः, सैव भगवद्भावापत्तिरिति । तथा चाह पराशरः "निरस्तातिशयाल्हादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तकी मते" ति भगवत्प्राप्तिर्भेषजं संसाररोगस्येति योजना। तामेव विशिनष्टि–निरस्तेति। निरस्तो ऽतिशयाल्हादो यस्मात्तथाभूतेन सुखेन भावो भवनमवस्थानमेकमसाधारणं लक्षणं यस्याः सा कालादिपरिच्छेदरूपव्यभिचारशून्यत्वं दर्शयन्नाह—एकान्ताऽत्यन्तिकीति ।एकान्ता केवलभगवच्छब्दवाच्यैकविषयका ऽत एवात्यन्तिकी निरतिशयेति यावत् । तत्र शास्त्रं प्रमाणयति। मतेति। शास्त्रमुखेनेति शेष इति संक्षेपः। केचित्तु प्रतिबिम्बो जीव. बिम्बस्थानीयो हीश्वरः, उभयानुस्यूतं शुद्धं चैतन्यमिति मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्तिसर्वज्ञत्वसर्वकर्त्तृत्वसर्वैश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणगणाढ्येश्वरभावापत्तिरिष्यते । यथा ऽनेकेषु दर्पणेष्वेकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सत्येकस्य प्रतिबिम्बस्योपाधिविलये बिम्बभावापत्तिस्तथैकस्मिन्प्रतिबिम्बे विद्योदयेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानस्यावश्यम्भावात् । नच मुक्तस्याविद्याभावात्सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टसर्वैश्वरत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं, तदविद्याभावे ऽपि तदानीं बद्धपुरुषान्तराविद्यायाः सत्वात्। नहीश्वरस्येश्वरत्वं सार्वज्ञ्यादिगुणवैशिष्ट्यं च स्वाविद्याकृतं, तस्य निर्गुणनिरञ्जनत्वात् । किन्तु बद्धपुरुषाविद्याकृतमेवेति राद्धान्तः।सूत्रकारो ऽपि "एवमप्युपन्यासादि"ति सिद्धान्तसूत्रेण वस्तुदृष्ट्या चैतन्यमात्रत्वे ऽपि पूर्वोक्तगुणकलाप-

स्योपन्यासाद्यवगतस्य मायामयस्य बद्धपुरुषव्यवहार—दृष्ट्या सम्भवान्न श्रुतिद्वयविरोध इत्यविरोधं वदन्नुक्तसिद्धान्तमेव मेने। भाष्यकारश्च सूत्रत्रयमुक्तार्थपरत्वेन व्याकुर्वन्नीश्वरभावापत्तिं स्पष्टमनुमेने। भामतीप्रबन्धप्रभृतयश्च श्रुत्युपबृंहितमिदं सूत्रजातं भगवतो भाष्यकारस्योदाहृतं वचनजातञ्च तथैवानुवर्त्तन्ते। तस्मान्मुक्तानामीश्वरभावापत्तेरवश्याभ्युपेयत्वादसम्भव एव प्रतिबिम्बेश्वरवादे दोषः—तदाहुः कल्पतरुकाराः, "न माया प्रतिबिम्बस्य विमुक्तैरुपसृप्यते" इत्याहुस्तत्तुच्छमसम्भवात्। तथाहि न तावत्परेशजीवयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः सम्भवति, पूर्वमेव निरस्तत्वात्। नापि मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्तिसार्वज्ञ्यादिसम्पन्नेश्वरभावेनावस्थानं पुनर्भावान्तरापत्तिरिति वक्तुं शक्यते, अनुपपन्नत्वात्, तथाहि मुक्तस्येश्वरभावापत्तिः स्वरूपेण विवक्षिता? सार्वज्ञ्यादिधर्मेण वा? नाद्य, स्वरूपनाशापत्तेः। "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति श्रुत्या स्वरूपापत्तेरेव विधानात्, नतु स्वरूपनाशस्य। एतदुक्तं भवति, ईश्वरभावापत्ति. किं जले निक्षिप्तजलवदेकीभावेन पृथग्ग्रहणयोग्यत्वमात्रं वा? जीवस्वरूपबाधो वा? आद्ये, इष्टापत्तिस्त्वदभिप्रेताद्वैतभङ्गश्च। अन्त्ये, स्वरूपनाशापत्तिरिति। किञ्च बिम्बप्रतिबिम्बरूपौ ईशजीवौ वस्तुरूपौ? मिथ्याऽनिर्वचनीयौ वा? शशशृङ्गवत्तुच्छौ वा? नाद्यः, परपक्षप्रवेशात्। नापि द्वितीयः, बन्धमोक्षादिप्रतिपादनस्य वैयर्थ्यात्। वस्तुभूताद्वितीयनिर्विशेषस्य बन्धानर्हत्वेन बद्धस्य चावस्तुत्वेन को बद्धो मुक्तश्चेति प्रश्नस्य निरुत्तरत्वात्। अत एव न तृतीय, "मे माता वन्ध्ये"ति वच्छास्त्रप्रणयनादौ वाक्यमूकत्वापत्ते.। नापि सार्वज्ञ्यादिधर्मेणेति द्वितीय., विकल्पासहत्वात्। को वा ऽत्र भावपदार्थः?

सार्वज्ञ्यकल्पाश्रयत्वं वा ? सार्वज्ञ्याद्याश्रयत्वं वा ? नाद्यः, अनङ्गीकाराद्पसिद्धान्तापत्तेः । परपक्षप्रवेशाच्च । नान्त्यः, प्रमाणाभावादसम्भवाच्चान्यथा ऽनेकेश्वरत्वापत्तेः । किञ्च नहि भगवदीयैश्वर्यस्य मायामयत्वे पुनर्निर्वृत्तौ च मानमस्ति । यतस्तन्निवृत्त्या पुनर्भावान्तरापत्तिः सुवचा स्यात् । न च "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि"ति श्रुतिरेवात्र मानमिति वाच्यं, तस्याः परमेश्वरभावापत्तिरूपमोक्षप्रतिबन्धकीभूतविश्वमायानिवृत्तिविधानपरत्वात् । "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति श्रीमुखोक्तेः । एताभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां भगवदनुग्रहसहकृतसाधनपरिपाकेन जीवानामेव भगवन्मायातरणं प्रतिपाद्यते, तत्रैव तयोः प्रामाण्यञ्च सूपपन्नम्, नतु भगवतः स्वाभाविकनित्यसार्वज्ञ्यादिनिवृत्तौ । तथात्वे ऽनाप्तत्वप्रसङ्गात् । एतेन यदुक्तं परमेश्वरस्यैश्वर्यं सार्वज्ञ्यादिसत्यसङ्कल्पत्वादिवैशिष्ट्यं च बद्धजीवाविद्याकल्पितं न स्वाभाविकं, तस्य निर्विशेषत्वात् । नत्वीश्वराविद्याकृतं तस्य निरञ्जनत्वात् इति, तदपि निरस्तं, स्वबुद्धिपरिकल्पितत्वेन प्रमाणशून्यत्वात् । प्रत्युत तत्प्रत्यनीकस्वाभाविकत्वश्रवणात् "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी"ति । यदप्युक्तं सिद्धान्तसूत्रस्य वस्तुदृष्ट्या चिन्मात्रत्वे ऽपि पूर्वोक्तगुणकलापस्योपन्यासाद्यवगतस्य मायामपश्येत्यादिना विवक्षितार्थपरत्वं, तदपि स्वकपोलकल्पितं, सूत्रार्थस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् । किन्तु यदि चैतन्यमात्रापत्तिरेव मोक्षस्वरूपमभिप्रेतं, तर्ह्यौडुलोमिपक्षानुगामित्वमेव भवतां प्रेष्ठं, किं पुनः सूत्रकारसिद्धान्तेन । सूत्रकृद्भिः कुत्रापि पारमेश्वरीयैश्वर्यादिधर्माणां मायिकत्वानभिधानादपि तु "विवक्षितगुणोपपत्तेश्च, सर्वधर्मोपपत्तेश्चे"त्यादिसूत्रैरुपपन्नतया ऽत्यादरेणाभ्युप-

गमात् । नापि तस्य त्वदभिप्रेतनिर्विशेषत्वयोगः, ईशत्वनिर्विशेषत्वयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात् । अन्यथा सर्वप्रमाणाविषयत्वेन शशशृङ्गसाम्यापत्ते । प्रमाणविषयत्वे च सविशेषत्वस्यावश्यम्भावित्वाच्चेति संक्षेपः ।

एकविंशतिप्रकारकदुःखध्वंसो मोक्ष इति गौतमीयानामभ्युपगमः । तथाहि तदत्यन्तविमोक्षो ऽपवर्ग इति अत्र तच्छब्देन सूत्रोपात्तानामेकविंशति प्रकारदुःखानां परामर्शः । तानि च शरीरं षडिन्द्रियवर्ग. षड्विषयाः *षड्बुद्धय॰, सुखं, दु खं, चेति । आत्यन्तिकत्वं च ×स्वसमानाधिकरणदुःखतत्प्रागभावासमानकालिकत्वम्, इदानीमस्मदीयदुःखध्वंसस्य सुषुप्तिकाले दुःखासमानकालिकत्वसत्त्वात्प्रागभावेति उपान्त्यदुःखध्वंसस्य तत्प्रागभावासमानकालिकत्वाद्दु.खेति । तत्र शरीरेन्द्रियविषयबुद्धीनां दुःखसाधनत्वाद्दु.खत्वं, दु.खस्य स्वरूपतः पूर्वापरदुःखसम्बलितत्वात्सुखस्यापि दुःखत्वमिति । दु.ख जन्म प्रवृत्ति दोष मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग॰" १।१।२। इति सूत्रादिति । तन्न, तस्य पुरुषार्थत्वाभावात् । पुरुषव्यापारासाध्यत्वात् । +अतीतस्य स्वविरोधिगुणान्तरनाश्यत्वात् । आगामिनः स्वकारणनाशेन नाश्यत्वात् । वर्त्तमानस्य स्वोत्पन्नगुणनाश्यत्वात् । किञ्च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्न दुखप्रहाणिमात्रं, नैतावन्मात्रमुद्दिश्य प्रवृत्तिः सम्भवति, प्रवृत्तिसामान्यं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वात् । नन्वनि'

* श्रावणाद्याः ।　　× स्वं दुःखध्वंसः ।

॰ तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति, जन्मापाये दुःखमपैति, दुःखापाये आत्यन्तिको ऽपवर्ग. ।

+ अतीतस्य दुःखस्य ।

ष्टाभावसाधनताज्ञानमपि प्रवर्त्तकमिति चेन्न, अनिष्टाभावस्यापीष्टसिद्धावेव विनियोगात् । कण्टकाविद्धपादस्य कण्टकापनयने प्रवृत्तिर्न केवल कण्टकाभावोद्देशेन । किन्तु यथेष्टप्रचाररूपेष्टसिद्ध्यर्थेति प्रसिद्धम । तस्मान्मुक्तौ नित्यसुखानुभवो ऽप्यकामेन त्वया ऽभ्युपगन्तव्य इति दिक् ।

अथ दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः, आनन्दादिशब्दाश्च दुःखाभावमात्रावलम्बिनो यदि च सुखरागेणवर्त्तेत ततो बन्ध एव स्यात्, रागस्य बन्धहेतुत्वात् । देहेन्द्रियमनसां निवृत्तौ विज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावान्मुक्तो निःसंज्ञपाषाणकल्पो ऽवतिष्ठते, इति वैशेषिका आहुस्तत्तुच्छमसम्भवात् । तथाहि यदुक्तं रागो बन्धहेतुरिति तदयुक्तं, शास्त्रदयं विभागो गम्यते । यथा स्वदारगमनं धर्माय, परदारगमनं चाधर्माय, तथाविधविषयको रागो बन्धहेतुः । निरतिशयानन्द--परब्रह्मविषयकश्च रागो मोक्षहेतुः । नाप्यानन्दादिशब्दो दुःखाभाववचन., शतगुणोत्तरक्रमेणोत्कर्षापकर्षौ प्रतिपाद्य निरतिशयस्य ब्रह्मानन्दस्योपदेशात् । "यतो वाचो निवर्त्तन्ते ऽप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्च ने"तिमन्त्रात् । नहि निरूपाख्यस्याभावस्योत्कर्षापकर्षौ सम्भवतः । लोके ऽपि दुःखतारतम्यं सुखतारतम्यञ्च परस्परविलक्षणं प्रत्यक्षेणानुभूयते । किञ्च यदि पाषाणकल्प एव मोक्षो ऽभीष्टस्तर्हि पाषाणादीनामेव मुक्तत्वमभ्युपगन्तव्यं देवानां प्रियैस्तर्कनिपुणैः, किं कल्पशब्दप्रयोगप्रयासेनेति संक्षेपः ।

साङ्ख्यास्तु चैतन्यस्वभाव आत्मा तस्य द्रष्टुः स्वरूपे चैतन्यमात्रे ऽवस्थानमसम्प्रज्ञातयोगनिष्पत्तौ मोक्ष इति मन्यन्ते, तच्चिन्त्यं ब्रह्मानन्दाभावे निरतिशयानन्दापत्त्यभावात् ।

पातञ्जलास्तु असतो ब्रह्मभावस्य योगानुष्ठानाज्जन्ममोक्ष इत्याहुस्त-

दपि चिन्त्यं, असतो जन्मायोगात्, शशशृङ्गादावतिव्याप्तेश्च "ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती "ति श्रुतिविरोधाच्च । पञ्चक्लेशादिध्वंसश्चास्मत्पक्षेऽपि समान एवेत्यलं प्रासङ्गिकेन ।

तस्मात्पूर्वोक्तलक्षणो भगवद्भावापत्तिरेव मोक्ष इति सिद्धम् । स च मोक्षो भगवदनुग्रहैकलभ्यतत्साक्षात्कारैकलभ्यः । साक्षात्कारश्च प्राप्तध्रुवास्मृतीनां भुक्तप्रारब्धकर्मणामेव । " यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया. क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमि "त्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मिन्निति सर्ववेदान्तप्रसिद्धे ब्रह्मणि श्रीपुरुषोत्तमे दृष्टे साक्षादनुभूते सति हृदयग्रन्थिः अनादिकर्मनिरूपितमायासम्बन्धः " कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्वि "ति श्रीमुखोक्तेर्भिद्यते ध्वंसमापद्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तृप्रयोगः साधनान्तरनिरपेक्षत्वसौकार्यद्योतनार्थः सूर्यप्रकाशे तमोवत् तत्कार्यभूताः सर्वसंशयाः आत्मपरमात्मसाधनफलसम्बन्धादिविषयकाः स्वयमेव छिद्यन्ते " स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्र मोक्ष "इतिश्रुत्यन्तरात् । तत्र हेतुमाह—क्षीयन्ते चास्येति । अस्य भगवत् प्रसादैकविषयस्य चरमजन्मनो विदुषः साक्षाद्द्रष्टुः सञ्चितक्रियमाणप्रारब्धाख्यानि सर्वकर्माणि पुण्यापुण्यरूपाणि क्षीयन्ते । क्षयमापद्यन्ते । परमेश्वरं विशिनष्टि—परावरे इति । लोकदृष्ट्या मनुष्यादिभ्यः परे उत्कृष्टा ब्रह्मरुद्रादयः अवरे निकृष्टा यस्मात् तस्मिन्नित्यर्थ. । ननु कर्माणीत्यत्र कर्मपदं प्रारब्धेतरद्विविधकर्मपरमेव, नच बहुवचनविरोध इति वाच्यम्, एकैकस्यापि सञ्चितादिकर्मणोऽसङ्ख्यत्वात् अन्यथा साक्षात्कारसमय एव विदुषो देहपातप्रसङ्गात्, जीवन्मुक्त्यभावप्रसङ्गाच्चेति चेन्न, इष्टापन्नत्वात् ।

नच तथात्वे "तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरि"ति सूत्रबाधस्तत्र प्रारब्धेतरस्यैव कर्मणो विनाशोक्तेरि"ति वाच्यं, तस्य निदिध्यासनपरिपाकध्रुवास्मृत्याख्यपरोक्षज्ञानविषयत्वेन पूर्वमेव व्याख्यातत्वात् । नच परोक्षज्ञानेन तथात्वासम्भव । श्रुतिप्रमाणसिद्धत्वात् " स्मृतिलम्भ" इति पूर्वोक्तश्रुते । किञ्चापरोक्षज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तिरभिप्रेता ? न वेति ? नाद्यः, कारणनाशे कार्यस्थित्ययोगात्। भावरूपकार्यस्य निरुपादानस्थित्यदर्शनात् । सोपादानं चेत् ? किमत्रोपादानं ब्रह्मैव ? अन्यद्वा ? नाद्यः ब्रह्मणोऽकारणत्वेन तदुपादानत्वासम्भवात् । अन्यथा कारणस्य नित्यत्वेन कार्यस्यावश्यम्भावात् । अनिर्मोक्षप्रसङ्गो-दुर्वारः । न द्वितीयः, अविद्यातत्कार्याभ्यामन्यस्याभावात् । तस्मान्मूलाविद्यानाशे तत्कार्यस्य प्रारब्धस्याप्यवस्थातुमशक्यत्वम्, तन्तु नाशे पटस्येव । नच प्रारब्धजन्यभोगनिर्वाहकतया कियत्कालमविद्याया अनुवृत्त्यङ्गीकार इति शङ्कनीयं, विद्याया अविद्योपमर्दकत्वस्वभावहानिप्रसङ्गात् । " यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके च यस्याभावस्ततत्साध्यमि" ति लक्षणोक्ते. । तथा च यस्मिन्ब्रह्मापरोक्षज्ञाने सत्यविद्यानिवृत्ते. सत्त्वं तद्व्यतिरेके चाविद्यानिवृत्त्यभाव इति सिद्धान्तभङ्गाच्च, नच प्रारब्धभोगोत्तरकाल एव तथाभूतः स्वभावो ब्रह्मसाक्षात्कारस्येति वाच्यम्, एकस्य स्वभावद्वयासम्भवात् । नचावरणविक्षेपशक्तिमत्या मूलाविद्याया ब्रह्मसाक्षात्कारेणावरणशक्तिनाशे ऽपि प्रारब्धकर्मजन्यवर्त्तमानदेहनिर्वाहाय विक्षेपशक्त्यंशानुवृत्तिरिति वाच्यम्, एकस्या अविद्याया-युगपत् स्थितिनिवृत्त्योर्विरुद्धत्वात् । नच शक्तिनिवृत्तिमात्रमेव विवक्षितं, शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । भेदे च मूलाज्ञानानिवृत्ति-

प्रसङ्ग. । निवर्त्तकाभावात् । नच प्रारब्धनिवृत्तिरेव तन्नि-वर्त्तिकेति वाच्यं, कार्यनाशस्य कारणनाशकत्वायोगात् । अति-व्याप्तिप्रसङ्गात्प्रमाणशून्यत्वाच्च । नच पूर्वज्ञानमेव तन्निवर्त्तक-मिति वाच्यं, तस्य शक्तिनिवृत्तावेवोपक्षीणत्वात् । नच स्वरू-पात्मकज्ञानमेव तन्निवर्त्तकमिति वाच्यं, तस्य तदविरोधित्वाभ्यु-पगमात् । अन्यथापसिद्धान्तापत्तेः । द्वितीये, ज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्य-भावपक्षे ज्ञानस्यैव वैयर्थ्यापत्तिः, अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च । "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती"त्यादिश्रुतिव्याकोपश्च । तदर्थशास्त्रारम्भवैय-र्थ्यञ्च । किञ्च विरोधिसाक्षात्कारोदये सर्वथा लेशतोऽप्यविद्यानुवृ-त्त्यसम्भव एवेत्यकामेन त्वयाङ्गीकरणीयम् । अन्यथा कृतनिदि-ध्यासनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारोदयेन सविलासाऽविद्यानिवृत्तिरिति सिद्धान्तभङ्गः स्यात् । एतेन क्षालितलशुनभाण्डानुवृत्तिलशुन-वासनाकल्पाऽविद्यासंस्कारानुवृत्तिरिति पक्षोऽपि निरस्तो, दोषसाम्यात् । नहि सूर्योदये लेशतोऽपि तमोऽनुवृत्तिः केन-चिदनुन्मत्तेन दृष्टा श्रुता चोपपन्ना वेति भावः । ननु दग्ध-पटन्यायेनानुवृत्तामूलाविद्यैवेति चेन्न, अनिवृत्तिप्रसङ्गस्य पूर्व-मेवोक्तत्वात्, दृष्टान्तवैषम्याच्च । दग्धपटस्याच्छादनादिकार्य-कारित्वासम्भवात् । अस्य तु पूर्ववत्सर्वकार्यकारित्वस्य प्रत्यक्ष-प्रमाणसिद्धत्वात् । न चान्यदृष्ट्यैव तस्य कार्यकारित्वमिति वाच्यं, तर्हि द्वैतस्य सत्त्वं तव श्रीमुखेनैव सिद्धम्, अद्वैतभङ्गात्, शास्त्रप्रमाणशून्यत्वाच्च । किञ्च का वाऽविद्यानिवृत्तिः? आत्मस्व-रूपैव ? तदन्या वा ? नाद्यः, तस्य पूर्वमेव सिद्धत्वेन ज्ञानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । द्वितीये, सती वा ? असती वा ? उभयात्मिका वा ? अनिर्वाच्या वा ? नाद्या, अद्वैतभङ्गात् । न द्वितीया, ज्ञानसाध्य-त्वायोगात् । निवर्त्त्याभावान्निवर्त्तकस्य ज्ञानस्य दिवसे दीपस्ये-

सान्धकाराभावाद्वैयर्थ्यमेव । नापि तृतीया, इतरेतरविरोधात् । नापि चरमा, अनिर्वाच्यस्य सादेरज्ञानोपादानकत्वनियमेन मुक्तावपि तदुपादानाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः, ज्ञाननिवर्त्यत्वापत्तेश्च । न च प्रकारचतुष्टयोत्तीर्णा पञ्चमप्रकारेत्यानन्दबोधोक्तेरिति वाच्यं, प्रमाणशून्यत्वात् । तस्माज्जीवन्मुक्तेरिति परिभाषामात्रैव जन्मान्धस्य कमलनयनसमाख्यावत्, दरिद्रस्य लक्ष्मीनिध्यादिसमाख्यावच्चोपहासमात्रत्वात्प्रारब्धेन कर्मणा निबध्यमानानां तत्कार्यभूतकाममात्सर्यादिवह्निप्रज्वलतां सतां मुक्ता वयमित्यज्ञजनवञ्चकतामात्रत्वाच्च । ननु "तस्य तावदेव चिरमि"ति श्रुतिसिद्धत्वाज्जीवन्मुक्तेः कथमप्रामाण्यमिति चेत्? गतत्रपाणां न किमप्यशोभनं, श्रुतौ "यावन्न विमोक्ष्य"इति मोक्षाभावं "चिरमि"ति कालव्यवधानं "सम्पत्स्य" इति भविष्यन्निर्देशञ्च कण्ठरवेणोच्चार्य्यमाणमपश्यतां यथाकामं प्रजल्पतां किमप्याश्चर्यं नास्तीति भावः । ननु जीवन्मुक्त्यनङ्गीकारे उपदेष्टृभावेन वेदान्तसम्प्रदायोच्छेदापत्तिः । सा च तवाऽप्यनिष्टतमा, अज्ञस्योपदेष्टृत्वाचार्यत्वाद्यसम्भवात् । "उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन" इति श्रीमुखोक्तेः । अन्यथा चाऽऽर्याणामनाप्तत्वप्रसङ्गेन तदुक्तसिद्धान्तस्याप्रामाण्यमावयोः समानं स्यादिति चेन्न, आवयोः सामान्याभावात् । अस्मत्सिद्धान्ते सम्प्रदायप्रवर्त्तकानां नित्यमुक्तश्रीपुरुषोत्तमपरिजनावतारत्वात् श्रीभगवदवतारवत् "स एकधा भवति त्रिधा भवती" ति श्रुतेरुक्तलक्षणध्रुवास्मृतिमत आचार्यस्योपदेष्टृत्वसम्भवान्नोक्तदोषावकाशः । ननु तव मतेऽविद्यानिवृत्तिः किमात्मिकाऽभिप्रेतेति? चेच्छृणु! अनादिमायासम्बन्धो वा तत्प्रयुक्तानादिकर्मात्मको बन्धो वा वेदान्तसाध्यज्ञानप्रागभावो वाऽविद्याशब्द-

वाच्यस्तस्य निवृत्तिर्ध्वंसाभावः। सच यावदात्मवृत्त्यनवच्छि-न्नैकरसब्रह्मसाक्षात्कारानुभूतिसमानाधिकरणभावरूपानन्दलक्षणे धर्मविशेषस्तदा ऽऽश्रयो मुक्त इति यावत् । किञ्चोक्तलक्षणानु-भूतेरंशत्रयत्वे ऽपि न केनाप्यंशेन। नित्यत्वादिकल्पनावशाद्राशः क्रियाजन्यत्वाभावात् । तथा हि क्रिया तावच्चतुर्विधा उत्पादन-प्रापणसंस्कारविकारभेदात् । तत्रोत्पादनं नाम प्रागभावप्रति-योगित्वे सत्युत्तरकालीनसत्तायोगः, यथा कटादेः प्रापणं च प्राप्तिक्रियायोग., यथा रूपादिसाक्षात्कारः, संस्करणं च वस्तुनि योग्यताविशेषसम्पादनं, तद्विविधं, गुणाधानं, मलापकर्षणञ्च। तत्र गुणविशेषसम्बन्धरूपं गुणाधानं यथोपनयनादियोगः, राज्याद्यभिषेको वा। दोषध्वंसलक्षणं द्वितीयं, यथा दर्पणादि-मलनिराकारणम्, विक्रिया च परिणामादिमत्त्वं, यथा दुग्धा-दीनां दध्याद्यवस्थापत्तिरिति विवेकः। अंशत्रैविध्यं च आश्रय-विषयस्वरूपभेदात् । तत्र न तावदाश्रयतो ऽस्याः क्रिया-जन्यत्वमाश्रयस्तावत्प्रात्तः क्षेत्रज्ञः । सच नोत्पाद्यः अजत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं, कटादिवदित्यनुमानात् । "न जायते म्रियते वा विपश्चिदि"त्यादिश्रुतेः। "न जायते म्रियते वा कदाचिदि" त्यादिस्मृतेश्च । नापि प्राप्तिक्रियायोग्यत्वं स्वरूपत्वेन नित्य-प्राप्तत्वात् स्वस्य प्राप्तेः प्रमाणनिरपेक्षत्वाच्च । आत्मा नाप्यः, नित्यप्राप्तत्वात् स्वस्वरूपत्वात्, प्रमाणान्तरानपेक्षत्वाच्च। यन्नैवं तन्नैवं, रूपादिवदित्यनुमानात्। नहि कस्यचित् स्वप्राप्तौ प्रमा-णापेक्षा; संशयाद्यभावात्। नायं विकारार्हः षड्विकारशून्यस्वरूप-त्वात्। जीवात्मा न विकार्य्यः षड्विकारहीनत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, दध्यादिवदित्यनुमानात् ।"अविकार्यो ऽयमुच्यते" इति श्रीमु-खोक्तेश्च। नाप्ययमात्मा संस्कार्यः, ज्ञानादिनित्यगुणाश्रयत्वात्।

गुणाधानानर्हत्वात्, राजादिवत् । " नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि-लोपो विद्यते ऽविनाशित्वात् अविनाशी वा अरे ! आत्मा-ऽनुच्छित्ति धर्म्मा ह्यो ऽत एवे "त्यादिशास्त्राच्च नित्यनिर्दोष-विज्ञानरूपत्वेन मलापकर्षणानर्हत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं, दर्पणादि-वादित्यनुमानात् । " य आत्मा ऽपहतपाप्मे "त्यादिश्रुतेश्च । नन्वा-त्मनो ऽनाद्यविद्यायोगोऽभिप्रेतो ? न वा ? नाद्यः, अविद्यासम्पर्के सति तथाभूताया दोषापकर्षणसंस्कार्यताया अवश्यम्भावा-त्तथात्वे चासंस्कार्यत्वसिद्धान्तभङ्गात् । न द्वितीयः, बन्धमोक्ष-व्यवस्थानुपपत्तेः, तत्प्रतिपादकश्रुतिव्याकोपाच्च । बन्धमोक्षा-भ्युपगमसिद्धान्तभङ्गाच्चेति चेन्न, स्वरूपे पूर्वोक्तप्रकारेण सर्व-दोषसंसर्गाभावे ऽपि तद्धर्मभूतज्ञानमनादिकर्मात्मिकाविद्यया सङ्कुचितं, घटस्थदीपप्रभेव । सैव बद्धावस्थेति भण्यते । "अज्ञाने-नावृतं ज्ञानमि"ति श्रीमुखोक्ते । भूयो भगवत्प्रसादादुक्तलक्षण-बन्धनस्य तत्साक्षात्कारेण ध्वंसे सति पूर्वोक्तलक्षणो मोक्षः, इति सर्वं समञ्जसमिति भावः । तस्मादाश्रयतो ऽस्याः क्रिया-जन्यत्वासम्भवान्न तत्तार्हत्वमिति सिद्धम् । नापि विषयतो-ऽस्यास्तत्तायोगः, विषयश्चास्याः परब्रह्मभूतो भगवान्वासुदेवः । तस्य क्रियाजन्यत्वाभावे विवाद एव नास्ति, सर्वास्तिकानां सम्मतत्वात्सर्वशास्त्रसिद्धत्वात् । नापि स्वरूपतो ऽस्यास्तत्ता-योगः सम्भावनार्हः, तस्याः शाश्वतत्वात् । नहि "विज्ञातुरि" ति श्रुतेः आत्मनिष्ठा ब्रह्मविषयकानुभूतिः शाश्वती, स्वाभाविक-त्वात् क्रियाजन्यत्वाभावाच्चात्मवदित्यनुमानात् । "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि" ति मन्त्राच्च । ननु ब्रह्मानुभूतिः शाश्वती चेत्तर्हि सर्वै-रप्युपलभ्येत, नतु तदस्ति, तस्मान्न तथेति योग्यानुपलब्धिप्र-माणबाध्यत्वात्तत्साध्यस्य, अन्यथा सर्वमोक्षप्रसङ्गः । किञ्च तस्या

मानसक्रियारूपध्यानजन्यत्वेनोक्तहेत्वोरुभयोरप्याभासत्वं, ब्रह्मानुभूतिर्न शाश्वती, मानसव्यापारात्मकध्यानजन्यत्वात् बाह्यक्रियाजन्यस्वर्गादिवदित्यनुमानादिति चेन्न, शङ्काविषयासिद्धेः। तथा हि शङ्काविषयो ऽत्र नित्यमुक्तो बद्धमुक्तश्च तयोर्नित्यानुभूतिलक्षणमोक्षस्य निर्विवादत्वात् । बद्धस्य त्वत्राविषयत्वात्कथमुक्तशङ्कागन्धावकाशः। अन्यथा ब्रह्मणो ऽपि सर्वस्य बाह्याभ्यन्तरव्यापकत्वेन प्राकृतैरनुपलब्ध्या ऽसत्त्वं किमिति न शङ्क्यते देवानाम्प्रियैः। नच ब्रह्मणः "सत्यं ज्ञानं सदेव सौम्येदमग्र" इत्यादिशास्त्रसिद्धत्वान्नोक्तशङ्कावकाश इति वाच्यम्, प्रकृते ऽपि तुल्यत्वात् "सदा पश्यन्ति सूरय" इत्यादिनित्यमुक्तानां "सर्वं पश्यः पश्यती" त्यादिना बन्धमुक्तानां च ब्रह्मानुभूतेस्तथात्वश्रवणात् । यदप्युक्तं मोक्षस्य मानसक्रियात्मकध्यानजन्यत्वेन हेत्वोराभासत्वमिति, तत्तुच्छं, ध्यानस्य तत्प्रतिबन्धकनिवर्तनेनैवोपक्षीणत्वान्न तज्जन्यत्वं मोक्षस्येति नोक्तदोषः, प्रत्युत ध्यानजन्यत्वादिति त्वत्प्रयुक्तहेतोरेव स्वरूपासिद्धत्वेनाभासत्वसिद्धिः । किञ्च त्वदुक्तहेतोस्त्वत्पक्षे ऽपि व्याप्तिर्वक्तुं शक्या, दोषसाम्यात् । तथाहि त्वत्पक्षे वृत्तेः प्रत्यक्षहेतुत्वेन तस्या अपि मानसव्यापारत्वसाम्येन दोषस्तुल्य एव । तस्मान्न केनाप्यंशेनात्र विकारित्वजन्यत्वादिशङ्कावकाश इति सिद्धम्। ननु ध्यानस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे ब्रह्मण उपास्यत्वप्रसङ्गः, उपास्यस्यैव ध्येयत्वात्तथात्वे च ब्रह्मत्वहानिप्रसक्तिः। "यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इत्यादिनोपास्यस्य कण्ठरवेण ब्रह्मत्वनिषेधश्रवणादिति चेन्न, तस्य प्रतीकाद्युपासनाविषयनिषेधपरत्वात्। तथाहि लोकवेदयोः "आरोप्यस्यैव निषेधविषयत्वं, न प्रमाणसिद्धस्य वस्तुनः"

इति न्यायस्य सर्वसम्मतत्वात् । यथा नद्यादिजले गङ्गात्वमारोप्य नेयं गङ्गेति निषेधसम्भवो, न साक्षाद्भागीरथ्यां विष्णुपादोदक्यां तस्याः प्रत्यक्षागमप्रमाणसिद्धत्वात् । यथा वा पञ्चाग्निविद्यायां पुरुषादावुपासनार्थमग्नित्वमारोपितं रूपकेण छन्दोगैस्तन्निषेधश्चेदनर्हत्वाभावात्सम्भवत्येव, ननु प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धे हवनीयाग्नौ तत्स्पर्शावकाशो वक्तुं शक्यः प्रामाणिकत्वात् । एवं प्रकृते ऽपि अतद्वस्तुषु " नाम ब्रह्मेत्युपासीत मनो ब्रह्मेत्युपासीते " त्यादिश्रुत्योपासनार्थे नामादिप्रतीकेष्वारोपितब्रह्मत्वस्यैव निषेधान्न सर्वेश्वरे साक्षाद्ब्रह्मणि श्रीवासुदेवे तत्स्पर्शावसरः-सर्ववेदान्तसिद्धत्वात्तज्जिज्ञासार्थमेव शारीरकशास्त्रारम्भाच्च । तच्च नेदं ब्रह्मेतीदङ्कारेणैव द्योत्यमानं, नात्र श्रुतत्यागाश्रुतकल्पनोद्भावनावकाशः, इदङ्कारास्पदसर्वप्रपञ्चात्यन्तविलक्षणं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थ. । इतरथा प्रमाणसिद्धस्यापि निषेधयोगे ब्रह्मस्वरूपस्यापि निषेधविषयत्वं शक्यते वक्तुं, तुल्ययोगक्षेमात् । ननु ब्रह्मण उपास्यत्वे मोक्षे सशरीरत्वप्रसङ्गस्तथात्वे च " नह वै शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत " इत्यन्वयव्यतिरेकश्रुतेर्मोक्षे ऽपि दुःखानुभवो दुर्वारस्तथात्वे च कथमिव नित्यानवच्छिन्नानन्दावाप्तिसम्भव इति चेन्न, उक्तश्रुतेः कर्मजन्यप्राकृतशरीरविषयकत्वात् । अप्राकृतशरीरस्य श्रुतिप्रमणासिद्धत्वात् । "जक्षन् क्रीडन् रममाण" इति श्रुतेः । अन्यथा परमेश्वरे ऽपि तत्सम्भावना कल्पनीया पण्डितम्मन्यैर्वैदिकाभिमानिभिः । तथात्वे च सार्वज्ञ्यनित्यत्वानन्दत्वाद्यसम्भवेनेश्वरत्वस्यैव नाशात् " यः सर्वज्ञः एष सर्वेश्वरः सत्यकामः य आत्मा ऽपहतपाप्मे " त्यादिश्रुतिकदम्बलक्षणं " सर्वज्ञः सर्वकृत्सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान्

अन्यूनश्चाप्यवृद्धश्च स्वाधीनो ऽनादिमान्वशी । कामतन्द्राभयक्रोधकामादिभिरसंयुतः निरवद्यः परः प्राप्तेनिरधिष्ठो ऽक्षरक्रमः ॥ वेदाहं समतीतानि, मत्तः परतरं नान्यत् अतो ऽस्मि लोके वेदे च, सर्वस्य चाहं हृदी" त्यादिस्मृतिकदम्बलक्षणं च तत्प्रतिपादकं सर्वमपि वेदान्तशास्त्रं दत्ततिलाञ्जलिः स्यात् । तथात्वे च बाह्यपक्षात्को विशेषः, शून्यस्य सत्तायास्तैरप्यङ्गीकृतत्वादित्यलं प्रासङ्गिकविस्तरेण ॥ ७ ॥

इतिब्राह्माधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू० सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः ॥४।४।८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः

मुक्तस्य सङ्कल्पादेव पित्रादिप्राप्तेः । कुतः? "स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती"ति तदभिधानश्रुतेः ॥८॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

प्रत्यागात्मा परं ज्योतिरुपसम्पद्यापहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पपर्य्यन्तगुणगणवता विज्ञानघनेन स्वरूपेणाविर्भवतीत्युक्तं, तस्मात्सत्यसङ्कल्पत्वमपि मुक्तस्य सङ्गच्छते । निःसम्बोधमुक्तात्मवादे सत्यसङ्कल्पत्वासम्भवादित्याभिप्रायवानिदानीं मुक्तस्य सङ्कल्पसामर्थ्यं दर्शयति —

सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः ।

मुक्तमधिकृत्य छान्दोग्ये "स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा "इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः, किं मुक्तस्य ज्ञात्यादिभिः सह संयोगः प्रयत्नान्तरसहकृतात्सङ्कल्पादुत सङ्कल्पादेवेति ? तत्र लोके नृपादीनां प्रयत्नसहकृतसङ्कल्पाद्भोगोपकरणप्राप्तिदर्शनात्प्रयत्नसहकृतादेवेति प्राप्ते, उच्यते सङ्कल्पादेव ज्ञात्यादिप्राप्तिः । कुतः ? तच्छ्रुतेः "स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती "ति प्रयत्नान्तरनिरपेक्षसङ्कल्पसाध्यपित्रादिसमुत्थानश्रवणात् । सङ्कल्पस्य प्रयत्नान्तरसहकृतत्वाश्रवणाच्च । नृपादीनां सत्यसङ्कल्पत्वाभावात्प्रयत्नसहकृतसङ्कल्पादिष्टप्राप्ति-र्युक्तैव ॥ ८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

मुक्तस्य श्रीपुरुषोत्तमानुग्रहादाविर्भूतसत्यसङ्कल्पत्वमुक्तमथ तदेव निरूपयति —

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ।

एवं हि मुक्तमधिकृत्य छान्दोग्ये श्रूयते "स तत्र पर्येति

जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती"त्यादि। तत्र संशय', किमत्र मुक्तस्य ज्ञात्यादिप्राप्ति. प्रयत्नान्तरसापेक्षात्सङ्कल्पात् ? उत परमात्मन इव सङ्कल्पमात्रादेव भवती ? ति । तत्र किं युक्तं, निमित्तान्तरसहितादिति लोके राजादीनां सत्यसङ्कल्पतयोक्तानामपि कार्यनिष्पत्तौ प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वदर्शनात् । सङ्कल्पादेवेत्यवधारणं तु विज्ञानघन एवेतिवद्भविष्यतीति प्राप्ते, आह– सङ्कल्पादेवेति । सङ्कल्पमात्रादेवास्य तत्प्राप्तिः। कुतः? तच्छ्रुतेः। "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती"त्यवधारणेन सङ्कल्पादेव पित्रादिसमुत्थानश्रवणात्। अन्यथा ऽवधारणबाधः। नचेह सत्यकामत्वाद्युपन्यासवन्मुक्तस्य प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वे वाक्यान्तरं दृश्यते, येनावधारणस्य विज्ञानघन एवेति वद्व्यवस्था स्यात्। लोके हि सत्यसङ्कल्पत्वाभावादेव प्रयत्नान्तरापेक्षत्वं, नहि परमात्मव्यतिरिक्त. कश्चित्सत्यसङ्कल्पो ऽस्ति । मुक्तस्य तु तत्प्रसादात्तत्साम्यमुपगतस्य तथात्वमस्त्येवेति ॥ ८ ॥

सू० अत एवानन्याधिपतिः ।

॥ ४ । ४ । ९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

परब्रह्मात्मको मुक्त आविर्भूतसत्यसङ्कल्पत्वादेवानन्याधिपतिर्भवति "स स्वराड् भवती"

ति श्रुतेः ॥ ९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अत एवानन्याधिपतिः ।

मुक्तो यतः आविर्भूतसत्यसङ्कल्पो ऽतो- ऽनन्याधिपतिर्भवति, स्वात्मभूतादंशिनः परस्मा- द्ब्रह्मणोऽन्योऽधिपतिर्यस्य न भवति । परब्रह्मा- त्मकस्य जगद्विमुक्तस्य ब्रह्मानुग्रहादाविर्भूतेन सत्येन सङ्कल्पेनाविर्भूतस्यैश्वर्य्यस्यान्यथाकारकाः प्रकृतिकालयमेन्द्राद्या अधिपतयो न भवन्ती- त्यर्थः । "स स्वराड् भवती" ति श्रुतेः । तस्मान्मुक्तस्य- ज्ञात्यादिप्राप्तिः सङ्कल्पादेव भवतीति सिद्धम् ॥९॥

इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अत एवानन्याधिपतिः ।

अत एव परमात्मानुग्रहाविर्भूतसत्यसङ्कल्पादेव हेतोर्मुक्तो- ऽनन्याधिपति, श्रीवासुदेवेतराधिपतिशून्य. । "स स्वराड् भव- ती"ति श्रुतेः स्वेनान्तरात्मना परब्रह्मणा राजते इति स्वराट्, न चात्राधिपतिसामान्यनिषेधदर्शनात्सङ्कोचे मानाभावाच्च कथमुक्तार्थसिद्धिरिति शङ्कयम्, अन्यपदसन्निवेशस्यैव सङ्कोचे दृढप्रमाणत्वादन्यथा ऽनधिपतिरित्येव सूत्रितं स्यादित्यर्थः ॥९॥

इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू॰ अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥

४।४।१०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

मुक्तस्य शरीराद्यभावं बादरिर्मन्यते । यतः "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति श्रुतिस्तथैवाह ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

एवं मुक्तस्य सङ्कल्पादेव ज्ञात्यादिप्राप्तिर्भवतीत्युक्तमिदानीं तस्य यथासङ्कल्पं शरीरेन्द्रियादिसंयोगं दर्शयितुं मन्तातरमाह —

अभावं बादरिराह ह्येवम् ।

किं मुक्तस्य शरीरादिभावो ऽस्ति ? न वाऽस्ति ? आहोस्वित्सङ्कल्पादस्ति ? नास्ति ? चेति सन्देहे, तदभावं बादरिराचार्य्यो मन्यते । हि-हेतौ । यतः मुक्तस्य "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत " इति श्रुतिरन्वयव्यतिरेकाभ्याम् एवं शरीराद्यभावमाह ॥ १० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अथ तस्य दिव्यविग्रहवत्त्वप्रदर्शनायारभ्यते । तत्रैवं विशय्यते, किं मुक्तस्य देहेन्द्रियादियोगो ऽस्ति ? उत नास्ति ? आहोस्विद्यथासङ्कल्पमस्ति च नास्ति चेति । तत्र प्रथमं बादरिपक्षमाह —

अभावं बादरिराह ह्येवम् ।

मुक्तस्य न सन्ति देहादयो ऽन्यथा दुःखादियोगस्याप्यनपहतिप्रसङ्गात् । हि यतो मुक्तस्यैवं शरीराद्यभावं "न ह वै सशरीरस्य सत, प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इत्यन्वयव्यतिरेकश्रुतिराहेति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ १० ॥

सू० भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ४ । ४ । ११ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

तच्छरीरादिभावं जैमिनिर्मन्यते । कुतः ? "स एकधा भवति त्रिधा भवती"त्यादि वैविध्यामननात् ॥ ११ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ।

भावं मुक्तस्य शरीरादेः सत्तां जैमिनि-

राचार्य्यो मन्यते। कस्मात् ? विकल्पामननात्। "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिरि"ति हि भूमविद्यायां तस्य वैविध्यामननात्। तच्च वैविध्यं मुक्तस्य शरीरविषयम्। अणुपरिमाणस्याच्छेद्यस्यात्मनो वैविध्यासम्भवात्। अशरीरश्रुतिस्तु कर्मजन्यशरीरविषया॥ ११॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्।

मुक्तस्य शरीरादिभावं जैमिनिराचार्यो मन्यते। कुतः ? विकल्पामननात् "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिरि"ति हि भूमविद्यायां मुक्तस्य विविधः कल्प आम्नायते। नहि विविधशरीरमन्तरैकस्याछेद्यस्याणुपरिमाणस्यात्मनो वैविध्यं सम्भवति। अशरीरत्वश्रुतिस्तु कर्मजन्यशरीराभावपरेत्युक्तं पुरस्तात्॥ ११॥

सू० द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः॥४।४।१२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

सङ्कल्पादेव शरीरत्वमशरीरत्वञ्च मुक्तस्य भगवान् बादरायणो मन्यते । द्वादशाहस्य यथा "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदि "ति सत्रत्वमहिनत्वं च भवति, तद्वत् ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

सम्प्रति स्वकीयं राद्धान्तमाह —

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ।

अतः सङ्कल्पादेवोभयविधत्वं भगवान्बादरायणो मन्यते । यथासङ्कल्पं मुक्तशरीरादिभावाभावौ भवत इत्यर्थः । एवं सति न कस्यचिद्वाक्यस्य व्याकोपः । द्वादशाहवत्, द्वादशाहस्य यथोभयविधत्वं सङ्कल्पभेदेनास्ति । "द्वादशहमृद्धिकामा उपेयुरि "त्युपैति चोदनायाः सत्रत्वं "द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदि"ति यजतिचोदनाया अहीनत्वञ्च द्वादशाहस्य भवति, तद्वत् । अत इति शब्दस्य वाक्यद्वयादित्यर्थो वा बोध्यः "मनसैवैतान्कामान्पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इत्य-

शरीरस्य भोगवादिवाक्यम् " स एकधा भवती" त्यादि सशरीरस्य भोगवादिवाक्यम्(च) ॥ १२ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अथ स्वमतेन सिद्धान्तमाह —

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणो ऽतः ।

अतः सङ्कल्पादेवेति श्रुतेः " यद्वा मनसैवैतान्कामान्पश्यन्र-मते य एते ब्रह्मलोके " इत्यशरीरस्यैव भोगश्रुतेः " स एकधा भवती" ति सशरीरत्वश्रुतेश्चेत्युभयविधश्रवणाद्धेतोर्मुक्तस्य शरीरादिभावाभावोभयविधं भगवान्बादरायणो मन्यते । तथात्वे चोभयश्रुतिर्नो विरुद्ध्यते । तत्र दृष्टान्तमाह । द्वादशाहवदिति । यथा द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदि" ति उपैतियजतिभ्यां चोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन द्वाद-शाहस्य सत्रत्वमहीनत्वं च भवति । तद्वत् शरीरादिमत्त्वं तद-भावश्च भगवत्सङ्कल्पाधीनं मुक्तस्येति ज्ञेयम्, तस्य सत्यसङ्कल्प-त्वयोगे ऽपि शरीरादिसर्जने प्रवृत्त्यभावादित्यर्थः ॥ १२ ॥

सू॰ तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ।

४ । ४ । १३ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

स्वसृष्टशरीराद्यभावे स्वप्नवद्भगवत्सृष्टशरीरा-दिना मुक्तभोगोपपत्तेः शरीरादेर्मुक्तसृज्यत्वा-नियमः ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ।

तन्वभावे स्वसृष्टशरीराद्यभावे सन्ध्यवत्स्वप्नवद्भगवत्सृष्टोपकरणकलापेन मुक्तस्य लीलारसभोगोपपत्तेः । मुक्तः स्वसङ्कल्पादेव शरीरादिकं सृजतीत्यनियमः । सत्यसङ्कल्पो मुक्तः पितृलोकादिस्वशरीरादिस्रष्टुं समर्थो ऽपि स्वलीलानुरूपैः परमपुरुषसृष्टैरुपकरणैर्लीलारसं भुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वप्ने भगवत्सृष्टैरेव रथादिभिर्बद्धो भुङ्क्ते इति प्रागुपपादितम् ॥ १३ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु देहाद्यभावे कथं भोगसिद्धिरिति ? चेत्तत्राह —

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ।

स्वसृष्टतन्वाद्युपकरणाभावे भगवत्सृष्टैरुपकरणैरेव मुक्तस्य सर्वभोगोपपत्तेः सन्ध्यवत्स्वप्नवत्, यथास्वप्ने पूर्वोक्तरीत्या परमेश्वरसृष्टैः शरीरेन्द्रियैर्बद्धजीवो भुङ्क्ते, तद्वन्मुक्तो ऽपीत्यर्थः । नच स्वप्ने जीव एव स्रष्टेति वाच्यं, पूर्वमेव विस्तरशो निरस्तत्वात् । तस्माल्लीलाप्रवृत्तपरमेश्वरसृष्टैरेव पितृलोकादिभिर्मुक्तस्यापि लीलारसास्वादः सूपपन्न इत्यर्थः ॥ १३ ॥

सू० भावे जाग्रद्वत् ॥४।४।१४॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

स्वसृष्टशरीरादिभावे ऽपि मुक्तस्य भगवल्लीलारसभोगोपपत्तेः कदाचिद्भगवल्लीलानुसारिणा स्वसङ्कल्पेनापि सृजति ॥ १४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

भावे जाग्रद्वत् ।

उपपत्तेरित्यनुवर्त्तते। स्वसृष्टतन्वादिभावे जाग्रद्वत् पुरुषवन्मुक्तस्य लीलारसभोगोपपत्तेः। मुक्तः स्वयं शरीरादिकं न सृजतीत्यप्यनियमः। यथा प्रबुद्धः पुरुषः भगवत्सृष्टपुरुषकाष्टलोष्टानुसारेण तत्सृष्ट्यन्तर्गतं पुत्रगृहरथादिकं यथाशक्ति सृजति, तेन विहरते। तथा मुक्तो ऽपि भगवदनुग्रहात्सत्यसङ्कल्पस्तल्लीलानुरूपं तदिच्छानुसारिण्या निजेच्छया पितृज्ञात्यादिकं शरीरादिकं च सृजति, तल्लीलारसं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥१४॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

भावे जाग्रद्वत् ।

स्वसृष्टतन्वादिपितृलोकादिभावे जाग्रत्पुरुषभोगवन्मुक्तस्य लीलारसभोगोपपत्तिः। यथा परमेश्वरो लीलारसार्थं वसुदेवादिपितृलोकं सृजते। सृष्ट्वा च तैर्मनुष्यधर्मलीलारसं भुङ्क्ते ।

तथा मुक्तानामपि पितृलोकादिकं स्वलीलार्थं स्वयमेव सृष्ट्वा, स्वसृष्टैकदेशमुक्तपितृलोकादिकं तान्भोजयति । कदाचिच्च मुक्ता- अपि परमात्मप्रसादेनाविर्भूतसत्यसङ्कल्पवत्तया परमात्मलीला- न्तर्गतस्वपितृलोकादिकं स्वयमेव सृजन्तीति सर्वमनवद्यम् ॥१४॥

सू० प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥४।४।१५॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

प्रभाया दीपस्येव ज्ञानेन धर्मभूतेन जीवस्यानेकशरीरेष्वावेशो भवति "स चान- न्त्याय कल्पते" इति श्रुतिस्तथाहि दर्शयति ॥१५॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

ननु "त्रिधा भवती"त्यादि श्रुत्युक्तं वैविध्यं तु देहेनापि मुक्तस्य न सम्भवति, एकेनाणु- स्वरूपेणानेकदेहव्याप्त्यसम्भवादित्याशङ्क्याह —

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ।

मुक्तस्याणुपरिमाणकस्यैकस्मिन्देहे स्थित- स्याप्यनेकेषु शरीरेषु धर्मभूतेन ज्ञानेनावेशः सत्यसङ्कल्पत्वादिदं मम शरीरमिदं चेत्येवं तत्तच्छरीरित्वेन समन्तात्प्रवेश उपपद्यते । प्रदी-

पवत् प्रदीपस्येव । यथैकत्र स्थितस्य प्रदीपस्य प्रभया धर्मभूतया ऽनेकेषु प्रदेशेष्वावेशस्तद्वत् । तथाहि श्रुतिर्दर्शयति । "वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्ताय कल्पते" इति ॥ १५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

अथ मुक्तात्मनो ऽणुपरिमाणत्वे ऽपि धर्मभूतज्ञानेनानेकशरीरव्यापकतामाह —

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ।

यथा प्रदीप एक एवैकस्मिन्प्रदेशे स्थितो ऽपि स्वप्रभया ऽनेकदेशेष्वाविशति । तथा ऽसौ स्वरूपेणाणुत्वे ऽपि धर्मभूतचैतन्येनानेकशरीरेषु व्याप्य, तद्गतभोगादिकमनुभवतीति। तथाहि दर्शयति श्रुतिः । "स चानन्त्याय कल्पते" इति ज्ञानसङ्कोचासङ्कोचाभ्यां बद्धमुक्तयोर्विशेषो बोध्यः । तत्र बद्धस्य भोगे तत्तत्कर्मैव नियामकं, मुक्तस्य तु परमात्मसङ्कल्पायत्तस्वेच्छैवेति भावः ॥ १५ ॥

सू० स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥४।४।१६॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

"प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्तो न बाह्यं

किञ्चन वेद नान्तरमि"ति वाक्यं तु न मुक्त-विषयं, किन्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरन्यतरापेक्षम् । नाह खल्वयं सम्प्रत्यात्मानं जानात्यहमस्मी"ति नो एवेमानि भूतानीति एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती"ति च "स वा एष एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन्नि"ति च जीवस्योभयत्र निर्बोधत्वं, मुक्त्य-वस्थायां च सर्वज्ञत्वं, शास्त्रेणाविष्कृतम् ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

नन्वनेकशरीरेषु जीवस्य धर्मभूतं ज्ञान-माश्रित्यापि स्थितिर्वक्तुमशक्या, "प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमि"ति परमात्मानं प्राप्तस्य विशेषज्ञानाभाववत्त्वश्रव-णादित्यत्राह —

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योः सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरन्यतरा-पेक्षमिदं वाक्यम्, आविष्कृतं हि । हि यतः जीवस्य स्वाप्ययसम्पत्त्योर्विशेषज्ञानाभाववत्त्वं, मोक्षदशायां सर्वज्ञत्वञ्च, श्रुत्यैवाविष्कृतम् । "नाह

खल्वयं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मी"ति "नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामी"ति श्रुत्या स्वाप्यये विशेषज्ञानाभाववत्त्वं जीवस्याविष्कृतम्। सम्पत्तौ च तस्य विशेषज्ञानाभाववत्त्वम् "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती "ति श्रुत्या ऽऽविष्कृतम् । विनश्यत्यनभिव्यक्तज्ञानो भवति मोक्षदशायां जीवस्य सर्वज्ञत्वं " स वा एष एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इति "सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश " इति च श्रुत्या ऽऽविष्कृतम् । तस्मान्मुक्तस्य परमपुरुषसृष्टशरीराद्युपकरणवत्त्वं यथासङ्कल्पं सशरीरत्वमशरीरत्वमनेकशरीरत्वं सर्वज्ञत्वञ्च सूपपन्नमिति सिद्धम् ॥१६॥

इति अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

ननु " प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमि "ति श्रुत्या ज्ञानसामान्यनिषेधात्कथं मुक्तस्य सर्वज्ञत्वमिति चेत्तत्राह --

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ।

नहीदं वाक्यमुक्तविषयं, यत्स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षं तत् । तत्र स्वाप्ययः सुषुप्तिः "स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते" इति श्रुतेः सम्पत्तिश्चोत्क्रान्तिर्मरणमिति यावत् । "वाङ्मनसि सम्पद्यत" इत्यारभ्य "तेज परस्यां देवतायामि" ति श्रवणात् । हि यतः सुषुप्तिमरणयोर्जीवस्य विशेषज्ञानाभाववत्त्वं, मोक्षदशायां सर्वज्ञत्वञ्च, श्रुत्यैवाविष्कृतम् । तथाहि छान्दोग्ये "नाह खल्वयं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि *विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामी"ति सुषुप्तौ विशेषज्ञानाभावं निरूप्य तत्रैव वाक्ये मुक्तमधिकृत्य "स वा एष एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान्पश्यन्रमते य एते ब्रह्मलोके" इति सर्वज्ञत्वमाह "सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश" इति श्रुत्यन्तरात् । मरणे च "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती"ति विशेषज्ञानाभावमाह । विनश्यति न पश्यतीत्यर्थः एवञ्च "प्राज्ञेनात्मने"ति श्रुतेः सुषुप्तिमरणयोरन्यतरविषयकत्वाच्च मुक्तपरत्वमिति मुक्तस्य ज्ञानानन्त्यमुपपन्नम् ॥ १६ ॥

इति अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू०जगद्व्यापारवर्ज्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ४।४।१७ ॥

---

* विनाशमदर्शनम् ।

वेदान्तपारिजातसौरभः।

जगत्सृष्ट्यादिव्यापारेतरं मुक्तैश्वर्यम्। कुतः? "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादौ परब्रह्मप्रकरणान्मुक्तस्य तत्रासन्निहितत्वाच्च ॥१७॥

वेदान्तकौस्तुभः।

एवमुक्तप्रकारस्य मुक्तस्य परमसाम्यं गतस्यैश्वर्य्यं किं लक्षणमितीदानीं चिन्त्यते —

जगद्व्यापारवर्ज्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च।

मुक्तैश्वर्यं किं जगद्व्यापाररूपम्? उत तद्वर्ज्जमिति? संशयः। "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"ति साम्यश्रुतेः परमपुरुषवन्मुक्तस्यापि सर्वजगत्सृष्टिस्थित्यादिव्यापाररूपमैश्वर्यं भवतीति पूर्वः पक्षः। तत्रोच्यते— जगद्व्यापारवर्ज्जमिति। मुक्तैश्वर्यं जगत्सृष्ट्यादिनियमनरूपव्यापारभिन्नं भवितुमर्हति। जगत्सृष्ट्यादिव्यापारस्तु परब्रह्मण एव। कुतः? प्रकरणात्। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिषु सृष्ट्यादिवाक्येषु तस्यैव प्रकरणात्। असन्निहितत्वाच्च। सृष्ट्यादिवाक्येषु जगत्कर्त्तृत्वादिना मुक्तस्यानुक्तत्वाच्च ॥ १७ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

जगद्व्यापारवर्ज्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ।

मुक्तैश्वर्यं किं जगत्सृष्ट्यादिव्यापाररूपम् ? उत परमात्मस्वरूपगुणाद्यनुभवरूपमिति ? संशये, किं तावद्युक्तं ? साम्यश्रुतेर्जगत्सृष्ट्यादिव्यापाररूपमिति प्राप्ते, आह । जगदिति । मुक्तस्यैश्वर्यं जगत्सृष्टिस्थितिनियमनरूपव्यापारेतरं भवितुमर्हति । कुतः ? प्रकरणात् । सृष्ट्यादिनिर्णयेषु सर्वत्र परस्यैव प्रकृतत्वात् । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदि"त्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

मू० प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥४।४।१८॥

वेदान्तपारिजातसौरभः

"स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"त्यादिश्रुत्या मुक्तस्य जगद्व्यापारप्रतिपादनात् "जगद्व्यापारवर्ज्जमि"ति यदुक्तं तन्नेति चेन्न, तया श्रुत्या हिरण्यगर्भादिलोकस्थानां भोगानां मुक्तानुभवविषयतयोक्तत्वात् ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः

ननु जगद्व्यापारवर्ज्जं मुक्तैश्वर्यमिति यदुक्तं तन्न । कुतः ? "स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"त्यादिप्रत्यक्षोपदेशात् । प्रत्यक्षं श्रुतिस्तया छान्दोग्यादिश्रुत्या मुक्तस्य जगद्व्यापाररूपमैश्वर्य्यमुपदिश्यते, तस्मादिति चेन्न । कुतः ? आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । आधिकारिकमण्डलस्थाः हिरण्यगर्भादिलोकस्था भोगास्ते अपि मुक्तानुभवविषयास्तेषामुक्तेः, छान्दोग्यादिश्रुत्या तत्प्रतिपादनादित्यर्थः ॥ १८ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

किञ्च तत्र तत्र जगद्व्यापारप्रकरणे मुक्तस्यासन्निहितत्वादपि न तस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वमिति —

प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः

प्रत्यक्षं श्रुतिः । ननु "स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती" ति छान्दोग्ये "आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती"ति तैत्तिरीयके च मुक्तस्य प्रत्यक्षेण श्रुत्या जगद्व्यापारोपदेशात्तद्वर्जनं न युक्तमिति चेत्तन्न । कुतः ? आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । आधिकारिका लोकनियमनाधिकारे नियुक्ता हिरण्यगर्भादयस्तेषां मण्डलानि लोकास्त-

स्थभोगा मुक्तानुभवविषया इति तया श्रुत्योच्यते ॥ १८ ॥

सू० विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ ४।४।१९ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

जन्मादिविकारशून्यं स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तगुणसागरं सविभूतिकं ब्रह्मैव मुक्तो ऽनुभवति । तथाहि मुक्तस्थितिमाह श्रुतिः । "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ऽनात्म्ये निरुक्ते निलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ऽथ सो ऽभयं गतो भवति रसो वै स रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दीभवती"त्यादिका ॥ १९ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

जगद्व्यापारवर्ज्जं मुक्तैश्वर्यमित्युक्तं, तत्किमित्याकाङ्क्षायां सविभूतिपरब्रह्मानुभवरूपं मुक्तस्यैश्वर्यं दर्शयन्नाधिकारिकमण्डलस्थभोगानां मुक्तानुभवविषयत्वकथनान्मुक्तस्य बद्धतुल्यतां प्राप्तां निराकरोति —

विकाराऽवर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ।

विकारावर्त्ति जन्मादिविकारास्पृष्टं स्वभावतः

अपास्तसमस्तदोषं समस्तकल्याणगुणैकसागरं सविभूतिकं परं ब्रह्मैव मुक्तो ऽनुभवति । चेत्यवधारणे । तथाहि मुक्तस्थितिमाह श्रुतिः । "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्ये ऽनिरुक्ते ऽनिलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ऽथ सोऽभयं गतो भवति रसो वै स रसं ह्येवायं लब्ध्वा ऽऽनन्दी-भवति येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमि"त्यादिका । अयमर्थः, बद्धः कदा-चिद्दैवाद्धिरण्यगर्भादिलोकान् गत्वा ऽप्यभयं न प्राप्नोति, "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनराव-र्त्तिनो ऽर्जुने"ति भगवद्वचनात् । मुक्तस्तु सवि-भूतिं भगवन्तं प्राप्य तद्विभूतिविशेषतदन्तर्गत-हिरण्यगर्भादिलोकस्थानपि भोगान्भुङ्क्ते । "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति श्रुत्योच्यते । सर्वेषां परब्रह्मविभूतिभूतानां लोकानां परे ब्रह्मणि स्थितिः । "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्च-ने"ति श्रुत्योच्यते । नच वाच्यं परस्माज्जीवस्या-न्यत्वात्कदाचिद्भयं भवेत्, "द्वितीयाद्वै भयं भवती" ति वचनादिति, व्याघ्रात् मृगस्येव परस्मा-

न्मुक्तस्य द्वितीयत्वाभावात्, ब्रह्मात्मकत्वा-द्ब्रह्मानन्यतया जीवस्य प्राग्बहुशः प्रति-पादितत्वाच्च ॥ १६ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

एवं तर्हि बद्धमुक्तयोः को वा विशेष इति चेत्तत्राह —

विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ।

चशब्दो ऽवधारणे । विकारे जन्मादिषट्केन वर्त्तत इति विकारावर्त्ति जन्मादिविकारशून्यं निखिलदोषास्पृष्टमाहात्म्यं निरतिशयकल्याणगुणाब्धिसविभूतिकं ब्रह्मैव मुक्तो ऽनुभवति । तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन हिरण्यगर्भादिभोगानुभवो ऽप्यविरुद्धस्तदा-श्रितत्वात्सर्वस्येति भावः । तथाहि मुक्तस्थितिमाह श्रुतिः । " यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ऽनात्म्ये निरुक्ते निलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ऽथ सो ऽभयं गतो भवति रसो वै स रसं ह्येवायं लब्ध्वा ऽऽनन्दीभवति येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतम-विज्ञातं विज्ञातमि" त्याद्याः सविभूतिकब्रह्मानुभवितृत्वेनैव सर्वानुभवितृत्वान्मुक्तस्य " तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती" त्याद्युच्यते ॥ १९ ॥

सू० दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ।

४।४।२०॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

कृत्स्नजगत्सृष्ट्यादि व्यापारार्हं ब्रह्मैव " स

कारणं कारणाधिपाधिपः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमि"ति श्रुतिस्मृती दर्शयतः " जगद्व्यापारवर्ज्जं मुक्तैश्वर्य्यम् ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ।

प्रत्यक्षं श्रुतिः, अनुमानं स्मृतिः । ते श्रुतिस्मृती एवम्भूतं जगत्सृष्टिस्थित्यादिव्यापारार्हं विकारावर्त्ति ब्रह्मैव दर्शयतः । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म एष सर्वेश्वरः एष भूताधिपतिरेष भूतपालः एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः स कारणं कारणाधिपाधिपः तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चन एको वशी सर्वगः कृष्णः

ईड्य" इत्यादिश्रुतिः। "मया ऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्। विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते। मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जये"ति स्मृतिः मुक्तस्य तु परब्रह्मसाधर्म्ये ऽपि निखिलचेतनाचेतनपतित्वतन्नियन्तृत्वतद्विधारकत्वसर्वगतत्वाद्यसम्भवाज्जगद्व्यापारवर्जमैश्वर्यम् ॥ २० ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

दर्शतयश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ।

परस्यैव जगत्कारणत्वसर्वनियन्तृत्वादिव्यापारस्वान्तन्त्र्यं, न मुक्तस्य। तस्य तु परब्रह्मानुभवितृत्वमेवेत्येवं श्रुतिस्मृती दर्शयतः। "एष सर्वेश्वरः एषः भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी" त्यादिश्रुतिः "अहं सर्वस्य प्रभवः, मत्तः परतरं नान्यदि" त्यादिका स्मृतिः ॥ २० ॥

सू० भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ।

४ । ४ । २१ ॥

वेदान्तपारिजातसौरभः।

"सो ऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा

विपश्चिते"ति भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च मुक्तैश्वर्यं जगद्व्यापारवर्ज्जम् ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभः।

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ।

"सो ऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति भोगमात्रे खलु मुक्तस्य परब्रह्मसाम्यबोधकलिङ्गाच्च मुक्तैश्वर्यं जगद्व्यापारवर्ज्जमिति गम्यते ॥ २१ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा।

इतश्च जगद्व्यापारेतरं मुक्तैश्वर्यमित्याह —

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ।

यथा सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वादिसद्गुणाश्रयस्य परमात्मनः स्वविभूत्यनुभवानन्दरूपभोगः सदैकरसस्तथा तन्मात्रभोगः सविभूतिब्रह्मयाथात्म्यानुभवितॄणां मुक्तानामपि समः। नतु स्वरूपेण ते ब्रह्मसमास्तेषामणुपरिमाणकत्वादतो भोगमात्रसाम्यलिङ्गात् जगद्व्यापारवर्ज्जं मुक्तानामैश्वर्यमिति निश्चीयते। "ब्रह्मविदाप्नोति परमि" त्युपक्रम्य "सो ऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते" ति परमं साम्यमुपैती"त्यादिश्रुतिभ्यः मात्रपदान्मुक्तगस्यैश्वर्यस्य स्वतन्त्रताव्यावृत्तिरपि बोध्यते ॥ २१ ॥

सू० अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् । ४।४।२२॥

वेदान्तपारिजातसौरभः ।

परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य संसाराद्विमुक्तस्य प्रत्यगात्मनः पुनरावृत्तिर्न भवति कुतः ? "एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते मामुपेत्य तु कौन्तेय! पुनर्जन्म न विद्यते" इति शब्दात् ॥ २२ ॥

हरिरों तत्सदिति श्रीमद्भगवन्निम्बार्कविरचिते शारीरकमीमांसावाक्यार्थे वेदान्तपारिजातसौरभे चतुर्थाऽध्यायस्य चतुर्थपादः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभः ।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ।

मुक्तस्य भोगमात्रे ब्रह्मसाम्यप्रतिपादनात्स्वरूपसाम्याभावो दर्शितस्तस्य ब्रह्मविलक्षणस्य मुक्तस्वरूपस्यानावृत्तिर्बोध्या । "एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते ब्रह्म-

लोकमभिसम्पद्यन्ते न च पुनरावर्त्तते एतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्त्तते. मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गे ऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च "त्यादिश्रुतिस्मृतिरूपाच्छब्दात् । सूत्रावृत्तिः शास्त्रसमाप्तिद्योतिका । सर्वात्मभूतपरमानन्दपरब्रह्मानुभवरूपं मुक्तैश्वर्य्यमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

इति जगद्व्यापारवर्ज्जाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सूत्रसूत्रार्थकारौ हि वन्दे ऽहं यत्प्रसादतः ॥
श्रुत्यब्धेरुद्धृतो भूत्यै विदां वेदान्तकौस्तुभः ॥१॥

हरिरों तत्सदिति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तकाचार्यश्रीमन्निम्बार्कपादपद्मान्तेवासिना श्रीश्रीनिवासाचार्येण विरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमति वेदान्तकौस्तुभे चतुर्थाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

वेदान्तकौस्तुभप्रभा ।

तत्र पुनरावृत्तिशङ्कां वारयति —

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ।

एवं परब्रह्मोपासनया विमुक्तनिःशेषाविद्यार्गलस्य तल्लोकं गतस्य तद्भावमापन्नस्य न तस्मात्पुनरावृत्तिर्भवति । कुतः ? शब्दात् । "एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते नच पुनरावर्त्तते एतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्त्तते अस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति इह न पुनरावृत्तिरि"त्यादिपरविद्याप्रकरणगतश्रुतिभ्यः "मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते, तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च"त्यादिस्मृतिभ्यश्च । अयम्भावः यथा परमात्मा सर्वज्ञः सर्वकारणं सर्वसद्गुणसमुद्रः सर्वनियन्तेति शब्दादवगम्यते, तथा निवृत्तसर्वाविद्यस्य परब्रह्मभावापन्नस्य मुक्तस्यापि न पुनरावृत्तिरिति शब्दादेवावगम्यते । परमात्माऽपि तादृशं स्वातिप्रियं ज्ञानिनं लब्ध्वा न कदाचिदपि स्वस्मात्स्वलोकाच्च वियोक्तुमिच्छतीति स्वयमेवाह "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय" इत्यादिना । सूत्रावृत्तिः शास्त्रपरिसमाप्तिद्योतनार्था ॥ २२ ॥

इति जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ॥ ६ ॥

भगवद्भावसम्पत्तिं मुक्तिं श्रुतिमुखेरिताम् ॥
फलं वेदान्तशास्त्रस्य प्रावोचद्बादरायणः ॥ १ ॥
सर्ववेदशिरोगीतस्तर्कातीतश्च यो हरिः ॥
ध्यानेन मुक्तिदः कृष्णस्तं मुकुन्दं गुरुं श्रये ॥ २ ॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्त्तकाचार्य श्रीश्रीनिम्बार्कमतानुयायि-
श्रीमन्मुकुन्दचरणारुणपद्ममकरन्दभृङ्गेण जगद्विजयि श्रीदश्री-
केशवकाश्मीरिभट्टेन सङ्गृहीतायां श्रीवेदान्तकौस्तुभ-
प्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्याय-
चतुर्थपादविवरणम् ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायं फलाख्यश्चतुर्थोऽध्यायः ।

अस्य फलाऽध्यायस्य प्रथमे पादे सूत्राण्येकोनविंशतिः ॥ १९॥
अधिकरणानि चैकादश (११)
द्वितीये पादे सूत्राणि विंशतिः (२०)
अधिकरणानि एकादश (११)
तृतीये पादे सू० पञ्चदश (१५)
अधिकरणानि पञ्च (५
चतुर्थे पादे सू० द्वाविंशतिः (२२)
अधिकरणानि षट् (६)
सर्वाणि चैतदध्यायसूत्राणि षट्सप्तति. (७६)
सर्वाण्यधिकरणानि च त्रयस्त्रिंशत् ॥ [३३]
परिसमाप्ता चेयं समन्वया ऽविरोध साधन फल विषया,
उत्तरमीमांसाचतुरध्यायी ॥

मुद्रापितश्चेदं श्री॰श्रीनिम्बार्कदर्शनं बङ्गदेशस्थ वर्द्धमान-
नगरनिवासि श्रीश्रीमधुसूदनशरणदेवगोस्वामिभिः स्वसम्प्रदा-
यिनां विदुषाम्वितरणार्थम् ॥

तत्त्वमादिपदवाच्यविष्णवे ।
जिष्णवे ऽखिलगुरो ! भविष्णवे ॥
आत्मनां यमयते प्रतेजसे ।
नौमि ते मधुरिपो ! महौजसे ॥ १ ॥

शुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
फलं	ज्ञानफल	१	११
अकृतं	अकृतः	५	९
दु.खस्यान्तं निगच्छति	दुःखस्यान्तो भविष्यति	६	३
मृत्युमेति	मृत्युमत्येति	६	७
प्रपद्यंते	प्रपद्यते	६	९
अन्यमीशंतन्महि	अन्यमीशमस्य महि	७	४
जुष्टंततः	जुष्टस्ततः	७	५
तमीश्वरणां	तमीश्वराणां	८	६
ब्रह्य	ब्रह्म	८	१९
तन्महिमानं	अस्य म०	९	२
त्रिगुणार्थान्माया	त्रिगुणार्था माया	११	५
ऽक्षरमुच्यते	ऽक्षरउच्यते	११	९
अन्योऽन्तरात्मा	अन्योऽन्तरआत्मा	११	२०
अज्ञानघनः	प्रज्ञानघनः	१२	३
एवद्रष्टा	एषहि द्रष्टा	१२	७
उत्तमपुरुषो नोयजनं	उत्तमः पुरुषो नोपजनं	१२	१५
शास्त्रार्थवत्वात्	शास्त्रार्थवत्त्वात्	१२	२०
सिनीताः	सिनीतः	१३	८
नानापदेशात्	नानाव्यपदेशात्	१३	१५
दुःप्रेक्ष्यं	दुष्प्रेक्ष्यं	१५	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
विस्तार.	विस्तर.	१७	५
श्रीश्रीनिवासाचार्य	श्रीश्रीनिवासमाचार्य	१९	१७
गाह्यं	ग्राह्यं	२०	२४
गोपीजन ! मनोहर	गोपीजनमनोहर!	२१	१०
चेत्र	चैत्र	२४	२०
बद्धमुक्त दुःखा	बद्धमुक्तदुःखा	२६	१२
किञ्चोपाधिः	किञ्चोपाधेः	२८	१५
विशेषमुमुक्षो	विशेषः मुमुक्षो	२९	२०
सर्वस्वाप्यधि	सर्वस्याप्यधि	३०	५
विरोधस्यापरि	विरोधस्य परि	३०	७
वस्तुनाऽधिष्ठान	वस्तुनोऽधिष्ठान	३०	१३
सामग्रयापेक्षा	सामग्र्यपेक्षा	३३	१९
मृतपरिणतत्त्वेन	मृत्परिणतत्वेन	३५	६
अध्यासवत्वं	अध्यासवत्त्वं	,,	२१
निमितइति	निमित्त इति	३६	५–६
तत्वमस्यादि	तत्त्वमस्यादि	३६	१२
सत्वेपि	सत्त्वेऽपि	३६	२१
निमितो	निमित्तो	३६	२५
कारणीय	करणीय	३७	१०
त्वाद्दिव	त्वादिति	३७	११
दिति तव	तव	३७	१२
भ्रमोपदान	भ्रमोपादान	३७	२२
निवृति	निवृत्ति	३८	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
ज्ञाननिवत्त्य	ज्ञाननिवर्त्य	३८	१२
जीवन०	जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानादावव्याप्त्यादेः	३८	१९
व्याप्या	व्याप्त्या	३८	२१
द्दष्टव्या	द्रष्टव्या	३८	२२
बलीयस्तं	बलीयस्त्वं	३९	८
विषयीभावा	विषयिभावा	३९	९
विनियो·	विनियो	३९	९
असंक्षेप	असंख्येय	४०	४
कांशार्थात्वांगी	कांशार्थांगी	४६	१४
व्यावृत	व्यावृत्त	४६	२०
व्यावृत	व्यावर्त्त	४७	१७
वृत	वृत्त	४७	२०
भाव	भावः	४९	१९
व्यावृति	व्यावृत्ति	५०	१८
तत्तत्तद्	तत्तद्	५३	२०
साधितुं	साधयितुं	५४	१
ब्रह्या	ब्रह्मा	५४	१३
विद्या	दिव्या	५५	८
सर्वा	सर्वाः	,,	,,
वेदैश्र	वेदैश्च	५६	३
वेद्य.	वेद्यः	५६	४
कार्यत्वा	कार्य	५६	२२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
गृहीतु	ग्रहीतु	५७	६
तावक्कत्वं	तावत्कत्वं	५९	१३
ऽन्वयः	ऽन्वय. समन्वयस्तस्मात्	६०	१
एकोनारा	एको ह वै नारा	६३	६
यजेत्	यजेत	६३	२०
यार्थत्वमा	यार्थत्वादा	६४	१२
त्वतदर्था	अतदर्था	६४	१७
प्रामाण्यं	प्रमाणं	६५	४
न्ययो	न्वयो	६५	८
जिगम	जिगमि	६५	१९
विषयस्यापि	विषयानन्दस्यापि	६८	७
प्रामाण्यं	प्रमाणं	७०	१५
सयोगः	संयोगः	७३	८

इति चतुःसूत्रीशुद्धाशुद्धपत्रं समाप्तम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
वियद्दा	बियदादि	४	८
निधर्मकस्य	निर्धर्मकस्य	४	१४
कोस्तु	कौस्तु	८	१
मुद्यन्तं	मुद्यतं	१३	६
सच्छच्छ	सच्छन्द	१३	१२
गुणि	गुणी	१९	९
स्पाप्या	स्याप्या	२३	८
यन्ते	यते	२४	४
इत्युतर	इत्युत्तर	२४	२३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
संगछते	सङ्गच्छते	२७	११
जीवः	ज्ञाता जीवः	२७	१३
वयवयुयो	वयवयो	२८	१२
द्यच	द्व्यच	२८	१४
आनन्दयता	आनन्दयिता	३०	१५
लब्धेव	लब्धैव	३५	१२
कारणान्यनिष्ठा	कारणानिष्ठा इति स्यात्	४०	१६
दृश्ये	अदृश्ये	४०	१७
अदृश्यो	दृश्यो	४०	१७
इयत्ता	इयत्ता	४०	२०
कारणान्यनिष्ठा	कारणानिष्ठा इति स्यात्	४१	१७
मयादीनामपि	मपि तर्हि	४२	१२
पुछं	पुच्छं	४२	२२
निवत्तन्ते	निवर्त्तन्ते	४३	४
मपट्र्	मयट्	४५	१
भ्वासेन	भ्यासेन	४५	१३
दववत्वो	दवयवत्वो	४५	२०
येवा	ये वा	५०	५
दृष्ट्वैव	दृष्ट्वैव	५१	१४
वत्वा	वत्त्वा	५१	१७
त्यराश्चो	त्पराश्चो	५२	१५
वाक्यस्थ	वाक्यस्य	५३	९
दित्यान्दतर	दित्यादन्तरः	५५	५
सर्बाणि	सर्वाणि	५५	१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
मन्वायते	मन्वापत्त्ये	६०	१२
मन्वायते	मन्वापत्त्ये	६२	३
मन्वायते	मन्वापत्त्ये	६२	६
चतुष्पाद्	चतुष्पाद्	६४	१०
तद्देवा	तद्देवा	६४	१४
कौक्षेप	कौक्षेय	६६	८
निगमात	निगदात्त	६७	३
क्षरछन्दो	क्षरच्छन्दो	६८	१४
योगात्सा	योगात्सादृश्य	६९	१०
पञ्चान्ये	पञ्चान्ये	६९	११
कृत्यर्थ	प्रकृत्यर्थ	७२	४
यत्त्वं	यन्त्वं	७४	३
स्योपास्यत्वन	स्योपास्यत्वेन	७५	१३
परत्मा	परमा	७७	३
यन्तं	यन्त्वं	८०	१३
हिततम	हिततमं	८०	१३
एवमैबेता	एवमेवैता	८०	१८
पास्वे	पास्स्वे	८१	१२
तद्वै	तद्ध्वै	८२	१३
पास्वे	पास्स्वे	८३	२
पास्वे	पास्स्वे	८३	१०
विद्यात्रि	विद्यात्रि	८४	२
शब्दे	शब्दै	८५	३
महन्मुखान	मरुन्मुखान	८५	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
महन् मुखान	मरुन् मुखान	८७	५
परिछिन्ने	परिच्छिन्ने	८९	१७
निरुप्य	निरूप्य	९२	१८
परमात्मा वा	परमात्मैवो	९३	१७
अभ्यातः	अभ्यात्तो	९५	६
अभ्यातो	अभ्यात्तो	९५	१०
अनादरो	अनादर	९५	११
अभ्यातो	अभ्यात्तो	९५	१६
शयो	शयौ	९६	१
अभ्यातः	अभ्यात्तः	९६	६
वत्वात्	वत्त्वात्	९६	९
कर्मत्ववोपा	कर्मत्वेनोपा	९८	१०
बंभ्रममाणः	बंभ्रम्यमाणः	१०२	१
नभ	नभः	१०२	१३
अद्विति	अद्विती	१०२	१९
द्रष्टश्रुता	दृष्टश्रुता	१०३	१३
दृष्टव्यः	द्रष्टव्यः	१०३	१४
श्चेति चेन्न	श्च नेति चेन्न	१०३	१८
श्चेतिचेन्न	श्च नेति चेन्न	१०४	५
श्चेतिचेन्न	श्च नेति चेन्न	१०५	८
दावल्य	दावल्प	१०५	१८
ब्रह्मणोऽत्यन्त	ब्रह्मणोरत्यन्त	१०६	४
उपादिश्य	उपादिशन्	११२	४
कर्ततया	कर्तृतया	११४	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
गह्वरेंष्ट	गह्वरेष्ठं	११५	१७
वर्त्तित्व	वर्त्तित्व	११५	२०
प्रकर्णे	प्रकरणे	११६	७
ब्रह्मयज्ञं	ब्रह्मजज्ञं	११६	७
वेतृत्वा	वेत्तृत्वा	११६	१०
गह्वरेष्टं	गह्वरेष्ठं	११६	१७
ब्रह्मयज्ञं	ब्रह्मजज्ञं	११७	७
ण्यन्तरः	ण्यन्तरः पुरुषः	११७	१५
द्रष्टृ	द्रष्टृ	११९	१
द्रष्टृ	द्रष्टृ	१२०	१३
सर्वमापु	सर्वमायु	१२३	१९
साधिष्टं	साधिष्ठं	१२४	१०
ग्राहुः	ग्राह	१२५	१५
औपनिषद्ब्रह्म	औपनिषदब्रह्म	१२७	६
षडुहडे	षडुदङ्डे	१२७	१९
मावर्त	मावर्त्त	१२८	३
पत्तिः	पङ्क्ति	१२८	७
कृत्य	कृत्वा	,,	,,
प्रजा	प्राजा	१२८	१७
दाताना	दान्ताना	१२९	१४
सावोचितं	शवोचितं	१३०	४
तद्वारा	तद्द्वारा	१३०	७
नर्न्दीं	नर्दीं	१३०	१३
ब्रह्मणोः	ब्रह्मणो	१३०	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
मावृर्त	मावर्त्त	१३१	१
अमृततत्वा	अमृतत्वा	१३२	१५
देवादि*	दैवाधि*	१३३	११
,,	,, *	१३४	७
अन्तरयामि	अन्तर्यामि	१३४	८
पृथ्वी	पृथिवी	,,	११
देवादि	दैवाधि*	१३५	१८
विषयः	विशयः	१३६	३
षष्ठयानु	षष्ठयनु	,,	९
द्रष्टान्तर	दृष्टान्तर	,,	१२
तस्य दष्टो	तस्यादृष्टो	१३७	१०
अदृष्ट	अद्रष्ट	,,	१६
अंतर्यामिनो	अंतर्यामिणो	१३८	८
देवाधि	देवादि	१४१	३
ह्यमना	ह्यमनाः	१४४	१६
परत	परतः	१४५	८
प्रामाणा	प्रमाणा	,,	११
सार्वज्ञा	सार्वज्ञ्या	,,	१३
न्यक्षर	न्यक्षरः	१४८	२
पथिवी	पृथिवी	,,	५
अन्तरयामि	अन्तर्यामि	,,	१३
प्रधानस	प्रधानस्य	,,	१७
रयि	रयिः	१५०	६
वेद	वेदिः	,,	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
वर्हिहृदयं	बर्हिर्हृदयं	”	”
तदातम	तदात्म	१५१	८
हृदयत	रूदयत	”	९
विषयः	विशयः	१५२	१५
प्रच्छयमानो	पृच्छ्य	१५३	११
उतरत्र	उत्तरत्र	”	१२
पुरुषमभि०	*पुरुषमपि चैनमधी०	१५५	१९
तथा	तद्यद्भक्तं	१५७	१
तद्यदभक्तं	तद्यद्भक्तं	१५८	७
वाजिनाः	वाजिनः	”	१५
आत्मत्वात्	सर्वात्मत्वात	”	१६
मात्रतया	मात्रया	१६३	१६
यः	यः स	१६५	१०
मायातन	मायतन	१६९	१८
तमेवं	तमेवैकमात्मानं	१७०	१७
दिवाद्या	द्यवाद्या	१७१	१६
यलस्भक	यलम्भक	१७२	७
कौस्तु	कौस्तुभ	१७३	१६
त्रिगुणात्मकया	त्रिगुणात्मिकया	१७६	१३
वेदोक्ते	भेदोक्ते	१७७	६
पिप्यलं	पिप्पलं	१७८	१५
”	”	१७९	४
त्यश्नन्न	त्यनश्नन्न	”	”
छान्दोग्यैः	छन्दोगैः	१८०	३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
स्याधिक्य	स्याधिक्या	१८३	११
विधान	भिधान	१८३	१२
भमानं	भूमानं	१८४	१९
निवर्तें	निवृत्ते	१८५	२२
विशक्तः	विसक्तः	१८७	१४
अस्थूलादीनां	अस्थूलत्वादीनां	१८९	१९
गार्गी	गार्गी	१९१	७
गार्ग्यदृष्टं	गार्ग्यदृष्टं	१९४	२१
सूर्य	सूर्यं	१९६	१७
मन प्रग्रह	मनः प्रग्रह	१९८	१९
ध्रुवं	ध्रुवं	१९९	४
"	"	"	७
मण्युप	मण्यु	२००	५
वह्म	ब्रह्म	"	१२
एव	एवं	२०१	४
यास्मिन्	अस्मिन्	२०३	४
गति	गतिः	२०६	२
निहितं क्षेत्रज्ञा	निहितमक्षेत्रज्ञाः ।	२०७	१७
रूपसंपद्य	रूपसम्पद्य	२११	११
वैरुप्या	वैरूप्या	२१६	१७
श्रुयते	श्रूयते	२२०	८
करोति	करोतीति	२२४	२
उपारिष्टा ।	उपारिष्टा	२२४	१०
देहादिमत्वा	देहादिमत्त्वा	२२५	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
नामरुप	नामरूप	२२६	२
सायूज्य	सायुज्य	२२७	३
मत्वसंभवः	मत्त्वसंभवः	"	६
मत्वाच्च	मत्त्वाच्च	"	"
वपुनानि	वयुनानि	"	८
हढयति	द्रढयति	२३४	१७
कृत्वे ऽपि	कृत्त्वे ऽपि	२३५	११
"	"	२३६	२
यथार्ता	यथर्ता	"	१२
गृहीतव्या.	ग्रहीतव्याः	२४२	६
मन्ये	मन्यै	२४३	१०
मध्वा	मध्व	२४५	११
"	"	२४६	६
सलभा	सुलभा	२४७	१४
शुद्रस्य	शूद्रस्य	२४८	७
गृहीतु	ग्रहीतु	"	१८
जन्मातर	जन्मान्तर	२५१	७
शोचताति	शोचतीति	"	१३
काक्षिसेनिं	काक्षसेनिं	"	२१
सेव्यमाणौ	वेष्यमाणौ	२५३	५
जिह्वाछेदो	जिह्वाच्छेदो	२५९	९
काशब्देन	काशशब्देन	१६२	१७
स्वित	स्वित्	"	१८
गृहीतव्यः	ग्रहीतव्यः	[illegible]३	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
वृहत्वा	वृहत्त्वा	२६४	६
वृहत्वा	वृहत्त्वा	२६५	१०
उपरिष्ठात्	उपरिष्टात्	२६९	५
भग	भगवा	२७१	७
शब्दैर्ग	शब्दैर्गृ	२७३	१६
सिद्धा ब्रह्मा	सिद्धाब्रह्मा	२७६	२०
छायानु	च्छायानु	,,	,,
महतत्त्वा	महत्तत्त्वा	२७८	१४
ज्ञानमात्मनि	ज्ञान आत्मनि	,,	१८
गं त्रयाणा	गन्तॄणां त्रयाणा	२८५	२
अनुमानिक	आनुमानिक	,,	४
प्रते	प्रत्ते	२८६	१७
परिछिन्न	परिच्छिन्न	२८७	१७
परमवेदं	परमे वेदं	,,	१९
प्रते	प्रत्ते	२८९	८
नाचिकेताग्नि	न चिकेतोऽग्नि	,,	१०
परिछिन्न	परिच्छिन्न	२९०	८
त्रयमेव	त्र्यमेव	,,	१५
प्राप्यप्रप्तृ	प्राप्यप्राप्तृ	,,	१६
तत्त्व	त्तत्त्व	२९२	२
वैदिप्र	वैदिकप्र	,,	१४
त्तद्वारा	त्तद्द्वारा	,,	१६
उर्ध्व	ऊर्ध्व	२९४	१३
च्छिद्रश्चमस	च्छिद्रश्चमस्म	२९५	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
ज्योतिरुपक्रमात्	ज्योतिरुपक्रमा	,,	१९
रूपक्रमात्तु	रूपक्रमा तु	२९८	५
स्यात	स्याता	३००	३
,,	,,	३०१	२२
द्दढयति	द्रढयति	३०३	३
षष्ठि	षष्टि	,,	१३
प्रकति	प्रकृति	३०४	६
विषये	विशये	३०६	५
प्राणाबोध्याः	प्राणाद्यो बोध्याः	३०७	१२
व्याक्रियते	व्याक्रियत	३११	१२
,,	,,	,,	१६
सौम्यद	सौम्येद	३१२	१०
व्याक्रियते	व्याक्रियत	३१३	६
द्दष्ट	द्रष्ट	३१३	२२
भिद्यत	भिद्यते	३१४	१
रूपविभागात्	रूपाविभागात्	,,	१०
व्याक्रियते	व्याक्रियत	,,	१२
,,	,,	३१५	१७
,,	,,	३१६	२०
न शक्यं	नशङ्का	३१७	५
ब्रुवाणि	ब्रवाणि	३१८	४
,,	,,	३२०	३
,,	,,	,,	२०
,,	,,	३२२	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
ततद्धोक्तृ	तत्तद्धोक्तृ	,,	१३
ब्रुवाणि	ब्रवाणि	३२३	२
,,	,,	,,	११
,,	,,	३२५	४
श्रेष्ठ्यं	श्रैष्ठ्यं	,,	७
उपसहाराभ्यां	उपसंहाराभ्यां	,,	२०
ब्रुवाणि	ब्रवाणि	३२६	१
स्वराज्य	स्वाराज्य	,,	४
प्रथ	पृथ	३२७	१४
यष्टिद्यातो	यष्टिधातो	३२८	२
एतत्वालाके	एतद्वालाके	३३०	१०
नास्त्यकृतं	नास्त्यकृतः	३३३	३
दृढयति	द्रढयति	३३८	२
खिल्प	खिल्य	३४३	१२
उतर	उत्तर	,,	१४
दृढयति	द्रढयति	३४४	१८
प्रयोगः	योगः	३४८	१७
निष्ठतक्षुः	निष्टतक्षुः	३५५	३
पृच्छयते एतद्य	पृच्छते दुतद्ध्यतिष्ठ	,,	,,
निष्ठतक्षुः	निष्टतक्षुः	,,	१०
पृच्छयते एतद्यदध्य	पृच्छते दुतदध्य	,,	११
निष्ठतक्षुः	निष्टतक्षुः	३५६	४
,,	,,	,,	६
मचिंत्या	मचिन्त्य	३५७	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
नचास्य	न तस्य	३५८	२
शब्दवाद्यो	शब्दवाच्यो	३५९	६
प्रकृतिरधि	प्रकृत्याधि	३६१	४
”	”	”	१२
विबृत्तिः	विवृतिः	३६४	७
गृहीतव्या	ग्रहीतव्या	३६७	११
चेतन	चेत	३६८	२
गृहीतुं	ग्रहीतुं	”	३
पाद्कानां	पादिकानां	”	९
मूलकानां	मूलिकानां	”	१०
गर्जमानः	गर्जन्	”	११
ज्योतीषि	ज्योतींषि	३६९	१४
प्रथिव्याः	पृथिव्याः	”	१७
महात्म्य	माहात्म्य	३७१	१३
विषये	विशये	३७२	८
दुःखात्यंत्य	दुःखात्यन्त	”	१३
प्रतिपाद्कानां	प्रतिपादिकानां	”	२१
मूलकाना	मूलिकाना	”	२२
युधिष्टिरः	युधिष्ठिरः	३७३	३
पादासना	यदासना	३७८	१०
असिद्धहेतु	असिद्धो हेतु	३७९	१५
दश्यते	दृश्यते	३८४	७
यावनालादेः	यवनीलादेः इति स्यात्	३८४	१९
जगतकारणं	जगत्कारणं	३८६	११

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
यदत्तसमंजसं	यत्तदसमं	३८८	१६
मृदघटयो	मृद्धटयो	३८९	७
पिण्डकार्या	पिण्डः कार्या	३९१	३
वेशषा	विशेषा	३९२	१९
न स्यात्	नं स्यात्	३९४	५
द्दढयितुं	द्रढयितुं	४०२	१२
छान्दोगाः	छन्दोगाः	४०३	१७
ताद्धिविधं	तद्द्विविधं	४०४	७
दनुबृतस्य	दनुबृत्तस्य	४०६	८
सताया	सत्ताया	४०७	१
तस्मात्बया	तस्मात्त्वया	"	२१
नविदुः	नविद्युः	"	२६
सतर्कैः	सत्तर्कैः	४०८	८
ऽनुन्मतस्य	ऽनुन्मत्तस्य	"	१५
अधिष्टानतत्वं	अधिष्ठानतत्त्वं	"	"
प्रवृत्यसभव	प्रवृत्त्यसम्भव	"	१९
पारिभाषित	पारिभाषिक	४११	९
नधीकरण	नधिकरण	"	१८
समा	सामा	"	२०
द्वारकं	तद्द्वारकं	"	२५
प्रयोगस्यैवा	प्रयोगस्येवा	४१२	६
वाध्यते	बाध्यत्वे	"	१४
उभयथापि पाशारज्जू	उभयतःपाशारज्जुः इति स्यात् ।	"	"

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
सद्रपं	सद्रूपं	४१३	७
वोभयव्याप्त वा	वोभयव्याप्यत्वं वा	,,	१२
मनस्यैवा	मनसैवा	४१४	१
विषयकै	विषयिकै	,,	२
सूत्रभाव्ये	सूत्रभाष्ये	,,	३
तवानिष्ठं	तवानिष्टं	४१५	१२
नुद्धरात्	नुद्धारात्	४१६	१२
अमृतोभवति	अमृतोभवति यत्रत्वस्य	,,	२०
सत्सामन्य	सत्सामान्य	४१७.	९
आरंभणशव्दादिर्येषां	आरम्भणशब्दः	४१९	२५
,,	आदिर्येषां	,,	,,
मृतिका	मृत्तिका	४२१	१५
तस्माद्दष्टांत	तस्माद्दृष्टान्त	,,	१८
त्वाद्दष्टांता	त्वाद्दृष्टान्ता	४२२	७
नुपपते	नुपपत्ते	,,	२०
प्रतिपर्त्ति	प्रतिपत्ति	४२५	६
विद्यादित्युत्क्वा	विद्यादित्युक्त्वा	,,	८
च्चार्न्द्रेधकार्य	च्चार्द्रेन्धनकार्य	,,	२१
ननु	नतु	४२६	२४
सृष्टाएव	स्रष्टा एव	४२९	१०
किंच एषुजाग्रति	किञ्चयएषुसुप्तेषुजागर्ति	,,	१४
यजुर्वेद साम	यजुर्वेदः साम	४३०	१४
सिद्धान्तसेतुकायां	सिद्धान्तसेतुटीकाया-	४३०	१७
,,	मितिस्यात्		

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
धमांतरं	धर्मान्तरं	४३२	४
ऽभूत्पूर्व	ऽभूतपूर्व	४३३	२
उपादानादविषय	उपादानविषय	”	१३
आक्षिप्योतिष्ठंत्य	आक्षिप्योत्तिष्ठन्त्य	४३४	१२
तत्रोतर	तत्रोत्तर	४३५	७
अक्ताशर्करा	अक्ताः शर्करा	”	१४
शेषादधृतेन	शेषाद्धृतेन	”	१५
षल्लिङ्गोपेत	षड्लिङ्गोपेतत्वेन	४३८	१
स्फूरति	स्फुरति	”	६
विषयत्व	विषयत्वं	”	१३
वस्ततस्तु	वस्तुतस्तु	४४०	१०
रूपाभ्यामगृह्यते	रूपाभ्यां नगृह्यते	४४२	१९
रुपेणा	रूपेणा	४४३	१०
स्वप्रांगणो	स्वप्रांगणे	४४५	२२
नातिशयो	नातिशये	४४६	३
नह्याध्यात्मका	नह्याध्यात्मिका	४५२	४
वक्षमाणो	वक्ष्यमाणो	”	२१
स्यादभेदो	त्स्यादभेदो	”	२२
निर्देशात्	निर्देशात्	”	”
कार्यकारेण	कार्याकारेण	४५५	१
सर्वशक्तिः	सर्वशक्ति	४५७	१६
शास्त्रविरुध्यते	शास्त्रं विरुध्यते	४५९	१४
दन्यंनिर्मूलं	दन्यन्निर्मूलं	४६२	२
निरवयशब्द	निरवयवशब्द	“	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
कुर्मः	कूर्म.	४६३	५
एव	एवं	”	”
सतत्तत्	सत्तत्तत्	”	१७
कुर्मौ	कूर्मौ	”	१९
विरोधामावा	विरोधाभावा	”	२०
वृंहति	वृंहयति	४६६	२
केमुत्य	कैमुत्य	”	९
वासिष्ट	वसिष्ठ	४६७	११
त्यह्लवा	त्पह्लवा	“	१६
स्रष्टृत्वेपि	स्रष्टृत्वेपि	४६८	८
गृहीता	ग्रहीता	४७३	१०
”	”	४७४	४
विवस्था	व्यवस्था	४८०	३
क्षेत्रज्ञाणां	क्षेत्रज्ञानां	४८१	५
मश्रोतत्वं	मश्रौतत्वं	४८३	१४
निषेधयित्वा	निषेध्य	४८४	४
षष्ठि	षष्ठि	”	१०
प्रवृते	प्रवृत्ते	”	१४
प्रवत्त्य	प्रवृत्त्य	४८९	३
महाद्या	महदाद्या	४९४	१८
प्रवृतेः	प्रवृत्तेः	४९६	६
दनर्थका	दनार्थिका	४९६	१४
दकशक्ति	दृक्शक्ति	४९७	६
”	”	”	१०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रलये वेला	प्रलयवेला	४९९	५
नैरपेक्षेण	नैरपेक्ष्येण	४९९	१४
गुणानानु	गुणाननु	५०१	१४
विलशितेन	विलसितेन	५०३	१४
परिमाणु	परमाणु	५०४	१६
प्यासामंजस्य	प्यसामञ्जस्य	५०५	५
पोप्लुयमान	पोप्लूयमान	५०६	९
महत्वा	महत्त्वा	५०९	५
,,	,,	,,	६
प्रथमानुपपत्तेः	प्रथिमानुपपत्तेः	,,	७
महत्वा	महत्त्वा	,,	१८
महत्वो	महत्त्वो	,,	१९
कमात	कर्मात	,,	२१
एतदात्म्य	ऐतदात्म्य	५१२	३
सर्गप्रलयो	सर्गप्रळययो	५१३	४
भ्युगमाच्च	भ्युपगमाच्च	,,	५
रज्जूघटयोः	रज्जुघटयो.	५१४	३
इद्दक्	ईद्दक्	,,	८
रज्जूघटयो	रज्जुघटयो	५१५	३
प्रवृत्तेभावा	प्रवृत्तेर्भावा	५१६	६
प्रवृति	प्रवृत्ति	,,	१८
प्रवृते	प्रवृत्ते	,,	,,
पत्तिरिति	पत्तेरिति	५१७	५
मत्वाच्च	मत्त्वाच्च	,,	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
मनित्यत्वंदर्शना	मनित्यत्वदर्शना	,,	११
समुदाये	समुदाय	५२२	१४
,,	,,	५२३	११
ब्रह्मार्थ	बाह्यार्थ	,,	१६
त्रितीयः	तृतीयः	५२४	३
माभव	मभाव	,,	९
गोरिति	गौरिति	५२५	१६
चतुर्विधा	चतुर्विधाः	५२८	२
चैतिका	चैत्तिका	,,	११
ध्वंसित्वा	ध्वंसित्वाद्	,,	२०
प्रवृता	प्रवृत्ता	५३१	७
त्रितीयः	तृतीयः	५३३	३
अङ्किचित्	अकिञ्चित्	५३४	८
किमापातं	किमायातं	,,	१३
अवस्थापिनी	अवस्थायिनी	५३५	१०
क्रमयोग	क्रमयौग	,,	१३
तद्वस्थः	तदवस्थः	५३७	९
निरस्यन्ते	निरस्यते	५३८	३
प्रकाश	प्रकाशः	५३९	६
निराधोऽपि	निरोधेऽपि	५३९	५
चर्म	चरम	५४०	७
अथ सत्य	अर्थसत्य	५४२	१९
,,	,,	५४३	१२
भावत्वभ्यमनु	भावत्वमभ्यनु	५४५	१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
गृहणात्	ग्रहणात्	५४५	१६
प्रत्यभिज्ञा	प्रत्यभिज्ञया	५४५	२०
गृहीतु	ग्रहीतु	५४६	१८
संतान	सन्तानः	५४७	७
नच	नचान्यः	,,	९
ष्टार्थास्ति	ष्ठार्थास्ति	५५०	१०
वहिष्टार्थ	बहिष्ठार्थ	,,	१३
तदेव	तदैव	५५१	६
वहिष्टार्था	बहिष्ठार्था	५५२	७
,,	,,	,,	१०
नियमाच्च । नभेदो	नियमान्न भेदो	,,	१४
स्वोत्पन्नोन	स्वोत्पन्नेन	५५३	७
पन्नत्वान्वा	पन्नत्वा	,,	१७
घटादयो	घटादयो	५६०	८
उत्पत्ति	उत्पत्तिः	,,	११
नास्तित्वानादि	नास्तित्वादिना	५६१	१०
प्रवृत्यनु	प्रवृत्त्यनु	५६२	१३
अलोका	लोका	५६३	३
द्रष्टः	दृष्टः	५६४	२०
दृढयति	द्रढयति	५६५	१८
गोरवः	गौरवं	५६६	१०
वयवानात्मा	वयववानात्मा	५७०	१६
मीष्यते	मिष्यते	५७२	१४
पक्षनापि	पक्षेणापि	५७३	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रवृर्त्तकाच्च	प्रवर्त्तकत्वाच्च	५७३	१७
दुखांत	दु.खान्त	५७४	९
मान्मान	मात्मानं	,,	१६
पृष्टव्या.	प्रष्टव्याः	५७८	१०
ुपपत्तरपि	नुपपत्तेरपि	,,	२०
सभस्वात्	सम्भवात्	५८२	१४
संभवत्	सम्भवात्	५८३	४
चरोपपन्ना	चरीउपपन्ना	५८५	१
ऽथ्यभिक्षुकः	ऽथ भिक्षुकः	५८६	१४
वामनार्हर्त	वाममार्हतं	५८७	२
यजनीय	यजनीय	,,	१३
मुख्यातस्य	मुख्यास्तस्य	,,	२५
प्रापणं	प्रायणं	,,	,,
त्प्रोक्तं	त्तुक्तं	५८८	१
ज्ञानेष्षेतेषु	ज्ञानेष्वेतेषु	,,	१५
मानस	मानसं	,,	२१
कश्चि न	कश्चन	५८९	५
बुद्धिभि	बुद्धिभिः	,,	११
दुर्दर्श	दुर्दृश	,,	१७
द्रश्यन्ते	दूदृश्यन्ते	५९०	४
स्वांगणो	स्वांगणे	,,	१८
ब्रह्मात्मकतेव	ब्रह्मात्मकतैव	,,	२५
बुद्ध्याद्यभि	बुद्ध्याद्यभि	५९१	४
ऽप्रमा	ऽप्रामा	५९२	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
हरिरौं	हरिरों	५९२	४
उभयविधि	उभयविघ	५९३	१४
चास्मिञ्छिास्त्रे	चास्मिञ्छास्त्रे	५९५	१३
प्रशंसार्थकैव	प्रशंसार्थिकैव	,,	२३
निमित्तका	निमित्तिका	,,	२४
संग्राहणार्थका	संग्राहणार्थिका	,,	२७
अधिकारीणां	अधिकारिणां	५९७	१
पुसां	पुंसां	,,	,,
विषदं	विशदं		४
निरवयस्या	निरवयवस्या	६००	१६
औषधयऔषधिभ्यः	ओषधय०	६१७	५
पथिव्यप्सु	पृथिव्यप्सु	६१९	१३
हेतु	हेतुः	६२०	१४
ज्योती	ज्योति	,,	१८
लयक्कमो	लयक्रमो	६२२	३
तल्लिङ्गागादिति	तल्लिङ्गादिति	६२३	२
विज्ञानमसी	विज्ञानमनसी	६२४	११
ज्योतिः रापः	ज्योतिरापः	,,	१६
पथिवी	पृथिवी	,,	,,
संग्रहीतेषु	संगृहीतेषु	६२५	११
मनस्यधि	मनोऽधि	६२५	१८
मन्नोज्ञ	मनोज्ञ	६२६	१२
मनस्यधि	मनोऽधि	६२६	१७
नजायतेवा	नजायते म्रियतेवा	६३०	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
समूलाः	सन्मूलाः	,,	१४
चन्न	चेन्न	,,	२०
साम्येद्	सौम्येद्	६३१	४
प्रककरणेषु	प्रकरणेषु	,,	१६
सत्तानश्रय	सत्तानाश्रय	६३२	१
संक्षेप	संक्षेप·	,,	२
निष्याद्	निष्पाद्य	६३५	१०
चिद्वेति	चिदेवेति	६३५	१२
विभुःपरि	विभुपरि	६३६	८
सत्वे	सत्त्वे	,,	१५
स्वस्यं	स्वश्यं	,,	२१
चिन्मात्रवेति	चिन्मात्रमेवेति	,,	२३
गानमात्रं	ज्ञानमात्रं	६३७	३
त्वदुराशे	त्वद्दुराशे	,,	१७
अंभवात्	असम्भवात्	६३८	१२
प्रवृत्य	प्रवृत्त्य	६४०	१५
कृषोऽहं	कृशोऽहं	,,	१७
स्वरुपा	स्वरूपा	६४१	२०
भवाभ्देदेन	भवाद्भेदेन	६४३	१०
ऋत्विज	ऋत्विजि	६४४	,,
नाहस्मीति	नाहमस्मीति	६४५	१९
परिछिन्ना	परिच्छिन्ना	६४८	२०
त्वादिना	स्वादिना	६४९	३
पुरूपार्थ	पुरुषार्थ	६५०	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
वीजांकुर	बीजाङ्कुर	६५१	३
स्वरुपेण	स्वरूपेण	६५१	८
,,	,,	,,	९
स्यानैक	स्यानेक	६५४	२
ग्राम्य साम्य	ग्रामस्वाम्य	,,	११
पंचया	पञ्चधा	६५७	३
व्याप्तौ	व्याप्तो	६५९	५
सर्वं हि	सर्वं ह	६६०	४
स्वरुप	स्वरूप	,,	६
वहन	बह्वन्	६६२	९
देह	देहं	,,	१९
तथाहि	तथा च	६६४	३
मारूह्य	मारुह्य	,,	१२
जलान्तरं	जलाम्बरं	६६५	१३
वृहत्व	बृहत्त्व	६६६	१४
बृहत्वा	बृहत्त्वा	,,	,,
यजेत्स्वर्ग	यजेत स्वर्ग	६७३	११
यदस्नासि	यदश्नासि	६७४	५
लोहित्यं	लौहित्यं	,,	२२
रञौ	रज्ञौ	६७५	१६
द्वारेणेवा	द्वारेणैवा	६७६	१८
चेतोमुख	चेतोमुखः	६७७	२२
द्रष्टुर्द्रष्टे	द्रष्टुर्दृष्टे	६७८	१४
कर्तृत्वादि	कर्तृत्वाद्य	,,	२०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
विपयकैव	विषयिकैव	६७८	२३
सङ्कोयस्य	सङ्कोऽस्य	६७९	७
जक्षन्	जक्षत्	६८०	३
कर्त	कर्तृ	६८१	१
मूर्छा	मूर्च्छा	,,	६
वैष्यम्या	वैषम्या	,,	१६
क्रियाया	क्रियायां	६८३	१४
निर्विणो	निर्विण्णो	६८५	८
कर्त्राधि	कर्त्रधि	६८९	२
,,	,,	,,	८
पराद्धेतोऽस्ति	पराद्धेतोरस्ति	,,	११
पूर्वनिषेधा	पूर्वपक्षनिषेधा	६९०	२
ब्रह्मकितवा	ब्रह्मेमे कितवा.	६९३	१५
वस्त्रांशो	वह्नांशो	६९४	१८
घिष्ठाना	घिष्ठाना	६९६	१६
करणछिद्रं	करणच्छिद्रं	,,	,,
सम्मूर्छित	सम्मूर्च्छित	,,	१९
तस्मादुरु	तस्माद्गुरु	६९९	६
रज्जु	रज्जुः	,,	२२
अस्थूलमणिव	अस्थूलमनण्वि	७०१	८
सत्वाश्रयत्वाभ्यां	सत्ताश्रयत्वाभ्यां	७०४	८
ममेवांशो	ममैवांशो	७०७	५
शक्तित्वोक्त	शक्तित्वोक्ते	,,	७
स्मृरति	स्मरन्ति	७१०	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
चाकशीति	चाकशीतीति	७१०	६
,,	,,	,,	१५
तिलाञ्जलि	तिलाञ्जलि		२१
रीश्वत्वा	रीश्वरत्वा	७१२	६
लेपकेपूरा	लेपकेयूरा	७१२	९
शिष्टस्य	शिष्टस्य	७१२	२६
शुद्राहि	शूद्रादि	७१५	१२
प्रसंगगात्	प्रसङ्गात्	७१७	१२
चैत्यद्या	चेत्याद्य	७२६	८
आत्मनो	आत्मानो	७२८	६
भूयस्त्वात्सृष्टेः	भूयस्त्वात्सृष्टेः	७२९	२
संख्यानिर्णेतु	संख्या निर्णेतु	७३०	५
प्राणा	प्राणाः	७३१	९
अनूक्त्वा	अनूक्त्वा	७३२	५
ग्रहीतो	गृहीतो	,,	२०
वृतिभेदेन	वृत्तिभेदेन	७३३	१५
नद्यानन्त	नद्यानन्त्य	७३५	४
श्रेष्ठ्येति	श्रेष्ठ्येति	,,	१३
संगह.	संग्रहः	७४१	७
पद्म	पद्म	७४४	११
समप्लुषिणा	समः प्लुषिणा	७४७	७
लक्ष्येते	लक्ष्येते	७४९	१९
राभास्तत्व	राभास्तत्वं	,,	२२
अनडुहा	अनडुहा	,,	२३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
विषणं	विषण्णं	७५०	८
,,	,,	,,	१८
,,	,,	७५१	१३
विषये	विशये	७५३	९
नन्वित्यादिकमग्रिमसूत्रे पठनीयम् ।		,,	१८
तरमाह	त्तरमाह	७५५	२०
अथहम	अथहेम	७५८	२
चोक्तः	चोक्तं	,,	१७
यकासु	यिकासु	,,	२२
इत्युत्क्वा	इत्युक्त्वा	७५९	५
सैयं	सेयं	७६१	५
प्राक्तृत्व	प्राक्तृत्वे	७६२	१५
निर्दशा	निर्देशा	,,	२५
ब्रह्मात्मकत्मकत्वेन	ब्रह्मात्मकत्वेन	७६३	१५
संज्ञका	संज्ञिका	,,	२३
तिर्यग्	तिर्यङ्	,,	२५
अभ्युपगछान्ति	अभ्युपगच्छन्ति	७६४	६
मणिष्ठं	मणिष्ठं	७६६	१७
प्रवाहनः	प्रवाहणः	७७४	१४
प्रण्त्यादि	प्रपत्त्यादि	७७५	१३
मुमुक्षोपायश्च	मोक्षोपायश्च	,,	२२
गछति	गच्छति	७७६	११
दर्शयित्वेति तु	दर्शयित्वा " इति तु	,,	१६
प्राणा	प्राणाः	,,	१९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
वर्षा	वर्षं	,,	२०
औषधी	ओषधी	७८०	८
गोण्या	गौण्या	७८०	१७
प्रक्रमण	पक्रमण	७८१	२
मौष	मोष	,,	६
औषधी	ओषधी	,,	१५
,,	,,	,,	१८
अग्न्यादि	ऽयग्न्यादि	,,	२०
इतितु	"इतितु	७८३	३
प्राप्ति	प्राप्तिं	७८४	१२
निंरूप्यते	निरूप्य, ते	,,	१३
यथा	पथा	७८६	२
अभ्यासो	अभ्याशो	७८६	२
,,	,,	७९०	१४
,,	,,	,,	१६
श्रुतवृत	श्रुतवृत्त	७९१	५
विषये	विशये	,,	१४
श्रुतवृत	श्रुतवृत्त	७९२	७
वाद्यादि	वाय्वादि	,,	२०
पद्येरनि	पद्येरन्नि	७९३	१२
वृतिमिति	वृत्तमिति	७९४	१४
संभवन्ति	सम्भवति	७९७	५
सच	साच	७९८	१२
अपिशब्द्	अपिशब्दः	८०२	४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
गछंति	गच्छन्ति	८०४	१
एतत्शाब्दस्य	एतच्छब्दस्य	"	१७
भावावादि	भावादि	८०७	१९
उद्भिजेषु	उद्भिज्जेषु	८०९	१७
उद्भिजयो	उद्भिज्जयो	"	१८
जीवमुद्भिजमि	जीवजमुद्भिज्ज	८१०	११
उद्भिज	उद्भिज्ज	"	१६
"	"	८११	४
"	"	"	५
"	"	"	६
"	"	"	११
"	"	"	१४
"	"	"	१५
निवर्तंते	निवर्त्तन्ते	८१२	३
"	"	"	१६
वरोह	अवरोह	८१३	१
नोभवति	अतो भवति	"	१४
द्राघिष्टं	द्राघिष्ठं	८१६	३
विषये	विशये	"	४
द्राघिष्ठ	द्राधिष्ठ	"	"
दुखतरं	दुःखतरं	"	८
औषधी	ओषधी	"	१३
तिलमासा	तिलमाषा	"	१४
औषधि	ओषधि	८१७	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
भाक्तं	भाक्त्वं	८१७	१८
ओषभि	ओषधि	८१८	७
विषय	विशयः	८१८	९
शरीरत्व	शरीरित्वं	,,	१२
विषयेन	विषयेण	८१९	१२
रथयोगा	म रथयोगा	८२४	६
प्रमोदो	प्रमुदो	८२५	८
बद्धास्थायां	बद्धावस्थायां	८२९	४
स्वाप्नसृष्टि	स्वाप्नसृष्टिः	,,	६
निर्मितेव	निर्मितैव	,,	,,
स्वगम्या	त्वगम्या	८३१	४
विषयानां	विषयाणां	,,	१६
स्वाप्नाध्याय	स्वप्नाध्याय	८३२	५
स्वास्थद्वानीयौ	स्वद्वास्थानीयौ	८३८	१६
प्रवोधा	प्रबोधो	८३९	३
सुषप्ति	सुषुप्ति	,,	४
जीवसुषप्ति	जीवस्य सुषुप्ति	,,	८
अत	अतः	,,	११
वाक्येभ्यः	वाक्येभ्यश्च	८४१	११
विषयः	विशयः	,,	१८
रहर्गछंत्य	रहर्गच्छन्त्य	८४२	३
जुहृया	जुहुया	,,	५
विषये	विशये	८४४	३
दौष.	दोषः	,,	१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
विषयानि	विषयाणि	८४९	१६
गछन्त्य	गच्छन्त्य	”	१९
विषयकानि	विषयकाणि	८५०	१
”	”	”	२
स्वेछया	स्वेच्छया	”	१२
चाकशीति	चाकशीतिइति	८५१	१५
दोषभाक्त	दोषभाक्त्वं	८५२	१
चाकशीति	चाकशीति इति	”	५
भाक्ताभाक्त	भाक्त्वाभाक्त्व	”	८
दोषानां	दोषाणां	८५३	१५
तन्नामभाक्तं	तन्नामभाक्त्वं	८५४	१७
द्दढयति	द्रढयति	८५५	१४
धनजय	धनञ्जय	८५९	८
शास्त्रं	शास्त्रे	८६०	६
प्रथग्	पृथग्	”	१६
स्थानस्य	स्थानस्या	८६१	१७
पथिव्यां	पृथिव्यां	८६४	१
उपलाक्षिता	उपलाक्षिताः	८७१	१६
स्वस्यमेव	स्वयमेव	८७२	१८
त्युत्क्वा	त्युक्त्वा	८७३	९
ध्यामान	ध्यायमानः	८७५	४
द्रष्टुं	द्रष्टुं च	”	५
जितस्वासाः	जितश्वासा	८७६	३
”	”	”	१७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
तमः सीता	तमःशीता	८७८	१०
अतः अनन्तेन	अतोऽनन्तेन	८७९	१२
इश्वरे	ईश्वरे	८८०	२१
दृढयति	द्रढयति	८८१	२१
व्यतिरेकेन	व्यतिरेकेण	८८३	७
ऽङ्कस्येव	ऽङ्कुरस्येव	८८४	२४
रूक्मवर्ण	रुक्मवर्णं	८८६	६
अयवादाति	अयवदिति	८८८	१
समाधत्तं	समाहितं	८९०	६
विस्तारेण	विस्तरेण	८९४	५
योगमात्र	योगमात्रं	८९५	१५
परिणमा	परिणामा	८९६	४
दन्यस्मात्	दन्यत्रास्मात्	,,	२०
उन्मत	उन्मत्त	८९७	४
घटमणिकटक	घटमणिककटक	,,	१०
वाश्यादि	वास्यादि	,,	,,
मेवास्थांतर	मेवावस्थान्तर	,,	१२
चाविभक्तानाम	चाविभक्तनाम	,,	१७
(परमात्मनि	न परमाणि)	८९८	२
नावस्थयोः	नावस्थितयोः	,,	,,
दृष्टुं	द्रष्टुं	९००	३
अनुसंधेया	अनुसन्धेयाः	,,	४
मस्तनीति	मस्तीति	९०२	६
सवेश्वरात्	सर्वेश्वरात्	९०३	७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
स्वाध्यात्मं	स्वध्यात्मं	९०५	३
ब्रह्मेतरं	ब्रह्मेतरत्	९०८	१६
दृश्यते	दृश्यते	९११	४
विषये	विशये	९१३	७
नन्दयती	नन्दयाति	९१४	१
,,	,,	,,	६
आचार्बैः	आचार्यैः	९१५	८
कौस्तुभः	कौस्तुभप्रभा	,,	१२
प्रभुफल	प्रभुः फल	९१९	२
मशिनं	मंशिनं	,,	१०
प्रोक्तमुपासनमेकचो०	प्रोक्तमप्युपासनमेक-मेव चो।	९२०	७
चोदनाख्य	चोदनाख्या	९२२	३
अनुकुले	अनुकूले	९२३	४
ताश्चाद्गीथ	ताश्चोद्गीथ	,,	६
क्तुमयो	क्रतुमयौ	,,	१२
चोभयश्चेतरेनरोप	चोभयत्रेतरोप	,,	१८
चेत्क्वचित्	चेन्नक्वचित्	९२५	१५
सवा	सवाः	९२७	१७
तन्नियम	तन्नियमः	९२८	११
ऽधीयतेति	ऽधीयतेइति	९२८	१३
अपरस्मिनपि	अपरस्मिन्नपि	९३०	९
कर्तृकत्वं	कर्तृत्वं	९३१	१६
अभिहनिष्याम	अभिहनिष्यामइति	९३२	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
अभिभविष्यामः	अभिहनिष्यामः	९३३	१
समाननामात्रेण	समानतामात्रेण	९३७	११
र्दश्यते	र्दृश्यते	९४०	४
कृत्स्नोदीथ	कृत्स्नोद्गीथ	९४०	२०
कृत्स्नोद्गीथ	कृत्स्नोद्गीथः	,,	२०
वेदे	वेद	९४३	७
त्याब्रूवन्	ऽब्रुवन्	९४४	४
त्याब्रूवन्	त्याब्रुवन्	९४५	१३
श्रेष्ठयं च	श्रैष्ठ्यं च	,,	१५
ऽभेदानन्दा	ऽभेदादानन्दा	,,	२२
गुणिन	गुणिनः	९४९	३
स्वरूपववत्	स्वरूपवत्	९५०	३
तदैक्यार्थात्	तदैकार्थ्यात्	९५४	१२
प्राणदा	प्राणादा	,,	१७
मात्मनं	मात्मानं	९५५	१४
चाचाभेदे	चाचामेदे	९५६	१४
कुरुते त्यादि	कुरुते इत्यादि	,,	१५
प्रपच्छ	पप्रच्छ	९५७	५
आचाम्न्त्याशित्वा	आचामन्त्याशित्वा	,,	८
कुरुते त्यपां	कुरुते इत्यपां	,,	१८
सामाना	समाना	९६२	१२
दिश्येते	दृश्येते	९६५	९
उपसंहयेते	उपसंह्रियेते	९६६	७
ब्रह्म स्पर्धितुं	ब्रह्मणा स्पर्धितुं	९६९	१०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
शाडिल्यादि	शाण्डिल्यादि	९६९	१७
ऽल्पमाया	ऽल्पमाय	९७०	४
विद्यया	विद्यायाः	९७१	२२
ह्याशिशिषादीनां	ह्याशिषादीनां	९७५	२४
प्रसूव	प्रसुव	९७७	११
ऐत्तरेयिणो	ऐतरेयिणो	,,	१४
प्रसूव	प्रसुव	९७९	९
ऐत्तरेयिभि	ऐतरेयिभि	,,	११
देब	देवं	,,	१२
सात	सति	९८३	१३
देवछंदांसि	देवच्छन्दांसि	९८४	२
दन्यायत्वा	दन्याय्यत्वा	,,	१७
अधीयन्ते	अधीयते	९८७	४
जाते एव	जात एव	,,	८
त्यागादूर्द्ध	त्यागादूर्ध्वं	९८८	१५
ऊर्द्धं	ऊर्ध्वं	,,	,,
नर्दीं	नर्दीं	९८९	१७
वियोगादूर्द्धं	वियोगादूर्ध्वं	९९०	३
अधीयन्ते	अधीयते	,,	५
कृतत्यागः	स्वकृतत्यागः	९९१	६
नियच्छति	हि गच्छति	९९२	१०
कौशीतकि	कौषीतकि	,,	,,
जक्षन्	जक्षत्	९९४	१३
,,	,,	९९५	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
साम्पराधि	साम्परायाधि	९९६	१५
साम्पराधि	साम्परायाधि	९९७	९
याहि	तथाहि	,,	१५
छुक्त्यवरान्	छक्त्यवरान्	१००१	१५
वशिष्ठो	वसिष्ठो	,,	१६
तदम्भासि	तदाम्भासि	१००२	११
वशिष्ठा	वसिष्ठा	१००३	८
,,	,,	१००४	१
,,	,,	,,	५
सामान्या	सामान्य	,,	११
तद्विषयकासु	तद्विषयिकासु	१००५	१६
न्यायः	न्याय्यः	१००७	४
अंतर्यामिनः	अन्तर्यामिण.	१०१२	१७
स्वात्मन	स्वात्मनः	१०१७	१६
द्विराम्नातं	द्विराम्नानं	१०१८	१७
अशनाद्यतीत	अशनायाद्यतीत	१०१९	४
विशिषन्ति	विशिंषन्ति	,,	८
सद्विद्यायाकमव	सद्विद्यायामेकमेव	,,	,,
शिषन्ति	विशिंषन्ति	,,	९
अश नाद्यतीत	अशनायाद्यतीत	,,	१५
अशनातीत	अशनायातीत	१०२०	२
अशनाद्यतीत	अशनायाद्यतीत	,,	८
पृष्ट्रोः	प्रष्ट्रोः	,,	१९
कार्यः	कार्यः	१०२१	२
ब्रह्मण	ब्रह्मणः	,,	३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
वचनान्यकेमव	वचनान्येकमेव	,,	७
त्यादिना	इत्यादिना	१०२४	१
रूपसंपद्य	रुपसम्पद्य	१०३०	११
जक्षन्	जक्षत्	१०३२	२
,,	,,	१०३३	४
भूतोद्गीतादि	भूतोद्गीथादि	१०३५	५
पेक्ष्यं	पेक्ष्ं	१०३८	१५
,,	,,	,,	१६
प्रथक्ज्ञाना	पृथक्ज्ञाना	१०४०	१
सकलपयंति	सङ्कल्पयन्ति	१०४१	४
गृहीतव्या	ग्रहीतव्या	,,	१३
तथाभूताग्नात्वेन	तथाभूताग्नित्वेन	१०४२	१४
देवताकाण्डे	कर्मकाण्डे	१०४३	८
इतश्चेषां	इतश्चैषां	१०४७	७
अत्र येषा	अत्रैवैषा	,,	१६
शंसत्	शंसन्	१०४८	१
स्तुवन्तः	ऽस्तुवन्त	,,	१४
ते हते	तेहैते	१०४९	६
स्तुवन्तः	ऽस्तुवन्त	,,	११
क्रतु	क्रत्व	१०५०	१५
संवधा	सम्बद्धा	१०५१	१४
कास्तुभ	कौस्तुभ	१०५३	१२
ब्रह्मणस्य	ब्राह्मणस्य	१०५७	६
हारदत्रापि	हारादत्रापि	,,	८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
लिंगाभूय	लिङ्गभूय	१०५७	१५
प्रत्यगात्मानु	प्रत्यगात्मानानु	१०६१	१
वेद्यत्वेनोक्रमो	वेद्यत्वेनोपक्रमो	१०६८	१३
उपास्ते	उपास्से	१०६९	१६
वयवत्मभिधाय	वयवत्त्वमभिधाय	,,	२१
वेद्यैक्याविद्यैक्यं	वेद्यैक्याद्विद्यैक्यं	१०७१	१०
एकयेव	एकयैव	१०७४	१२
समुच्चीयेरन्न	समुच्चीयेरन्न वा	१०७५	१३
बुवन्ती	ब्रुवती	१०८०	१९
स्यौंकारस्य	स्योङ्कारस्य	१०८१	८
णौंकारे	णोङ्कारे	,,	१०
स्यौंकारस्य	स्योंकारस्य	,,	१६
वेदात्रयो	वेदत्रयो	१०८२	२
सहभावोऽश्रुतेः	सहभावाश्रुतेः	,,	५
नोपादन	नोपादान	,,	१४
यज्ञमानं	यजमानं	१०८५	१७
प्रापिकानी	प्रायिकाणि	१०८६	२
सुधानिधं	सुधानिधिम्	,,	१२
पुरुषार्थोः	पुरुषार्थौ	१०८७	१५
याथात्म्यववेदन	याथात्म्यवेदन	१०९१	८
त्याद्याः	त्याद्या	,,	१२
,,	,,	,,	१३
कारणाधिपः	करणाधिपः	१०९२	१२
विद्याकर्मणो	विद्याकर्मणोः	१०९४	१७

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
जिजीविषेच्छन्तं	जिजीविषेच्छतं	१०९६	१६
कारणाधिपः	करणाधिपः	१०९८	१७
,,	,,	१०९९	१७
निश्रेयसैक	नि.श्रेयसैक	११०१	१५
न्वारभेते	न्वारभते	११०३	१२
मित्युक्तेः	मित्युक्ते	,,	१४
शब्दस्यस्याक्षर	शब्दस्याक्षर	११०५	१७
तिक्तेन	त्यक्तेन	११०७	९
कर्मांगत्वभ्युपगतं	कर्माङ्गत्वमभ्युपगतं	११०९	१६
ज्ञानाग्नि	ज्ञानाग्निः	१११०	११
ऊर्द्ध	ऊर्द्ध्व	११११	३
,,	,,	,,	६
,,	,,	,,	१०
,,	,,	,,	१२
,,	,,	,,	१५
,,	,,	१११२	५
,,	,,	,,	६
विरहा	वीरहा	१११२	१६
ऊर्द्ध	ऊर्द्ध्व	१११४	१४
आश्रमा	आश्रमाः	,,	,,
सर्वेषां	सर्वेषा	१११५	१०
तत्वतः	तत्त्वतः	१११६	३
पुनरावृत्तिनो	पुनरावर्त्तिनो	,,	,,
प्राप्तिद्दार्शि	प्राप्तिर्दर्शि	१११७	१९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
विरहा	वीरहा	१११८	१
तदहरेवं	तदहरेव	,,	१६
वाचार्यणे	वाचार्यैणे	,,	१७
मूर्द्धरेतः	मूर्द्धरेतः	,,	१८
तावद्विविधं	तावद्द्विविधं	१११९	३
फलादानार्हं	फलदानार्हं	,,	१७
मालभेते	मालभेत	११२०	५
दिचेन्न	दितिचेन्न	,,	१४
त्वादिरुपादा	त्वादेरुपादा	११२१	४
भूतोद्गीथाद्य	भूतोद्गीथादेर	११२२	६
सामः	साम	,,	१६
जुहुरादित्यकूर्मः	जुहूरादित्यः कूर्मः	११२३	१
स्युरि १। २। ७। ति	स्यु ।१।२।७।इति	,,	१०
विद्याप्रधान्यं	विद्याप्राधान्यं	११२६	५
माचक्षीत्युक्ता	माचक्षीतेत्युक्त्वा	,,	७
रूर्द्धरेतःसु	रूर्द्धरेतःसु	११२७	१५
,,	,,	,,	१८
गृहास्था	गृहस्था	११२८	४
दूर्द्धरेत.सु	दूर्ध्वरेतःसु	,,	१८
ऊर्द्धरेतसः	ऊर्ध्वरेतसः	११२९	३
प्रकृत्यार्थे	प्रकृत्यर्थे	११३०	१९
मीष्यमाण	मिष्यमाण	११३१	१
विदन्ति	विन्दति	,,	९
निराशार्थः	निरासार्थः	११३३	१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
छांदोग्यानां	छन्दोगानां	११३६	१०
विषये	विशये	,,	१३
खादन	खादन्	११३७	५
विहितत्वाचा	विहितत्वाच्चा	११४१	११
इतिश्रुति	इतिश्रुतिः	११४६	४
विषये	विशये	११४९	४
ऽऽश्रमकर्मापि	ऽऽश्रमकर्माणि	११५१	८
कर्मवत्तेन	कर्मकृत्तेन	११५२	११
श्रोता	श्रौता	,,	१३
विषये	विशये	११५६	१७
फलभाक्ते	फलभाक्त्वे	११६२	२०
तद्धित्वसम्मतः	ताद्धित्वसम्मत,	११६३	८
स्वार्थस्वार्थस्थाना	स्वार्थस्थाना	,,	९
दृढयति	द्रढयति	,,	१३
विषये	विशये	११६४	७
फलस्य	फलञ्च	,,	१५
निवर्त्यानि	निर्वर्त्यानि	११६५	२०
भृत्यकर्तके	भृत्यकर्तृके	११६६	४
मोनं	मौनं	११६७	१०
,,	,,	११६८	१३
विषये	विशये	११६९	३
आश्रमद्यर्मः	आश्रमधर्मः	,,	८
महिमानमीश	महिमानमीशम्	११७०	१२
तथैतस्मिन्नपि-	इत्यादिकमग्रिमसूत्रेपठनीयम्	११७२	१८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
मानौप	मौनोप	११७२	१६
पुत्रेषणा	पुत्रैषणा	११७३	१३
वित्ते०	वित्तैष	"	"
लोकेषणा	लोकैषणा	"	१४
वाल्यस्य	बालस्य	११७५	१५
पूर्वकेन	पूर्वकेण	११७६	६
विषये	विशये	"	१८
एहिकं	ऐहिक	११७७	९
नाचिकेतो	नाचिकेतो	"	१०
समुहे	समूहे	११७८	७
कृत्स्नाम्	कृत्स्नम्	"	१२
सिध्यति	सिध्यन्ती	११७९	४
सम्पन्नविधस्य	सम्पन्नविद्यस्य	११८२	२
पातः इति	पाते इति	"	५
विषये	विशये	"	"
चतुःषष्ठिः	चतुः षष्टिः	११८३	८
कर्तव्याः	कर्त्तव्या	११८५	१०
द्दष्टव्य	द्रष्टव्य	११८७	१२
सध्येयं	सन्ध्येयं	११९०	१८
परमात्म्नो	परमात्मनो	११९१	१६
तादात्य	तादात्म्य	"	१६
मख्यः	मुख्यः	११९२	७
स्वाप्यात्मत्वेन	स्वस्यात्मत्वेन	११९३	६
संबन्धेनेव	सम्बन्धेनैव	"	१५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
रामेति	रात्मेति	११९३	१६
तत्तद्दष्ट्वा	तत्तद्दृष्ट्वा	११९५	५
स एवासौ	य एवासौ	११९७	४
णेत्यादे	णेत्यादित्यादे	११९८	७
त्याद्या.	इत्याद्याः	१२०२	६
चित्तैकाग्रं	चित्तैकाग्र्यं	”	१९
पुरुषः	पुरूषः	१२०५	७
त्यजन्त्यन्ते	त्यजन्त्यन्ते	”	१३
निर्जिहीषु	निर्जिहीर्षु	१२०७	४
पराभक्त्या	परभक्त्या	१२०८	४
अविदूषो	अविदुषो	”	१४
नोपपद्येत	नोपपद्येते	१२०९	१०
कर्मक्षयः	कर्मक्षय	”	१२
दढयति	द्रढयति	”	२२
इतस्या	इतरस्या	१२१०	६
विमोक्षे	विमोक्ष्ये	१२१२	१६
स्वलु	खलु	१२१३	४
अग्निहोत्रादि	अग्निहोत्रादि तु	१२१४	१२
क्षिपन्त	क्षिपन्तः	१२१७	३
कौषीतकि	कौषीतकी	”	१७
तपजपादीनि	तपो जप०	१२१९	८
शरीरान्तर्भोग्ये	शरीरान्तरभोग्ये अपीति	१२२१	२
विमेक्षे	विमोक्ष्ये	१२२२	५
”	”	”	१२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रपप्न	प्रपन्न	१२२२	१
सारथ्यै	सारथ्ये	१२२३	१
मेवममात्मा	एवमेवेममात्मा	१२२८	१
ऽनुक्रामति	ऽनूत्क्रामति	,,	२
उत्क्रामन्ते	उत्क्रान्ते	१२२९	७
त्रिवृत्त	त्रिवृत	१२३१	१७
,,	,,	१२३२	७
मापन्न	मायन्न	१२३३	१६
विषये	विशये	१२३५	२१
विद्धांश्चेन्	विद्वांश्चेन्	१२३६	६
गछतो	गच्छतो	१२३९	१४
जीववस्था	जीवदवस्था	१२४०	१८
आत्माकामो	आत्मकामो	१२४१	१६
त्यादिका एवश्रुते	त्यादि काण्वश्रुते	१२४२	९
मुत्कान्ति	मुत्कान्ति	१२४३	१२
त्यादिका एवश्रुते	त्यादि काण्वश्रुते	,,	१७
सामन्यवाच	सामान्यवाचि	१२४४	१६
किंचेमा	किंचेमाः	,,	२१
निषेधः	निषेध	१२४५	२
तत्राह	तत्र हि	,,	४
स्मृतेश्च	स्मृतिश्च	१२४६	२०
नाड्यौत्क्रान्ति	नाड्योत्क्रान्ति	,,	,,
सइन्द्रियः	सेन्द्रियः	१२४८	१२
भिद्यते	भिद्येते	१२४९	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
विषये	विशये	१२५०	१९
तस्योको	तस्यौको	१२५२	४
ग्रहीतः	गृहीतः	,,	१३
निष्क्र	निष्क्रा	१२५३	१६
वेतृ	वेत्तृ	,,	२०
विदुष	विदुषः	१२५४	७
गृहीतु	ग्रहीतु	,,	१४
स्थान	स्थानं	,,	२२
बिद्वान्स्तां	विद्वांस्तां	१२५५	२
वदान्त	वेदान्त	,,	६
अमुष्या	अमुष्मा	१२५६	११
नाडीभ्य	नाडीभ्य.	,,	१३
सातिर्वं	सारित्वं	,,	१४
रुर्द्ध	रूर्द्ध्व	,,	२०
विमोक्षे	विमोक्ष्ये	१२५८	१
मार्गेन	मार्गेण	,,	१८
विमोक्षे	विमोक्ष्ये	१२५९	१
मृत्यस्य	मृतस्य	,,	१०
विमोक्षे	विमोक्ष्ये	,,	१६
प्रतिक्षणा	प्रतीक्षणा	१२६०	१६
सर्णार्हेऽतो	स्मरणार्हे अतो	१२६१	१७
पुन	पुनः	१२६२	११
ब्रहारा	ब्रहरा	१२६३	१
मनीशं	मनिशं	१२६४	१६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रपप्न	प्रपन्न	१२६५	१
षड्डुदङेति	षड्डुदङ्ङेति	१२६५	१०
”	”	”	१६
मेति	एति	”	१७
तान्	”	”	१८
”	”	१२६६	१२
ऽर्चिरभि	ऽर्चिषमभि	१२६८	१७
रूद्ध्व	रूर्द्ध्व	१२६९	१३
विशेषभ्यां	विशेषाभ्याम्	१२७०	१३
वायुरविशेषणो	वायोरविशेषेणो	”	१४
का	कौ	”	१८
तकि	तर्की	१२७१	१९
”	”	१२७२	१२
”	”	१२७३	६
समासाश्रयणीयः	समाश्रयणीय	१२७३	७
देवाना	देवानां	”	११
दुर्द्ध	दूर्द्ध्व	”	२०
मागछती	मागच्छती	१२७४	४
”	”	”	१०
१०७०	१२७७	०	०
रश्मिन्	रश्मीन्	१२८२	१७
विषयका	विषाधिका	१२८५	१
”	”	”	२
तद्धुपदेश.	तद्व्यपदेश	१२८६	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
ब्रह्मासामी	ब्रह्मसामी	,,	१२
निर्दि	निर्दे	,,	१७
गृहीतव्यो	ग्रहीतव्यो	१२९१	१३
नि·शेषविद्या	निःशेषाविद्या	१२९४	४
यथादिति	यथादितिः	,,	११
गतिःश्रुति	गतिश्रुति	,,	१५
एतद्वै	एतद्वै	१२९५	२४
विस्तृत	विस्तृतः	१२९७	१
सिद्धान्तो	सिद्धान्ती	१२९८	५
रुपसन्ध	रुपसम्पद्य	१२९९	१
प्रतीकस्येव	प्रतीकस्यैव	१३००	१८
त्यादिका	इत्यादिका	१३०२	१०
महत्व	महत्त्व	१३०३	२१
प्रपण्न	प्रपन्न	१३०४	१
मार्गेन	मार्गेण	१३०५	१६
निरावर्णेन	निरावरणेन	,,	१७
स्वखरूपे	स्वस्वरूपे	१३१५	५
जक्षन्	जक्षत्	,,	१३
दित्योडु	दित्यौडु	१३१६	१६
पाप्मत्रादि	पाप्मत्वादि	१३१७	१०
त्यत्रप	त्यत्राप	१३१८	६
स्थितिभगवत्	स्थितिर्भगवत्	१३२२	४
विपयका	विषयिका	,,	११
ग्रहणयोग्य	ग्रहणायोग्य	१३२३	१६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
शास्त्रद्यं	शास्त्रादयं	१३२६	१०
निरूपाख्य	निरुपाख्य	,,	१७
सौकार्य	सौकर्य	१३२७	१४
त्यग्निम	त्यग्रिम	१२२८	१६
भावस्ततत्	भावस्तत्तत्	,,	,,
लक्षणे	लक्षणो	१३३१	२
ताद्विधं	तद्द्विविधं	१३३१	६
ऽनुश्छित्ति	ऽनुच्छित्ति	१३३२	३
सर्वं पश्यः	सर्वं ह पश्यः	१३३३	११
उपास्यस्येव	उपास्यस्यैव	,,	२१
जक्षन्	जक्षत्	१३३४	२१
निरधिष्ठोः	निरधिष्ठो	१३३५	२
तिलांजलिः	तिलाञ्जलि	,,	५
प्राप्तेः	प्राप्तिः	,,	११
जक्षन्	जक्षत्	१३३६	३
सहकृत्सङ्कल्पा	सहकृतसङ्कल्पा	,,	७
जक्षन्	जक्षत्	१३३७	१
स्वराड्ढ	स्वराड्	,,	२१
स्याछेद्य	स्याच्छेद्य	१३४१	१५
महिनत्वं	महीनत्वं	१३४२	५
वर्द्ध	बद्ध	१३४४	१६
चानन्ताय	चानन्त्याय	१३४७	५
रन्यन्तरा	रन्यतरा	,,	१७
वाक्यमुक्त	वाक्यं मुक्त	१३५०	२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ
पारेतरं	पारेतरत्	१३५१	"
"	"	१३५२	६
निल	ऽनिल	१३५४	८
नात्म्ये	ऽनात्म्ये	१३५५	४
निरुक्ते	ऽनिरुक्ते	"	"
निलयने	ऽनिलयने	"	५
त्याद्याः	त्याद्या	१३५६	१५
श्चैवं	श्चैवं	"	१८
श्वर्य्यम्	श्वर्य्यम्	१३५७	४
भोगामात्र	भोगमात्र	१३५८	१७
पारेतरं	पारेतरत्	१३५९	१०
भगवानिवार्क	भगवन्निम्बार्क	१३६०	९

इति ब्रह्मसूत्रस्य शुद्धाशुद्धपत्रं परिसमाप्तम् ।

अथ श्रीनिम्बार्कभाष्यत्रयोपेतब्रह्मसूत्रविषयसूचनिका, तत्र वेदान्तकौस्तुभप्रभायाम् ।

प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमपादे ।

* एतच्चिह्नयुतासङ्ख्या चतुःसूत्रीप्रकरणस्था ज्ञेया, एवमग्रे सूत्राणमकाराद्यनुक्रमणिकायामपि ।

अथ प्रथमाऽध्याये द्वितीयपादः ॥

अथ प्रथमाऽध्याये चतुर्थपादः ॥

अथ द्वितीयाऽध्याये प्रथमपादः ।

अथ द्वितीये द्वितीयपादः ।

इति तृतीये द्वितीयपादः ॥ ९१९ ॥

अथ तृतीये तृतीयपादारम्भः । ९२२

इति तृतीये तृतीयपादः ॥१०८६॥

अथ तृतीये चतुर्थपादारम्भः ।

इति तृतीयाध्याये चतुर्थ पादः ॥

अथ चतुर्थे प्रथमपादारम्भः ॥ १०८६

अथ चतुर्थे द्वितीयपादारम्भः ।

अथ चतुर्थे चतुर्थपादारम्भः ।

सूत्राणामकराद्यनुक्रमणिका ॥

श्रीराधा कृष्णाख्यमहसे नम ।

अथ सम्प्रदाय प्रवर्त्तक श्रीहंसप्रणिपाति स्तोत्रम्

हंस स्वरूपं रुचिरम् विधाय ।
यः सम्प्रदायस्य प्रवर्त्तनार्थम् ॥
स्वतत्त्वमाख्यात्सनकादिकेभ्यो ।
नारायणम् तं शरणम् प्रपद्ये ॥ १ ॥

यदीय पादाम्बुज भृङ्गभावम् ।
जनो दधानो जगतीतलेऽस्मिन् ॥
स्वर्गापवर्गौ मनुतेऽतितुच्छौ ।
श्रियः पतिं तं शरणं प्रपद्ये ॥ २ ॥

कारुण्यपीयूष सरित्पतित्वम् ।
स्वकीय भक्तेषु सदा दधानम् ॥
मनोज्ञलीलं कमनीय शीलम् ।
श्रियानिकेतं शरणं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

सतां परित्राण परायणो यः ।
करोति नानाविधमर्त्य लीलाम् ॥

स्वधर्म्म संस्थापन सक्तचित्तम् ।
तं देव देवं शरणं प्रपद्ये ॥ ४ ॥

न धर्म्म निष्ठां दधदस्मि नात्म- ।
विज्ञानवानस्मि न भक्तिमांश्च ॥
अतीव दीनो भगवन्सदाऽहं ।
त्वां दीनबन्धुं शरणं प्रपद्ये ॥ ५ ॥

तरङ्ग भागस्मि सताञ्च सङ्गे ।
गाङ्गेयवर्णाम्बर ते प्रसङ्गे ॥
मनो न लग्नं मम देह भङ्गे ।
कीदृग्गतिः स्याद्वदतां न जाने ॥ ६ ॥

लोक त्रये यान्यसदीहितानि ।
तान्येव सर्वाणि मया कृतानि ॥
तदीयपाकावसरं विसोढु ।
मशक्नुवन्देवमुपैमि नाथ ॥ ७ ॥

वशी कृतिं यान्ति नहीन्द्रियाणि ।
बुद्धिर्न शुद्धिं समुपैति तस्मात् ॥
न साधनं मेऽस्ति तव प्रसादे ।
दयालु भावेन विना हरे ते ॥ ८ ॥

इति श्री हंसावतार प्रणिपत्ति स्तोत्रम् ।

अथ ग्रन्थ मुद्रापयितॄणाम् ।

श्रीश्रीमधुसूदनशरण देवा चार्य्याणाम् ।

गुरु परम्परा परिचयः ।

श्रीमते रुक्मिणी प्राणनाथाय नम ।

आदौ[1] ब्रह्माद्यवेद्यं श्रुति शतमहितं[2]
गूढतत्त्वं परं यत्
तज्ज्ञानं दातुकामः सनक मुनि मुखान्
हंसरूपोऽवतीर्णः ।
तं श्रीहंसावतारं तदनुच
सनकादींस्तदीयान्हि शिष्यान्
वीणा पाणिञ्च तेषामनुचरमनघं
नारदं सम्प्रपद्ये ॥ १ ॥
शिष्यं श्रीनारदस्याऽऽरुणिमुनि तनयं
श्रीजयन्त्यां प्रजातम्

---

(१) सृष्टेरादौ । (२) श्रुतिशतै पूजितम् ।

शौरेश्चक्रावतारं(१) सततमिह मुनिं
नौमि निम्बार्कमार्यम् ॥
श्रीमन्निम्बार्कशिष्यं
हृदयगत तमो नाशनं भाष्य(२) कारम्
नौमि श्रीश्रीनिवासार्य्य मधिक करुणं
पाञ्चजन्या(३) वतारम् ॥ २ ॥
वन्दे श्रीविश्वार्य्यं तच्छिष्यं
श्रीनरो(४ त्तमाचार्य्यम् ॥
तदनु विलासाचार्य्यं ततः
स्वरूपार्य्य माश्रये नित्यम् ॥ ३ ॥
श्रीमन्तं माधवार्य्यं तदनुच
वलभद्रार्य्यमार्याग्रगण्यम्
श्रीपद्माचार्यवर्यं तदनुवरगुणं
श्यामलार्य्यं भजेऽहम् ॥

---

(१) श्रीकृष्णस्य चक्रं सुदर्शनं तस्यावतार मित्यर्थः ।

(२) ब्रह्मसूत्रषु वेदान्त कौस्तुभाख्यभाष्यकारम् ।

(३) विष्णोः करगतपाञ्चजन्यशङ्खावतारम् ।

(४) नरेषु पुरुषेषु उत्तमम् इत्याशयेन पुरुषोत्तमाचार्य्य स्थाने नरोत्तमाचार्य पदम् ।

श्रीगोपालार्य्यवर्य्यं तदनुचरवरं
श्रीकृपाचार्य्यमीडे
देवाचार्य्यञ्च शौरेः करगत(१ कमलांशं
सदा सन्नतोऽस्मि ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्रेषु सिद्धान्त जाह्नवी(२)मकरोद्धिया ॥
देवाचार्य स्तदन्तान्वै(३)
द्वादशार्य्यान्नतोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥

सिद्धान्तजा(४ ह्नवीसेतुः कृतो येन विपश्चिता ॥
तं श्रीसुन्दर भट्टाख्यं भजे देवार्य्य
शिष्यकम् ॥ ६ ॥

प्रणम हृदय पद्मनाभभट्टं तदनु
नमस्कुरुतादुपेन्द्रभट्टम् ॥

---

(१) कमलस्य पद्मस्यांशम् अवतारम् पद्मावतार मित्यर्थ ।

(२) वेदान्त सिद्धान्तजाह्नवीनामक सुविस्तरभाष्यम करोत् ।

(३) तद्देवाचार्य्योऽन्ते येषां तान् श्रीश्रीनिवासादारभ्य पूर्व्वोक्तान् द्वादशाचार्य्यं गुरूनित्यर्थः ।

(४) स्वगुरुनिर्मित वे० सि० जाह्नव्यां सिद्धान्तसेतुकानामक भाष्यव्याख्यामकरोत् ।

तदनुच भज रामचन्द्र भट्टं
तदनुच वामन भट्टमाभजस्व ॥ ७ ॥

श्रीकृष्णभट्टं प्रणमामि मूर्ध्ना
नमामि पद्माकर भट्टवर्य्यम् ॥

ततो नमामि श्रवणेशभट्टं
ततश्च भूर्या[१]ह्वय भट्टमीडे ॥ ८ ॥

श्रीमन्माधव भट्टनामकगुरुं श्रीश्याम भट्टं ततः ।
श्रीगोपाल शुभाह्वभट्टममलप्रज्ञं गुणाम्भोनि-
धिम् ॥

सेवे श्री बलभद्र भट्टमनघं श्रीगोपीनाथाह्वयं ।
भट्टं केशवभट्ट मार्य्य विनुतं गाङ्गल्यभट्टं भजे ॥९॥

प्रस्थानत्रयभाष्यकृन्निखिलदिग्जेतारमस्मद्गुरुम्
काश्मीरीति पदान्त के[२]शवगुरुं भट्टं भजे सादरम् ।
तच्छिष्यं करुणार्णवं वरगुणं श्री भट्ट देवं तथा
एतान् भट्टगुरून्नमामि शिरसा
भक्त्या मुदाऽष्टादश ॥ १० ॥

---

(१) श्रीभूरि भट्टम्

(२) श्रीकेशवकाश्मीरि भट्टाचार्य्य मित्यर्थः ।

श्रीयुतं भट्ट देवस्य शिष्यं वरं श्रीहरिव्यासदेवं
सदा संश्रये ॥

अर्बुदे पर्वते योगिवर्योंह्रियः श्रीमतीमम्बिकां शिष्य
तामानयत्॥ ११ ॥

श्रीहरिव्यासदेवस्य शिष्याः खलु
द्वादशासन्नादिम स्तेषु कीर्त्तितः ।

श्रीस्वभूरामदेवः स सर्वेश्वरं न्यस्य वन्धौ[१]कानने
तपस्यास्थितः ॥ १२ ॥

ततो भजे कह्लरदेवनामकं गुरुं
कुरुक्षेत्र निवासिनं मुदा ॥

योदुग्ध भोजी तखु[२]यज्ञकस्थले तपोऽकरोद्दुश्वर
मार्यसम्मतः ॥ १३ ॥

श्रीमथुरदेव मीड़े तदनु श्रीश्यामदेव
ममल गुणम् ॥

तदनुच सेवादेवं सेवे षडिमान् हि
गुरुवर्य्यान् ॥ १४ ॥

---

(१) श्रीपरशुराम देवे ।

(२) निरखू इति लोके ।

श्रीमेत्राईन शिष्यं तदनु

नरहरिदेवमीडे गुणाढ्यम्

योवाङ्के[१] वर्द्धमानाह्वयनगरवरे

वक्रनद्याश्च[२] तीरे ॥

नाना गुल्मद्रुमाढ्ये शुकपिक

निनदैर्नादितेऽच्छे

आतिष्ठन् योगचर्य्यां दधदतुलबलः

सन्निवासं चकार ॥ १५ ॥

तत्कालीनेन तत्रत्य[३] यवनपतिना

खण्डमुण्डादि योगम्

स्वेच्छातः पादुकाभ्याञ्च सलिल तरणं

वीक्ष्य वङ्गाधिपेन ॥

तद्दिव्यं[४] काननं श्रीनरहरिगुरवे

लेख्यपत्रेण सार्द्धम्

दत्तं यस्मै तमार्य्यैर्नुतममलमतिं

योगिराजं[५] भजेऽहम् ॥ १६ ॥

---

(१) वङ्गदेशस्थे। (२) बांकेति लोके।

(३) वर्द्धमानाधिपः कश्चित् नव्वाबः तेन।

(४) तद्दिव्यं कानन मिदानी मप्यास्ते।

(५) तं श्रीनरहरिदेवम्।

ततो भजे श्रीशुकदेव नामकम् मुनिं

महोदारगुणाम् महागुरुम् ॥

यं वर्द्धमानाह्वयपत्तनस्थो भूपो(१)

ऽर्पयामास महीं सजीविकाम् ॥ १७ ॥

श्रीमद्गोपालदेवे(२)शुकमुनिरपिच स्वं

सतीर्थ्यं स्वपीठम्

दत्त्वा सर्व्वाधिकारम्

तदनु तटमगाद्गाङ्गमार्यैर्निषेव्यम् ॥

तत्रायम् चिंञ्चुडाह्वे(३)

विबुधजनवृतो मन्दिरम् कारयित्वा

श्रीगोपीनाथदेवं सकलजनमुदे

सुस्थाप्य तद्धाम चागात् ॥ १८ ॥

ततोहि वर्द्धमान पीठ संस्थितं गुरुं सदा

श्रिया युतं वसन्तरामदेवमाश्रयेऽन्वहम् ॥

ततोद्वितीय शिष्यको मनोषिराम(४)देवकः

सतूखडाह्ववास्यभूत्तमाश्रये गुरुम्मुदा ॥ १९ ॥

---

(१) यवनादनु पञ्चनदीयदेशस्थो कश्चिद्राजा ।

(२) गोपालदेवे इत्यत्र सम्प्रदानस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमब्राह्मणे दान मितिवत्सप्तमी बोध्या ।

(३) कलकत्ता समीपे देवसरित्तटे चिंचुडा नामकनगरे

(४) श्रीमनसारामदेवजी इतिलोकख्यातः मथुरात्रागञ्ज समीपस्थ ऊखडानामक नगरवास्यभूत् ।

तृतीयं शिष्यं श्रीहरिचरणादेवं गुरु वरम्
भजे भक्त्या तं यस्तदरुणा[१]घटाख्येऽकृत तपः ॥
चकारोत्तुङ्गम् श्रीसुयुगल किशोरस्य सदनम्
इतीमांच्छिष्यांस्त्रीन् शुकमुनि
गुरोस्त्वम् भज मनः ॥ २० ॥

वसन्तरामदेवस्य शिष्यं श्रीपुरुषोत्तमम् ।
देवं श्रीवर्द्धमानस्य पीठस्थमहमाश्रये ॥ २१ ॥

तत्रश्रीपुरुषोत्तमाह्वगुरुराट् स्वीयाधिकारं मुदा
शिष्ये श्रीशुकदेव नामकमुनौ दत्त्वा तपस्यास्थितः
सोऽपि श्रीपुरुषोत्तमाह्वयगुरोरग्रे स्वकं जीवितम्
त्यक्त्वाऽगाद्धरिलोकमेव सततं संसेव्यमानं
सुरैः ॥ २२ ॥

ततोभजेह्युद्धवदेव नामकं गुरुं महोदारगुणं
दयानिधिम् ॥
यदीयशिष्योऽपि गुणाकरोमहान् बभूव गोपालगुरुः
सताम्प्रियः ॥ २३ ॥

---

(१) अरुणाघटा नामकं ग्रामंनदियाशांतिपुर समीपेऽस्ति वङ्गदेशे ।

गोपालदेवो गिरिधारिदेवं हित्वा स्वशिष्यं
गुरुशिष्य(१)काय ॥
श्रीलाडिलीलालक नामकाय पदं स्वकीयं
प्रददौ प्रयास्यन् ॥ २४ ॥
स वै ददौ नन्दकिशोरनाम्ने शिष्याय तं(२)दूरतरं
विधाय ॥
प्रोक्तः पुरा योगिरिधारिदेवः सएव चासीत्
स्वपदाधिकारि ॥ २५ ॥
दामोदरं राधिकया समेतमाराधयंश्चाधिपति
र्महात्मा ॥
सन्मन्दिरं श्रीवलदेवदेवस्याकारयामास
तथाऽन्यगेहान् ॥ २६ ॥
गोवैष्णवानां भगवद्गुरूणां सेवोपयुक्तं व्यकृत
प्रयत्नम् ।
संवर्द्धयन् वैभवमत्र संस्थमेकोनत्रिंशत्
शरदः स निन्ये ॥ २७ ॥

---

(१) गुरुभाई इतिलोके ।
(२) नन्दकिशोरम् ।

वाणेषुनन्देन्दुमिते[१]तु वर्षे वैशाखमासे
पृथिवीं जहौ सः ।

ततो ऽभवत् शिष्य वर स्तदीयो विख्यात-
कीर्त्तिर्मधुसूदनाख्यः ॥ २८ ॥

सोऽयंच विद्वानधुना किलास्ते विद्यानुरागी
विदुषां मतश्च ॥

अतीव भक्त्या सहितः स राधादामोदरं
पूजयतीह नित्यम् ॥ १६ ॥

गोस्वामी मतिमानयं च कुशलः
शास्त्रश्रुतौ सादरो

नित्यं संस्कृत विद्ययाऽपि दयया
धर्मैश्च देवार्चनैः ।

शास्त्रालोकन कर्मणा जनमनः-
सन्तोषणैर्भूषितो

धर्मे तत्परतादयःशुभगुणा दोषघ्नमेनं श्रिताः
॥ ३० ॥

सोऽयंश्रीमधुसूदनाख्यविबुधः कंसारिपादे रतः
विद्याबुद्धिविवेक नीतिनिपुणः सद्धर्म्मविश्रम्भवान्॥
सत्कीर्त्या प्रवलप्रतापविलसन्ख्यातोधरामण्डले

(१) १६५५ ।

चैषश्रीपरमेश्वरस्य कृपया वर्णी चिरं
जीवतात् । ३१

श्रीमत्स्वभूदेवकुलोद्भवानां सरोरुहां सूर्यइवोदितोयः
इनोजनेषु मधुसूदनाख्यो भुनक्तु सौख्यं
भगवत्कृपातः ॥ ३२ ॥

गोवैष्णवानां द्विजदेवतानां विष्णोश्च सेवामधि
मन्यमानः ।
गुर्वर्चकः श्रीमधुसूदनोऽयं जीयाच्चिरं
श्रीभगवत्प्रसादात् ।

इति प्रार्थयते नित्यं तस्य कश्चन सेवकः ।
श्रीवृन्दावनवास्तव्यः किशोरदासपण्डितः ।
तेषां प्रीतिकरो भूयात्प्रबन्धः पद्यबन्धनः ।
इति प्रार्थयते नित्यं श्रीकृष्णस्य पदाम्बुजम् ॥

श्रीशः शं क्रियात् ।

प्रार्थयिता चास्य
किशोरदासः
श्रीवृन्दावनस्थः ।

इति ॥

श्रीमन्निम्बार्काय नमः ।

श्रीमुकन्दशरणापत्तिस्तोत्रम् ।

श्रीसर्वेश्वराय नमः ।

सच्चित्स्वरूप चिदचित्सकलात्मभूत
सर्वज्ञ सर्वगुण दोषविवर्जितात्मन् ।
विश्वस्य सृष्टि परिपालन भङ्गहेतो
श्रीकृष्ण दीनमिह मामगति प्रपश्य ॥ १ ॥
ब्रह्मेन्द्र रुद्रमुनि देवसमर्चिताङ्घ्रिः
सर्वेश्वरोऽसि भगवन्पुरुषोत्तमोऽसि ।
कारुण्यसागर उतात्मदयावशान्मे
भूयास्त्वमेव शरणं ह्यगतेर्मुकुन्द ॥ २ ॥
त्वं हि स्वभावविनिरस्तसमस्तदोषः
कर्मप्रधानगुणकालनियामकत्वात् ।
कर्माद्यधीनभवसिन्धुगतोऽस्मि नाथ
ह्येवं भ्रमामि विविधास्वपि योनिषूढ ॥ ३ ॥
यद्यप्यहं भवत एव सनातनो ऽशास्त्वत्पाद-
भक्तिविमुखो ऽभवमीश यर्हि ।
तर्ह्येव सर्वदुरिताचरणस्वभावो
जातोऽस्मि दुःखनिकरानुभवार्हएव ॥ ४ ॥
अद्यापि वेदविहिताश्रमधर्महीनो
ज्ञानेऽपि नैव रतिमद्भगवन्मनोमे ।
नाऽपि त्वदीयचरणाम्बुज भक्तिभावे

किन्त्वीश बाह्यविषये ष्वभितोऽनुरक्तम् ॥ ५ ॥
कर्हीदमिच्छति धनं विविधांश्च भोगान्मा
माऽभिमानयुतमिन्द्रियलालनं वा ।
त्वज्ज्ञान भक्तियुत भागवतेषु
कर्हिचिन्नानुरक्तमिति मेऽप्यजितं मनोवै ॥ ६ ॥
बुद्धीन्द्रियाणि भगवन्मनसो ऽनुगानि
दुष्टानि तानि वशमानयितुन्न शक्तः ।
ब्रह्मेन्द्ररुद्रगणपा विविधाहि देवा
नाऽऽराधिताश्च विदिता अपि देव देव्यः ॥ ७ ॥
नाष्टाङ्गयोग इतरेच तथैव मंत्रा
नो साधिता अपि मया बत दीनबन्धो ।
एवं न मेऽस्ति शरणं भवतः कृपाया
ऋते पतन्तमिह योनिरयेषु रक्षेत् ॥ ८ ॥
तस्मात्त्वमेव करुणावश आप्तकामो
निर्हेतुकात्मदयया ईदृशा हि दृष्ट्या ।
मां नाथ दीनमधमं स्वपदावलम्बम्
पाहि स्वतन्त्र इन आत्मयशोहि रक्षन् ॥ ९ ॥
मां चेन्न पास्यसि ततो भगवन्ममैव
हानिर्भवेदिति तु नो मननीयमीश ।
सर्वेश्वरस्य करुणादि गुणामृताब्धे
र्दासो हि सीदति जना इति वै क्षिपेयुः ॥ १० ॥
नान्यं स्मरामि न भजामि न चाश्रयामि
नान्यं स्तुवीमि भवतः कमपीह भूमन् ।
किन्तु त्वदीयचरणाम्बुजमेव मे स्याद्ध्यानाय
सर्व्वसमयेष्वपि चार्चनाय ॥ ११ ॥
कल्याणादिव्यगुणवारिधिरस्यतस्त्वं
ब्रह्माद्यगम्यमहिमाऽपि निजस्वभावात् ।

निष्किञ्चनेषु भगवन्निजसेवकेषु
सद्यःप्रसादसुमुखो भव मे दयालो ॥ १२ ॥
निष्किञ्चनस्य भगवन्नगतेस्तथा मे
माता पिता गुरुरपि स्वजनः सुहृच्च ।
बन्धुस्त्वमेव च धनं सकला च विद्या
तस्मादनन्यगतये कुरु मे प्रसादम् ॥ १३ ॥
कृष्णाय वृष्णिपतये मधुसूदनाय
गोपीप्रियाय यमुनातटकेलिकर्त्रे ।
कंसादिदैत्यखलराक्षसनाशकर्त्रे
सच्चिद्घनैकवपुषे बृहते नमस्ते ॥ १४ ॥
श्रीकृष्ण केशव हरेऽच्युत वासुदेव
नारायणाखिलगुरो भगवन्नमस्ते
गोविन्द माधव जनार्दन चक्रपाणे
श्री श्रीनिवास पुरुषोत्तम मे प्रसीद ॥ १५ ॥
तिष्ठंश्चलन्नुपविशन्नथ कर्म कुर्वन्
भुञ्जन्पिबंश्च कथयन्नपि जाग्रदादौ ।
त्वामेव सर्व्वसमये हृदये निधाय
वाचा गृणन्नभिवदन् कुणपं विजह्याम् ॥ १६ ॥
कदा ध्वस्ताविद्यो भगवदनुकम्पा-
विषयतः सुषुम्णा नाड्यार्चिर्दिवससितपक्षोदगयनैः ।
क्रमात्क्रान्त्वा लोकान् सरितमथतीर्त्वा च विरजां
पदम् गत्वा विष्णोस्तव परिचरेयं चरणयोः ॥ १७ ॥
श्रीमुकुन्द प्रसादाय प्रार्थनेयम् विनिर्मिता
पठनीया सदा भक्तैर्निरहम्मानमत्सरैः ॥ १८ ॥

श्रीनिम्बार्क चरण चिन्तकेनानन्तरामेण विरचितम्
श्रीमुकुन्दशरणापत्तिस्तोत्रम्
सम्पूर्णमगमत् ।
इति ॥